

ABDULLA QODIRIY NOMIDAGI JIZZAX DAVLAT

PEDAGOGIKA INSTITUTI

TAFAKKUR ZIYOSI

*Tafakkur ziyosi 2022
ilmiy uslubiy jurnal (maxsus soni)*

ABDULLA QODIRIY TAVALLUDINING 128 YILLIGIGA BAG'ISHLANADI

Abdulla Qodiriy – ulkan iste'dod egasi, elimiz suygan taniqli shoir va yozuvchi, dramaturg va publitsist, o'zbek adabiyotida roman janri asoschisi. Qodiriyning asarlari o'zbek xalqi hayotiga bag'ishlangan. Abdulla Qodiriy (Julqunboy) 1894-yil Toshkentda badavlat savdogar oilasida tug'ilgan. Yoshlik va o'smirlik yillardagi muhit – savdogarlar, boylar va kambag'al dehqonlar, iqtidorli hunarmandlar, doim muhtojlikda kun kechiruvchi kosiblar va yersiz dehqonlardan iborat bo'lgan. Ushbu mehnatkash odamlar dunyosi, shuningdek, shahar ziylilari bo'lajak yozuvchi shakllanishida muhim o'rinn tutdi.

Jizzax davlat pedagogika institutiga 1974-yil 26-iyulda Vazirlar Kengashi qaroriga binoan asos solingan bo'lib, asosan, Mirzacho'lni o'zlashtirayotgan, vohaga ko'chib kelayotgan oilalar va yoshlarga bilim berishga ixtisoslashgan oliyoh o'sha yilning 10-avgustidan o'z faoliyatini boshlagan. 1989-yil 21-dekabrda institutga Abdulla Qodiriy nomi berilgan.

Dastlab o'zbek tili va adabiyoti, matematika yo'nalishlari bo'yicha mutaxassislar tayyorlaydigan institutda 29 nafar professor-o'qituvchilar 425 nafar talabalarga ta'lim berishgan. Natijada viloyatda o'quv-tarbiya ishlarida sezilarli siljishlar bo'lib, talabalar o'r ganish bilan birga maktablarda dars ham o'ta boshlaganlar. Yillar davomida institut nafaqat viloyatimizda, balki respublikamizda pedagog kadrlar tayyorlash bo'yicha lokomativ vazifasini bajardi.

BOSH MUHARRIR

Shavkat Safarovich Sharipov –
pedagogika f. d., professor

BOSH MUHARRIR O'RINBOSARLARI

Usmonjon Qosimov –
filologiya.f.d.,dotsent

G'ayrat O'rroqboyevich Qodirov –
biologiya f. n., dotsent

MAS'UL KOTIB

Farrux Shavkatovich Aqchayev –
tarixf. b. f. d. (PhD), dotsent

TARJIMONLAR:

Zubayda Shavkatovna Jumayeva-
filologiya.f.b.f.d.(PhD)
Eldar Hasanov
(rus til)

Kamoliddin Normurodov
(ingliz til)

TEXNIK MUHARRIR:

Murodulla Jo'rayev – filologiya
f. b. f. d. (PhD)

NAVBATCHI MUHARRIR:

Feruza Uralovna Jumayeva – filologiya
f. b. f. d. (PhD), dotsent

SAHIFALOVCHILAR
Adolat Uskinboyeva

**Jurnal andozasi Raqamlı ta'lifim
texnologiyalari markazida**

Muassis - Jizzax davlat
pedagogika instituti

Jurnal yilda 4 marta
(har chorakda) chop etiladi.

Matnlarda foydalilanigan ko'chirma
va ma'lumotlar aniqligi uchun
mualiflar mas'ulidirlar.

Jurnaldan ko'chirib bosilganda,
manba qayd etilishi shart.

JAMOATCHILIK KENGASHI A'ZOLARI

Anatoliy Sagdullayev – tarix f. d., akademik

Komiljon Tojiboyev - biologiya f. d., akademik

Jak Miklovik – INSHEA universiteti professori (Fransiya)

Vasiliy Kochurko - Baranovich DU professori, texnika f. d.
(Belorussiya)

Gulsem Lekerova – psixologiya f.d., professor (Janub. Qozog'iston)

Furqat Jo'raqulov – siyosiy f. d., dotsent

Botir To'xtamishev – texnika f.n., dotsent

Sarvar Nazarqosimov – sotsiologiya f. b. f. d.dotsent

Baxtiyor To'rayev – falsafa f.d., professor

Qozoqboy Yo'ldoshev – pedagogika f. d., professor

Xolbo'ta Turaqulov-texnika f.d., professor

Umrzoq Jumanazarov – filologiya f. d., professor

Abdug'afur Mamatov - filologiya f. d., professor

Rahmatulla Bekmirzayev – fizika-matematika f. d., professor

Oybek Axmedov – filologiya f.d., professor O'zDJTU

Faniya Axmedshina – tarix f. d., professor

Baxti Ochilova - falsafa f.d., professor

Hamid Meliyev – pedagogika f. n., professor

Xudoybergan Mavlonov – biologiya f. d., dotsent

Qo'chqor Hakimov – geografiya f. n., professor v.b.

Mo'min Hoshimxonov-falsafa ,filologiya. f,doktori

Furqat Axmedov - pedagogika f.n., professor

Akbar Saitqosimov – falsafa f. d., professor

Zuhra Yaxshiyeva - kimyo f. d., professor

Abdunazar Nurmonov-pedagogika f.d., professor

Rustam Abdurasulov – psixologiya f. d., dotsent

Marat Sultonov - kimyo f.d., professor

Ilyos Islamov - tarix f. d., dotsent

Muxtorqul Pardaev - tarix f. n., dotsent

Rabbim Yusupov – texnika f. n., dotsent

Oleg Kim – filologiya f. n., dotsent

Abduvali Shamshiyev – iqtisod f. n., dotsent

Sunnatullo Soipov – filologiya f. n., dotsent

Yulduz Karimova – filologiya f. n., dotsent

Kamoliddin Zoirov - pedagogika f.n., dotsent

Sherali Abduraimov – pedagogika f. b. f. d., dotsent

To'ychi Axmedov – tarix f.b.f.d., dotsent

Jurnal O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasi huzuridagi Oliy Attestatsiya komissiyasining filologiya,
falsafa va pedagogika fanlari bo'yicha ekspert kengashi (2018-yil 29-dekabrdagi 260/6-son bayonnomasi)
tavsiyasi bilan ilmiy nashrlar ro'yxatiga kiritilgan.

**Jurnal Jizzax viloyati Axborot va ommaviy kommunikatsiyalar boshqarmasidan 2020-yil 25-aprelda 06-042
raqam bilan qayta ro'yxatga olingan. Jurnalning xalqaro ISSN raqami: 2181- 6131**

MANZIL: 130100, Jizzax shahri,
Sh. Rashidov ko'chasi,4-uy, bosh bino
TELEFON: (99872) 226 02 93,
(99897) 644 84 44
FAKS: (99872) 226 46 56

JIZZAX DAVLAT PEDAGOGIKA INSTITUTI**MATBAA BO'LIMI**

Jizzax shahri, Sharof Rashidov ko'chasi, 4-uy

2022-yil 10 - aprel kuni bosmaxonaga topshirildi.

Qog'oz bichimi A4 Buyurtma: _____

Nashr adadi: 100

MUNDARIJA

TAHRIRIYAT MINBARI

Istiqlol va adabiyot.....	3
Sh.S.Sharipov, A.Mahammatov Yarim asrga bo'ylashgan oliyogoh.....	4
U.Qosimov Adabiy-tanqidiy qarashlar va zamonaviylik.....	9
N.I.Soatova Abdulla Qodiriyning "O'tkan kunlar" romanini yaratilish omillari	12
FILOLOGIYA	
M.Hoshimxonov, T.G'oziyev Mashrab axloqiy qarashlari manbalari.....	16
Z.Pardayeva Abdulla Qodiriyning ijod maktabi	18
A.Э.Бойматов Тюркизмы - как объект немецкой лексикографии XIX – XX веков	22
A.Musayev Abdulla Qodiriy asarlarida jargon va argolarning stilistik qo'llanishi	24
N.N.Xadjimusayeva "Orzigel" dostonida uslubiy figuralarning lingvopoetik imkoniyatlari	27
F.U.Jumayeva Semalarning tiplari xususida	30
Ш.Жумаев О структуре фразеологических оборотов русского языка в сопоставлении с узбекскими.....	34
Sh.N.Amonov Ahmad Tabibiy va Qo'qon adabiy muhiti: adabiy ta'sir masalalari	36
N.R.Ismatullayeva Muqobilsiz leksika – "lakuna" va "realiya": lingvomadaniy tarjima xususiyatlari	40
Sh.I.Siddiqova O'zини bo'lмаган ko'chirma gaplar badiiy matnlar misolida	43
G.U.Jumanazarova, X.Sh.Hamdamova O'zbek tilshunosligida metafora va metaforalashuv hodisasining o'rganilishi	46
I.A.Umarov "Malika ayyor" dostonida iboralar va ularning uslubiy xususiyatlari	49
C.P.Kurbanova Символ веры и надежды в рассказе В.Т. Шаламова «Стланик»	51
X.X.Ibragimov To'ra Sulaymonning sinonim so'zlardan foydalanishdagi badiiy mahorati	54
N.X.Kushvaktov Yoshlar tarbiyasida Muhammad Yusuf she'riyatidan foydalanish texnologiyasi	56
L.K.Sindorov Ahmad Yugnakiyning «Hibatal haqoyiq» dostonidagi belgi-xususiyat bildiruvchi so'zlar semantikasi	59
U.A.Jumanazarov, Sh.A.Nurbo耶 9-sinflarda "Alpomish" dostonini o'rganishda ilmiylik va fanlararo bog'liqlik tamoyili	61
D.X.Nazarova "Subhat-ul-abrор" dostonidagi iqdlarning tasnifi va talqini	65
G.Sh.Ergashova Singarmonizm qonuniyati G'ozi Olim Yunusov talqinida	68
З.А.Каримов Магический реализм в мировой литературе	71
A.I.Turayev Comparative differences of adverbial clauses of time between English and Uzbek languages	75
Z.A.Alibekova Linguistic and cultural aspects of abstract words in the English language	77
N.K.Sabirova Funksional uslublar va paronimiya	82
J.Baxromov Frazeologik birliklar va leksikalizatsiya hodisasi	86
N.K.Ro'ziyeva Modern pedagogical technologies and methods in learning foreign languages	89
F.I.Otaboboyeva The essence of the work of George Orwell "Animal farm" and its impact on people	94
F.Sh.Abdujalilova Iboralarning omonim, sinonim, antonim va paronim turlari	96
X.Sh.Narxodjayeva Rasmiy muloqotda verbal va noverbal vositalar	98
H.H.Ochilova O'zbek va xitoy tillarida transpozitsiya hodisasining voqe bolishi	101
B.I.Boltayeva Dialektal frazeologizmlar va tarixiy voqecek	103
B.M.Ahmedova German tillarida ilova hodisasi	105
G.R.Tulishova Badiiy asar tiliini o'rganishga doir mulohazalar	107
O.Xidirov Jahan tilshunosligida sintaktik teglash (izohlash) nazarasi va amaliyoti xususida	109
N.Umarova Abdulla Oripov va Tog'ay Murod ijodida davr muammolari talqini	113
З.А.Азимова Стилевые доминанты в новелле А.Сальникова «На этом месте в 1904»	116
J.A.Lutfullayev "Besh bolali yigitcha" romanida syujet, konflikt va yechimning o'ziga xosligi	121
S.Ne'matova Odamiylilning muqaddas mezoni Bobur talqinida	125
U.Mustanov Abdulla Qodiri - satira ustasi	127
M.S.Soberova Ijodkor yoshlar ustozasi	128
Ф.Ўзирова Формирование культурообразного и деятельнопрактического отношения	131
N.U.Abralova Ko'makchi va bog'lovchilarni semik tahlil usulida tarjima qilish asoslari	134
U.Farmonova Badiiy so'z mas'uliysi	137
K.I.Egamberdiyeva Zulfiya Qurolboy qizining "Tafakkur" hikoyasida tasvir va talqin	141
O.S.Alimov "Xamsat ul-mutahayyiriyn"ning xorjiji nashrulari va ularning muxtasar matniyah tahlili	143
V.Sultonova Adabiy an'ana: uslub va badiiy mahorat	148
M.Xaydarova "Ayiruv-chegaralov yuklamalari" mavzusini o'qitish bo'yicha namunaviy dars ishlansmasi	151
N.Z.Kiryigitova Erkin Vohidov "Inson" qasidasining badiyiyati	154

ISTIQLOL VA ADABIYOT

Xalqimizning shonli o'tmishi kabi ko'rsatar hamda turli qabihona yo'llar bilan uning tili va adabiyoti ham boy va yuksakligi bilan dunyo tamaddunida alohida ajralib turadi. Prezidentimiz Sh.M.Mirziyoyev ta'kidlaganidek, "Bizning havas qilsa arziyidigan buyuk tariximiz bor. Havas qilsa arziyidigan ulug' ajdodlarimiz bor. Havas qilsa arziyidigan beqiyos boyliklarimiz bor..." Ana shunday qadriyatlarimiz, adabiyot va san'atimizni chuqur o'rganish va ulardag'i ibratli jihatlarni yoshlarimizni tarbiyalashga yo'naltirish muhim va dolzarb vazifalardan sanaladi. Bugungi murakkab zamonda odamlar qalbiga yo'l topish, ularni ezgu maqsadlarga ilhomlantirishda adabiyotning ta'sirchan kuchidan foydalanish hayotiy ehtiyoj va zaruratga aylandi. Xususan, fidoyi jadidlarimiz hayoti va ijodi biz uchun ko'p jihatdan o'rnat, ular bunyodkor yoshlarimizni vatanparvarlik, millatparvarlik va insonparvarlik ruhida tarbiyalashda muhim ahamiyat kasb etadi. Jadid adabiyoti namoyandalari hayoti va ijodini chuqur o'rgangan atoqli olim, O'zbekiston Qahramoni Ozod Sharafiddinov kabi adabiyotshunos va tadqiqotchilarimiz ta'kidlaganidek, jadid ziyo'lilarimizning eng muqaddas tilagi Istiqlol edi. Shu orzu-tilak yo'lida ularning betakror iste'dodi, navqiron yigitlik umrlari nisor bo'ldi, aziz boshlari beayov ajal domiga tortildi. XIX asr so'ngi va XX asr boshlarida tarixiy zaruriyat tufayli vujudga kelgan jadidichilik mafkurasingin xalqni milliy o'zligini anglashga, milliy uyg'onishga da'vet etishi, millat dardlariga darmon bo'lishi davr talabi edi. Bunday ilg'or g'oyalalar bosqinchchi imperiyachilarga yoqmasligi tabiiy edi. Ular Turkiston xalqlarining madaniyatli, hur fikrli ziyo'lilar bo'lgan jadid ijodkor-mutafakkirlaridan qo'rkar, bu qatlamni "millatchi, xalq dushmani" deb ayplashga urinar, ularning vatanparvarlik g'oyalari keng ommaga yoyilib ketishiga tish- tirkog'i bilan qarshilik edilar.

Totalitar tuzum davrida xalqimizning vatan uchun jonini ayamagan eng iste'dodli, fidoyi farzandlari quvg'in qilindi, vahshiyarcha qatl etildi. Yurtimizning asl farzandlari bo'lgan jadid ziyoli-mutafakkirlari va boshqa ko'plab adabiyot va san'at namoyandalari mash'um davr siyosatining qurboni bo'lishdi. Lekin ular nafaqat Turkiston xalqlari, balki bashariyat uchun, uning porloq kelajagi uchun ham manfaat keltiruvchi mumtoz asarlarini yozishga ulgurdilar. Afsuski, eng faol, millatparvar kuch sifatida maydonga kelgan jadidchilik harakati, adabiyotining asl maqsadi va ulkan ijtimoiy-siyosiy ahamiyati ko'plab tarixiy-adabiy manbalarda butunlay biryoqlama talqin etildi. Behbudiy va Qodiri, Fitrat va Cho'lponlar asos solgan jadid adabiyoti tarixiy haqiqatni favqulodda katta jasorat va mahorat bilan xalq, millat manfaatlari nuqtayi nazaridan haqqoniy aks ettirgan. Ammo ijtimoiy-siyosiy va adabiy-estetik tafakkurimizning yuksak bir bosqichi bo'lgan jadid adabiyotining bu kabi yorqin qirralari xolis baholanmasdan, aksincha, keskin qoralangan. Yoshlarimiz XX asr adabiyot tarixi, adabiy-estetik tafakkur tadriji muammolarini o'rganishda ana shunday murakkabliklarga to'g'ri yondashib, ularga mantiqan asoslangan mezonlar bilan baho berishlari lozim bo'ladi. Jadid ijodkorlarning aksariyati nomlari o'tgan asrning ikkinchi yarmidan boshlab, ayniqsa, mustaqillikka erishganimizdan so'ng oqlanib, ijodiy meroslari yana tiklanib, xalqimizga qaytarildi. Ularning hayoti va faoliyatini yosh avlodga ko'proq singdirish, adabiy-ma'naviy merosidan bahramand qilishdek xayrli ishlarga barchamiz mas'ulmiz.

YARIM ASRGA BO'YLASHGAN OLIYGOH

*Shavkat Safarovich Sharipov – p.f.d, professor, Jizzax davlat pedagogika instituti
Akram Mahammamatov – oqituvchi, Jizzax davlat pedagogika instituti*

Inson bu dunyoga kelar ekan, umri viloyatning Zomin, Forish, G'allaorol, Mirzacho'l davomida o'zidan qaysidir ma'noda nom kabi tumanlarning qishloq maktablarini qoldiradi. Umri ezgulikka yo'g'rilgan insonlar esa o'zlarining mazmunli umrlari davomida yaratuvchanlik, buningdorlik, fidoyilik, vatanparvarlik kabi asl insoniy xislatlarini namoyon qilgan holda mangulikka daxldor bo'lgan ishlarni amalga oshirib, o'zlaridan o'chmas iz qoldiradi.

Atoqli davlat va jamoat arbobi Sharof Rashidov Jizzax shahrida tavallud topgan edi. Markazqo'mnning birinchi kotibi bo'lgan Sharof Rashidov nafaqat O'zbekistonning ravnaq topishi va taraqqiyoti uchun jon kuydirib qolmasdan, qaysidir ma'noda uning bir bo'lagi bo'lgan, o'zi tug'ilib o'sgan Jizzax vohasining gullab-yashnashi uchun bir qator ishlarni amalga oshirdi. U rahbarlik qilgan yillarda Jizzax viloyati hududida ham ulkan buningdorlik ishlarni amalga oshirildi. O'zbekistonda cho'llarni o'zlashtirish misolida Mirzacho'l yerlari ham o'zlashtirilib, u yerdarda Mirzacho'l, Arnasoy, Zafarobod, Zarbdor, Do'stlik, Paxtakor kabi aholisi ko'p ming sonli tumanlar tashkil etildi. G'allaorol tumani hududida joylashgan Marjonbulq oltin boyitish va Qo'yotosh volfram konlari ochilib, zavodlar ish boshladi. Ko'plab ijtimoiy soha ob'ektlari ham qurib bitkazilib, ishga tushirildi. Bu kabi buningdorlik ishlari ko'plab misollar keltirish mumkin.

Jizzax vohasida sanoat va qishloq xo'jaligi, ishlab chiqarishni yanada tezkor rivojlantirish, mavjud yer-suv, tabiiy boylik zahiralaridan samarali foydalinish, aholiga xizmat ko'rsatishni yaxshilash, Jizzax cho'lini o'zlashtirishni tezlashtirish maqsadida O'zbekiston Oliy Kengashi Prezidiumining 1973-yil 29-dekabrdagi qaroriga muvofiq Sirdaryo viloyatining Jizzax, Forish, Do'stlik, Zomin, Paxtakor, Mirzacho'l, Oktabr (Xozirgi Zafarobod), Samargand viloyatining Baxmal, G'allaorol tumanlari bazasida Jizzax viloyati tashkil topdi¹.

Jizzax cho'lining o'zlashtirilishi yangi xo'jaliklar, sanoat korxonalarining ko'payishi, u yerdarda ishlaydigan aholi sonining o'sishiga olib keladi. Tumanlarda istiqomat qilayotgan aholi sonining o'sishi esa yangi maktablarning va maktabgacha ta'lim muassasalarining ko'payishiga olib keldi. Bu esa o'z navbatida, malakali o'qituvchilarga bo'lgan talablarning oshib borishiga sabab bo'ladi. Bundan tashqari,

malakali o'qituvchilar bilan ta'minlashni hayotning o'zi taqozo qilar edi.

Respublikaning kenja Jizzax viloyatida xalq maorifi tarmog'i malakali o'qituvchilariga bo'lgan ehtiyojlari yil sayin orta borishi hisobga olinib, hukumatimiz qaroriga asosan va O'zbekiston Respublikasi Xalq maorif ministrligining 1974-yil 8-avgust № 256-soni buyrug'i asosida Jizzax davlat pedagogika instituti tashkil topdi. Yosh viloyatimiz va respublikamiz ma'naviy hayotida katta voqeab o'lgan bu ilm markazini tashkil etishda O'zbekiston markaziy komitetining birinchi kotibi, ikki marta Mehnat Qahramoni, Davlat va Navoiy mukofoti laureati, taniqli adib, o'zbek xalqining suyukli farzandi Sharof Rashidovning xizmati beqiyos ekanligini biz kelajak avlod yaxshi bilishimiz kerak bo'ladi.

Shu bilan birga, o'sha yillari Jizzax viloyati partiya qo'mitasining sarkotibi bo'lgan Seyid Toirov, mafkuraviy ishlarni bo'yicha viloyat partiya qo'mitasi kotibi Sodiq Nishonov va viloyat ijroiya qo'mitasining raisi bo'lgan Erkaboy Islomovlar Jizzaxning to'ng'ich oly o'quv yurtini ochishga bosh-qosh bo'lganliklarini alohida qayd qilish joizdir.

Institutning tashkil topish jarayonini sergirra olim, filologiya fanlari nomzodi, professor (marhum) O'rol Nosirov quyidagicha ta'riflaydi:

"Sharof Rashidov 1970-yilda yangi tashkil topishi rejalashtirilayotgan Jizzax viloyati va uning markazi Jizzax shahrida amalga oshirilayotgan ishlarning borishini ko'zdan kechirish maqsadida shahar hududiga tashrif buyuradi. Rasmiy tashriflardan so'ng ota hovlisiga kelib, qarindosh-urug'lari holidan xabaroladi. Yaqinlari bilan bo'lib o'tgan samimiy suhbatdan so'ng, mahalladoshi, Samargand davlat pedagogika instituti rektori, filologiya fanlari doktori, professor Orifjon Ikromov hamda Jizzax viloyat xalq nazorati qo'mitasi raisi Nizomiddin Qo'shoqov hamrohligida Jizzax shahri markazida amalga oshirilishi rejalashtirilayotgan loyihiilar bilan tanishish maqsadida atrofni ko'zdan kechiradi. Shahar markazidagi ko'p qavatlari uylar, viloyat hokimligi binosi va boshqa binolarning loyihiilariga o'zining qimmatli takliflarini beradi.

Sharof Rashidov ko'pdan beri ko'nglida orzu qilib kelayotgan niyatini hamrohlariiga

bildiradi. O'zbekistonning boshqa shaharlarda institut va universitetlar borligini, yangitdan tashkil bo'layotgan Jizzax viloyati hududida ham ana shunday oliyohlarni buniyod etish zarurligini aytib o'tadi. Bunday oliyohlarni tashkil etish asnosida voha yoshlarning boshqa shaharlarga bormasdan, o'zlariga yaqin bo'lgan shaharda ilm olishlari maqsadga muvofiqligini ta'kidlaydi. Uning bu takliflarini hamrohlari bajonidil qo'llab-quvvatlashadi".

Shundan so'ng bu borada bir qator ishlarni amalga oshirilishi boshlanadi. Shaharning qurilajak bosh loyihasi tarkibiga ikkita institut binosini barpo etish loyihasi kiritiladi. Ulardan Jizzax davlat pedagogika instituti 1974-yilning sentabr oyidan boshlab o'z faoliyatini boshlaydi. Yangi tashkil etilgan institutda O'zbek tili va adabiyoti, Rus tili va adabiyoti, Mehnat ta'limi, Pedagogika va boshlang'ich ta'lim metodikasi kabi dastlabki fakultetlar ish faoliyatini boshlaydi.

Institut uchun hozirgi "O'rda" ekologik bog'i biqinida joylashgan hududda bir va ikki qavatlari binolar qurilishi boshlanadi. Ana shu jarayonlarning bevosita ishtirokchisi, psixologiya fanlari nomzodi, dotsent (marhum) Yorqul Alimqulov shunday xotirlaydi:

"Barcha professor-o'qituvchilar va talabalar institut atrofini obodonlashtirishga kirishishdi. Institut atrofiga turli xil manzarali va mevalidaraxtlarekildi. Ammo, ekilgano'chatlar ertasi kuni sug'urilgan holda yotardi. Bu holat bir necha marotaba takrorlangandan so'ng institut rahbariyati mahalla oqsoqollaridan maslahat so'rashadi. Oqsoqollarining aytishiga ko'ra, 1916-yildagi mardikorlikka olish natijasida sodir bo'lgan Jizzax qo'zg'oloni aynan shu hududda bo'lganligini tasdiqlashadi. Mazkur qo'zg'olonda minglab insonlarning behuda qoni to'kilib, shahid bo'ladi. Ana shu begunoh insonlarning ruhi bezovta bo'lganligi sababli bunday ishlarni sodir bo'lganligini aytishadi. Shundan so'ng, Jizzax shahrida istiqomat qiluvchi, kuchli diniy bilimga ega bo'lgan nuroni otaxon kelib, duo o'qib turadi va hududdagi tuproqning ustki qatlami ekskovator yordamida qazib olinadi. Qazib olingan tuproq orasida esa shahid bo'lgan insonlarning suyaklari bor edi. Barcha suyaklar yig'ishtirib olinib, alohida ajratilgan qabristonga qo'yiladi. Ana shundan so'ng, hududda ekilgan daraxtlar unib chiqsa boshlaydi".

Bu voqealardan bevosita xabar topgan Sharof Rashidov institutning yangi binosini qurish uchun boshqa joy tanlanishi lozimligini anglaydi.

Shundan so'ng Sharof Rashidov bolaligi shu joylarda o'tganligi sababli hozirgi institut binosini joylashgan hududni tanlaydi. Bu hudud bejizga tanlanmagan edi. Institut shaharning qoq markazida joylashgan viloyat hokimligi binosi yonida qad ko'targan. Sharof Rashidov bolaligida bu joyning bahavo ekanligini, kishi

tanasiga orom beradigan doimiy shabada esib turadigan go'sha ekanligini his qilgan holda, qurilishi rejalashtirilayotgan bino o'rni bengilab beradi. U kishi hamrohlari qurilajak binoning loyihasini tayyorlash va uning birinchi rektori sifatida faoliyat ko'rsatadigan nomzodni tavsya qilish to'g'risida topshiriq beradi.

Bu orada tegishli mas'ullar tomonidan institutning yangi binosi loyihiilarini tayyorlash bo'yicha qizg'in ishlarni amalga oshirilmoqda edi. Lekin, bino loyihiilar Sharof Rashidovga taqdim etilganda, u kishi bu loyihiilarni rad qilar edi. Shu orada institut binosi tashabbuskorlaridan biri bo'lgan Samargand davlat pedagogika instituti rektori, professor Orifjon Ikromov bevaqt vafot etishi natijasida olib borilayotgan ishlarni bir muncha vaqt to'xtab qoladi.

Orifjon Ikromov hayotlik davrida institut rektorligi uchun munosib nomzodlar borligini ma'lum qilgan edi. Ana shunday nomzodlardan biri, o'zbek tilshunosligi maktabining asoschilaridan biri bo'lgan, filologiya fanlari doktori, professor Ulug' Tursunov rahbarligida nomzodlik dissertatsiyasini muvafaqqiyatli himoya qilgan yosh olim, Samargand davlat pedagogika instituti o'quv ishlari prorektori lavozimida faoliyat ko'rsatayotgan filologiya fanlari nomzodi, dotsent Bozorboy O'rincevoy edi.

Orifjon Ikromov vafotidan so'ng Samargand davlat pedagogika instituti rektori vazifasini vaqtincha bajarayotgan Bozorboy O'rincevoyni Sharof Rashidov qabuliga chaqiradi va unga topshiriqlar beradi.

Bu voqealarni Jizzax davlat pedagogika institutining birinchi rektori, filologiya fanlari doktori, professor (marhum) Bozorboy O'rincevoy quydagicha hikoya qilgan edi:

"O'sha vaqtarda institut rektori bo'lmissa, taniqli olim Orifjon Ikromovning shaxsan Sharof Rashidovga men to'g'rimda ijobjiy tavsya benganlaridan bexabar edim. Ustoz Orifjon Ikromov institut rektori bo'lsa, men ilmiy tadqiqot ishlarni himoya qilib, endigina institut o'quv ishlari prorektori lavozimiga tayinlangan edim. Bu orada Orifjon Ikromov to'satdan vafot etib qoldi va institutni vaqtincha boshqarish mening zimmamga tushdi. Ana shunday kunlardan birida Toshkentdan telefon qilishib, zudlik bilan Sharof Rashidov qabuliga kirishim kerakligini ma'lum qilishdi.

Toshkentga tezda yetib kelib, u kishining qabullarida bo'ldim. Sharof Rashidov yangitdan tashkil etilgan Jizzax viloyati markazida ham oly ta'lim muassasasi qurish zarurligini va bu borada bir qator ishlarni amalga oshirilayotganligini menga ma'lum qildi. Dastlabki ishlardan biri Jizzax davlat pedagogika institutini tashkil etish va uning yangi binosini qurish kerakligini, bino qurilishi uchun maxsus joy ham tanlanganligini, institut binosi shahardagi eng uzun va ko'rkam

¹ "Jizzax ҳақиқати" газетаси. 1995 йил, 15 май сони.

binolardan biri sifatida ajralib turishi kerakligi to'g'risida o'zining qimmatli taklif va g'oyalarini ma'lum qildi. Bevosita marhum ustozim Orifjon Ikromovning tavsiyasi bilan yangitdan tashkil etilayotgan institut rektori lavozimiga meni tayinlanishimni ma'lum qildi va tezda ishni boshlashim to'g'risida kerakli ko'satmalarni berdi.

Ana shunday ko'satmalardan biri, institutning yangi binosi loyihasi bo'yicha Leningrad (hozirgi Sankt Peterburg) qurilish loyihalari institutiga yetib borishim zarurligini aytib, tabriklagan holda, menga tezda ishni boshlashim kerakligini ma'lum qildi.

Men rektor sifatida ishni boshlaganimdan so'ng dastlabki ishim shu bo'ldiki, tezda Leningrad (Sankt Peterburg) qurilish loyihalari institutiga yetib bordim va tegishli mas'ullarga uchrashdim. U vaqtarda loyhachilar tomonidan Sobiq Ittifoqning barcha respublikalarida dolzarb ahamiyatga ega bo'lgan, qurilishi rejalshtirilayotgan ijtimoiy soha ob'ektlari, jumladan, institut va universitetlarning binolari loyihalari tayyorlanar edi.

Loyhachilar tomonidan tayyorlangan ikkita binoning xomaki chizmasi va bitta binoning tayyorlangan mакетini olib, tezda Toshkentga qaytdim. Sharof Rashidov qabuliga kirib, bino loyihalari ko'satdim.

Sharof Rashidova men olib kelgan loyiha chizmalaridan biri va bino maketi maqul keldi. Lekin, bu borada bir muammo borligini ma'lum qildim. Hozirgi institut binosi loyihasi Gruziya Respublikasi poytaxti Tbilisi shahrida qad ko'tarishi lozim bo'lgan bino loyihasi edi.

Sharof Rashidov esa jilmayganicha, bu muammoni shaxsan o'zi hal qilishi, Moskva bilan gaplashib, bino aynan Jizzax shahrida qurilishi uchun ruxsat olishini ma'lum qildi.

Sharof Rashidov bergen va'dasining ustidan chiqib, bino qurilishi uchun Moskvadan ruxsat olgandan so'ng, tayyorgarlik ishlari boshlab yuborildi.

1982-yilda bino qurilishi uchun poydevor o'rni qazildi. Binoning poydevori uchun ilk g'ishtni qo'yish uchun Sharof Rashidov taklif qilindi. Sharof Rashidov yetib kelgandan so'ng, viloyat ijroiya komiteti mas'ullari, nuroniyalar hamrohligida ish boshlab yuborildi. Dastlab yig'ilganlar tomonidan esdalik bitigi yozildi va unga hamma imzo chekkidan keyin shishaga solinib, nuroniy otaxonlarning duosidan so'ng institutning hozirgi binosining yon tomonida, ya'ni viloyat hokimiyyati binosi tarafda poydevor ichidan ekskovator yordamida alohida chuqur kovlanib, shisha ko'mildi va dastlabki poydevor uchun g'isht qo'yildi hamda qurilish ishlari boshlab yuborildi.

Ammo, institut binosi ishga tushirilishini uning asoschisi bo'lgan Sharof Rashidov ko'ra

olmadidi. U kishi 1983-yilda vafot etdi. Sharof Rashidov vafotidan so'ng institut qurilishi kechikdi hamda bu borada olib borilayotgan ishlari o'z holiga tashlab qo'yildi. 1986-yilda institut rektori bo'lib ishlagan Usmonali Nishonaliyev tomonidan institutning yangi binosi qurilishidagi ishlari yanada jonlandi.

1987-yilden boshlab, institut jamoasi yangi o'quv binosiga ko'chib o'tdi va o'shandan buyon institutning moddiy-teknika bazasi yildan yilga mustahkamlanib bormoqda.

Jizzax davlat pedagogika instituti Sobiq SSSR Ministrlar Sovetining 1974-yil 16-iyuldagagi, O'zbekiston Kommunistik partiysi Markaziy komiteti va Ministrlar Kengashining 1974-yil avgustdagagi O'zbekiston Respublikasi maorif ministrligining 1974-yil 8-avgustdagagi qarori asosida Jizzax shahrida tashkil topgan to'ng'ich oly o'quv yurti bo'lib, o'z ish faoliyatini o'sha yilning 10-avgustidan e'tiboran boshlagan.

Institut tashkil topgan yili 29 nafar professor-o'qituvchi jamoasi O'zbek tili va adabiyoti, Matematika fakultetlarida tahsil olayotgan 425 nafar talaba-yoshlar bilan ish boshlagan².

O'zbekiston maorif ministrligining 1975-yil 25-maydagagi "Jizzax davlat pedagogika institutiga qo'shimcha yordam ko'satsish" to'g'risidagi buyrug'iga ko'ra kutubxona adabiyotlar bilan ta'minlandi. Nizomiy nomidagi Toshkent davlat pedagogika instituti, Sadreddin Ayniy nomidagi Samarcanddavlat pedagogika instituti, Buxoro va Farg'ona davlat pedagogika institutlarini rektorlariga 1975-yilning 15-iyulgacha kutubxona fondlaridan Jizzax davlat pedagogika instituti uchun har biri 5 ming so'qlik eng yangi o'quv-metodik adabiyotlar ajratish haqida ko'satsmalar berilgan edi. Buyruqqa asosan S.Ayniy nomidagi Samarcand davlat pedagogika instituti 10 ming dona, Nizomiy nomidagi Toshkent davlat pedagogika instituti 15 ming so'qlik siyosiy-badiiy adabiyotlarni yetkazib berdi. Sirdaryo davlat pedagogika instituti va Samarcand kooperativ texnikumi esa kutubxonani inventarlar bilan ta'minlashga amaliy yordam ko'satdi. Kutubxonani tashkil qilish, uni zaruriy adabiyotlar bilan ta'minlashda kutubxona xodimlari katta xizmat qildilar. Kutubxona fondi yil sayin oshib borib, unda 1975-1976 o'quv yillarida 50 ming, 1976-1977 o'quv yillarida 84361 ta, 2004-2005 o'quv yilida 188500 ta, hozirgi kunda esa ilmiy, o'quv-metodik va badiiy adabiyotlar mavjud.

Yangi institutning rektorligiga Samarcand davlat pedagogika instituti rektori vazifasini bajaruvchisi bo'lib ishlagan filologiya fanlari nomzodi, dotsent Bozorboy O'rınboyev, o'quv-tarbiyaviy ishlari prorektorligiga esa falsafa fanlari nomzodi, dotsent Ziyodulla

Zabaydullayevlar tayinlandi. Yosh institut rahbariyatiga juda qisqa muddat ichida o'quv xonalarni tayyorlash, kadrlarni tanlashdek ma'suliyatlari vazifa yuklatilgan edi. Institut rahbariyatining tashabbuskorligi bilan Jizzax shahar va viloyat partiya qo'mitasi, O'zbekiston Xalq maorif vazirligining bevosita ko'satgan amaliy yordami tufayli institutga ajratilgan binolar qisqa muddatda o'quv binolari, yotoqxonalar qayta ta'mirlanib, kerakli o'quv qurollari va uskunalari keltirilib jihozlandi. Bu ishlarni amalga oshirishda xo'jalik ishlari bo'yicha rektor o'rınbosari bo'lib ishlagan (marhum) Rayim Shavaliyev, ayniqsa katta jonbozlik ko'satdi.

1975-yilda Jizzax davlat pedagogika institutida ikki fakultet, uch bo'lim mavjud edi. Bular: O'zbek tili va adabiyoti, Rus tili va adabiyoti, Pedagogika va boshlangich ta'lim, Matematika kabi fakultetlar va bo'limlaridan iborat edi. Bu dastlabki ikki fakultetda talabalarga besh mutaxassislik bo'yicha: o'rta maktablar uchun o'zbek tili va adabiyoti, yevropa va milliy tildagi maktablar uchun rus tili va adabiyoti o'qituvchilari, umumiy texnika va mehnat ta'limi, matematika, boshlang'ich sinflar uchun o'qituvchi kadrlar tayyorlash ishlari amalga oshirildi. Institutda o'quv ishlari tashkil qilindi, talabalarga har tomonlama puxta bilim berildi.

Institutda bu o'tgan davr ichida o'quv-moddiy texnika bazasini mustahkamlash, ilmiy-pedagogik kadrlar tayyorlash borasida juda ko'p ibratli ishlari amalga oshirildi. Bu boroda institutga Moskva, Leningrad (hozirgi Sankt-Peterburg), Kiyev shaharlaridagi oly o'quv yurtlari, Toshkent va Samarcand davlat universitetlari, Nizomiy davlat pedagogika instituti, Toshkent kibernetika ilmiy taddiqot institutlari bilan malakali o'qituvchi kadrlar bilan ta'minlashda amaliy yordam ko'satdilar. Institutni birinchi bor tamomlagan sobiq talabalar hozirgi paytda birligina Jizzax viloyati maktablaridagina emas, Samarcand, Sirdaryo viloyatlarida, qo'shni Qozog'iston, Qirg'iziston, Tojikiston, Turkmaniston kabi mustaqil davlatlarning oly o'quv yurtlari, umumta'lim maktablarida, maktabgacha ta'lim muassasalarida o'qituvchi, tarbiyachi, davlat muassasida rahbarlik lavozimida ishlab kelmoqda.

Institutning sobiq talabalarini orasidan O'zbekistonda xizmat ko'satgan o'qituvchi, Xalq ta'limi a'lochisi, Xalq ta'limining rahbar-xodimlari, fan nomzodlari, fan doktorlari, professorlarni ko'plab uchratish mumkin. Dastlabki davrda institutda ilmiy taddiqot ishlari yaxshi yo'lga qo'yishda rektorning ilmiy ishlari bo'yicha muovini lavozimida ishlagan falsafa fanlari nomzodi, dotsent (marhum) Zafar Nizomiddinov, filologiya fanlari nomzodi (marhum) Qodir Pirmatovlar barakali hissa qo'shishgan.

Institut ma'muriyati o'quv yilining birinchi kunidan boshlaboq o'quv moddiy-teknika bazasini mustahkamlash uchun katta tadbirdarlari amalga oshirib kelgan. Xo'jalik ishlarni amalga oshirishda rektorning xo'jalik ishlari muovinlari (marhum) Rayim Shavaliyev 1974-1976-yillarda, Jo'raboy Norboyev 1976-1984-yillarda, M.Rahimov 1984 yillarda juda katta xizmat qilgan.

Institutga 1974-1986-yillarda filologiya fanlari doktori, professor (marhum) Bozorboy O'rınboyev, 1986-yilning iyul oyidan boshlab, pedagogika fanlari doktori, professor (marhum) Usmonali Nishonaliyev rahbarlik qildi. Uning rahbarligi davrida institut yangi o'quv binosiga ko'chib o'tdi.

Shu bilan birgalikda, 1989-yil vazirlikning tegishli qarori asosida Jizzax davlat pedagogika institutiga o'zbek romanchiligi asoschisi, atoqli adib Abdulla Qodiriy nomi berildi.

1990-yilda institut rektorligiga yana professor Bozorboy O'rınboyev saylanib, 1992-yilning noyabr oyigacha shu lavozimda mehnat qildi.

1992-yilning noyabr oyidan boshlab, geografiya fanlari doktori, professor (marhum) Sodiq Ahmadovich Nishonov rahbar etib tayinlanib, to 1996-yilgacha rektor lavozimida mehnat qildi. Bu o'tgan davrlar mobaynida sobiq rektorlar institutning o'quv-moddiy bazasini mustahkamlash, ilmiy-pedagogik kadrlar tayyorlash borasida juda ko'p ibratli ishlari amalga oshirganliklarini alohida ta'kidlash joiz.

1997-yilda institutgakimyo fanlari doktori, professor G'ofurjon Isroilovich Muxamedov rahbarlik qildi. U kishi rahbarlik qilgan davrda institutda o'quv korpusi 3000 talabaga mo'ljallangan holda moslashtirildi. Bu davrda 400 nafar talabaga mo'ljallangan yotoqxona, yozgi sport maydonchalari, axborot-kutubxona markazi qaytadan rekonstruksiya qilindi.

Institut hududida turli xil salbiy holatlaning oldini olish va xavfsizlikni ta'minlash maqsadida atrofi temir panjara bilan aylantirildi, toza ichimlik suvi chiqaruvchi artezian qudug'i kovlanib, suv chiqarildi. Institut atrofi obodonlashtirildi. Institut atrofida kompleks sport maydonchalari foydalanishga topshirildi.

Mazkur yillarda O'zbekiston Oliy kengashi deputati, viloyatning oldingi hokimi, hozirda mamlakatimiz prezidenti, muhtaram Shavkat Mirmonovich Mirziyoyevning alohida e'tibor qaratishlari natijasida ko'plab buniyodkorlik ishlari amalga oshirildi. Muhtaram Prezidentimiz Shavkat Mirziyoyev viloyat hokimi bo'lib ishlagan davrida, u kishining ko'satmalari asosida Jizzax shahrining oldingi hokimi (marhum) Sarvar Xudoyorovlar ko'satgan bevosita yordami, institut rektori, professor G'ofurjon Muxamedovning

² Нишонов С.А. Хайдаров Ҳ., Жиззахнинг тўйғич олий ўқув юрти. Жиззах. 1994 йил, 3-бет.

tinim bilmay, yelib-yugurishi natijasida yillar mobaynida bitmay qolib ketgan 700 o'ringa mo'ljallangan zamonaviy madaniyat saroyi, hozirgi zamon talablariga javob beradigan axborot kutubxona binolari qurilib foydalanishga topshirildi. Institutning o'quv yordamchi binolari, oshxona qayta ta'mirlandi, sport maydonchalari rekonstruksiya qilindi. Ochiq suzish havzasini (basseyn) barpo etildi. Ko'rkar sport zalini qurishga poydevor qo'yildi.

Institutga 2004-2005-yillarda o'quv ishlari bo'yicha prorektor, fizika-matematika fanlari nomzodi, dotsent (marhum) Bahrom Mamajonov rektor vazifasini bajaruvchi etib tayinlandi. Bu vaqtida ham bir qator buniyodkorlik ishlari amalga oshirildi.

Institutga 2005-yilning mart oyida Samarqand davlat universitetining mexanika-matematika fakulteti dekani, fizika-matematika fanlari doktori, professor Olimjon Musurmonovich Do'smatov tayinlandi. U kishi rahbarligi davrida institutning moddiy-texnika bazasi yanada mustahkamlandi. 2006-2008-yillar davomida ikkita sport zali, ikki va uch qavatlari jismoniy madaniyat fakultetining o'quv binosi qurib foydalanishga topshirildi.

Institutga 2013-2015-yillarda o'quv ishlari bo'yicha prorektor, fizika-matematika fanlari nomzodi, dotsent (marhum) Ne'mat Adilovich Alimov rektor vazifasini bajaruvchi etib tayinlandi. Bu vaqtida ham bir qator buniyodkorlik ishlari amalga oshirildi.

Institutga 2015-yilning aprel oyida sotsiologiya fanlari doktori, professor Xolbekov Abdug'ani Jumanazarovich rektor etib tayinlandi. U kishi rahbarligi davrida institutning moddiy-texnika bazasi yanada mustahkamlandi. Yangi ta'lim yo'nalishlari, yangi fakultet, bo'lim va kafedralar tashkil qilindi. 2019-2020 o'quv yilida institutning bosh binosi va yordamchi binolari to'liq qaytadan rekonstruksiya qilinib, zamon talablari asosida qaytadan jihozlandi.

Institutga 2020-yilning mart oyida pedagogika fanlari doktori, professor Sharipov Shavkat Safarovich rektor etib tayinlandi. U kishi rahbarligida institutning moddiy-texnika bazasini yanada mustahkamlash, institutning ilmiy salohiyatini yanada oshirish borasida ko'plab ishlari amalga oshirib borilmoqda. Yangi ta'lim yo'nalishlari, fakultet, bo'lim va kafedralar tashkil qilindi. Ilmiy tadqiqot ishlari himoya qilish borasida ham sezilarli ishlari amalga oshirildi. Institutning yarim asrlik yubileyiga tayyoragarlik ishlari amalga oshirilmoqda.

Jizzax shahrining Sangzor mahallasi hududida institutning yangi yetti qavatlari o'quv binosini qurish ishlari boshlab yuborildi. Institut hududida ikki qavatlari umumiyligi ovqatlanish binosi, institut hududi yaqinida joylashgan bog'da esa ikkita ko'p qavatlari talabalar turar joyini qurish ishlari rejalshtirilgan.

Umuman olganda, Jizzax davlat pedagogika institutining tashkil topganiga salkam ellik yil bo'ldi. Bu davrlar mobaynida mazkur dargohda tahsil olgan ko'p ming sonli talaba-yoshlar nafaqat respublikamizning turli jabhalarida, balki qo'shni davlatlarning ta'lim tizimida faoliyat ko'rsatishmoqda. Hattoki, institut talabalari orasida dunyoning nufuzli xalqaro tashkilotlarda ham faoliyat ko'rsatayotganlari bor. Jumladan, institutning Matematika-informatika fakultetini 1992-1997-yillarda tamomlagan yana bir iqtidori talaba Rahmonberdiyev Umidjon hozirgi kunda Birlashgan Millatlar Tashkilotining Avstriya davlati poytaxti bo'lgan Vena shahrida joylashgan shtab-kvartirasida "Giyohvandlikka va xalqaro terrorizmga qarshi kurashish" bo'limida boshliq bo'lib faoliyat ko'rsatmoqda.

Shuningdek, institutning Rus tili va adabiyoti fakultetida 1987-1992 yillarda tahsil olgan yana bir sobiq talabasi Sodigov Shuhrat Muhammadjonovich 2018-2021 yillar davomida O'zbekiston Respublikasi Axborot texnologiyalari va kommunikatsiyalarni rivojlantirish vaziri lavozimida samarali faoliyat ko'rsatdi.

1979-1983-yillarda-tahsil olgan sobiq talabalardan biri, psixologiya fanlari doktori, professor vazifasini bajaruvchi Abdurasulov Rustam Abdurayimovich ham 2009-2011-yillarda Jizzax viloyat xalq ta'limi xodimlarini qayta tayyorlash va ularning malakasini oshirish instituti rektori lavozimida faoliyat ko'rsatdi.

Oliyogorda 1991-1995-yillarda tahsil olgan yana bir sobiq talabasi, Sharipov Shavkat Safarovich dastlab, Nizomiy nomidagi Toshkent davlat pedagogika universiteti rektorligida faoliyat ko'rsatgan bo'lib, 2020-yilning mart oyidan boshlab Jizzax davlat pedagogika instituti rektori lavozimida faoliyat ko'rsatmoqda.

Institutda 1992-1996 yillarda tahsil olgan yana bir sobiq talaba, biologiya fanlari nomzodi, dotsent Qodirov G'ayrat O'rroqboyevich ham 2015-2017 yillarda Jizzax viloyat xalq ta'limi xodimlarini qayta tayyorlash va ularning malakasini oshirish instituti rektori, 2017-2018-yillarda Jizzax viloyat xalq ta'limi boshqarmasi boshlig'i, 2018-yildan boshlab esa Jizzax davlat pedagogika institutining ilmiy ishlari va innovatsiyalar bo'yicha prorektori lavozimida faoliyat ko'rsatmoqda.

Darhaqiqat, 1974-yilda tashkil topgan Jizzax davlat pedagogika instituti salkam chorak asr yo'lni bosib o'tdi. Bu o'tgan salkam 50 yillik davr mobaynida institut jamoasi tomonidan respublikamizning ta'lim tizimida faoliyat ko'rsatish uchun ko'p ming sonli pedagog-mutaxassislar tayyorlab berildi. Institutning ilmiy salohiyati yanada yuqorilab bormoqda.

ADABIY-TANQIDIY QARASHLAR VA ZAMONAVIYLIK

Usmonjon Qosimov - f.f.d. Jizzax davlat pedagogika instituti

Annotatsiya: Maqlada Abdulla Qodiriy hamda Abdulla Qahhor ijodiy adabiy-estetik qarashlari yetuk ilmiy-adabiy saviyasi va munaqqidlik iste'dodi, badiiy-estetik tafakkuri adabiyotshunoslar fikrlari misolida tahlil etilgan.

Аннотация: В статье анализируются творческие литературно-эстетические взгляды Абдуллы Кадыри и Абдуллы Каахора на примере литературно-критического, художественно-эстетического взгляда литературоведов.

Abstract: The article analyzes the creative genius of Alisher Navoi, his contribution to the development of the Turkic language and the peculiarities of the creativity of Erkin Vohidov in his works.

Kalit so'zlar: Abdulla Qodiriy, Abdulla Qahhor, munaqqid, badiiy-estetik tafakkur, Said Ahmad, Ma'ruf Hakim, Chustiy, O.Sharafidinov, mustabid tuzum, ozbek adabiyoti, tanqidchilik va estetik tafakkur.

Ключевые слова: Абдулла Кодири, Абдулла Каахор, критик, художественно-эстетическое мышление, Сайд Ахмад, Маруф Хаким, Чустий, О.Шарафидинов, диктаторский режим, узбекская литература, критико-эстетическое мышление.

Keywords: Abdulla Qodiri, Abdulla Qahhor, critic, artistic and aesthetic thinking, Said Ahmad, Maruf Hakim, Chustiy, O.Sharafidinov, authoritarian system, Uzbek literature, critical and aesthetic thinking.

Barcha asrlarda badiiy-estetik tafakkur rivojida adabiy tanqid- "ilmi naqd"ning muhim o'rni va ahamiyati e'tirof etiladi. Jahon adabiyoti tarixi guvohlik bergenidek, bir qator nodir iste'dod sohiblari borki, ular badiiy ijodda beqiyos yuksaklikka erishish bilan birga tanqid va adabiyotshunoslik rivojiga ham ulkan hissa qo'shgan buyuk ijodkorlar bo'lgan. Belinskiy "Taqnid haqida nutq" maqolalarida ta'kidlaganidek, adabiyot va tanqid doimo bir-biri bilan qo'l ushlashib boradi va bir maqsadga xizmat qiladi"¹.. Navoiy an'analarini davom ettingan Abdulla Qodiriy va Abdulla Qahhorning adabiy-taqnidiy faoliyati ham ana shunday ezgu maqsadlarga qaratilgan. Qodiriy g'araz, nafsoniyat va shaxsiyat dardlaridan toza bo'lgan tanqidga yuksak ta'rif beradi: "Hayotning yangidan-yangi muvaffaqiyatlariga boshlovchi, ma'rifat degan muammoning kaliti, madaniyat dunyosi beshigi ana shu tanqiddir"². Qodiriy va Qahhorning barcha adabiy-taqnidiy maqola va taqrizlarida milliylikka va so'z san'ati va badiiy mahorat masalalariga alohida e'tibor qaratilgan. Abdulla Qodiriy va Abdulla Qahhorning "Adabiy jarayon va tanqidning dolzarb muammolariga bag'ishlangan asarlari teranligi, tahlil va xulosalari hayotiyligi va haqqoniyligi bilan ajralib turadi. Ular yetuk ilmiy-adabiy saviyasi va munaqqidlik iste'dodi, badiiy-estetik tafakkuri yuksakligini ko'rsatishi bilan adiblarimizni haqli ravishda

¹ Белинский В.Г. Танланган адабий-танқидий мақолалар. Тошкент.:1959.73-6.

² А.Қодирий. Диёр бакр Тошкент 2007 й 478-б

³ Аҳмәдова Ш. Абдулла Қодирийнинг адабий-танқидий қарашларига доир баъзи мулоҳазалар.-А.Қодирий ижодининг ижтимоий-маънавий-маърифий аҳамияти.Респ.илмиy-назарий конференция материалы.Тошкент.:2019.45-6.

Darhaqiqat, Qodiriy va Qahhorning deyarli barcha adabiy-taqnidiy maqola va taqriz lari o'zining haqqoniy tahlil va talqinlari hamda fikr larning muhimligi va dalil langanligi bilan adabiy jarayonga katta ta'sir o'tkazgani o'z davrida ham, bugungi kunda ham tan olinadi. Shuni alohida ta'kidlash lozimki, Abdulla Qodiriyning 1926-yili Cho'lponning "Tong sirlari" to'plamiga yozgan ixcham ochqichso'zi ham, 1927-yildagi ilk o'zbek kinosi "Ravot qashqirlari" haqida hozirjavoblik bilan bitilgan taqrizi yoki yosh munaqqid Sotti Husaynning turkum maqolalariga javoban yozilgan "O'tkan kunlar" ham "O'tkan kunlar" tanqidi ustida ba'zi izohlar*"i* va mashhur adib Chekov mahoratini "kashf" eta olgan "Mayda hikoyalari yozganda so'zni qanday tejash kerak" kabi tahliliy maqolalari, shubhasiz, tanqid va adabiyotshunoslikning yuksak namunalaridir. Ularda san'at asarini o'rganishda qanday talab-mezonlarga asosan fikr yuritish, tanqidiy mulohaza va xulosalarni bevosita asar tahlili bilan ham ilmiy, ham mantiqiy jihatdan dalillash zarurligi ta'kidlanadi. Bu xususiyatlar- bugungi kunda ham tanqidchilikda ustuvor tamoyillar bo'lib sanaladi.

Ammo adabiyot va san'at asarlariga sinfiylik nuqtai nazaridan yondashish va mafkura hukmronligi oqibatida iste'dodli

adiblarning asarlari ham ko'p hollarda nohaq tanqidga uchragan va asossiz qoralangan. O'sha davr adabiy tanqidi professional saviyasi pastligi va asosiy funktsiyasini bajara olmaganini Abdulla Qodiriy achinish bilan qayd etadi: "Tanqid so'ziga berilgan ma'no, bizningcha, durust emas. Tanqidning lug'aviy ma'nosi saralash, oroyishini olmoq degan so'zdir. Nainki yer bilan yakson etmak!..."⁴.

Abdulla Qodiriyini "o'zbek yozuvchilarining amiri" - deya ta'riflagan Qahhor ham adabiyot va ijodni muqaddas deb qadrlash bilan birga tanqidni ijodning ajralmas sohasi deb, unga sadoqat bilan xizmat qilgan. Qahhorning tanqidchilik faoliyati o'zining mazmundor ko'lami, rang-barang shakli bilan ham ibratlidir.

Qahhor e'tiboridan chetda qolgan biror jiddiy muammo, voqe'a-hodisasi yo'q desak, mubolag'a bo'lmaydi. "Yozuvchining vazifasi-yaxshi asarlar yozish, xalq dilining tarjimoni bo'lish bilan birga adabiyotni har qanday balo-qazadan qo'riqlash, adabiyot ning sergak, jasur posboni bo'lish ham uning vazifasiga kiradi". Bu-munaqqid faoliyat ining muhim asosi edi deyish mumkin. Adibning adabiy-tanqidiy merosini o'rganish-ulkan ijodkor siymosi va uning badiiy-estetik olamini to'la tasavvur etishga yordam berib qolmay, balki XX asr o'zbek adabiyoti, tanqidchilik va adabiy-estetik tafakkur tarixi, tadrijiy taraqqiyot yo'lli va omillarini ham kengroq o'rganishga imkon beradi. Qahhorning taqriz-maqolalari bugun ham beqiyos ahamiyat kasb etishi yakdillik bilan e'tirof etilishi bejiz emas. Ustozning Said Ahmad, Ma'ruf Hakim, Chustiyning ilk asarlari haqidagi taqriz va maqolalari U.O'jaboyev, B.Karimov, N.Jabborov kabi adabiyotshunoslar ta'kidlaganidek, "Adabiy tanqidning yetuk namunalari bo'lishi bilan yosh adiblarga ijod sirlarini anglatib, adabiyotimiz ravnaqi yo'lida ta'sirchan omil bo'lib kelmoqda. Ular "yozuvchilik mahoratining eng muhim jihat bo'lgan inson ruhiyatini chuqur yoritish, badiiy til va tasvir, janr xususiyatlari" kabi jahon adabiyotshunos ligining asosiy adabiy-nazariy muammolarigacha qamrab olganligi bilan ham o'zining dolzarbligini yo'qotmay keladi"⁵.

Qahhor ham tanqidning adabiyot rivoji yo'lida beg'araz xizmat qilishi, ayniqsa, yosh san'atining sirini bilishga, badiiy mahoratlarini

shoir va yozuvchilarga ijodning katta yo'liga tushib olishida xayrixohlik bilan yordam berishiga katta umid bildiradi. Shu ma'noda adib iste'dodli munaqqidlarni quvvatlab, ularni adabiyotimiz rivoji yo'lida faol, xolis va jonkuyar bo'lishga rag'batlantiradi. Misol uchun adibning O.Sharafiddinov iste'dodi haqida 50 yillar avval aytgan bashoratomiz fikrini keltirish mumkin: "Ozod Sharafiddinov adabiy tanqidchilikka yonib kirdi va hozirgacha umana shu fazilatni saqlab qoldi. Unda haqiqat ruhi, demokratik ruh, erkinlik ruhi kuchli"⁶. Tanqidchilikda o'z so'zi va uslubiga ega bo'lib, badiiy ijod va hozirgi adabiy jarayondagi yutuq-kamchiliklarni xolis tahlil qilishda faoliy ko'rsatayotgan M.Qo'shjonov, P.Qodirov, U.Normatov, I.G'affurov, S.Mamajonov, Sh.Yusupov, S.Sodiqov, N.Xudoyberganov va P.Shermuhamedov kabilarning chiqishlariga nisbatan ham xayrixohlik va talabchanlik bilan munosabatda bo'lar edi.

A.Qahhor, eng avvalo, talantli ijodkorlar, talabchan munaqqidlar bilan bir safda turib, adabiyot va tanqidchiligidan jahon badiiy-estetik tafakkuri mezonlari asosida rivojlantirishga bosh qo'shadi. Ayni vaqtida, iste'dodli tanqidchi va adabiyotshunoslarimiz e'tiborini ham adabiy jarayon va so'z san'atining dolzarb muammolarini hal etishga yo'naltirishda mutasaddi bo'ldi. Shumunosabat bilan adabiyot va tanqidchiligidan tarix ining ayrim muhim voqe'a-hodisalaridan bugungi kun uchun zarur saboqlar chiqarish ham o'rini bo'ladi. "A.Qahhor yetuk munaqqid sifatidagi ibratli faoliyati, ulkan iste'dodi va yorqin shaxsi bilan adabiy-estetik tafakkur olamini boyitish va rivojlantirishda qanchalik muhim rol o'ynashi, adabiy jarayon va tanqidchilik saviyasiiga ijodiy ta'sir ko'rsatishi mumkinligini namoyon eta oldi."⁷

Adabiy tanqid adabiyotni olg'a suradigan kuch bo'lishi bilan yoshlar uchun maktab vazifasini o'taydi. Abdulla Qahhor ta'kidlaganidek, "Yoshlarimizning yana ham tezroq o'sishiga xalal berayotgan jiddiy kamchilik-yoshlarimiz asarlari bosilayot ganigaxursandbo'lib, bilimlarini yetarlidarajada boyitishga jon kuydirmayotganliklaridir. So'z asosida kengaytirilib, qayta nashr ettirildi. "Insonni jisman yo'qotish mumkin, ammo uni yengib bo'lmaydi" (E. Xeminguay)

oshirishga qunt qilmayotganlik laridir." Bugungi Istiqlol davri adabiy-tanqidiy tafakkuri va kitobxonlar ma'naviyatini ham boyitishi mumkin bo'lgan bu hayotiy fikrlar adib vafotidan keyin nashr etilgan, ammo hukmron mafkurining manqurtlarcha tazyiqi bilan taqilangan "Yoshlar bilan suhabat" kitobidan keltirildi. Zukko matnshunos-tarjimon Kibriyo Qahhorova va O.Sharafiddinov, M.Qo'shjonovlar sa'y-harakati bilan 1968-yili chop etilgan bu kitobining ayanchli taqdiridan yoshlar bexabar deyish mumkin. 30 ming nusxada chop etilgan va adabiyot mohiyati, badiiy ijod va mahorat sirlaridan bahs etuvchi bu nodir asar qahhorona keskin fikrlar sababli savdo rastalaridan yig'ishtirib olinib, nashriyot maydonida yoqib yuborilgan.

Jaholatning chirkin namoyishi bo'lgan bu qabohat sababi haqida buyuk adabiyotshunos O.Sharafiddinovning "Ijodni anglash baxti" asarida shikasta xotiralarni o'qiyimiz: Abdulla Qahhorning 1967-yil yubiley kechasida "Men partiyaning soldati emas, ongli a'zosiman" degan so'zlari mustabid tuzumning siyosatiga qarshi go'yo bombaday ta'sir ko'rsatgan va o'sha kuniyoq Moskvaga oliy organlarga yetib borgan. Bu so'zlari uchun adib hatto vafot idan so'ng ham malomatdan qutulmadi. Bu achchiq haqiqatga qo'shimcha qilib aytish lozimki, adib ijodi va shaxsiga nisbatan adolatsizlik shu bilan tugagani yo'q. Adabiyotimiz rivojiga beqiyos hissa qo'shgan xalq yozuvchisi ning ijodini o'rganish ancha yillar xufyona taqiqlab qo'yildi va adibning 70-75 yilligi ham munosib nishonlanmadni, adibga yaqin bo'lgan talantli shoir-yozuvchi va adabiyotshunoslar ham u yoki bu yo'llar bilan tazyiqqa duchor qilindi. Aslida, nohaqliklarning tub sababli Abdulla Qahhorning haqgo'yligi va o'ziga xos ijodiy jasorati bilan bog'liq ediki, bu haqiqat Istiqlodan so'ng to'liqroq yuzaga chiqdi.

Bu borada yosh adabiyotshunoslar Otobek Jo'raboyev, Marhabo Qo'chqorova muzey xodimlari Nodira Jalilova, Dildora Rafiqovalar xizmatini ham qayd etish lozim. Ularning jonkuyarligi bilan Abdulla Qahhorning bundan 55 yillar muqaddam mustabid tuzum mafkurasi tomonidan qoralanib yo'q qilingan asari arxiv materiallari va qo'lyozmalarini asosida kengaytirilib, qayta nashr ettirildi. "Insonni jisman yo'qotish mumkin, ammo uni yengib bo'lmaydi" (E. Xeminguay)

degan so'zlarni buyuk adiblarimizga va ularning mumtoz asarlariga nisbatan ham aytish mumkin. Darhaqiqat, "qo'lyozmalar yonmaydi" deganlaridek, hayotiy haqiqat bilan yo'g'rilgan va xalqqa, adabiyot rivojiga xizmat qilishdek ezgu niyatlar bilan yaratilgan asarlar yo'qolmaydi, mahy etilmaydi. O'zining betakror shaxsi, mardona haqgo'yligi va ko'rkam ijodi bilan adabiyot va tanqid tarixida o'chmas nom qoldirgan A.Qahhor asarları bu jihatdan alohida e'tiborga loyiq. Adabiyot va tanqidchiligidan saviyasini ko'tarishda muhim ahamiyat kasb etgan va hukmron sovet mafkurasining zo'ravonlik siyosatiga qarshi fikrlari bilan totalitar tuzumga qarshi isyon bo'lib tuyulgan "Yoshlar bilan suhabat" asari bugun ham ijtimoiy adolat va ijodiy jasoratning bir dalili va sabog'i bo'la oladi.

Abdulla Qahhorning bunday ibratomuz nutqlari, turli yillari yozilgan taqriz va maqolalaridan uning adabiy tanqidchilikka qanchalik mas'uliyat bilan munosabatda bo'lganligini tasavvur qilish mumkin. Darhaqiqat, Abdulla Qahhor ijodi va shaxsini chuqur o'rgangan va uni zukko ustoz deb bilgan O.Sharafiddinov va I.G'affurovlar ta'kidlaganidek, "Adib tanqidchilikni adabiyotga va yozuvchilarga madad beruvchi qudratli kuch deb bilgan"⁸. Ayni vaqtida, tanqidchining yozuvchiga, uning iste'dodiga bo'lgan samimiyyun munosabati Qahhor uchun juda muhim edi. Ya'ni tanqidchi yozuvchiga va uning ijodiga go'yo "tajriba qilinayotgan quyonday qaramasligi" kerak. Abdulla Qodiriy va Abdulla Qahhorni tashvishlantirgan yana bir muammo-bu tanqidchilarda tahlil san'ati, adabiy asarning o'zidan kelib chiqib fikr yuritish mahorati yetishmaslidir.

Afsuski, bizning davrimizda ham tanqid va adabiyotshunoslikdagi bu kabi nuqsonlar barham topgani yo'q. Bu kabi kamchiliklar natijasida tanqid va adabiyotshunosligimizda rivojlanish o'rniiga depsinish va badiiy ijod tabiatini sayoz tushunishdek salbiy holatlar tez-tez ko'zga tashlanib turayapti. Adabiy jarayonni chuqur tushunolmaslik va tahlil mahorati yetish masligi oqibatida ayrim tanqidchilar badiiy asarni o'rganishda unga adib g'oyaviy-badiiy niyati va ijod qonuniyatlarini asosida emas, sxematizm va qolipbozlik talablari bilan yondashadi. 30-40-yillarda keng tus olgan bunday illatlar tanqidchilik va

⁴ Аҳмедова Ш. Абдулла Қодирийнинг адабий-танқидий қарашларига доир баъзи мулоҳазалар.-А.Қодирий ижодининг ижтимоий-маънавий-маърифий аҳамияти.Респ.иљмий-назарий конференция материалы.Тошкент.:2019.45-б.

⁵ Баҳодир Карим. Бир тақриз таққини.Нурбай Жабборов.Миллатпарвар.-Адабиётимиз фахри. Т.2007..275-289-66.

⁶ Абдулла Қаҳҳор. Ёшлар билан сұхбат.Тошкент.:Академиашр.2017.160 б.

⁷ Баҳодир Карим. Бир тақриз таққини.Нурбай Жабборов.Миллатпарвар.-Адабиётимиз фахри. Тошкент.2007..275-289-66.

⁸ Озод Шарафиддинов. Ижодни anglash baxti.Тошкент.:2004.277-6.

adabiyot rivojiga ham katta to'siq bo'lganligini o'sha davrdagi adabiy disput-munozaralardan va Oybekning "Taqid sohasidagi savodsizlik va ur-yiqchilikka qarshi o't ochaylik" singari salmoqli maqolalardan ham tasavvur qilish mumkin. Abdulla Qahhorning "Taqid borki, ilikday zarur va foydali. Taqid borki, bir bog' haqiqatini ifodalashda badiiy ijod va taqid yantoq yutganday bo'lasan" kabi obrazli qo'shyanot bo'la olishini yaqqol namoyon ta'riflarida ham chuqur haqiqat mujassam. Yoxud Abdulla Qahhorning Abdulla Qodiriy nomi xalq qalbidan abadiy o'chmasligi haqida "Kitobxon hech qachon "O'tkan kunlar" bilan "Mehrobdan chayon"ni qo'dan qo'ygan emas. Chinakam yozuvchini tuproqqa ko'mib bo'lmaydi"⁹, degan fikri bilan Abdulla Oripovning Qodiriy xotirasiga bag'ishlangan she'reni mazmunan mushtarak, hamohangligi ham hayotiy haqiqatni ifodalashda adabiyot va taqid qo'shyanot bo'lishini anglatib turganday go'yo:

Azaliy haq gapni yashirmoq nechun,
Zavol yo'q eng asl iste'dod uchun.
Agarda koinot tegrimon bo'lib,
Olamni yanchsa ham, qolgay u butun.
(A.Oripov. "Hikmat sadolari")

Bunday misollar ham Abdulla Qodiriy va Abdulla Qahhorlarning badiiy ijod rivojida

estetik tafakkur va tanqidning yuksak roli va ahamiyati haqidagi qarashlarining hayotiyligi, teran va dolzarbligidan guvoxlik beradi. Ya'ni Abdulla Qodiriy va Abdulla Qahhor adabiy tanqidchilikning ham asoschilaridan edi. Ular etdilar.

Qodiriy va Qahhor adabiy-taqidiy faoliyati va merosini o'rganish-ulkan ijodkorlar siymolari va badiiy-estetik olamini to'la tasavvur etishga yordam beribgina qolmay, balki XX asr o'zbek adabiyoti, taqidchilik va estetik tafakkuri tadrijiy taraqqiyot yo'li va omillarini ham kengroq yoritishga imkon beradi.

Abdulla Qahhorning adabiyot va taqidchilik saviyasini ko'tarishda muhim ahamiyat kasb etgan, ammo hukmon mafkura tomonidan 1968-yili taqiqlanib, o'tga yoqilgan "Yoshlar bilan suhbat" asarining 2017-yili qayta nashr etilishi haq so'zning kuchi va ijtimoiy adolatning yorqin bir namunasi bo'lib, bugungi adabiy jarayon va ma'naviy hayotimizda ham alohida o'rinn tutadi.

ABDULLA QODIRIYNING "O'TKAN KUNLAR" ROMANI YARATILISH OMILLARI

Nodira Isomtdinova Soatova - f.f.n. dotsent, Jizzax davlat pedagogika instituti

Annotatsiya: Ushbu maqola Abdulla Qodiriy va xalq kitoblariida syujet obrazlarning xarakteridagi umumiylik va o'ziga xoslik jihatlari tadqiqiga bag'ishlangan.

Аннотация: Эта статья посвящает на исследованию общих и своеобразных характерных черт образов в романах Абдулла Кадыри

Abstract: This article is devoted for researching general and original characteristic sides in Abdulla Kadiri's

Kalit so'zlar: adabiy ta'sir, badiiy mahorat, tafakkur, dramatik holat, ruhiy kechinma, badiiy ifoda, psixologik tahlii.

Ключевые слова: литературное влияние, художественное мастерство, размышление, драматическое состояние, духовное переживание, художественное выражение, психологический анализ.

Keywords: literary influence, art skill, reflection, dramatic condition, sincere experience, art expression, the psychological analysis.

Abdulla Qodiriy birinchi o'zbek realistik kompozitsiyasini qurish, xarakter yaratish, romanini yaratar ekan, anchagina mashaqqatlari obrazlarni individuallashtirishdan tashqari, yo'lni bosib o'tdi. Bu sohada aniq-tayin adabiy nasr tili va uslubini yaratish vazifasi ham an'ana va tajribaning bo'limgaganligi yozuvchi turardi.

uchun turli qiyinchiliklarni tug'dirdi. Yozuvchi O'zbek xalqini yangi "zamonning oldida roman syujetini belgilash, asar "Tohir va Zuhra"lari, "Chor darvesh"lari,

"Farhod va Shirin"lari, "Bahromgo'r"lari bilan tanishtirish"ga¹ bel bog'lagan Abdulla Qodiriy ham "O'tkan kunlar" romanini yaratar ekan, xalq kitoblari deb atalgan bitmas-tuganmas ma'naviyat chashmasidan qonib-qonib suv ichgani sir emas. Asarda axloqiy-didaktik ruhning ustunligi, uning xalqona sodda va jozibali til, yengil va serjilo uslubda yozilganligi, chuqur falsafiy-hikmatona mazmunga yo'g'rilganligi, kompozitsiyasi, syujeti, obrazlar olami, xarakterlar yaratish usuli, konflikt va kollizitsiyalari, qisqasi, butun qurilishi shundan dalolat berib turibdi.

Albatta, Qodiriy xalq kitoblari dan o'rganish va ta'sirlanish bilangina cheklanib qolmagan, iste'dodli va mahoratli bir adib sifatida novatorlik namunalarini ko'rsatib, bu an'analarni o'ziga xos ravishda rivojlantirgan.

Xuddi shu nuqtai nazardan qaralganda, o'zbek xalq og'zaki ijodi, xususan, uning epik dostonlari o'zbek adabiyotida roman janrining paydo bo'lishida dastlabki muhim manba bo'lgan. Chunki, roman janriga xos ko'p qirralik xususiyatlari xalq dostonlariga ham taalluqlidir. Negaki, xalq dostonlariga ertak, qo'shiq singari ko'pgina janrlarga xos xususiyatlari singib ketgan. O'zbek adabiyotida roman janrining tug'ilishi haqida gap borganda xalq og'zaki ijodi, birinchi galda, dostonchilik katta rol o'ynaganligini unutmaslik lozim².

V.M.Jirmunskiy va H.T.Zarifov o'zlarining "O'zbek xalq qahramonlik eposi" degan asarlarida "xalq kitoblari" va "xalq romanlari" haqida ham fikr yuritib, bularni umuman "romanik dostonlar" deb ataganlar³.

Xalq dostonlari—"xalq romanlari"ning roman janriga xos jihatlariga kelsak, bu birinchi galda, ularning epikligidir. Epiklik xususiyatlari bilan bog'liq bo'lgan ko'p mavzulilik, ko'p yo'nalishlilik, kompozitsiyaviy murakkablik, konflikti yuzaga keltirishdagi izchillik, obrazlarni individuallashtirishga intilish, romanga xos tislanius usulidan foydalanish-bularning barcha-barchasi o'zbek xalq dostonlarida juda murakkab ko'rinishlarga ega.

Yana shuni ham ta'kidlash joizki, xalq dostonlarida nasr bilan nazm bir butunlikni tashkil etadi. Bu dostonlardagi nasrni haqiqiy badiiy nasr namunasi, deyish qiyin. Masalan,

Umar Boqiy tomonidan yaratilgan "Farhod va Shirin" dostonida she'riy qism bilan birga nasriy qism ham mavjudki, bu Boqiyning, bir tomonidan, yozma adabiyotdan, ikkinchi tomonidan, xalq og'zaki ijodiyotidan keng foydalanganligini ko'rsatadi⁴.

Bunday hollar badiiy tasvir vositallari, til va uslubda ham ochiq namoyon bo'ladi. Ana shu o'zaro ta'sir ham roman janri namunalarining yaratilishida adabiy zamin vazifasini o'taydi. Doston va roman janlarining o'zaro munosabati masalasiga kelganda ular o'rtasidagi aloqadorlik, avvallo, voqeа va obrazlarni epik izchillik bilan tasvirlashda, shu bilan bog'liq bo'lgan badiiy-tasviriy vositalar hamda turli uslub ko'rinishlarda ko'zga tashlanadi. O'zbek romanlarining paydo bo'lishida ana shu dostonlardagi epiklik xususiyatlari katta rol o'ynagan.

Filologiya fanlari doktori, prof. H.Homidiy "Ko'hna Sharq darg'alari" to'plamida e'lon qilingan "Asrimizgacha nasrimiz" nomli maqolasida qadimiylar nasr namunalarini "janr, tematika, g'oyaviy yo'nalish hamda uslub jihatidan" besh guruhsiga ajratib, tasnif qiladi. Ulardan ikkitasini folklor namunalarini tashkil etildi:

"Turli mavzulardagi ishqiy-sarguzasht, axloqiy-ta'limi, qahramonlik ruhidagi qissalar: "Qahramoni qotil", "Qissai Jamshid", "Qissai Dilnavoz", "Qissai Ahmadbek va Yusufbek", "Devonai Mashrab", "Ibrohim Adham", "Hazrati Ali qissasi", "Qissai malikai Dilorom", "Qissai Dorobi Zarrinkamar", "Jangnomai Suhrobi Yal", "Kitobi podshoh Afrosiyob", "Siyovush qissasi" ana shu xildagi asarlar sirasiga kiradi. Bunday asarlarda syujet bir me'yorda favqulodda o'zgarishlar, nogahoniq voqealarsiz bayon etiladi. Asosiy diqqat bosh qahramon sarguzashtini mukammal, g'oyatda nafis, obrazli bayon etishga qaratilgan. Ularning tarkibida ruhiy holat, tabiat manzaralar, jangujadallar, qahramonlarning kelbati va salobati tasviriga bag'ishlangan ko'plab ruboij, g'azal, marsiya, msnaviyalar uchraydi. Ba'zilarida voqeа boshidan oxirgacha nazm va nasr aralash tasvirlanadi.

Sarguzasht romanlar: "Samironshoh", "Barzunoma", "Dorobnoma", "Hotamnoma", "Jahongirnoma", "Saibattoli g'oziy",

⁹ Шарафиддинов О.Устоз ўйтлари. Гафуров И.ои тўлин бўлгандা.-Абдулла Қажхор замондошлари. 355-360-бб. хотирасида. Тошкент.:1987.302-6.

¹ Қодирий А. Ўткан кунлар. Мехробдан чайён.-Т.: Адабиёт ва санъат, 1994.-Б.203 (Bundan keyin ushbu nashrga murojaat etilganda ko'chirma olingan sahifa qavs ichida qayd etib boriladi)

² Bu haqda qarang: Мирвалиев С. Ўзбек романни.-Т.: Фан, 1969.-Б.29-30.

³ Qarang. Жирмунский В.М., Зарифов Х.Т. Узбекский народный героический эпос.-М.: Политиздат, 1947.-С.132-164

⁴ Farhod va Shirin (Ўзбек халқ дostoni).-Т.: Фан, 1966.-В.3-10

"Abomuslimnomma" kabi o'nlab asarlar o'zbek xalq romanichiligining klassik namunalarini hisoblanadi. Bu xildagi kitoblarning o'ziga xos xususiyati shundaki, ularda voqealari ko'lami juda keng. Asosiy qahramonlardan tashqari, uning faoliyatini to'ldirib, muallif ijodiy niyatining mukammal tarzda ifodalaniishi uchun xizmat qiladigan o'nlab obrazlar: voqealari ichidagi voqealar yoki hikoya tarkibidagi hikoyalari juda ko'p. Bir romanining o'zi bir necha o'nlab hikoyatlardan tashkil topgan. Ularda muallif qasrlar, osmoniy bog'u roq'lar, suvosti shaharlari, davriy va bosqichli voqealarni tasvirlaydi. Qahramonlar voqealar jarayonida shajalarini bilan ishtirok etadi. Ushbu romanlarning badiiy nafosati, tasviriy vositalardan istifoda etilishi ham ana shu qasrovning hududsizligi, asosiy qahramonlar va ikkinchi darajali timsollarining g'oyatda ko'pligi bilan belgilanadi⁵.

Tabiiyki, Abdulla Qodiri bu xalq kitoblarining aksariyatidan xabardor bo'lgan va ular adibning ijodiy evolyutsiyasi, tili va uslubi, asar syujeti, kompoziyatsiyaviy qurilishi, qahramonlar xarakterini shakllantirish, ularning ichki va tashqi kolliziya va konfliktlarini rivojlantirish, portretlarini chizishda bevosita va bilvosita ta'sir ko'sratmasligi mumkin emas edi. Asarda ahloqiy-didaktik ruhning ustunligi sabablarini izohlar ekan, adibning o'zi bu haqida shunday degan edi:

"Didaktika usulini ko'proq qo'llashning sababi "O'tkan kunlar"ning ommamizning saviyasiga qarab yozilishidandir. Ma'lumki, bizning omma to shu kungacha ham o'rta asr doston va hikoyalari bilan oziqlanib keladir. Ommanning shu holini nazarga olganda, barmoq bilan sanarlik besh-o'ntagina (ular ham o'z hunarlarida no'noqdirlar) yoshlarimiz uchun "so'nggi priyom"ni berish tishi chiqmagan bolaga qurt shimitish kabi bo'lar edi. Holbuki, bu eski priyom jo'rttaga, xalqimizning saviyasini e'tiborga olib qabul qilingandir. Xalqning zavqini, ruhini nazarda tutilsa, "so'nggi priyom" deb Ovruponing so'nggi modasini taqdim qilinsa, bundan nima ma'no chiqarib bo'lar edi?"⁶.

"O'tkan kunlar" romanida tasvir etilgan voqelik o'zbek xalqi tarixining muhim bir davri-xonliklarning yemirilishi, inqirozga yuz tutishi davrini o'z ichiga oladi. Garchi asarda sevgi-muhabbat va oilaviy baxt sehrli asarlar, ajoyib xulq-atvorli ma'shuqalar,

tasviri katta o'rinn egallasa-da, unda ana shu sevgi va baxt yo'lidagi qarama-qarshiliklar, to'sqinliklar xalq og'zaki ijodi namunalaridek, xalq kitoblaridagidek badiiy izchillikda tasvirlandi. Kumush va Otabekning bir-biriga otashin muhabbat, bu yo'lda ular chekkan ranju mashaqqatlar, oshiq-ma'shuqlarning o'z sevgisi yo'lidagi vafodorligi, qat'iyati, jasorati, pok ishqini himoya qilish yo'lidagi qahramonliklari bevosita ishqu oshiqlik mavzuidagi "Tohir va Zuhra", "Vomiq va Uzro", "Farhod va Shirin", "Layli va Majnun", "Bahrom va Gulandom", "Varqa bilan Gulshoh" kabi xalq kitoblari, doston va ertaklariga hamohang. Otabekning ishq yo'lidagi qahramonliklari Farhod, Tohir, Bahrom, Vomiq, Varqa va boshqalarni eslatsa, Kumushning sadoqati va jasorati Zuhra, Shirin, Layli, Dilorom, Gulshoh singari o'z sevgisini qattiq turib himoya qilgan sevgi va vafo timsollarini yodga tushiradi.

Sharq adabiyotida sarguzasht yetakchi o'rinn tutadi. Xalq og'zaki ijodi namunalaridagi ijobjiy qahramonlarning barchasi o'zining go'zal va betakror sarguzashtiga ega. Ularning ishq yo'lidagi ko'pdan-ko'p sarguzashtlaridan ko'pincha ularning ota-onalari xabardor bo'ladilar yoki qisman xabar topadilar. Masalan, Bahromning Gulandomni izlab Chin mamlakatiga ketgani va uning ishqiy sarguzashtlaridan Xisrov shoh keyin xabar topadi. Shunga o'xshab, Otabek ham Kumush ko'yidagi ikki yillik ovorayu sarsongarliklarini ota-onasidan sir tutadi. Bu sir keyinchalik Mirzakarim qutidorning Yusufbek hojiga yozgan maktubi orqali oshkor bo'ladi. Shunda ham O'zbek oyim va boshqalar undan bexabar bo'lib qolaveradilar.

Taqdir taqozasi bilan boshqa yurtdagi sohibjamolga ishq qo'yishi yo'ylanish ham xalq kitoblarga xos. Otabekning Toshkentning ne-ne go'zallari qolib, Marg'ilondan uylanishi voqeasida ham shu an'ana ta'sirini ko'ramiz.

"O'tkan kunlar"dagи voqealarni sir saqlash, o'quvchini qiziqtirish, uni o'z ortidan ergashtirish tamoyili ham xalq og'zaki ijodi namunalarini bo'lmish sarguzasht-qahramonlik asarlari an'analariga borib taqaladi. Xalq kitoblari aksariyat xuddi shunday sirlilik-tugun hosil qilishdan boshlanadi va o'quvchi e'tiborini o'ziga tortib, uni qiziqtirib qo'yib, go'zal xotimaga olib boradi. Chunonchi, sirlili asarda sevgi-muhabbat va oilaviy baxt sehrli asarlar, ajoyib xulq-atvorli ma'shuqalar,

ular tomonidan qo'yiladigan shartlar, ma'shuqa amrini bajarish uchun oshiqlarning tilsimli g'orlar, sehrli kuchlar-devlar, parilar, jinlarga qarshi olib borishlari va boshqalar shular jumlasidandir. "Chor darvesh"dagи Nimro'z iqlimining shahzodasi, sakparast xoja, ozarlik yigit, No'mon Sayyoh, Chin podshohining o'gli bilan bog'liq qissalar fikrimizning isbotidir. Qodiri ham bunday sirlilikdan ustalik bilan foydalandi: dastlab Otabek va Kumushning o'zaro uchrashuvlarini sir tutib, faqat nikoh kechasi oshkor qiladi; keyin battol Homidning kirdikorlari yashirin qolib, asar ikkinchi qismining so'ngida fosh etiladi; nihoyat, Otabekning sarguzashtlari sir tutiladi.

Xalq kitoblari romantik qahramonliklarga to'lib toshgan. Ularda o'zining sonsiz-sanoqsiz dushmanlariga qarshi aksariyat qahramonning yolg'iz o'zi kurashga otlanadi. Otabekning o'z dushmanlari-Homid, Mutual polvon va Sodiqlarga qarshi bir o'zi kurashib, muzaffar bo'lishi ham ana shu romantik-qahramonlik ruhidagi xalq kitoblari ta'siri ekanligi shubhasiz.

Har bir qahramonning ko'pincha ishongan kishisi, yordamchisi, hamdardi bo'ladi. "Farhod va Shirin"da Shopur, "Layli va Majnun"da Navfal, "Bahrom va Gulandom"da Sayfur, "Vomiq va Uzro"da Amir, "Zavarxon"da Hakimjon, "Alpomish"da Qorajon ana shunday bosh qahramonlarning doimiy hamrohi, yordamchisidir. "O'tkan kunlar"da bu vazifani Hasanali bajaradi. Birmuncha keyin-voqealar rivoji keskinlashgan bir paytda esa asarga usta Alim kirib keladi.

Xalq kitoblarining qahramonlari ko'pincha o'zlaridek boshidan ko'p savdolarni o'tkazgan, ishq ko'rgan kishilarni uchratadilar, ulardan maslahat va ko'mak oladilar, bir-birlariga o'z sarguzashtlarini hikoya qiladilar. Umuman, qissa ichida qissa kelishi-qoliplash ham xalq og'zaki ijodi namunalariga xos go'zal usullardan bir ekanligi ma'lum. Chunonchi, "Chor darvesh" qoliplash usulida tuzilgan bo'lib, qoliplovchi hikoya Ozodbaxt hikoyasidir; dastlab Ozodbaxt o'z farzandsizligidan so'z boshlab, mozorda ikki darvesh hikoyasini eshitadi; so'ng darveshlarni o'z saroyiga taklif qilib, Xojai sagparast nomi bilan mashhur bo'lgan savdogar sarguzashtini ularga so'zlab beradi, keyin, qolgan ikki darvesh sarguzashtini tinglaydi; nihoyat, Ozodbaxt Baxtiyor nomli farzand ko'rib, parilarning ulug'

shohi Malik Shohboz yordamida hammalarini murod-maqsadlariiga yetganliklari haqidagi hikoya bilan "Chor darvesh" tugallanadi⁷. Usta Alim bilan Otabekning sarguzashtlari ham quvonchli va qayg'uli voqealarga boyligi bilan ularnikidan qolishmaydi.

"O'tkan kunlar"da ana shunday voqealar girdobida qolgan Otabek bunday ishqiy sarguzashtlarni o'z boshidan o'tkazib bo'lgan "mujassami ishq"(203) usta Alimning hikoyasini tinglar ekan, uning boshiga yog'ilgan kulfatlar oldida o'ziniki hech narsa, degan qarorga keladi. Holbuki, keyingi sarguzashtlari bilan Otabek qissasi usta Alimnikidan o'tib tushdi va nihoyasi ham o'shanday qayg'ulig bo'ldi-Kumush garchi Saodat singari tug'ish ustida o'limgan bo'lsa-da, kundoshining zaharlashi tufayli aynan tuqqandan keyin vafot etadi. Otabekning Kumushning tug'ishidan xavfsirashlari shu bilan oqlanadi va asoslanadi.

Soadatning to'lg'oq ustida o'lishi bilan "Chor darvesh"dagи ozarlik yigit xotinining o'lik tug'ib, o'zi ham o'lishi o'rtasida ma'lum mushtarakliklar mavjud.

Otabekning o'z ismini yashirib, usta Alimga o'zini vaqtincha Shokirbek sifatida tanishtirishida ham xalq ijodiga xos sirlilik mavjud. Shuningdek, qizlar jasorati, sadoqati, qat'iyati tasviri ham xalq kitoblarida ko'p uchraydi. Zuhra, Shirin, Layli va boshqalar ana shunday o'z sevgisiga sodiq, ishqda qat'iyatli, muhabbat, or-nomusi yo'lida jasorat ko'rsatishga, hatto o'limga ham tikka borishga qodir jasur ayollar toifasidan. Ha, bu asarlarda oshiqqina emas, balki ma'shuqa ham ishq yo'lida qahramonliklar ko'rsatadi.

Zuhraning o'limgan tap tortmay, Tohir yotgan qabrga kirishi, Laylining barcha gap-so'zlar, ta'na-malomatlarga chidab, o'z Majnuniga sodiq qolishi, Uzroning Vomiqdan o'zgaga tekkuncha zindonni afzal ko'rishi, oilali bo'lishsa-da, Gulshohning Varqa Zulayxoning esa Yusuf uchun o'zlarini bokira saqlashlari ularning ishqdag'i sadoqati va matonatidan guvohlik beradi. "Chor darvesh"-dagi shoh Ozodbaxt vazirining qizi ham jasorati bilan alohida ajralib turadi. Otasi zindonga solinganda onasining: "Koshki edi Xudo ko'r bo'lsa ham o'g'il bersa edi, boshimizdag'i kulfatlarni aritarmidi", deb nola-faryod qilishiga javoban: "O'g'il bola qiladigan ishni men ham qila olaman", deb uzoq va mashaqqatli safarga otlanadi hamda otasining

⁵ Хомидий Х. Кўхна Шарқ даргалари.-Т.: Шарқ, 1999.-В.20-21

⁶ Абдулла Қодирий. Ижод машаққати.-Т.: Ўқитувчи. В. 1995.-12.

⁷ Махмудов М. Хиромий ва унинг "Чор дарвеш" достони ҳақида//Хиромий. Чор дарвеш.-Т.: Ўзабадийнашр, 1960.-В.335

zindonga tashlanishiga sabab bo'lgan so'zning jonli dalilini podshohga taqdim etib, uni xalos qiladi. Yusufbek hojining o'g'li Otabekka yozgan maktubini topib olib, o'z oshig'ini dordan qutqarish uchun qushbegi huzuriga ayol boshi bilan uchib borishi-Kumushning ham jasoratidandir.

Homidning Mirzakarim qutidor uyining orqasini teshib, Kumushni o'g'irlashga qasd qilishi ham xalq qissalariga xos voqealardan hisoblanadi. "Samak ayyor" nomli romanlar turkumi, "Ming bir kecha"da ko'plab xalq ertak va dostonlarda uy teshish, lahm qazish va boshqa shunga o'xshash voqealarni uchratamiz.

Yo sevki yorga yetish, yo uning yo'lida qurban bo'lish-xalq romantik-qahramonlik asarlariga xos. Otabek ham o'z dushmanlariga qarshi otlanar ekan, yo muzaffar bo'lish, yo yor yo'lida jon berishni maqsad qiladi.

Keltirilgan misollarga asoslanib, Qodiriyligi xalq og'zaki ijodidan yuqori darajada ta'sirlangan va o'z asarini faqat shu ta'sir asosiga qurgan ekan-da degan biryoqlama xulosa chiqarish noto'g'ri bo'lar edi. Zero, barcha iste'dodli qalam sohiblari kabi Qodiriyligi ham xalq kitoblari an'analaridan ijodiy foydalangan holda, ularni yangicha sharoitda rivojlantirgan va yangi mazmun bilan boyitgan.

MASHRAB AXLOQIY QARASHLARI MANBALARI

Mo'min Hoshimxonov – f va f.f.d., Jizzax davlat pedagogika instituti
Tohir G'oziyev – o'qituvchi, Jizzax davlat pedagogika instituti

Annotatsiya: Ushbu maqolada Mashrabning axloqiy qarashlaridagi yetakchi tamoyillar kiritilgan va unda ota-onaga bo'lgan muhabbat, komil inson haqidagi g'oyalari ilgari surilgan.

Аннотация: В данной статье раскрыты идеи Mashrab'a, почтительные вопросы нравственных, почтительные отношения к родителям о высоких идеях совершенства.

Abstract: This article puts forward Mashrab's teachings on morality, his love for his parents, and his ideas about the perfect man.

Kalit so'zlar: alloma, makon, Sharq, Mavarounnah, poklik, darbadar, Alloh, Qur'oni Karim, ota-ona, talaba, meros, farzand, hadis, ka'ba, komil inson, g'ulom-g'ul.

Ключевые слова: мудрец, аронотон, Восток, Маваруннах, чистота, странник, Аллах, Каан, родители, талибы, наследие, дети, хадис, Мекка, совершенный человек, божий рад

Keywords: scholar, place, East, Mavarounnah; purity, wanderer, Allah, the Qur'an, parents, student, inheritance, child, hadith, Kaaba, perfect man, slave - slave.

Mavarounnahr-ulug' allomalar, aziz-avliyolar makon topgan yurt. Musulmon Sharqi Mavarounnahrqa o'zga bir mehr nigohi bilan qaraydi. Ulug' allomalari ko'p bo'lgan yurt ma'rifatli el hisoblanadi. Unutilgan qadriyatlarni tiklash-allomalar hayoti va ijodi bilan tanishish qalblarni poklashga, e'tiqodni mustahkamlashga ko'mak beradi. Bir-ikki kunda dilni poklash qiyin. Beshikdan qabrgacha o'qib-o'rganish, ilm-fan, go'zal axloqiy sifatlar orqali dilni poklash, e'tiqodni mustahkamlash, uni hayot va ijod ehtiyojiga aylantirish lozim

Roman nihoyasida Otabek o'z dushmanlaridan qutiladi hamda sevishganlar qayta topishadilar. Agar kitob shu yerda o'z nihoyasiga yetganda uning xalq kitoblaridan farqi qolmasdi. Lekin realistik adabiyot namunasini yaratishni maqsad qilgan yozuvchi voqealarni davom ettiradi. Otabekning dushmanlari tugab-bitgan bo'lsalar ham hali Kumushning raqibasi mayjud. Otabek o'zaro teng bo'lmagan kurashda o'z g'animlarini yer bilan yakson qilgan bo'lsa-da Kumush teppateng kurashda o'z "yov"i –kundoshini jisman yengolmaydi-Zaynab uni zaharlab o'ldiradi.

Abdulla Qodiriyligi realistik yozuvchi sifatida hayot haqiqatiga qarshi borolmas, ham Otabek, ham Kumushning o'z dushmanlari ustidan g'alaba qozonishi uchun imkon yaratma olmas edi. Shuning uchun ham u birini g'olib, qarshi otlanar ekan, yo muzaffar bo'lish, yo yor yo'lida jon berishni maqsad qiladi.

Xulosa qilib aytadigan bo'lsak, Abdulla Qodiriyligi realistik tasvir uslubining XX asr adabiyotida peshqadamlik qilishi lozimligini to'g'ri tushingan. Shuning uchun ham o'z salaflari ijodiy tajribasidan mutassil o'rgangan holda bu uslubning o'ziga xos yangi tamoyillarini ishlab chiqdi va ulardan o'z romanida to'g'ri foydalandi.

bo'ladi.

Xalq orasida qalandardek yurib, taqdiri azalga raddi badal berib kelgan Boborahim Mullovali o'g'li Mashrab g'azallari asrlar davomida nasllar orasida qalblardan qalblarga qalqib, ko'chib kelayotir. Buyuk iste'dodli shoirning so'zi Sharqda hamon betakror, Haq uchun dadil jangga kirganlarga hamdam, maslakdosh bo'lib kechayu kunduz mol tilagida yurgan va "o'z nafsi bilan sargardon" bo'lgan kishilarning esa qattol dushman hamda ogoh etuvchi hoziru nozir bir ovozdir¹.

Mashrab zo'ravonlik va johillik, munofiqlik va behayolikka asoslangan hukmron tabaqa axloqiga haqqoniylig va sadoqat, mehnatsevarlik va kasb-hunar ahlini ardoqlash, o'zaro yordam va do'stlik fazilatlari ustun turuvchi mehnatkash-hunarmandlar, kosiblar, dehqonlar axloqini qarama-qarshi qo'yadi.

Bizning fikrimizcha, Mashrab g'azaliyotida soflik va halollikning barcha ko'rinishlari mavjud. Uqullikka qarshi bo'lmasa-da haq qullarining naqadar aqliy, ma'naviy, axloqiy imtiyozlarga ega ekanligini amalda isbotlaydi.

U odamlarning so'z va fikrlariga zug'um o'tkazish-ularning ongi, maslagi va ko'ngliga tajovuz qilish bilan barobardir deydi va kishining ko'ngliga ozor berishni bo'rilik bilan tenglashtiradi. Hokimu soxta ulamolar darbadarona yurt kezgan Mashrabni Haqqa sidqidildan sig'inganligi uchun ko'ngliga ozor berib, har yerdan haydaydilar. Aslida yassaviylikning asosiy o'zagi va ta'lomi Mashrabning diniy qarashlariga mosdir:

Janozamni orqasidin toshlar oting,
Oyoqimdin tutib sudrab go'rga elting,
Haqqa qulluq qilmading deb yanchib tefing,
Ul sababdin Haqqa sig'nib keldim mano².

Mashrab Haq oldida dilozorlik qilmaslikni, dilozorni Xudo ham bandam deb atamasligini, foniylar yurishligini ta'kidlab, qaysiki kishi o'z fe'liga egalik qila olmasa, bunday kishini hayvon sifat va uning maxluqdan farqi yo'q deb hisoblaydi:

Gar qo'lingdin kelsa hargiz mo'rchanli og'ritmagil.

Kim, Xudo bandam demas har kimki dil ozordir.
Bo'lmagil bad, holat bo'lib, ketti tani murdordir.
Shundan ham bizga ma'lumki, axloq va axloqiy munosabatlar masalasi doimo insoniyatni qiziqtirib kelgan.

¹ Боборахим Машраб Мехрибоним қайдасан. Гафур Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашириёти. Тошкент, 1990, 9-бет.

² Аҳмад Ясавий. Ҳикматлар. Тошкент, 1991, 57-бет.

³ Куръони карим.

⁴ Абу Абдулоҳ ибн Исломил ал-Бухорий. Ҳадис. IVжилд.-Т, 1992, 78-бет.

Ayniqsa, islam dini va tasavvufda axloq, xulq-odob qoidalari, ta'lim-tarbiya, o'zaro muomala, axloqiy fazilatlarni kasb qilish, poklanish, komil insonni tarbiyalash kabi masalalar asosiy o'rinni egallagan.

Islam dinida ota-onani hurmat qilmaslik, ularga g'amxo'rlik ko'rsatmaslik, yordam bermaslik, boz ustiga so'kishlik, gap qaytarish, haqorat qilish, roziligin olmaslik gunohi azim hisoblagan. Yana islamda ota-onalar farzandlariga zulm qilgan taqdirda ham, farzandlar ularni ranjitmasligi, xoruzor qilmasligi, ularga muloyim gapireshi lozim deb ko'rsatib o'tilgan. Quronda "Ota-onalarining keksalik vaqtida ham ikkisini yoki biri bo'lmagan farzand xor bo'lsin, xor bo'lsin va Yana xor bo'lsin"³ deyilgan. Shuning uchun ham ota-onaning qarg'ishiga uchramaslik, ularni zinhor xafa qilmaslik farzandlarning muqaddas burchiga kiradi. Ayniqsa, ota-onaga oq bo'lish, ularni haqorat qilish gunohlar ichida kattasidir. Imam Buxoriy o'z hadislarda quyidagilarni keltiradi: "Abdulloh ibn Amr rivoyat qiladilar: «Rasululloh sallallohu alayhi vasallam: «Одам qiladirgan gunohi azmlardan biri-ota-onasini haqorat qilmoqdir!» -dedilar. Shunda: «Yo Rasululloh, odam o'z ota-onasini qanday qilib haqorat qilmog'i mumkin!-deyishadi. Janob Rasululloh: «Birovning ota-onasini so'kkan odam o'z ota-onasini haqorat qilgan bo'fur"-deb javob qildilar"⁴.

Mutafakkir shoir, axloqi pok Mashrabning otasi u yoshligida-o'smirlik payti vafot etgan. Uning otasi mullo Vali mullo Bozor oxundga olib borib savodini chiqartirgan, Qur'oni karimni boshqa tolibi ilmlarga nisbatan tez va qiroat bilan o'qiy olishi bilan ustozining mehr-muhabbatni, nazariga tushgan.

Mashrabning ijtimoiy axloqiy merosida ota-onasiga munosabat masalasi markaziy o'rinni egallaydi.

Mashrabdek shoirning onasi bo'lish katta baxt. Mashrab qaerdaki bo'lmasisin, bir zum onasini yodididan chiqargani yo'q. Shu bilan birga onanining qalbi dardu alamga to'la. U miskin, dili shikasta, yurak-bag'ri qonga to'lgan. Farzandi uchun kuyib ado bo'lgan. Zero, onanining yolg'iz farzandi Mashrab har doim uzoqda darbadar yurt kezadi, shahru qishloq kezibadolat izlaydi. Mashrab yurt kezib haqiqat izlab, onasidan o'z vaqtida xabar ololmaydi. Dunyoni darbadar kezgan shoir onasiga shunday deydi:

Jamoling ko'rgali keldim, ayo ey mehribon onam,
Mening uchun ado bo'lg'an yuragi bag'i qon onam.
Xo'tan dashtiga tushtum bul falakning gardishi birlan,
Eshitkil arzi holimni, men aytay senga, jon onam.
Ajoyib mehribonimsan, meni oromijonimsan,
Murodidi jahonimsan, bihishti jovidon onam.
Meni bir jodu ko'zluk bul jahon ichra xarob etti,
Qadi sarvu sanavbar, qoshlari misli kamon, onam.
Boshimga tushti bul savdo, bo'lubman bulbuli shaydo,
Shabiston jahonda qumridek shakkarfishon onam.
Bu ishq o'ti xarob etti, yurak-bag'rim kabob etti,
Meni xoku turob etti yuzi mohitobon, onam.
Sani ko'p intizor ettim firoq o'tiga, ey Ka'bam,
Tavofi Ka'bai maqsuda keldim dilkashon onam.
Illoho, afv qilg'aysan bu Mashrabning gunohini,
Tufayli onai zorim, g'aribu notavon onam.⁵

Umri safarda o'tgan shoir doim onasiga intiladi. Jannat bitta. Ammo Mashrab uchun go'yo jannat ikkita. Haqiqiy jannat bu gunohdan mosuvo, Allohning begunoh bandalari uchun

abadiy, boqiy. Mashrab esa ona oldiga yetib kelganligini jannatga kirish bilan barobar hisoblaydi. Negaki, o'g'il ona oldidagina orom topadi, miskin shoir onani ko'rish va uni ziyorat qilish bilan o'zini ikki jahonda ham murodi hosil bo'lgandek his qiladi. Zero, hadisda: "Jannat onalarning oyog'i ostidadir", - deyilgan. Mashrab onasining mehribonligini ta'kidlaydi.

U bibi Zubaydani Ka'baga qiyoslaydi. Ka'ba-bu mo'minu musulmonlar ziyorat qiladigan muqaddas dargoh. Ka'ba-Allohning uyi, ziyoratgoh. Mashrab Ka'bani bir necha bor ziyorat qilish baxtiga tuyassar bo'lgan komil inson, shu bois u onasini Ka'baga mengzaydi, uni tavof qilish uchun kelganligini aytadi. Zero, onani ko'rish, intizorlik va firoq o'tida yurgan shoir uchun dilini onasiga yorish, dardu hasratlarini aytish, Ka'bani ziyorat qilish bilan barobar edi. Mashrab Illo (Alloh) oldida g'arib onasidan o'z vaqtida xabar ololmaganidan gunohini kechirishini iltijo qiladi.

Mashrabning axloqiy qarashlaridagi ta'limotlar xususida xulosa qilinganda, mutafakkir shoir avvalo, bani bashariyatni, payg'ambarimizning ummatlarini xush axloqqa chaqirdi, ota – onaga hurmat, ehtirom ko'rsatishni, ular oldida farzand o'zini g'ulom (qul)dek tutishligini ibrat qilib ko'rsatdi.

adabiyotshunosligida A.Qodiriy ijodi atroficha keng tahlil etilgan, adib romanlari poetikasiga bag'ishlab bir qancha doktorlik, nomzodlik dissertatsiyalari yoqlangan, monografiyalar yozilgan, ilmiy maqolalar chop etilgan. Milliy romanichilimiz taraqqiyotining keyingi bosqichlarida o'zbek yozuvchilar metod va uslublarining shakllanishida A.Qodiriy ijodining badiiy ta'siri juda kuchli bo'ldi.

Ko'p asrlik jahon romanichiligi tarixi oldida o'zbek romanichiligining bir asrlik tarixi qisqa bir muddat bo'lib ko'rinsa-da, jahon so'z san'atida Abdulla Qodiriy asos solgan o'zbek romanichilik maktabi takomili Abdulla Qahhor mahoratini, Pirimqul Qodirovning tarixiy uslubini, Odil Yoqubov tafakkur falsafasini, Asqad Muxtor roman mozaikasini, Tog'ay Murod yaratgan ramziy romanlarni, Xurshid Do'stmuxammad falsafiy romanlarini, Ulug'bek Hamdam psixologik romanlarini e'tirof ettirdi. Turfa xil mavzu va shakllarda yaratilgan o'zbek romanlari A.Qodiriy romanichiligi vorislarini jahonga tanitdi.

Ikki millennium¹ oralig'ida o'zining bir asrlik tarixiga ega o'zbek romanichiligi uch asrga teng jahon romanichiligi bilan go'yo badiiy bahsga kirishadi. Beixtiyor xotirimizga daho shoir, mutafakkir Navoiy keladi:

"Emas oson bu maydon ichra turmoq,
Nizomiy panjasiga panja urmoq"

deb yozgan buyuk Alisher Navoiy ulug' shoir Nizomiy Ganjaviy badiiyatini qanchalar yuksak baholagan bo'lsa, o'zining badiiy imkoniyatlarini ham shunchalar teran anglagan. O'zbek romanichilik maktabi asoschisi Abdulla Qodiriy ham buyuk shoir vorisi sifatida daholik shohsupasini davo qilmay turib o'zining o'lmas romanlarini yaratdi va o'zbek romanichilik maktabiga asos soldi. Haqiqatdan ham, bir asr o'tsa hamki, "O'tkan kunlar" romani zabardast milliy klassik roman sifatida jahon romanichiligining shoh asarlaridan biri sifatida tan olib kelinmoqda. Romanlari badiiy obrazlarning har biri konseptuallik vazifasini bajargan, desak adashmaymiz. Bosh qahramon Otobekning konseptuallik burchlari shunchalar badiiy mukammal ishlangan-ki, farzand sifatida ham, yor sifatida ham, vatanparvar sifatida ham milliylik mezonlariga to'liq javob beradi. Yoki Yusufbek hojini olaylik, u ham, Otobek

ham yurt istiqlolli, farovonligi, osoyishtaligi yo'liga hayotini, jonini tikkam fidoyi kishilar. Uyim, joyim, oilam degan haqiqiy o'zbek otasi, o'g'li. Romandagi O'zbek oyim, Oftob oyim obrazlari o'zbekning haqiqiy onalari bo'lsa, Kumushbibi sof muhabbatli o'zbek qizi, hayo va ibo, sadoqat va fido ramzi. Hatto Zaynab ham obraz sifatida o'zini oqlaydi, uning ham sevishga, sevilishga haqqi bor. Romanda muhabbat mavzusi qanchalar mahobatli talqin etilgan bo'lsa, yurt ozodligi, xalq saodati mavzusi shunchalar mahorat bilan yoritilgan. Muhtasar qilib aytganda, Abdulla Qodiriy o'z romanlari bilan o'zbek tilining boyligini, go'zalligini va jozibasini ko'rsatib berdi, XX asr o'zbek adabiy tilining serqirra va jilvakor ekanligini romaniy til bilan asosladi.

Abdulla Qodiriy asos solgan romanichilik maktabida yuzlab romanlar yaratildi, ko'plari jahon tillariga tarjima qilindi, o'zbek romanichilik maktabi tan olindi. Ayniqsa roman janri taraqqiyoti Milliy Istiqlol davrida yuksaldi. Sotsialistik realizm qutqusidan ozod bo'lgan, ijod erkinligiga erishgan badiiy tafakkur sohiblari erk va ozodlik to'g'risida baralla aytaligan kunlar ham keldi.

Mustaqillik davri o'zbek romanichiligi 30 yillik tadrijiga ega bo'ldi. Shu o'tgan davrda turli xil yo'nalishlar, uslubiy izlanishlar, g'oyaviy-badiiy dunyoqarashlar shakllandi. Alovida tizimga ega bo'lgan yangilanish davri o'zbek romanichiligi yuzaga keldi. Shuningdek, adabiy jarayonda qizg'in bahs va munozaralarga sabab bo'lgan asarlar yaratildi.

Bugungi kun o'zbek romanichiligidan yuz berayotgan badiiy evrilishlar, shakliy izlanishlar ijobji natijalar berayotganiga qaramay, badiiy mahorat muammolari hali ham dolzarb bo'lib turibdi. Aksariyat yozuvchilarimiz jahon romanichiligining mahorat maktabidan o'rganish zarurligini g'arb romanichiligi uslublarini o'zbek romaniga tadbiq etishda deb tushunmoqdalar.

Roman jamiyat badiiy-estetik tafakkuri in'ikosi ekan, kundan kunga o'z murakkabliklarini namoyon etayotgan bozor iqtisodiyoti sharoitida ruhan, ma'nani va moddiy jihatdan sinib qolmaslik uchun evrilayotgan inson bor dardu tashvishi, shodligu g'ami bilan real voqelik in'ikosi sifatida uning badiiy talqin ob'ektiga aylanishi tabiiy. X.DO'stmuhammad qalamiga mansub «Bozor» romanining badiiy

ABDULLA QODIRIYNING IJOD MAKTABI

Zulfiya Pardayeva – f.f.d., professor, Jizzax davlat pedagogika instituti

Annotatsiya: Maqolada Abdulla Qodiriy asos solgan o'zbek romanichilik maktabi, uning taraqqiyoti, romanichilikda qollanilayotgan uslubiy izlanishlar, o'zbek romanavislari tomonidan yaratilgan asarlar xususida so'z ketadi. Ko'p asrlik jahon romanichiligi tarixi oldida o'zbek romanichiligining bir asrlik tarixi qisqa bir muddat bo'lib ko'rinsa-da, jahon so'z san'atida Abdulla Qodiriy asos solgan o'zbek romanichilik maktabi takomili yetuk romanlari misolida oshib beriladi.

Аннотация: В статье рассматривается узбекская школа романистики, основанная Абдуллой Кадири, ее развитие, методологические исследования, использованные в романах, произведения, созданные узбекскими романистами. Хотя вековая история узбекского романа кажется короткой перед многовековой историей мирового романа, развитие школы узбекской романистики, основанной Абдуллой Кадири в мире искусства слова, раскрывается на примере совершенных романов.

Abstract: The article deals with the Uzbek school of novelistics, founded by Abdulla Kadiri, its development, methodological studies used in novels, works created by Uzbek novelists. Although the centuries-old history of the Uzbek novel seems short before the centuries-old history of the world novel, the development of the school of Uzbek novelistics, founded by Abdulla Kadiri in the world of the art of the word, is revealed on the example of perfect novels.

Kalit so'zlar: o'zbek romanichilik maktabi, romannavis, millenium, poetika, romaniy qahramon.

Ключевые слова: узбекская романная школа, прозаик, тысячелетие, поэтика, герой романа.

Keywords: Uzbek novel school, prose writer, millennium, poetics, hero of the novel.

Jahonda beshta romanichilik maktabi yozuvchisi Abdulla Qodiriyga nasib etdi. bor edi - fransuz, rus, ingliz, nemis va hind romanichiligi maktablari.

Oltinchisini esa Abdulla Qodiriy yaratdi.

Y.E. Bertels

Ilk o'zbek romanini yaratish o'zbek romannavisi

yozuvchisi Abdulla Qodiriyga nasib etdi. Yozuvchining «O'tgan kunlar» (1922-1926), «Mehrobdan chayon» (1928) asarlari bugungi kunda ham klassik roman namunalaridir. Abdulla Qodiriyning o'zi esa «birinchi o'zbek roman» deya e'tirof etildi. O'zbek

⁵ Боборахим Машраб. Мехрибоним қайдасан. 71-бет.

¹ Миллениум – минг йилга тенг.

yutug'i ham unda aynan real voqelik badiiy modeling yaratilganligidir. Yozuvchiningning "Donishmand Sizif" falsafiy romanida Sizif obrazi reprezentatsiyasini amalga oshirishda yozuvchi postmodernizm uslublarini badiiy mahorat bilan amalga oshiradi. To'g'ri, roman poetikasida g'arb «ong» oqimining ta'siri seziladi, ammo asar talqin manbai va talqin uslubi o'rtaida tafakkur mantiqi mayjud bo'lib, romanga sharqona tafakkur talqini olib kiriladi, qo'llanilgan barcha uslublar mantiqan bir-birini to'ldiradi, yunon mifi, fransuz yozuvchisining esesi o'zbek yozuvchisi talqinida yangicha mazmun kasb etadi.

T.Murodning «Otamdan qolgan dalalar» romanı ham XX asr o'zbek romanchiligidagi badiiy kashfiyotdir. Sharqona falsafiy teranlik, keng mushohada, go'zal ifoda roman stilistikasini tubdan yangiladi. Nasriy saj', lirik proza, erkin nasr sintezi roman poetikasida shakl va mazmun birligini yuzaga keltirgan. Yozuvchi anglagan mohiyat - hayot falsafasi roman talqiniga jalb etilgan voqelikka nisbatan shakllangan. Milliy tuyg'u zamirida umumbashariy qadriyatlar ulug'langan. Mohiyatdan mantiqqa yo'naltirilgan badiiy falsafa real hayot falsafasini mukammal bayon qila bilgan.

O'zbek romanchiligidida yuz berayotgan ijobjiy yangilanishlar va o'zgarishlar adabiy jarayonning izchillashuviga ham sabab bo'lmoqda. O'zbek romanı xususidagi bahs va munozaralar turli xil nuqtai nazardan bildirilmoqda. Bu davrda 100 dan ortiq romanlar yaratildi. Adabiyotshunos I.Yakubov ta'riflagandek "Milliy romanning roman-pentalogiya, roman-tetralogiya, rivoyat-roman, mistik-roman; ilmiy-fantastik roman, ma'rifiy-biografik roman, esse-roman, roman-istexzo, roman-mushohada, roman-publisistika, «mini-roman» kabi ichki shakllari yuzaga keldi².

Mustaqillik davrida yaratilgan T.Murodning "Otamdan qolgan dalalar", "Bu dunyoda o'lib bo'lmaydi", O.Muxtorning «Ming bir qiyofa», «Ko'zgu oldidagi odam», «Tepalikdagi xaroba», «Aflatun», «Maydon», X.Do'stmuhammadning «Bozor», «Donishmand Sizif», T.Rustamning «Kapalaklar O'yini», E.Samandarning «Tangri kudugi», N.Karimovning «Cho'lpox», X.Shayxovning «Tutash olamlar», N.Normatovning «Ro'zi balki har bir roman ham o'zining individualligini

Chorievning so'nggi vasiyati», A.Mirzoning «Kallaxonlik yigitcha», «Musavvir», N.Eshonqulning «Go'ro'g'li», U.Hamdamning «Muvozanat», «Isyon va itoat», «Na'matak», Isajon Sultanning «Ozod», «Genetik» kabi romanlar poetikasining o'ziga xosligi nafaqat voqelikka yoki insonga nisbatan talqin munosabatining o'zgorganida, balki roman ichki tuzilishi, shu bilan birga, stilistikasining ham o'zgorganidadir. Shu bilan birga o'zbek "ayollar romanchiligi" Salomat Vafo, Nigina Niyoz, Maqsuda Ergasheva, Zulfiya Qurolboy qizi asarlari misolida o'zini namoyon qildi.

XX asr adabiyotshunosligida keskin va qizg'in bahs-munozaralarga sabab bo'lgan roman janrining genezisi hamda taraqqiyot tamoyillarini o'rganish barobarida milliy romanchiligidimiz imkoniyatlari, ayni paytda, janrning Mustaqillik davridagi holatini ko'zdan kechirish, ilmiy tahlilga tortish orqali roman taraqqiyotiga ijobjiy yoki salbiy ta'sir ko'rsatuvchi omillarga aniqlik kiritish mumkin. Ijtimoiy hayot, jamiyat taraqqiyoti, shaxs ichki olami, insonning botini va zohiriy tabiatibadiiy inkishof qilinar ekan, romanga xos tafakkur janrning o'ziga xosligini namoyon etuvchi adabiy omil sifatida maydonga chiqadi. Romanga xos tafakkur badiiy asar mohiyatini anglatibgina qolmay, jamiyat badiiy-estetik tafakkuri darajasini ham namoyon etadi.

O'zbek milliy romanining tarixi, taraqqiyot tamoyillari qisman o'tmish va asosan zamonaviy voqelik bilan belgilanishini nazarda tutgan holda, uning shakllanishi va taraqqiyotida, avvalo, XX asrga kelib, mukammal roman janri tadrijiga ega bo'lgan rus, g'arb va Lotin Amerikasi romanlari katta rol o'ynaganligini e'tirof etish kerak.

Bugungi kunda so'z san'atining eng murakkab, shu bilan birga, mukammal janriga aylangan roman, M.Baxtin ta'riflagandek, «mudom shakllanayotgan, muntazam yangilanib turuvchi³ janrdir. Har bir roman o'zining betakrorligi, individualligi bilan ajralib turadi. Bu hol nafaqat boshqa adabiy janrlarga nisbatan kuzatiladi, balki aynan roman janrining o'z badiiy olamida ham kechadi. Badiiy talqinining bunday o'ziga xosligi har bir romanda ham botinan, ham zohiran namoyon bo'ladi. Binobarin, nafaqat har bir yozuvchi, o'zining individualligini

namoyon qiladi. Ya'ni, har bir roman individual bo'lishi bilan birga, asarga talqin uchun jalb etilgan mavzu, qahramon hayoti, zamon va jamiyat in'ikosi jamiyatning badiiy-estetik tafakkuri darajasini ham ifodalaydi. «Har bir davr romanga O'ziga xos, qandaydir yangi, boshqacha xususiyatlarni olib kiradi. Ammo o'zidan oldin kechgan davrlar adabiyotga olib kirgan xususiyatlarni o'zidan-o'zi yo'q bo'lib ketmaydi. Bundan tashqari, an'anaviy deb O'rganiladigan shakllar (yoki turlar) uzoq vaqt davomida inson tafakkuriga ta'sir qiladi yoki hukmonlik qiladi, e'tiborga molik tomoni shundaki, mana shunday «mubham» shakllarni xuddi shu davr adabiyoti qabul qilmasa-da (hatto shakl O'zgargan yoki takomillashgan holda- Z.P.), o'zining uzviy tarixiy taraqqiyotida davrning o'zi yuzaga keltiradi⁴.

Har qanday roman ilmiy tahlilga jalb etilar ekan, avvalo uning badiiy-estetik komponentlari o'rganiladi. Roman poetikasida janr komponentlari me'yor va mezonlari, uslub va usullari turli davrda o'zgarib, yangilanib, shakllanib boradi, bu shakllanish romanning ichki dinamikasiga bo'yusunadi. Har bir davrning o'ziga xos muammolari bo'lgani kabi, o'sha davrga xos bo'lgan qahramon romanga o'zi mansub davr, zamon, voqelik muammolarini olib kiradi, demakki, jamiyat, ijtimoiy hayot ham badiiy talqin etiladi.

Adabiyotshunos M.Baxtinta'kidlaganidek ilkyaratilishidan boshlab kechayotgan ZAMON, DAVR, VAQT bilan erkin muloqotga kirishgan roman mustaqil, o'ziga xos yangi shakliy ko'rinishlarda namoyon bo'ladi. Roman janri zamon bilan hamnafas bo'lgani uchun ham u faqat taraqqiyot yo'lidan boradi. Adabiyotda boshqa turlar rivojiga ijobjiy ta'sir ko'rsatadi. Roman taraqqiyoti davriylik bilan bog'liq ekan, roman inson tafakkuri orgali voqelikni sintez qiladi. Adabiy janrlar ichida roman janrining o'ziga xosligini belgilovchi birinchi komponent bu romanga xos bo'lgan tafakkur ustuvorligidir. Binobarin, roman janr tadrijini tahlil qilish jamiyat badiiy-estetik tafakkurini tahlil qilish demakdir.

Badiiyat olamida asrlar davomida Sharq falsafasi ustuvorlik qilgan bO'lsa, diniy dunyoqarashlar davlat siyosatiga, odamlar aql-idrokiga ta'sir ko'rsatib kelishi tabiiy hol bo'lib kelgan. sharq va yevropa o'rtaida tafovut pardasi ko'tarilganda esa ikki xil olam,

ikki xil dunyoqarash va shunga monand ikki xil tafakkur namoyon bo'ladi. o'z-o'zidan ma'lumki, rivojlangan mintaqaga xos bo'lgan xususiyatlar xoh siyosat, xoh ijtimoiy hayot, xoh falsafa, xoh san'atda bo'lsin, avangardlikka da'vogar bo'ladi. Shu sababdan ham nafaqat XIX asrda, balki XX asrda ham, XXI asr boshida ham G'arba xos bo'lgan jihatlar yetakchilik qildi. Jamiyat badiiy-estetik tafakkurining roman tafakkurida zohir bo'lishi XX asr romanchiligidida yanada ravshanroq namoyon bo'ldi.

Roman voqelikning yangi hodisalarini, jamiyatda yuzaga kelayotgan muammolarni badiiy talqin qilishga kirishar ekan, ham shaklan, ham mazmunan o'zgaradi. Negaki, bosib o'tilgan tadrijiy yo'lini isloh qilish, xulosalar chiqarish, janr sifatida o'ziga xos shakl ko'rinishlarini inkor qilish va yangi uslublarni yaratish aynan roman janrining dinamikasini ta'minlovchi ichki zaruriyat va qonuniyat bo'lib, bu jarayonni yozuvchi amalga oshiradi. Ammo aynan tadrijiy taraqqiyot qonuniyatiga ta'sirida roman janrida uslubiy o'zgarishlar kechar ekan, bu jamiyat badiiy-estetik tafakkurida ham ijobjiy o'zgarishlar yuz berayotganidan dalolat beradi.

Roman janr sifatida kechayotgan voqelik bilan uzviy bog'liqlikda rivojlanar ekan, yozuvchi janr talabidan kelib chiqib, an'anaviy uslublarni isloh qiladi, shu asnoda tarixni mudom harakatga keltiruvchi odam va oladigan talqin uslubi yuzaga keladi.

Ma'lumbo'ladiki, romanjanrsifatida o'ziga xos muhim xarakterli jihatlarini davrlardan davrlarga, zamonlardan zamonlarga olib o'tadi. Ammo janr tarixining turli davrlari, yangi-yangi uslubiy o'zgarish bosqichlari, yozuvchining individual ijodiy izlanishlari natijasida romanning xususiyatlari o'zgarib turadi.

XX asr o'zbek romanchiligi uchun shakllanish, shu bilan birga taraqqiyot davri bo'lgani uchun ham ilg'or romanchilik maktablarining ta'siri ancha sezilarli bo'ldi. Lekin, shunga qaramay, romanchiligidizda A.Qodiriy, A.Cho'lpox, A.Qahhor, Oybek, O.Yoqubov kabi yozuvchilarimizning ijodiy maktablari, shuningdek P.Qodirov, A.Muxtor, O.Umarbekov, O.Hoshimov, Sh.Xolmirzaev, M.M.Dost, O.Muxtor, T.Murod kabi romannavis yozuvchilarimizning ijodiy metodlari o'zbek romani tasnifi naqadar boy ekanligini

² Якубов И. Мустақиллик даври ўзбек романлари поэтикаси. Филология фанлари доктори (DSc) автореферати. Тошкент. 2018, 8–6.

³ Бахтин М. Литературно-критические статьи. – М.: Художественная литература, 1986. С.14.

⁴ Затонский Д. Искусство романа и XX век. М., Художественная литература, 1973. С.3.

ко́рсатади.

Milliy istiqlol davri yozuvchilarga ijod erkini in'om etgani boismi yoki istiqlol ta'siri natijasida mudrab yotgan ong uyg'onayotgan va bu uyg'onish ta'sirida shakllanayotgan tafakkur jamiyatning tarixiy yangilanayotgan va taraqqiyot in'ikosi sifatida badiiy estetik komponent vazifasini bajarar ekan, romançılığımızda an'anaviy romanlar qatorida yangi uslubdagi romanlarning yuzaga kelishini tabiiy hol deb qarshilamoq kerak.

Roman - jamiyat badiiy-estetik tafakkuri hosilasi sifatida yuzaga kelar ekan, Mustaqillik davrida yaratilgan romanlarda, tabiiyki, birinchi navbatda roman yaratilgan davr, davr kechgan zamon, voqelik, shu voqelik ichra kechmish taqdir - Inson va, albatta, roman mansub adabiyot muammolari talqin etiladi.

Adabiyotning birinchi muddaosi estetik didni shakllantirish ekanligi unutilayozgan bir davrda romanga estetik mezonlarni jalb qilish qaysi ijod maktabi misolida kecharkan? Bu kabi muammolar yechimi yangi davr o'zbek romançılıgi uchun nafaqat bugungi kun talablari, balki o'zbek romanining kelajagi uchun ham muhimdir. Shu sababdan ham Mustaqillik davri romançılığımızda ro'y berayotgan badiiy

evrilishlar, uslubiylar izlanishlar yagona maqsad yo'lida - badiiy mukammal o'zbek romanini yaratish maqsadida olib borilayotgani ijobjiy holdir. Roman qaysi davrda, qaysi uslubda yaratilmasin u-falsafa, mantiq, u-mushohada. Roman - davr ko'zgusi, roman - badiiylik ilmi, shu bilan birga, u g'oya, kurash demakdir.

Bir maqola imkoniyatlardan kelib chiqib Abdulla Qodiriy romançılık maktabining vorisiyligi haqida so'z yuritdi. O'zbek romani bir asrlik taraqqiyot yo'lini bosib o'tdi. Jahon adabiyotshunosligidagi kabi o'zbek adabiyotshunosligida ham roman janrining badiiy-estetik muammolari hamisha dolzarb bo'lib kelgan. «Adabiyot yashasa millat yashar. O'Imag'on va adabiyotining taraqqiysiga chalishmagan va adiblar yetishtirmag'on millat oxiri bir kun hissiyotdan, o'dan, fikrdan mahrum qolub, sekin-sekin inqiroz bo'lur. Muni inkor qilib bo'lmas. Inkor qilg'on millat o'zini inqirozda ekanin bildirur. Agarda «bayoz» va bema'ni bir-ikki dona kitoblar ila qolsak, mahvu inqiroziy bo'lurmiz»⁵, -deb yozganida Cho'lpon o'zbek milliy romanlarini ham nazarda tutgan bo'lsa, ajab emas.

ТЮРКИЗМЫ - КАК ОБЪЕКТ НЕМЕЦКОЙ ЛЕКСИКОГРАФИИ XIX – XX ВЕКОВ

Абдулжаббар Эшкобилович Бойматов – доцент, Джизакский государственный педагогический институт

Аннотация: В статье рассматриваются тюркские диалекты, являющиеся актуальными проблемами лексикографии, которые различным образом вошли в немецкие аннотированные и другие словари, изданные в XIX-XX вв.

Annotatsiya: Ushbu maqolada XIX-XX asrlarda chop etilgan nemis til irozli va boshqa lug'atlariga turli yollar bilan kirib kelgan lug'atshunoslikning dolzarb muammolari hisoblangan turkiy o'zlashma so'zlar haqida so'z yuritildi.

Abstract: This article deals with the Turkic dialects, which are the current problems of lexicography, which entered the German commentary and other dictionaries in various ways, published in the XIX-XX centuries.

Ключевые слова: актуальный, проблема, лексикография, лексика, заимствование, толковый словарь, стилистика, принцип, фиксация, семантика, статус, освоение, этимология, толкование.

Kalit so'zlar: dolzarb, muammo, lug'atshunoslik, leksika, o'zlashtirma, izohli lug'at, stilistika, prinsip (nuqtayi nazar), yozib qo'yish, ma'no, seatus, o'zlashtirish, etimologiya, izoh.

Keywords: actuality, problem, lexicography, vocabulary, loanword, explanatory dictionary, stylistics, fixation, principle, meaning, status, assimilation, etymology, interpretation.

Одной из актуальных проблем разными путями и в разное время вошли современной лексикографии является в лексическую систему языка. Также определение пределов включения в вопрос о тюркизмах в немецком языке толковые словари «нестандартных» представляет собой часть проблемы пластов лексического состава, которые заимствованы в немецком языке.

⁵ Чўлпон А. Адабиёт надир (Адабий-танқидий мақолалар). - Т.: Чўлпон, 1994. 36-37-бетлар.

Допустим, если заимствования из западноевропейских и классических языков в немецком языке изучены до мальчайших подробностей, то тюркские заимствования в немецком языке оставались как «пасынки» лексикона и им уделялось мало внимания.

В этом плане мы стараемся заполнить одну из пустых клеток в научной литературе и обогатить наше представление о лексико-грамматических и семантических характеристиках тюркизмов в толковых немецких словарях XIX – XX веков. По этому поводу перед нами стоят две главные задачи. Одна из них более широкая – дать универсальную характеристику принципов отбора и фиксации тюркских заимствований, а более узкая задача – выявить и описать в полной системе лексико-грамматические, семантические и стилистические характеристики тюркизмов в толковых немецких словарях XIX – XX веков.

Здесь нужно сказать, что и одна и другая задача, бесспорно заслуживают внимания, а поиски их решения продолжают оставаться всегда актуальными, хотя проблема заимствования в немецком языке является одной из тех проблем, которые требуют своего изучения. Кроме того, заимствования из всех других языков являются одним из способов обогащения того или иного словарного состава. О заимствованных словах О. Жесперсен писал: «Заимствованные слова являются верстовым камнем филологии, потому что они позволяют нам узнать приблизительную дату лингвистических изменений, источник цивилизации, дают нам информацию о внутренней жизни нации»¹. Эта традиция сохраняется пожалуй в немецком языке на протяжении всей обозримой истории его развития, начиная с И.К.Аделунга и И.Г.Кампе и кончая современными исследованиями.

Современное состояние проблематики тюркизмов в немецком языке, на стадии изучения состава заимствованной тюркоязычной лексики, где рассматриваются принципы их отбора, дают описание семантических единиц и принципы их толкования. Анализируя тюркизмы в толковых словарях немецкого языка XIX-XX вв., нами обнаружено более 506 слов

турецкого происхождения, но только незначительное количество тюркизмов, обозначающих жизненно важные понятия зафиксированные во всех словарях.

Мы утверждаем, что сложность описания слов турецкого происхождения, как, впрочем, и вообще заимствований в словарях состоит в том, что целый ряд лексем в языке-источнике обладает широким значением, а на немецкой почве возможно сужение и расширение значений и т.п. Кроме того, тюркизмы были заимствованы в разные исторические времена и нередко через язык посредник, который оставил свой след на содержательном облике слова.

Кроме того, в работе рассматривается семантическая структура тюркизмов и их соответствие в разных словарях, что позволяет нам определить характер и направленность семантических сдвигов в тюркских заимствованиях немецкого языка. Анализу подвергаются в основном – «освоенные» тюркизмы, хотя мы ясно осознаем большую сложность и внутреннюю противоречивость признака «освоенности», ибо целый ряд слов может быть освоен в одном плане и не освоен в другом.

В научной литературе существует различные понимания термина освоенное слово. Не останавливаясь подробно на анализе различных точек зрения и их комментированиях, мы считаем, что критерием отнесенности является освоенное слово. Не останавливаясь подробно на анализе различных точек зрения и их комментированиях, мы считаем, что критерием отнесенности тюркизмов в немецком языке к освоенным словам является их вхождение в лексико-семантическую систему языка.

Далее, изучая тюркизмы, мы операемся на концепцию Ф. Дорнзейфа² и осуществляем семантическое толкование тюркизмов по тематическим группам. Такая подобная методика дает нам возможность выяснить, в какую тематическую группу входят те или иные тюркизмы и какую сферу объективной действительности они покрывают. По смысловым значениям и выполняемой ими функции тюркизмы сгруппированы и распределены нами по 27 тематическим группам. При группировке тюркских

¹ Jespersen O. Growth and structure of the English language.- L., 1925.-P. 109-127.

² Jespersen O. Growth and structure of the English language.- L., 1925.-P. 109-127.

заимствований в немецком языке, мы несколько видоизменяли и приспособляли к своему материалу систему Ф. Дорнзейфа.

Как выше указано, среди тюркизмов вошедших в немецкий язык встречаются синонимические и эквивалентные определения. Они в словарях характеризуют значение слова посредством его сопоставления со словами близкими и тождественными по смыслу (по принципу внутреннего перевода на немецкий язык). Синонимические толкования употребляются для слов, которые уже не ощущаются тюркскими. С помощью синонимов и лексических дублетов в словарях определяются:

а) Тюркизмы по происхождению, стилистически нейтральные;

QUARK – KÄSE

Berkmann (1923) Quark L. slav, m. Käse aus frischgeronnener Milch, mhd. auch twarc; tworog, russ. tvarogu; übertr. Wertlose Sache, Plunder³

DOLMETSCHER – ÜBERSETZER – FÜRSPRECHER

Klappenbach (1967) Dolmetscher, der; -s, -<türk - ungar> (berufsmässiger) Übersetzer im mündlichen und schriftlichen Verkehr: in tüchtiger, flinker D.; umg. den D. machen:

als D. an einer internationalen Konferenz teilnehmen. Er ist D. beim Gericht; dazu Chef-, Gerichts-, Heeres-, Konferenz-, Kongress-, Lagerdolmetscher⁴

б) слова стилистически ограниченные по употреблению:

Sprach-Brockhaus (1976): der MUFTI -s/-s, islamischer Rechtsgelehrter. [arab. Entscheider]⁵

в) слова, вышедшие из употреблению:

Klappenbach (1967): MUSELMAN, der; -en, -en <pers.> umg. veraltend Moslem.

И так, семантическое содержание тюркизмов в словарях определяется: а) собственно лексическими приемами, в которых раскрывается

характеристика значения слов, их синонимические, эквивалентные, этимологические и семантические стороны; б) подробным описанием этимологических и энциклопедических сведений (например, словарь братьев Гrimm); в) полным определением, раскрывающим значение слова т. е. указывающее на всю совокупность его признаков.

ABDULLA QODIRIY ASARLARIDA JARGON VA ARGOLARNING STILISTIK QO'LLANISHI

Abduvali Musayev – dotsent, Jizzax davlat pedagogika instituti

Annotatsiya: Ushbu maqolada yozuvchilar tomonidan yozilgan asarlarda stilistik jihatdan qo'llangan jargon va argolar haqida fikrlar ilmiy jihatdan berilgan. Yozuvchilarining til vositalaridan unumli foydalananida o'ziga xos mahoratini ko'ramiz.

Аннотация: В данной статье представлен научный обзор стилистически используемого сленга в произведениях, написанных разными авторами. Мы видим уникальное мастерство писателей в эффективном использовании языковых средств.

Abstract: This article provides a scientific overview of the stylistically used and slang in the works written by the authors. We see the unique skill of writers in the effective use of language tools.

Kalit so'zlar: jargon, argo, stilistika, badiiy uslub, funksional uslublar, umumxalq tili, maxsus so'z, ibora, badiiy nutq, nutq vositalari, dialekt.

Ключевые слова: жаргон, сленг, стилистика, художественный стиль, функциональные стили, просторечие, специальное слово, словосочетание, художественная речь, средство речи, диалект.

Keywords: jargon, slang, stylistics, artistic style, functional styles, vernacular, special word, phrase, artistic speech, means of

Biror ijtimoiy guruhning o'ziga xos did va talablarini ifodalovchi sun'iy, shartli so'z va iboralar yig'indisi jargonizmlardir. Jargonlar o'z grammatik qurilishi va lug'at fondiga ega emas. Ular keng xalq ommasiga emas, balki tor doiradagi kishilarga xizmat qiladi. O'tmishda mehnatkash xalqni ezish, ekskluatsiya qilish

maqsadida mansabdor shaxslar, din aqlari, savdogarlar, qalandarlar faqat o'z guruhlari uchun tushunarli bo'lgan sun'iy so'z va iboralar badiiy asarlarda qayd etilgan guruhlarning to'laqonli obrazini yaratish uchun muhim stilistik vosita bo'lib xizmat qiladi.

Umumxalq tilidan farq qilib, biror ijtimoiy

guruh o'rtasida yaratilgan va ularning talablarini ifodalovchi maxsus so'z va iboralarga jargon deyiladi¹

Kasbi, jamiyatdagi o'rni, qiziqishi, yoshiga ko'ra alohida sotsial guruhni tashkil etgan kishilarning, asosan, og'zaki nutqida ishlatiladigan va ma'nosini boshqalar ko'p hollarda anglab yetavermaydigan birliklar jargon deyiladi².

Umumxalq tilida jargonlarning eng muhim o'rni o'zaro so'zlashuvda fikrni maxfiy, sir tutish uchundir. Shunga ko'ra jargonlarning yaratilish yo'llari ham ko'pincha tilning so'z yasash sistemasiga to'g'ri kelmaydi. Jargonlar ko'pincha tildagi so'zlearning tovush tomonini o'zgartirish, buzib qo'llash, boshqa tillardan so'z o'zlashtirish va tildagi mavjud so'zlarga maxsus ma'no berish yo'li bilan hosil qilinadi.

M.N.Kojina funksiyaonal uslublarning hammasi uchun umumiyo bo'lgan belgilari to'g'rilik, anqlik, ta'sirchanlik, mantiqiylikni ko'rsatib o'tadi va ularning har birining qaysi funksional uslubga ko'proq xos ekanligini va boshqasida aks etish me'yorini belgilab berishga harakat qiladi. Masalan, anqlik ilmiy va rasmiy uslubga xos xususiyat, ammo u badiiy obraz yaratish uchun ham zarur. Mantiqiylik badiiy nutqda obraz, obrazli fikrning izchil tuzilishi bo'lsa, ilmiy nutqda, u fikrlarning qat'iy tartibi bilan farq qiladi. Bu tahilliar asosida olima uslubiy belgilarni o'rganish funksionallikka qat'iy tayangan bo'lishi kerak degan xulosaga keladi³.

Badiiy uslubni she'riy, nasriy va drammatik nutq uslublariga, ularni esa o'z navbatida janrlarga bo'lib o'rganish mumkin. Bunday tahlilning funksional uslublar tadqiqida maqsadga muvofiq ekanligini sharhlab V.D.Bondaletov ta'kidlaydi: "Funksional uslub nutq vositalarini tanlash va uyushtirishning umumiyo yo'l-yo'riqlarini aniqlaydi. Uslublar tarmoqlari bu yo'l-yo'riqni muomalaning xususiy sharoitlari va vazifalariga mos ravishda aniqlashtiradi, shoir esa til vositalarini tanlashda ularning aniq shoroit va janr shakkllari qonunlariga muvofiqligini chegaralangan holda o'z shartlarini o'rtaqa qo'yadi"⁴.

N.A.Baskakov turkiy tillarda badiiy uslub namunalari asosanyozma shakldamavjudligini va unda nazmiy hamda nasriy janrlarning ko'plab tur va xillariga aloqador namunalari aks ettirilganligini qayd qiladi. Poetik janrning

ikki tipga-monologik va drammatik tipga, o'z navbatida monologik tip-poema, ballada, she'r, qo'shiq, ertak kabi, dramaturgiya-drama, komediya, tragediya, kichik hajviy pesalarga bo'linishini aytadi.

Prozaik janrda ham monologik va dramatik tip mavjud. Birinchi tipga-roman, qissa, hikoya, latifa, novella, ertak, ikkinchi tipga-drama, komediya, tragediya, kichik hajviy pesalar kiradi⁵.

Umuman olganda, yuqorida mulohaza yuritganlarimiz badiiy uslubning funksional stillari doirasida alohida uslub ekanligi va uning o'z uslubiy belgilari mavjudligi haqida xulosa chiqarishda yordam beradi. Ularni jamlab bir gap aytish mumkin bo'lsa fikrning jonli, betakror, individual tarzda bayon etilishi, ifoda tasvir vositalarining, jumladan o'xshatish, metafora, metonimiya, epitetraining poetik sintaksisning faoliyi, sinonimiya va ko'p ma'nolikning, tasvirda ko'p rejalikning bo'lishi, antiteza shakldoshlik, oddiy so'zlashuv, jargon-dialektal elementlarning uchrashi, fe'llarning, sifatlarning, olmoshlarning ko'p qo'llanishi va bularning barchasining katta bir vazifaga obrazlilik va emotsiyon xizmat qildirilishi ana shu uslubiy belgilardir.

Badiiy adabiyotda jargon va argonlarning stilistik uslubda ishlatilishi haqida gap borar ekan, adabiyot xalqni badiiy jihatdantarbiyalash quroli ekanini unutmaslik kerak. Badiiy nutq asosan yozma tarzda shakllanadi. Binobarin, uning qonuniyatlariga bo'yinadi. Badiiy asar tili realistik tasvir qonunlariga bo'yindirilgan, ya'ni individuallashtirilgan, tipiklashtirilgan bo'ladi. Asarning dastlabki variantlari badiiy va til jihatdan qanchalik ishlangan bo'lishidan qat'iy nazar grammatik mukammal nutqni shakllantirishdan iborat. Badiiy asarda tasvirlanayotgan va o'ziga xos xulq-atvorga ega bo'lgan shaxs-ijobiy yoki salbiy qahramonning harakateri va hatto voqealar rivojida u qadar muhim rol o'ynamaydigan personajning fe'lli, tabiatli ham ularning o'z nutqlari orqali beriladi. Badiiy individuallashtirish qahramon yoki personaj nutqida umumlashmagan, tasodifiy holatlarga, ayni o'rinda jargon so'zlarning ishlatilishiga to'g'ri keladi.

Demak, ayrim ijtimoiy guruhlari tomonidan yaratilib umumxalq tilidan farq qiluvchi dabbabali va yashirin "dialekt" jargon deyiladi⁶.

Ijtimoiy jargonlar ma'lum ijtimoiy

³ Jesperson O. Growth and structure of the English language.- L., 1925.-P. 109-127.

⁴ Jesperson O. Growth and structure of the English language.- L., 1925.-P. 109-127.

⁵ Jesperson O. Growth and structure of the English language.- L., 1925.-P. 109-127.

guruhlarga tegish bo'lib ulardan yozuvchi va shoirlar tarixiy voqealarga moslab personaj nutqida foydalanadi.

Jargonlar aniq uslubiy bo'yoqqa ega bo'lib, stilistik jihatdan qo'llanish doirasiga ko'ra jargon va argonlar quyidagi guruhlarga ajratish mumkin:

1.Ijtimoiy jargonlar saroy aristokratiyasi va din ahillarining dabdabali, baland-parvoz nutqida ishlataladi.

Bu kishi Azizbekning amri lashkari va o'ng qo'li bo'l'an Rahimbek dodxoh edi. – Xudoychi, Sulaymon xudoychi – deyishdilar. – Barakallo, taqsir, - dedi qor'boshi, - Otabekning Marg'ilondan topgan eng yaxshi kishisi shu qutidordir. O'zi davlatman bir kishi; Toshkand atroflarining ko'blari bilan aloqador bo'lganliqdan balki otangiz bilan tanish chiqar. Otasi valine'mat bo'lgan bir bekning zulmini iqror etish haqiqatan ham taajjubka loyiq edi. Qutlug' taqsir, qulliq! Taqsirimiz dunyo turguncha turib, soyai davlatlari boshimizdan kam bo'lmasin!

Keltirilgan misollarga dodxoh – "mingboshi" va ba'zi amaldorlarni ulug'lash, xudoychi – "xon kelishidan oldin ogohlantiruvchi bekdir", taqsir – "saroy amaldoriga hurmat", Toshkand atroflarining – "e'tiborli kishilar", ulug'lar, vali ne'mat- "xo'jayin" ma'nosida qo'llangan.

2.Savdogarlar va olib sotarlar tilida ishlataladigan jargonlar:

-Toshkanddan nimalar keltirdingiz, bek aka?

-Arzimagan narsalar: gazmol, qalapoy afzali va bir oz qozon. Obirahmatidan ichub qolaylik biz ham. Xumsa semizing keldiketishini faqatla oqsoqol bilan sug'orar ekan. A, dedim, bazzozlikdagi do'konimni barham bergen edim-ku, dedim. Shundan keyin monda daftarin ochdi. – Tosh tegirmonchining oldig'a tushib unga muncha shana qilib yurar edim. Axir, Toshpo'lod akaning ham orqasig'a oftob tegar, ul ham sizni (yangi chiqq'an) "qirq gazligi" bilan bir kun mehmon qilib qolar, shoshmoq shaytonning ishi!.

Keltirilgan misollarda gazmol -mato, qalapay afzali – "oyoq kiyim", qozon – "qozon", obirahmat "aroq", oqsoqol – "siprt", bazzozlik – "gazlamafurush", monda daftari- "qarzdorlik"

daftari, shana- "nasha", qirq gaz- "aroq" ma'nolarida qo'llanilgan.

4.O'g'ri va qimorbozlar nutqida ishlataladigan jargonlar: Ul tarrowlar faqirni benihoyat siylar edilar (56-b). Uchyuz oltmis uch tomirim junbushka kelib turg'an paytda haligi choldevorni ham gardkamga berib yuborsam bormi, uyidagi kampirning uluksiz azzasini ocha bersin! (29-b). Otkan oshig'im qachon ko'rsang chikda, xumsa (28-b). Qimoringda chuvim chiqaverib chickiga-chirk deb tiqqan, paxtang ham hech nima bo'lmay goldi (28-b). Buni ham qo'yaberov, manavi bo'baydan qolg'an bir-ikki tonop yer ustidan ham xush qimorlaring dov so'rab oltiripti.

Keltirilgan misollarda tarrowlar- "kisavur", "o'g'ri", "firibgar", gardkam – "o'rtaga tikilgan narsaning hammasiga o'ynalganda aytildigan so'z", chik – "olchi" – poshsho (yutuq-baxt), shovva – "vazir", pukka – "so'fi", chicka- "o'g'ri" (yutqiziq-baxtsizlik), chuvim- "qimorda yutqizish termini", dov "qimorda o'rtaq tikilgan pul yoki qimmatli narsa" kabi ma'nolarni anglatib kelmoqda.

Ijtimoiy hayotda tekinox'or sifatida yashaydigan, maishiy buzuqlik yo'liga kirgan guruhlар (o'g'rilari, qimorbozlar, kisavurlar) ham o'zlarining maxsus jargonlariga ega. Bunday ijtimoiy jargonlar argo deb ham yuritiladi. Masalan, taybas-chilimga solib chakishga tayyorlangan nasha, javo-nashaga kel, degan so'z, obirahmat-araq, qizil eshik-pivoxona, Sattor-qimorbozlarcha qasam kalimasi kabi maxsus so'zlar oddiy xalq ma'nosiga tushunmaydi.

Badiiy uslubni yozuvchi shaxsiz, uning tildan foydalanishdagi mahoratisiz tasavvur qilish ancha qiyindir. Chunki, tilda badiiylikka xizmat qiluvchi vositalar qanchalik ajralib, ma'lum bo'lib turgan bo'lsa ham har bir ijodkor ularni jargon va argolarni uslubiy jihatdan foydalanishning o'z yo'li bor. Shu orqali faqatgina g'oyaviy pishiq, badiiy mukammal, kitobxonga estetik zavq beradigan asar namunasini yaratibgina qolmasdan, til vositalaridan unumli foydalanishda o'ziga xos mahoratini ham namoyish qiladi va shu bilan badiiy uslub kamolotiga ham hissasini qo'shadi.

"ORZIGUL" DOSTONIDA USLUBIY FIGURALARNING LINGVOPOETIK IMKONIYATLARI

Nilufar Nematovna Xadjimusayeva – f.f.b.f.d.(PhD), dotsent v.b. Jizzax davlat pedagogika instituti

Annotatsiya: Ushbu maqolada Islom shoiring "Orzigel" dostonida qo'llanilgan uslubiy figuralarning lingvopoetik imkoniyatlari bayon qilingan.

Аннотация: В этой статье описаны лингвопоэтические возможности стилистических формул, использованных в эпосе "Орзигул" Ислам шаира.

Abstract: This article describes the lingvopoetic possibilities of the stylistic figures used in the Islam poet's epic "Orzigel".

Kalit so'zlar: Lingvopoetika, trop, uslubiy figura, tovush takrori, so'z takrori, gap takrori.

Ключевые слова: Лингвопоэтика, троп, стилистическая фигура, повторение звуков, повторение слов, повторение речи.

Keywords: Lingvopoetics, trop, stylistic figure, repetition, sound repetition, word repetition, speech repetition.

Og'zaki epik ijodning lingvistik fondida birliklararo sinonimiya hodisasi uchrasa ham, umumxalq mulki sifatida qayd etiladigan bu xususiyat ularning o'zida kuzatilmaydi. Ularning bir-biriga sinohim bo'la oladigan, birining o'rnini ikkinchisi bosa oladiganlari yo'q. Xudo qozi, payg'ambarlar noyibi va qozining oldida shabgir noyibi kabi holatlar o'zaro sinonim emas, balki improvizatsiya jarayonida birligi ikkinchisidan o'sib chiqqan variant sifatida qaraladi. Doston bayonidagi uzlusiz takrorlar ana shunday variantlarning kelib chiqishiga sabab bo'ladi».

«Orzigel» dostonida ham Sflarga (stilistik formulalar) faol murojaat qilingan. Ularning qo'llanishida Islom shoir, asosan, ar'anaviylikni saqlab qolish barobarida ularning variantlarini, yoki bo'lmasin, ijodiy yondashgan va asosiy mazmunni saqlab qolgan holda muayyan tarkibiy o'zgarishlarga uchratgan holda qo'llashlar yaqqol sezilib turadi.

Ushbu tasviriy vositalarning «Orzigel» matnida ikki xil ko'rinishi uchraydi:

1. Faqat Islom shoirga mansub bo'lgan stilistik formulalar. Ular orasida yadrosida sumbul soch / sunbul soch epitetri 'birikmasi turgan stilistik formulalar alohida ijod namunasi sifatida namoyon bo'ladi: Adolatni bergin Suvon to'rama, Endi davlat Suvonxonga qaradi, Xotin-qizlar sumbul sochin taradi, Suvonxonni hamma birday ko'radi²; Orzigel der, men sizlarga qarayman, Xizmatingga kechakunduz yarayman. Oyna olib, sunbul sochim tarayman, Yig'laganining, ikki rahbar, so'rayman.

Stilistik formula tarkibida kelmaganda ham, uni doston matnidagi eng jozibador til birligi sifatida qayd etish mumkin: Orzigel oyim o'rnidan turib, sumbul sochini atrofqa tashlab, tushmi-o'ngmi deb, kulgi boshlab, tashqari sariga qadam tashlab chiqdi; Suvon qarasa

¹ Махмадиев Ш.С. Ўзбек халқ дostonlari tilida stilistik formulalari. Филол. фанлари номзоди ...дис. – Самарқанд, 2006. – 205 б.

² «Орзигул» (Достонлар). Тошкент: Г.Гулом номидаги Адабийет на санъат нашриёти, 1975, -Б.312.

hovuzning bo'yida bir nigoqli dilbar qibлага qarab, sunbul sochini tarab, uchar qushlardan so'rabb, Suvonxonni ko'ngliga olib, yakkalik o'tib, suvni o'ynab o'tiribdi.

6-marta ishlatalgan sumbul sochning nafaqat yuqorida tilga olingen ikki doston, balki yigirmaga yaqin o'zbek epik dostonlari matnida ham uchramaganligi unga Islom shoir yuksak badiiyat namunasi sifatida qaraganligini ko'rsatadi. Uning ishtirokida betakror stilistik formulalar yaratganligi ham baxshining yuksak poetik tafakkuri mahsulidir. Tilla egar yarashadi tulporqa, Yakka bo'lib, teng kelmaysiz ularga bandidagi stilistik formula haqidagi ham shu gapni aytish to'g'ri bo'ladi.

Haydarbek boshchiligidagi sovchilar Xosxona hukmdori Qoraxonga Orzigelni xotinlikka so'rabb kelishganida xonadon sohibi Erhazar ularni odob bilan kutib oladi: Bog'bon akang, beklar, sizdan so'raydi, Saltanatl beklar, sizga yo'l bo'lsin? deyishdan avval gapning quyidagi daromadini qiladi: Yurgan yering Xosxonaday yer bo'lsin, G'aznalaring, beklar, to'la pul bo'lsin. So'rovning markazida «sizga yo'lbo'lsin?» degan savolturibdi. Yo'lbo'lsinning o'ziga mos tarzda jumla talab qilishi ijodkor xayoliga ohangdosh jumlan, aytaylik, pul bo'lsinni keltiradi va bu jumla improvizatsiya jarayonida bo'lsa-da, yuqoridagiday jozibali stilistik formulaning yuzaga kelishiga sabab bo'ladi.

Shuningdek, Borgan-kelgan o'lgan devdi gulingni, O'lgan emas, Orzigelning bor ekan³ degan fikr ham shoir nazarida to'ldirishni taqozo etgan va bor ekan jumlesi atrofida ham ritmni, ham qofiyani saqlagan holda daromad qilishni taqozo etgan va zor ekan jumlesi, uning atrofida esa: Bu shaharning aylanasi tor ekan, Adashganlar bir-biriga zor ekan stilistik formulasi paydo bo'lgan. Boshqa baxshilar tilida uchramaydigan va faqat Islom shoir uslubiga xos bo'lgan bu kabi tasviriy vositalar doston matnida anchagina va ularning semantikasi ham turli-tumandir.

Orzigel va Suvonxon o'tasiga zamona zulmi bilan ayriliq tushgan, ammo taqdirligi ularni yana uchrashadiradi. Kiyik quvlagan Suvonxon yigitlari bilan kelib qolgan joy Orzigel yashayotgan Xoliyor boboning kulbasi bo'lib chiqadi. Kelganlar sardori Suvonxon ekanligini bilsa ham, ayollik g'ururi va araz unga peshvoz chiqishga yo'l qo'ymaydi. Suvonxonidan sovchi bo'lib kelgan Sarimiroxo'rga qaytadan qalin berish va to'y qilib olish shartini qo'yadi: Olay desa u yo'qotgan yorini, Borib aytgin ul to'rangga, Miroxor, Beraversin ko'ngildagi borini. Ammo bu aytiganlar bilan yorini ich-ichidan sog'ingan Orzigelning ruhiy olamini berib bo'lmastigini sezgan baxshi quyidagicha stilistik formula to'qiydi: Bulbollar sog'inar Iram gulini, Jo'r qiladi gul shoxida tilini.

Sog'inch semantikasining bu qadar go'zal tarzda va Orzigelga xos ibo bilan berilishi ifoda jarayoniga go'zallik baxsh etgan. Bu kabi tinglovchiga badiiy-estetik zavq beradigan betakror obrazli tasvirlar doston matnida ko'p uchraydi: Sirdan karvon o'tar sol bilan, Labingning shakari bordi bol bilan Bu dunyoda bir armonim shu edi, O'ynasam der edim senday gul bilan; Erlarning nomusi bordir or bilan, O'ynasam der edim senday yor bilan. Ishim yo'qdir davlat bilan, zar bilan, Bu dunyoda bir armonim shu edi kabi.

Stilistik formulalar sirtdan qaraganda shunchaki gapning muayyan qismiday tuyuladi. Aslida bu tasviriy vosita va asosiy muddao bayon etilgan gap o'rtaida qandaydir ichki bog'lanish bor. Ijodkor bu vositani keltirish bilan o'z fikrini yoki asar qahramoni fikrini mustahkamlaydi, uning ifodasiga badiiy tus beradi. Dostondagi bir epizodni eslaylik. Oqtosh xoni Sulotonxon ko'p yillik ayrılıqdan so'ng Suvonxon bilan topishgach, o'g'lidan podsholikni o'z qo'liga olishni so'raydi. Bunga javoban Suvonxon: Otam tirik, men taxtiga minmayman, deydi. Ammo Suvonxonga xos mardlik va ota-onaga hurmat singari xususiyatlar uning tilidan keltirilgan quyidagi stilistik formula orqali ochiladi: Ochilganda qizil g'uncha so'lmashin, Dunyoda mard kishi hech bir o'lmashin, Nomard mard bo'lay deb umid qilmasin. Mana shu o'rinda stilistik formula aniq poetik vazifani ado etadi: Suvonxon obraziga xos bo'lgan aktsiologik kontsept – odob kontseptini namoyon etadi.

2. Poetik ifoda an'anasa bo', lekin Islom shoir tomonidan tasvir uslubiga mos tarzda o'zgartirib qo'llangan stilistik formulalar: Orzigelman, boshga ro'mol o'rayman, Musofirman, sendan men gap so'rayman; Gul yuzima men ro'molni o'rayman, Oshiqlikka avval-oxir yarayman, Hozir boqib tarzingizga qarayman, Borish joyingizni sizdan so'rayman. Kiyim-libos kontseptidagi ro'mol «Alpomish»da ham qo'llangan: Yaxshi qizlar agar boshi bo'sh bo'lsa, Kelin qilib, biror ro'mol o'rayin. Ammo ularni stilistik formulalar tarkibida qo'llash uslubi Fozil Yo'ldoshda boshqacha tarzda kechgan va lovdon ro'mol (qizil ipak ro'mol), ponza ro'mol (yupqa ipak ro'mol) shakllarida ishlatalgan: Yarashiqa lovdon ro'mol o'rayman, Bobo, kunda men ham yo'ga qarayman; Yarashiqa ponza ro'mol o'rayman, Gul tarzim sarg'ayib senga qarayman kabi.

Xalq dostonlaridagi kitobxonlarga yaxshi tanish bo'lgan Yaxshilik ko'r, yomonlikni ko'rmagin stilistik formulasi bo'. Uning qo'llanishini Fozil shoir ijodiga xos va anchayin faol deyish mumkin: Bul aytgan so'zimni hazil bilmagin, Yaxshilik ko'r, yomonlikni ko'rmagin, Ko'p yashagin, ko'p yilgacha o'lmagin, Mening

gapim aytdi-qo'ydi demagin. U «Alpomish»da 7 va «Balogardon»da⁴ 4 marta, «Nurali»⁵ va «Rustamxon»da⁶ 2 martadan, «Malika Ayyor», «Farhod va Shirin»⁷ va «Shirin bilan Shakar»da⁸ 1 martadan qo'lllangani; Po'lkhan «Yusuf va Ahmad»da 2 marta, Ergash Jumanbulbul «Yakka Ahmad»da 1 marta ishlatalganligi uning bir qadar ommalashgan stilistik formula ekanligidan dalolat beradi. Ammo Islom shoir butasviriy vositaga ijodiy yondashadi: O'lmash yaxshilar, hargiz o'lmashin, Yaxshi kishi hech yomonlik ko'rmasin. Otam tirik, men taxtga minmayman, Bu ish ko'p adabsizlik bo'lmashin; Dunyoda yaxshilar hargiz o'lmashin, Yaxshi odam hech yomonlik ko'rmasin, E nozilim, ruxsat bergin sen menga, Qochdi degan nosoq menga bo'lmashin. Stilistik formula mazmuni Fozil shoir, Ergash shoir, Po'lkhan shoirlarda ixcham holatda bayon etilgan bo'lsa, Islom shoir uning tarkibini dunyo, hargiz, odam, hech so'zleri hisobiga kengaytirish barobarida yaxshilik va yaxshi insonlarga bo'lgan munosabatga alohida urg'u beradi.

Shuningdek, «Alpomish», «Balogardon», «Malika Ayyor», «Nurali», «Rustamxon», «Shirin bilan Shakar» singari epik asarlar matnida Maydon bo'lsa, bedov otlar chopilar stilistik formulasi hech bir o'zgarishsz qo'llangan bo'lsa, Islom shoirning ijodiy yondashuvi tufayli uning varianti soni yana bittaga ko'payadi: Yov kelganda bedov otlar chopilar, Terlab kelsa, baxmal jullar yopilar, Tura kelgin, dol bo'yingdan, Suvonjon, Omon bo'lsang yor-ku senga topilar (360) kabi.

Boshqa dostonlar, masalan, «Alpomish» va «Malika ayyor»da⁹ 8-marta qo'llangan Ot chapsa gumburlar tog'ning darasi, Botirni ingratar nayza yarasi tasviriy vositasi ham Bog'inda ochilgan gul bilan gulzor, Ularning ichida bo'ldim beqaror. Ot chapsa gumburlar tog'ning darasi, Mardlarni ingratar nayza yarasi parchasida uning yangi varianti sifatida qo'llanilgan. Bu qo'llanishlar ham har bir ijodkorning bayon uslubi va poetik individulligini ko'rsatuvchi omillardir.

Amalga oshirilgan ushbu qisqa tahlillar ham faqatgina epik dostonlarning ifoda uslubiga xos bo'lgan tasviriy vosita ekanligini yana bir bor tasdiglaydi.

Ularning dostonlar matnida faol qo'llanishiga muayyan sabablar bo', albatta. Birinchidan, u dostonni kuylash jarayonida baxshining haqiqiy ko'makdoshi sanaladi. Hamma vaqt bu jarayonni tartibga solib, uning bir maromda bo'lishini ta'minlab turadi. Voqeа ichidagi voqealar bayonidagi izchilikni ta'minlab, poetik vazifani ado etadi. Doston

tinglovchini qisqa lahzalarda shu kichik voqeaneing mohiyatini anglashga tayyorlaydi. Asosiy muddaoni aytguncha kirish vazifasini o'taydigan bu vositalar bilan keyingi voqealar bayonida qandaydir mazmuniy bog'lanishlar, obrazli qiyoslashlar yuzaga keladi. Buning natijasida tinglovchi baxshi ijrosidan zavqlanadi, ta'srlanadi. Doston voqealarini o'zlashtirish, undan ma'naviy oziqlanish me'yorida bo'ladi.

Bundan tashqari doston matnida mohiyatan stilistik formulalarga yaqin turadigan, gapning daromadi uchun xizmat qiladigan sintaktik vositalar ham borki, ular o'zlarida xalq udumlari va an'analarini saqlash barobarida millatimiz madaniyati, odobi namunasi sifatida namoyon bo'ladi va ifodaga xalqona ruh beradi. Dostondagi bir holatni eslaylik: Orzigelga oshiq bo'lgan podsho Qoraxon odamlariga buyuradi: Qoraxon der: – Endi tinglanglar, beklar, Shuning ishqiga men bo'ldim giriftor, Sidqidil beklar, qo'lg'a qilich olinglar. Xonligimni bugun ma'lum qilinglar, Qamchi tortib ushbu boqqa kiringlar, Shu dilbarni menga olib beringlar, – deydi. Ishni oddiy insoniy muomala bilan bitirishdan ko'ra zo'ravonlikni afzal biladi. Shunda noibi Haydarbek: – E sultonim, shaharga – saltanatl poytaxtga borayik, elu qo'rg'onning omonligini ko'rayik, qaytib bizlar sovchilikka kelayik. Oralikka xo'b donakor bo'layik. Bu yerda talov solganingiz yarashmas. Sovchi bo'lmasa, o'g'il-qiz topishmas, donakor bo'lmasa, temir yopishmas. Ikki beging sovchi bo'lib bormasa, tortib olmoq bog'bonga ham xush kelmas, – deb podshoni poytaxtga olib ketdi¹⁰.

Haydarbek naql qilgan Sovchi bo'lmasa, o'g'il-qiz topishmas, donakor bo'lmasa, temir yopishmas jumlesi aynan ana shu lingvomadaniyat namunasi sifatida namoyon bo'ladi: Ernazar bog'bon ularni ko'rib, o'rnidan turib salom berib, qo'lini dastilom qilib, alifday qomatini xam qilib, bir salomu o'n sakkiz ta'zim bilan beklar qoshiga keldi. – Podshoning odamlari beish yurmas, so'raganning aybi bo'lmas, – deb beklarga qarab bir so'z dedi. Ernazar qilgan gapning ma'nosi ham uning ijtimoiy mavqeい va tushunchasiga mos.

«Orzigel» matni tahlili Islom shoir ham xalq og'zaki poetik ijodining bu noyob namunasidan unumli foydalanish barobarida ularga ijodiy yondashgan, mazmunan va shaklan boyitgan, ularning tarkibiga ma'lum o'zgartirishlar kiritgan, o'rni bilan yangi, boshqa hech bir doston kuylagan baxshilarda uchramagan original stilistik formulalarni yaratganligini ko'rsatadi.

⁴ Балогардон. – Тошкент: F.Гулом номидаги Адабиёт ва санъат нашириёти, 1986.

⁵ Нурали. – Тошкент: F.Гулом номидаги Адабиёт ва санъат нашириёти, 1989.

⁶ Рустамон. – Тошкент: F.Гулом номидаги Адабиёт ва санъат нашириёти, 1985.

⁷ Фарҳод ва Ширин // Бахром ва Гуландом. – Тошкент: F.Гулом номидаги Адабиёт ва санъат нашириёти, 1975.

⁸ Ширин билан Шакар // Озигул. – Тошкент: F.Гулом номидаги Адабиёт ва санъат нашириёти, 1975.

⁹ Малика айёр. – Тошкент: F.Гулом номидаги Адабиёт ва санъат нашириёти, 1988.

¹⁰ Озигул // Достонлар. – Тошкент: F.Гулом номидаги Адабиёт ва санъат нашириёти, 1975, -Б.271.

SEMALARING TIPLARI XUSUSIDA

Feruza Uralovna Jumayeva - f.f.b.f.d. (PhD), dotsent, Jizzax davlat pedagogika instituti

Annotatsiya: Ushbu maqolada semalarining tilshunoslikda o'rganilishi, tiplari va so'zning semantik qurilishidagi o'mi xususida mulohazalar keltirilgan.

Аннотация: В данной статье рассматривается изучение семов в языкоznании, их виды и роль в semanticической структуре слова.

Abstract: In this article discusses the study of semes in linguistics, their types and role in the semantic structure of the word.

Kalit so'zlar: leksema, semema, sema, grammatic sema, potensial sema, ko'p ma'noli so'zlar.

Ключевые слова: лексема, семема, сема, грамматическая сема, потенциальная сема, многозначные слова.

Keywords: lexeme, semema, sema, grammatic sema, potensial sema, more meaning words.

Semasiologiya til birliklarining semema, sema va emasini o'rganadigan tilshunoslik bo'limi. Semema va ma'no bir tushunchaning ikki xil nomlanishidir. Leksik ma'no, grammatic ma'no, uslubiy ma'no kabilarni semema va semalar asosida o'rganish leksikologiya, grammatica, uslubiyat kabi til bo'limlariga xos muammolarning yechimini topishda ahamiyatlidir.

Ma'lumki, ma'no, semema, sema haqidagi fikrlar turlicha. Ba'zi ishlarda lug'aviy ma'no sememaga tenglashtiriladi, ba'zilarida esa sememaning tarkibiy qismi sifatida o'rganiladi. Semalar birikishidan hosil bo'lgan muayyan tushuncha semema hisoblanadi. Semema shu jihatdan ma'noga, ba'zan esa uning tarikibiy qismlari bo'lgan leksik ma'no, grammatic ma'no kabilarga teng bo'ladı. Sh.Rahmatullayev: "Leksemaning mazmun jihatida asosiy hodisa – leksik ma'no shu bilan birga baho semasi ham hisobga olinadi. Demak, leksik ma'no tushunchasi bilan semema tushunchasi teng emas¹-deydi. Baho semalari konnotativ sememani shakllantiradi. Denotativ va konnotativ semema leksik ma'noni shakllantiradi. Demak, leksik ma'noni ifodalovchi semema, asosan, denotativ va konnotativ semalardan iborat bo'ladı. Ayrim sememalar (denotativ ma'no) faqat denotativ semalardan iborat bo'ladı. M.: katta. Ba'zi sememalar (konnotativ ma'no)da konnotativ semalar yetakchilik qiladi. M.: nokas, jirkanch. Ayrim sememalar (leksik ma'no) esa ham denotativ, ham konnotativ semalardan iborat bo'ladı. M.: kalla, bashara.

Ma'noni o'rganishda quyidagi birliklarga e'tibor qaratiladi:

Tushuncha → ma'no → s e m e m a → sema → ema

Semalar yig'indisi sememani hosil qiladi. Semema hajm jihatidan ma'noga yoki uning tarkibi bo'lgan leksik ma'no, grammatic

ma'no, uslubiy ma'no kabilarga teng bo'ladı. Shuningdek, tushunchaga tengdir. Tushuncha tilda semema yoki ma'no termini bilan nomga birkirilgan holda o'rganiladi. Quyidagi ma'no turlari semema termini bilan yuritiladi.

Semema = leksik ma'no
Semema= grammatic ma'no
Semema= ma'no (bir tushunchaning ikki xil nomlanishi) va h.z.

A. Hojiyev sema sememaning tarkibiy qismi ekanligini ta'kidlaydi². Shu o'rinda aytish kerakki, semalar ham tarkibiy qismlarga ajratiladi. "Semaning tarkibiy qismi ema yoki subsema deb yuritiladi"³.

M. Mirtojiyev sema sememaning ideal uzvi bo'lgani holda, u belgi ifodasini berishini bayon qiladi⁴. Leksemaning belgi (sema)lari aniq miqdorni ifodalamaydi. Masalan, kimdir gul leksemasining uchta belgisini aytса, kimdir beshta belgisini aytadi, kimdir yana ko'proq. Gul leksemasining sememasi O'TILda quyidagicha keltirilgan: "Yopiq urug'li o'simliklarning urchish uchun xizmat qiladigan, gulband, kosachabarglar, tojbarglar, changchilar va urug'chidan iborat qismi"⁵. Demak, gul haqidagi tushunchalar shu predmetning belgilarini anglash orqali yuzaga chiqadi. Qanchalik ko'p belgilarni anglash orqali bu leksema haqidagi tushunchalar boyib boraveradi. Semema shu belgilar majmui, muayyan qolipga, tartibga solingan yig'indisidir. Sema (belgi)larni anglash orqali leksema haqidagi tasavvur kengayadi.

Semema borliqdagi aniq yoki mavhum tushunchalarni ifodalaydi. Shunga ko'ra semalar ham aniq belgilarni ifodalovchi yoki mavhum belgilarni ifodalovchi semalardan iborat bo'ladı. M., daraxt leksemasining

semalari aniq belgilarni ifodalovchi semalar bo'lsa, sevgi so'zining semalari mavhum belgilarni ifodalovchi semalardir. M., "[daraxt] leksemasining sememasini olsak, bu semema taxminan quyidagi ma'no bo'laklaridan,

tarkibiy qismlardan – semalardan iboratdir: 1 "predmet", 2 "o'simlik", 3 "yerdə o'suvchi", 4 "tanali", 5 "ildizli", 6 "shoxli", 7 "bargli". Binobarin bu o'rinda [daraxt] leksema sememasining yetti ma'no bo'lakchalari – semalari ma'lum bo'ldi, xolos. Semalar sanog'ini yana davom ettrish mumkin. Ayni vaqtida ushbu semalarining o'ziyoq [daraxt] leksemasi haqida muayyan tasavvur bera oladi⁶. "Bu semalar birlashib, daraxt leksemasining leksik ma'nosini shakllantiradi. Leksik ma'nuning semasiologiyada semema deyilishi ham shundan".

Semalar leksik va grammatic ma'noni shakllantirishi haqida bahsli fikrlar talaygina. Shu sabab turlicha tasniflar mavjud. O'zbek tilshunosligida sememaning tarkibidagi semalar, asosan, quyidagi turlarga ajralishi ma'lum:

1. Atash semasi (nomlovchi sema, denotativ sema).

2. Ifoda semasi (konnotativ sema).

3. Turkumlik semasi.

4. Vazifa semasi.

A.Hojiyev esa leksemaning sememasi tarkibida turkumlik semasi va vazifa semasi bo'lmasligini asoslab beradi⁸. Biz ham shu fikrga qo'shilamiz. Ushbu semalar leksemaning emas, so'zning sememasi tarkibida mavjud bo'ladı.

Ba'zi adabiyotlarda ma'no xususiyatiga ko'ra semema tarkibidagi semalar uch xil bo'lishi ta'kidlanadi:

1. Atash semalari (denotativ semalar).

2. Ifoda tasvir, qo'shimcha ma'no semalari (konnotativ semalar).

3. Vazifa semalari (funktional semalar)⁹.

Semalarining tilshunoslikda keng ko'lama o'rganilgani ma'lum. L.G.Babenko ishida ham kuzatish mumkin: "1. Kategorial – grammatic sema (Grammema, klassema). 2. Leksik-grammatic sema. 3. Qisman-grammatic sema. 4. Differensial sema (giposema, individualashtiruvchi, diagnostik sema). 5. Pragmatik semalar (ular orasida quyidagi semalar aniqlanadi: Emotsional-baholash semalari, funksional-stilistik semalar)"¹⁰.

O'zbek tilshunosligida M.Mirtojiyev ishida semalar to'liq tasnif etilgan. Shunday ishlarda tayangan holda semema tarkibidagi semalarni quyidagi turlarga bo'lib o'rganamiz:

I. Atochi semema (lug'aviy ma'no) ni shakllantiruvchi semalar:

1. Denotativ semalar.

2. Konnotativ semalar.

II. Ifodalovchi semema (ifodalovchi

ma'no)ni shakllantiruvchi sema – ifoda semalari.

III. Ishora semema (ishora ma'no)ni shakllantiruvchi sema – ishora semalari.

IV. Kommunikativ semema (kommunikativ ma'no)ni shakllantiruvchi semalar – kommunikativ semalar.

V. Ta'riflovchi semema (ta'riflovchi ma'no)ni shakllantiruvchi semalar – ta'riflovchi semalar.

VI. Morfemaning sememasi (morfemalarning ma'nosini)ni shakllantiruvchi semalar:

1. Yadro sema.

2. Derivat sema.

3. Relyativ sema.

VII. Leksemaning semantik maydonidagi o'rnini belgilovchi semalar:

1. Integral sema.

2. Differensial sema.

VIII. Pragmatik semema (pragmatik ma'no)ni shakllantiruvchi sema – potensial sema.

IX. Grammatik semema (grammatik ma'no)ni hosil qiluvchi sema – grammema (grammatik sema) hisoblanadi. Grammema quyidagi turlarga bo'linadi:

1. Turkumlik semasi.

2. Leksik-grammatik sema.

3. Kategorial sema.

4. Nokategorial sema.

5. Sirtqi sema.

X. Sintaktik munosabatni hosil qiluvchi sema – klassema.

XI. Semema tarkibidagi semalarning bog'lanishiga ko'ra turlari:

1. Tobe sema.

2. Hokim sema.

Ushbu semema va semalarning izohi quyidagicha:

I. Atochi semema (lug'aviy ma'no)ni shakllantiruvchi semalar.

Denotativ semalar – leksemaning denotativ sememasini shakllantiradi.

Konnotativ semalar – leksemaning denotativ sememasini ustiga yuklatilgan qo'shimcha semalardir. Bu terminni ba'zi olimlar konnotativ sema deb nomlasa,¹¹ba'zilari ifoda semalari deb nomlaydi¹². Konnotativ semalar ko'pgina ishlarda baho semasi va emotsiyal semaga ajratiladi¹³. Biz esa uni uch guruha ajratib organizni lozim topdik:

1. Baho semasi (baholovchi semalar).

2. Emotsional-ekspressiv bo'yoy ifodalovchi semalar.

3. Uslubiy xoslanishni ifodalovchi

6 Нематов Х., Расулов Р. Узбек тили систем лексикологияси асослари. Тошкент: Ўқитувчи, 1995. – Б. 57- 58.

7 Жамолонов Н. Нозирги о'zbek adabiy tilli. 2-kitob. – Тошкент, 2008. – Б. 14.

8 Жохинев А. Узбек тили морфологияси, морфемикаси ва сўз ясалишининг назарий масалалари. – Тошкент: Фан, 2010. – Б. 100.

9 Нематов Х., Расулов Р. Узбек тили систем лексикологияси асослари. – Тошкент: Ўқитувчи, 1995. – Б. 58. Жамолонов Н. Нозирги о'zbek adabiy tilli. 2-kitob. – Тошкент, 2008. – Б. 14.

10 Бабенко Л.Г. Лексикология русского языка. Учебник. – Екатеринбург, 2008. – С. 40- 41.

11 Миртохиев М.М. Узбек тили семасиологияси. – Тошкент: МУМТОЗ SO'Z, 2010. – Б. 67.

12 Нематов Х., Расулов Р. Узбек тили систем лексикологияси асослари. Тошкент: Фан, 1991. – Б. 58. Жамолонов Н. Нозирги о'zbek adabiy tilli. 2-kitob. – Тошкент, 2008. – Б. 14.

13 Маклакова Е.А. Теоретические принципы семейной семиасиологии и лексикографическое описание языковых единиц. Дисс. ...докт. филол. наук. Воронеж, 2013. – С. 173.

semalar.

Baholovchi semalar – ijobiy yoki salbiy munosabatni aks ettiradi. "Leksemaning mazmun jihatida, voqelikni nomlashdan tashqari nomlanayotgan vogelikka munosabat ham bildiriladi. Voqelikka munosabat bildirish belgisiga baho semasi deyiladi"¹⁴. M., tumshuq, tuyoq kabi leksemalar insonga nisbatan ishlatalganda ko'chma sememani ifodalaydi va baho semasiga ega bo'ladi. Baho semalari ko'makchi morfemalar vositasida ham yuzaga chiqadi. Bunday morfemali leksemalar ko'chma semema ifodalaydi: yigitcha, domlacha, shoircha. M., U ham shoircha. Bunday leksemalarda ko'pincha konnotativ semalar asosiy, denotativ semalar esa ikkilamchi vazifada bo'ladi. M., shaxsga nisbatan qo'llanilgan iblis, mol, eshak kabi undalmalarda ham kuzatish mumkin.

Emotsional-ekspressiv bo'yoq ifodalovchi semalar – bunday semalar ruhiy kechinma, his-tuyg'u, hayajonni ifodalaydi. Asosan, ko'makchi morfemalar asosidayuzaga chiqadi: bolajonim, onajonim; undalmalarda hosil bo'ladi: o'g'lim, bolam, azizim; ko'chma sememali so'zlarda kuzatiladi: asalim, shakarim. Shuningdek, undovlar ham emotsional-ekspressiv bo'yoq ifodalovchi semalarga ega bo'ladi.

Uslubiy xoslanishni ifodalovchi semalar leksemaning qaysidir nutq uslubiga xoslanganini ifodalovchi semalardir. Bunday semalar, asosan, tahlil jarayonida leksemalarning farqlovchi semalari asosida aniqlanadi.

Bashara "so'zlashuv" jarayonida qo'llaniladi". Oraz "badiiy adabiyotlarda qo'llaniladi". Ushbu sememalardagi "so'zlashuv" va "badiiy" semalari uslubiy xoslanishni ifodalovchi semalardir.

II. Ifodalovchi semema (ifodalovchi ma'no)ni shakllantiruvchi sema.

Ifoda semalari – so'zning til yoki nutqda nimani ifodalashini bildiradi. M., undov so'zlar qo'rquv, og'riq, quvonch kabilarni ifodalaydi va shunday semalarga ega bo'ladi. Vov so'zi hurish ovozini ifodalaydi va "hurish", "ovoz" kabi ifoda semalariga ega bo'ladi.

III. Ishora semema (ishora ma'no)ni shakllantiruvchi sema.

Ishora semalari olmoshning sememasida tarkibiga mansub bo'lib, ishora qilish asosida hosil bo'ladi. M., bu olmoshining sememasida "narsa", "yaqin" kabi ishora semalari mavjud, chunki yaqindagi narsalarga ishora qiladi.

IV. Kommunikativ semema (kommunikativ ma'no)ni shakllantiruvchi sema.

Kommunikativ semalar – kesimni hosil qiluvchi grammatik shakllarning sememasida mavjud bo'ladi. Zamon, shaxs-son, mayl umumiyo bo'lgan semadir.

qo'shimchalari, to'liqsiz fe'llar, ot kesimni shakllantiruvchi bog'lamalar kommunikativ semalarga ega bo'ladi.

V. Ta'riflovchi semema (ta'riflovchi ma'no)ni shakllantiruvchi sema.

Ta'riflovchi semalar – leksemaning ta'rifi keltirish asosida hosil bo'ladi. M., kesim termini "gapning bosh bo'lagi" ta'riflovchi sememasiga, tarkiban "gap", "bosh", "bo'lak" kabi ta'riflovchi semalariga ega.

VI. Morfemaning sememasini (morfemalarning ma'nosini)ni shakllantiruvchi semalar.

Yadro semalar – yetakchi morfemaning ma'nosini tashkil etuvchi semalardir. Yadro semalar tarkibini denotativ, konnotativ, potensial va grammatik semalar tashkil etadi. Yetakchi morfema qo'shimcha olganda shu semalardan biri yetakchilik qiladi. M., boshliq yasama so'z bo'lib, bosh so'zining "boshqarish" potensial semasi asosida hosil bo'lgan.

Derivat semalar. – "yadro semasiga qo'shilib, yangi sememani tarkib toptiruvchi semadir"¹⁵. Bunday semalar so'z yasovchi qo'shimchalarning sememasini shakllantiradi. Derivat sema yasama so'z sememasini tarkibida hosil bo'lib keladi. Yasama so'zning yasalish asosi esa tobe semani tashkil etadi. M.: kitob morfemasi "o'quvquroli" sememasiga, -xon morfemasi "shaxs" semasiga ega. Kitobxon leksemasi "kitob o'qiydigan shaxs" sememasini ifodalaydi. Hokim semasi "shaxs", tobe semalari - "kitob", "o'qiydigan".

Relyativ semalar – so'z shaklida ifoda topib, so'z sememasida unga qo'shimcha ottenka ilova qiluvchi yoki boshqa so'z bilan grammatik aloqaga kiritish vazifasini o'taydigan sema hisoblanadi"¹⁶. Bunday semalar shakl yasovchi qo'shimchalarning sememasini tarkib toptiradi.

Relyativ semalar semema tarkibidagi tobe semalarni ifodalaydi. M., kitob morfemasi "o'quv qurol" sememasiga, -lar morfemasi "ko'p"lik semasiga ega. Kitoblar leksemasi "ko'p o'quv quroli" sememasini ifodalaydi. Ushbu semema tarkibidagi "ko'p", "o'quv" qismlari tobe semalar, "quroli" qismi hokim semadir.

VII. Leksemalarning semantik maydonidagi o'rnni belgilovchi semalar.

Integral sema – semema tarkibida kelib leksemalarni bir semantik maydonga (bir turga, bir guruha, bir sinfga) mansubligini ko'rsatuvchi semadir. Integral sema ikki tipga bo'linadi: gipersema (axisema) va giposema.

Gipersema leksemalarni bir turga birlashtiruvchi umumiyo sema, giposema shu tur tarkibini tashkil etuvchi guruhalr uchun mavjud bo'ladi.

Differensial sema – mazmunan bir turga yoki guruha mansub bo'lgan sememalarning farqli helqilarini ko'rsatuvchi sema.

Integral sema → gipersema → giposema.

Potensial sema – "leksema sememasida hamma vaqt fakultativ, yashirin holda bo'lib, ma'lum nutq sharoitidagina namoyon bo'ladi, aks holda e'tiborga olinmaydi"¹⁷. Potensial semaning hosil bo'lishi uchun nutqiy vaziyat, sub'ektiv munosabat va muayyan tushunchalarning ta'siri asos bo'ladi. M.: Ey, erkakmisan? "Subutil", "vijdonli" semalari yuzaga chiqadi. Ushbu semalar erkak leksemasining lug'aviy ma'nosini shakllantirmaydi. U bilan bog'liq muayyan belgilarni aks ettiradi va bu tushunchalar pragmatik sememani hosil qiladi.

IX. Gammatik semema (grammatik ma'no)ni hosil qiluvchi semalar.

Grammatik sema (grammema) – grammatik sememaning tarkibini tashkil etadi. Quyidagi turlarga ajraladi:

Turkumlik semasi – leksemaning qaysi so'z turkumiga mansubligini ifodalaydi. Masalan, non leksemasi "ot", qizil "sifat" semasiga ega.

Leksik-grammatik sema – sememalar tarkibida takrorlanuvchi va leksemalarni bir turkumga birlashtiruvchi sema. M.: olma "yeydigan narsa", suv "ichadigan narsa", gul "o'sadigan narsa". "Narsa" semasi ushbu leksemalarni ot turkumiga birlashtiradi, leksik-grammatik sema hisoblanadi.

Kategorial sema – sintaktik shakl yasovchi qo'shimchalarning sememasida mayjud bo'ladi. Uyimizga leksemasidagi -imiz qo'shimchasi "egalik", -ga qo'shimchasi "yo'nalish" semasiga ega.

Nokategorial sema - lug'aviy shakl yasovchi qo'shimchalar ifodalaydigan sema. Toychoq, qizgina so'zlaridagi -choq qo'shimchasi "kichraytirish", -gina qo'shimchasi "erkalash" semasiga ega.

Sirtqi sema – "proklitika va enklizalarda ifoda topib, birikmalar tarkibidagi hokim va tobe so'z sememalarini o'zaro grammatik aloqaga kiritish vazifasini o'taydi"¹⁸. Ko'makchi va bog'lovchi turkumiga mansub so'zlar sirtqi semani ifodalaydi. Bilan ko'makchisi bir qancha sirtqi semalarga ega. M., qalam bilan yozdi gapida "vosita" semasi, shiddat bilan yog yapti jumlasida "holat" semasi ifodalangan.

X. Sintaktik munosabatni hosil qiluvchi sema.

Klassema (sintagmema) sintaktik munosabatni hosil qilishga xizmat qiladi. "Klassema birikmalarning hokim va tobe so'zlarini sememalari uchun umumiyo bo'lgan semadir"¹⁹. Leksik ma'nolarning semantik bog'lanishini ta'minlaydigan bunday umumiyo sema sintagmema deb ham yuritiladi²⁰. Klassema tobe-hokim bog'lanishlardagi ikki leksema uchun umumiyo bo'lgan semadir. Masalan, suv ichdi gapidagi suv va ichdi leksemalari "o'simlik" klassemasinga ega. Ushbu sema vositasida sintaktik bog'lanish hosil bo'ladi.

XI. Semema tarkibidagi semalarning bog'lanishiga ko'ra turlari.

Tobe sema – so'z birikmasi yoki gap holida ifodalangan sememaning tarkibidagi tobe qismni tashkil etuvchi sema.

Hokim sema – so'z birikmasi yoki gap holida ifodalangan sememaning tarkibidagi hokim qismni tashkil etuvchi sema.

M., qo'y leksemasining sememasini "uy hayvoni" bo'lib, ushbu semema tarkibidagi "uy" – tobe sema, "hayvoni" – hokim sema.

So'z ma'nosini, ularning nutqdagi xususiyatlarini o'ganishda semantik tahlillarga tayanish muhum omil hisoblanadi. So'zning ma'no qurilishi, ifoda imkoniyatlari aniqlashda semalarga tayanish zarur. Bir so'z nutq vaziyatidan kelib chiqib turli ma'nolarni ifodalash imkoniyatiga ega bo'ladi. Bu ma'nolar asosan bir semaga tenglashadi. Shu bois so'z ma'nosini o'ganish uchun semik tahlil metodiga tayanish va semalarni tiplarga ajratib chuqr tadqiq etish talab etiladi.

¹⁴ Раҳматуллаев Ш. Ҳозирги адабий ўзбек тили, 1-қисм. Тошкент: MUMTOZ SO'Z, 2010. – Б. 56.

¹⁵ Миртохиев М.М. Ўзбек тили семасиологияси. –Тошкент: MUMTOZ SO'Z, 2010. – Б. 65.

¹⁶ Миртохиев М.М. Ўзбек тили семасиологияси. –Тошкент: MUMTOZ SO'Z, 2010. – Б. 66.

¹⁷ Миртохиев М.М. Ўзбек тили семасиологияси. –Тошкент: MUMTOZ SO'Z, 2010. – Б. 58.

¹⁸ Миртохиев М.М. Ўзбек тили семасиологияси. –Тошкент: MUMTOZ SO'Z, 2010. – Б. 65-66.

¹⁹ Миртохиев М.М. Ўзбек тили семасиологияси. –Тошкент: MUMTOZ SO'Z, 2010. – Б. 74.

²⁰ Турсунов X, Мухторов А., Раҳматуллаев Ш. Ҳозирги ўзбек адабий тили. Т.: Ўзбекистон, 1992. – Б. 100.

О СТРУКТУРЕ ФРАЗЕОЛОГИЧЕСКИХ ОБОРОТОВ РУССКОГО ЯЗЫКА В СОПОСТАВЛЕНИИ С УЗБЕКСКИМИ

Шавкат Жумаев - старший преподаватель, Джизакский государственный педагогический институт

Аннотация: Статья посвящена сопоставлению структуры фразеологических оборотов русского и узбекского языков, представляющие собой предложение или сочетания слов. Основное внимание в статье уделяется сопоставлению фразеологических оборотов русского и узбекского языков структурой словосочетания. В качестве доказательства приводятся примеры, встречающиеся в программных произведениях для школ и вузов.

Annotatsiya: Maqola rus va o'zbek tillarida frazeologik birliklarning tuzilishi haqida bo'lib, ular asosan so'z birikmalarini ko'rinishida uchrashi misollar tariqasida berilgan. Frazeologik birliklarning asosan so'z birikmasi ko'rinishida kelishi rus va o'zbek tillaridagi misollar orqali qiyoslangan. Misollarning ko'pchiligi mifik va oliv o'quv yurtlari dasturlariga kiritilgan badiiy asarlardan olingan.

Abstract: The article is devoted to comparing the structure of phraseological units of the Russian and Uzbek languages, which are a sentence or a combination of words. The main attention in the article is paid to the comparison of phraseological turns of the Russian and Uzbek languages by the structure of the phrase. As evidence, examples are given that are found in program works for schools and universities.

Ключевые слова: модель «прилагательное + существительное», модель словосочетаний, модель «глагол + наречие», строение фразеологических оборотов, сопоставление структур, структура фразеологических оборотов, структурная модель, эквиваленты фразеологических оборотов, равные по строению фразеологические обороты.

Kalit so'zlar: frazeologik iboralarining tuzilishi, struktural model, so'z birligining modeli, «ko'makchi + otning qaratqich kelishigi», inversiv modellar, ekvivalent frazeologizmlar, tuzilishi bo'yicha teng frazeologizmlar, frazeologizmlarning variantlari, produktiv modellar.

Keywords: "adjective + noun" model, phrase model, "verb + adverb" model, structure of phraseological units, comparison of structures, structure of phraseological units, structural model, equivalents of phraseological units, phraseological units equal in structure.

Как известно, фразеологические обороты-словосочетания русского языка в обороты – это «...воспроизведенная сопоставлением с узбекскими единица языка, состоящая из двух или более слов или ударных компонентов словного характера, целостная по своему значению и устойчивая в своем составе и структуре»¹.

Посвоейструктуреиграмматическому составу фразеологические обороты современного русского языка разнообразны. По своему строению они делятся на две большие группы:

1) Фразеологические обороты, представляющие собой самостоятельное предложение: бабушка надвое сказала; душа в пятки уходит; медведь на ухо наступил; комар носа не подточит; лес рубят – щепки летят и т.п.

2) Фразеологические обороты, представляющие собой словосочетания:

синий чепок, обводить вокруг пальца, мало каши ел, очертя голову, хоть волком вой и т.п.

Так как по частотности фразеологические обороты, представляющие собой словосочетания, намного опережают фразеологические обороты- предложения, и мы решили проанализировать фразеологические

Фразеологические обороты данной структуры, как показали наблюдения, по

местоположению компонентов, могут быть прямыми (глагол + существительное): вешать голову, заварить кашу, давать слово, сходить с ума) или инверсивными: рукой подать, ворон считать, лодыря гонять, собак гонять, язык проглотишь, небо коптить. Связь с другими словами в контексте осуществляется при помощи глагола, хотя «смыслообразующим отдельно он бывает редко»². Непредикативные фразеологизмы рукой подать, язык проглотишь не изменяются в контексте, являясь примыкаемыми членами предложения. В узбекском языке обороты с глагольным компонентом всегда инверсивны, то есть существительное предшествует глаголу: ko'zga tashlanmoq, yerga urmoq, bosh qotirmoq, но никогда нельзя сказать «tashlanmoq kuzga, urmoq yerga, qotirmoq bosh».

Так как в узбекском языке отсутствуют предлоги, а значение предлогов выражаются послелогами, рассмотрим в сопоставительном плане структуру данных фразеологизмов в следующем порядке:

а) Фразеологические обороты структуры глагол + существительное без предлогов. В таких фразеологизмах существительные употребляются во всех косвенных падежах, кроме предложного: дать дуба, задать перцу, кривить душой, учить уму-разуму, поплатиться головой и т.д. Наиболее частотным являются существительные в форме винительного и творительного падежей: быть баклушки, вешать голову, закрывать глаза, задирать нос, поднимать руку; воспрянуть духом, падать духом, болеть душой, махнуть рукой, быть ключом и другие.

б) Фразеологические обороты структуры глагол + существительное с предлогами. Такая модель фразеологизмов очень многочислена и продуктивна, так как имена существительные имеют формы во всех косвенных падежах с предлогами: начинать с азов, терять из виду, выходить из строя, валиться с ног, отбиться от рук; принять к сведению; брать за душу, вернуться в строй, поставить на карту, стереть в порошок; стоять над душой, оставить с носом, собраться с силами; висеть на волоске, ловить на лету, играть на нервах, поймать на слове и другие.

В узбекском языке значение падежей передается послелогами независимо от того, употребляются ли существительные в русском языке после глаголов с предлогами или без них. Например, burnini ko'tarmok, ko'zga tashlanmoq, o'zidan ketmoq, aqlan ozmoq, ko'zdan kechirmoq, yo'lini to'smoq, nog'orasiga o'ynatmoq и т.д. Отсутствуют фразеологизмы узбекского языка, где существительные употребляются в форме притяжательного (qaratqich kelishigi) и местного (o'rin kelishigi) падежей, так как в узбекском языке первый названный падеж обычно выражает принадлежность: otamning uyi – дом отца, а второй – местный падеж – указывает на местонахождение, местопребывание и употребляется в роли различных обстоятельств: ko'chada turmoq – стоять на улице.

Необходимо обратить внимание и на то обстоятельство, что среди узбекских фразеологизмов данной структуры встречаются обороты, где существительные употребляются с послелогом –ни и без него в винительном падеже (tushum kelishigi): e'tibor bermoq – yo'lini to'smoq; bosh qotirmoq – orani buzmoq; qo'l urmoq – boshni aylantirmoq; so'z bermoq – dilini og'ritmoq; ko'z bo'ymatoq – yonini olmoq. По этому поводу В.В.Решетов писал: «Винительный падеж, подобно притяжительному, может быть оформленным (т.е. с аффиксом –ни – китобни) и не оформленным (без аффикса –ни). Оформленным употребляется тогда, когда говорят о предмете известном, уже упоминавшемся, определенном грамматически, о предмете, выделенном из ряда однородных; в остальных случаях употребляется винительный не оформленный»³.

Среди фразеологических оборотов структуры глагол + существительное

Встречаются довольно большой пласт фразеологизмов более осложненной структуры, в которые вклиниваются прилагательные, числительные, местоимения или наречия. В большинстве случаев имена существительные имеют при себе дополнение в другом падеже: принимать близко к сердцу, бросать камешки в огород, вставлять палки в колеса, выносить сор из избы, держать

¹ Шанский Н.М., Тихонов А.Н. и другие. Современный русский литературный язык, Ленинград, «Просвещение», 1981.

² Шанский Н.М. Фразеология современного русского языка. М., 1969.

³ Решетов В.В. Основы фонетики и грамматики узбекского языка. Т., Ўқитувчи, 1965.

камень за пазухой, держать язык за зубами, сводить концы с концами, подливать масла в огонь, попасть пальцем в небо и т.д. В узбекском языке по своей структуре совпадают фразеологизмы, осложненные прилагательными: aravani quruq olib qochmoq, qo'lini baland qilmoq, dilini xira qilmoq, temirni qizigida bosmoq и т.д.; числительными: besh barmog'ini og'ziga tiqmoq, bir yostiqqa bosh qo'ymoq, bir o'q bilan ikki quyonni urmoq, burnini ikki qarich ko'tarmoq, yetti nomusini yerga bukmoq и т.п.; наречиями: ko'nglini tog'day ko'tarmoq, qushdek yengil tortmoq; местоимениями: «san-man»ga bormoq; существительными, относящимися к существительным в составе данного фразеологизма: oq bilan qorani ajratmok, oyog'iga bolta urmok, burnini osmonga ko'tarmok и другие.

2. Фразеологические обороты структуры «глагол + наречие».

Фразеологические обороты данной модели малопродуктивны как в русском, так и узбекском языках. В русском языке встречаются фразеологические обороты попасть впросак, выйти замуж, видеть насквозь, пойти далеко, забегать вперед, далеко заходить, пойти навстречу, пройти мимо, рубить сплеча и некоторые другие. По структуре с ними совпадают немногочисленные фразеологизмы

узбекского языка: laqqa tushmoq (легко обмануться), og'ir botmoq (не понравиться), malol kelmoq (не хочется выполнить) и другие.

Если в русском языке наречие из фразеологизмов данной структуры может занимать любое положение по отношению к глаголу, то в узбекском языке наречие всегда идет впереди глаголов: пройти мимо – og'ir botmoq, далеко заходить – laqqa tushmoq, мимо пройти – og'ir botmoq и т.д.

В русском и узбекском языках, как показали наши наблюдения над структурой фразеологических оборотов, встречаются фразеологизмы самой различной конструкции. Как в русском, так и в узбекском языках преобладают фразеологизмы, которые совпадают по структуре со словосочетаниями, но имеются различия в оформлении, специфичные языковому строю сопоставляемых языков. Наблюдаются такие явления, которые присущи только одному из сопоставляемых языков. Это, например, порядок слов в словосочетаниях, отсутствие предлогов и наличие послелогов в узбекском языке, своеобразие в управлении (дать слово – so'z bermoq) и другие.

AHMAD TABIBIY VA QO'QON ADABIY MUHITI: ADABIY TA'SIR MASALALARI

Shermuhammad Normurotovich Amonov – f.f.n., dotsent, Toshkent davlat o'zbek tili va adabiyoti universiteti

Annotatsiya: Ahmad Tabibiy ijodida nafaqat Xorazm adabiy muhitining, balki Qo'qon adabiy muhiti vakillarining ijodi ham ta'sir ko'rsatgan.

Ushbu maqolada Ahmad Tabibiyning Qo'qon adabiy muhiti vakillari g'azallariga bog'lagan muxammaslari haqida ma'lumot berilgan.

Аннотация: На творчество Ахмада Табиби повлияли не только литературная среда Хорезма, но и литературная среда Коканд.

В данной статье представлены сведения о муhammasах Ахмада Табиби, которые он создал на газельях Кокандской литературной среды.

Abstract: The work of Ahmad Tabibi was influenced not only by the literary environment of Khorezm, but also by the literary environment of Kokand.

This article presents information about the mukhammas of Ahmad Tabibi, which he created on the gazelles of the Kokand literary environment.

Kalit so'zlar: Ahmad Tabibiy, Qo'qon adabiy muhiti, tazkira, qo'lyozma, shoir, devon, "Munisu-l-ushshoq", "Hayratu-l-ushshoq", g'azal, muxammas, manba, matn.

Ключевые слова: Ахмад Табиби, Кокандская литературная среда, тазкира, рукопись, поэт, девон, "Мунису-л-ушшак", "Хайрату-л-ашикин", газель, муhammas, источник, текст.

Keywords: Akhmad Tabibi, Kokand literary environment, manuscript, poet, devon, "Munisu-l-ushshak", "Khayratu-l-oshikin", gazel, mukhammas, source, text.

XIX asr birinchi yarmi Qo'qon adabiy tazkira asarlar, bayozlar qatorida Fazliy muhitining yorqin davri hisoblanadi. Bu davr tomonidan tuzilgan "Majmuai shoiron" hamda madaniyati, xususan, adabiyoti haqida ko'plab Po'lotjon Domulla Qayyumovning "Tazkirai

Qayyumi" tazkiralari orqali ma'lumotlar olish mumkin. Ma'lumki, bu davrda alohida adabiy muhitlar shakllangan. Ijodkorlar ma'lum bir joyda to'planib, faoliyat yuritishgan. Kuzatuvlar shuni ko'rsatadi, biror bir adabiy muhit vakillar o'z holicha dunyodan uilib faoliyat olib bormagan. Zero, biror bir adabiy-estetik hodisa o'z holicha taraqqiy topmaydi. Shunga ko'ra, adabiy muhitlar vakillari ijodida adabiy ta'sir masalasi yaqqol sezilib turadi. Bu holni Qo'qon va Xiva adabiy muhiti vakillari ijodida ham kuzatish mumkin.

Qo'qon va Xorazm adabiy muhiti (XIX asr boshidan to XX asr boshigacha bo'lgan davr) alohida e'tibor qaratgan Abdurauf Fitrat quyidagi yozadi: "... Lekin, shuni aytish kerakki, Farg'onada o'sg'an adabiy hayot Xorazmniki kabi fayzli va keng bo'lindi. Xorazmda qurilg'an muhim asarlarni tarjima qilish, ahamiyatli tarixlar yozish harakati Farg'ona davrida yo'q kabi. Shunday bo'lsa ham Farg'ona shoirlarining Xorazm shoirlari ustida katta ta'sirlari bo'lg'anini inkor etib bo'lmaydi, Farg'ona "Majmuat ush-shuar" sig'a o'xshatib, Xorazmda ham bir "Majmuat ush-shuar" tuzumi buni ko'rsatadir"¹. Darhaqiqat, Ahmad Tabibiy Feruz ko'rsatmasiga binoan tazkira tuzgan. Garchi shoh ko'rsatmasiga ko'ra "Majmuayi si shuaroyi payravi Feruzshohiy" tazkirasi tuzilgan bo'lsa-da, majmuani yozilishiga ilhom baxsh etgan manba, avvalo, "Majolisu-n-nafois" ekanini, shuning barobarida, boshqa tazkira asralar qatorida Fazliyning "Majmuayi shoiron" tazkirasi ekanini ta'kidlash kerak.

Ma'lumotlarga qaraganda, "Majmuai shoiron" tazkirasida Qo'qon adabiy muhiti ijod qiluvchi shoirlar bilan birga Xuroson, Buxoro, Samarkand, Xorazm va Qoshg'ardan kelgan ijodkorlar haqida ham ma'lumot berilgan. Asarning tadqiqidan ko'rindaki, u faqat Qo'qon adabiy muhitigina emas, balki Markaziy Osiyo xalqlari madaniy va ma'naviy hayotidan ma'lumot beruvchi xolis manba ekanligi ayon bo'ladi².

Albatta, Fazliy va Tabibiy tazkiralari tuzilishiga ko'ra bir-biridan farq qiladi. Biroq Ahmad Tabibiy tazkira tuzishda Fazliy tazkirasida va, umuman, Qo'qon adabiy muhiti vakillari ijodi bilan yaxshi tanish bo'lgan. Tabibiy lirik merosi tadqiqi ana shunday xulosaga kelishimizga asos beradi.

Ma'lumki, Fazliy Namangoniy tazkirasida Fazliyning Amir Umarxonning hazaji

musammani ashtar vazndagi "qil" radifli yetti baytdan iborat g'azaliga qilgan tatabbu'sida ham o'z aksini topgan. Fazliyning g'azali ham o'sha radif va shu baytda.

Ahmad Tabibiyning turkiy tilda tartib bergan "Munisu-l-ushshoq" va "Hayratu-l-ushshoq"³ devonlaridagi lirik asarlarning aksariyati Qo'qon adabiy muhiti vakillari ijod namunalariga tatabbu' yoki taxmis tarzida bitilgan. Masalan, "Munisu-l-ushshoq" devonida "Lom" harfi bilan tugaydigan g'azallar ketma-ketligida Ahmad Tabibiyning bir g'azali quyidagicha:

Mehri orazing ochib ko'zlarim munavvar qil,
Qo'y qadam bosh ustiga oni charxi hamsar qil.
Tarqatib yuzung uzra aqdi zulfi mushkining,
Atr ila mashomimni, ey sanam, muattar qil.
Mehri orazing ochib ko'zlarim munavvar qil,
Qo'y qadam bosh ustiga oni charxi hamsar qil.
Tarqatib yuzung uzra aqdi zulfi mushkining,
Atr ila mashomimni, ey sanam, muattar qil.

Yetkurub qudumingni har tun, ey pari-paykar,
Majlisimni fayzini xuld ila barobar qil.
Toza jon desang topsun ushbu xastai zoring,
Lablaring shahdidin lutflar mukarrar qil.
Tobakay firoqingni shomida bo'lay sokin,
Bir kecha visolingni rahm etib tuyassar qil.
So'rg'oli xarob holim la'li jonfizoyingdin,
Nozlar bila zohir nutqi ruhparvar qil.
Madh shohi odilni qilg'oli Tabibiyni,
Yo Rab, ahli fazl ichra toabad suxanvar qil.

Ko'rinadiki, Tabibiyning ushbu g'azali Fazliy g'azali yozilgan vaznnda bitilgan. Tabibiy ijodida bunday misollarni ko'blab keltirish mumkin.

Shuningdek, Ahmad Tabibiyning "Munisu-l-ushshoq" devonida 53 ta, "Hayratu-l-ushshoq" devonida esa 114 ta muxammas she'ri bo'lib, ularning ayrimlari XIX asr birinchi yarimi Qo'qon adabiy muhiti yashab, ijod etgan shoirlarning g'azallariga bog'langan. Tabibiyning "Munisu-l-ushshoq" devoni 175a-sahifasidan shoirning muxammaslari ko'chirilgan.

Bundan tashqari Fazliy o'z tazkirasida bir mutassa' she'r yozgan bo'lib, u:

Durdashlarmiz, erur paymonaga
paymonamiz;
Boda nobidin mudom obod erur vayronamiz;
Roygondur ayshimiz, soqiy o'la mehmonimiz;
Jonimiz jononimiz, jononimizdur jonimiz;
Borchadin ortuq xarobot ichra izzu shonimiz;

¹ Абдурауф Фитрат. XVI asrdan süngraga ýúzbek adabietiga umumiy bir қараш. Танланган асарлар. II жилд.– Т.: Маънавият, 2000. 59-бет.

² Шониёзов М. "Мажмуай шоирон" асарининг матнини тайёрлаш принциплари ва матнни тадқиқи. Фил.ф.ном.дисс. – Тошкент. 2009. 15-бет.

³ O'zFA Sharqshunoslik instituti qo'lyozmalar fondidagi 6226, 3461, 3460 raqamli qo'lyozmalar.

Shoh lutfidin yetar sarmoyai somonimiz;
Sham'dek har anjumanda bu erur burhonimiz;
Shoh bizni shohimiz, Sulton bizin sultonimiz;
Davr bizni davrimiz, davron bizin davronimiz,
– tarzida
boshlanadi.

"Munisu-l-ushshoq" devonida Ahmad Tabibiyning bir musabba' she'ri bo'lib, u quyidagi band bilan boshlanadi:

Ey ko'ngul, doim tuzar rasmiadolat xonimiz,
Qilg'amiz qurban onga har dam dil ila jonomiz,
Kim oni tutsun g'ariqi bazl ila ehsonimiz,
Qolmadi bir zarra asrida oning armonimiz,
Fikri ash'or aylabon sidq ila midhat xonimiz,
Shoh bizning shohimiz, sulton bizing
sultonimiz,
Davr bizning davrimiz, davron bizing
davronimiz.

Demak, Ahmad Tabibiyning ushu musabba' she'ri Fazliy mutassa'si bitilgan ramali musammani mahzuf (maqsur), foilotun, foilotun, foilotun, foilon (foilon) vaznida yozilgan.

Tabibiyning "Munisu-l-ushshoq" devonda Navoiy, Fuzuliy, Munis, Ogahiy, Feruz, Sultoniy, Mirzo, Ravnaq, Rojiy, Xayoliy, G'ulomiy, Adliy, Fyuzot, Maoliy, Nadimi, Balig'o kabi ijodkorlar qatorida Qo'qon adabiy muhiti vakillari bo'l mish Amir (Amiri) va Xon (Muhammad Alixon) g'azallariga bog'langan uchta muxammas mavjud. Ularning ikkitasi Amir g'azallariga va bittasi Xon g'azaliga bog'langan.

Ahmad Tabibi "Munisu-l-ushshoq" devonidagi Amir g'azaliga bog'langan birinchi muxammas quyidagi band bilan boshlanadi:

Man xastadurman ko'yingiz sahnida bir avboshingiz,
Balkim hama avboshlar ichra kamin qalloshingiz,
Ne bo'lgay emdi lutfingiz bir kun bo'lub yo'l doshingiz,
Kulbam sori gar kelsangiz jon naqidur podoshingiz,
Ko'z ashki birla suv sepib mujgon bo'lur farroshingiz.

Ishqiy mavzudagi mazkur muxammas jami olti band bo'lib, quyidagicha yakunlanadi:

Tokim Tabibi zordek ko'rdi jamoli olingiz,
Ishq ichra Majnundek bo'lub tun-kun parishon holingiz,

Nazzora qilmoq istabon har dam xat ila xolingiz,
Ey sarvqadlar sarvari, istar Amir iqbolingiz,
Boshimg'a savdo soldingiz bo'l sun salomat boshingiz.

Tabibi "Munisu-l-ushshoq" devonidagi Amir g'azaliga yozilgan ikkinchi muxammas, 9

Kim sanga ayta olurkim huru g'ilmondur evaz,
Ko'yiga deb bo'l mag'ay Firdavsi rizvondur evaz,
Vaslinga topilmoq, ey dilbar, ne imkondur evaz,
Bazm aro har dam labing maxmuriq'a qondur evaz,
Kechalar tong otg'uncha xunobi hijrondur evaz, – bandi bilan boshlanib:

To shuysi orazing qildi jahon mulkin munir,
Ayladi jahd ishqing ichra bo'l g'ali mehnat pazir,
Chun Tabibidek bo'lub jonusi dili g'amg'a asir,
Kokuling savdosida jam'iyat istaydur Amir,
Xotiri oshuftavu tab'i parishondur evaz, – tarzida yakunlangan.

Tabibi devonidagi Xon g'azaliga bog'langan muxammas:

Mani oyru etib ul sarvi xiromonimdin,
Qumrini munfail aylab dili nolonimdin,
Hazar etmay nafase nolavu afg'onimdin,
Ohkim do'ksi falak qonimi mijgonimdin,
Qilmadi bok damodam do'kulon qonimdin, – deb boshlanadi. Ushbu

muxammas to'qqiz bandan tarkib topgan bo'lib, u:

Ey Tabibi, ichibon boda ko'ngil shod edaram,
Ki xayoli bila g'amdin o'zim ozod edaram,
Nazm fikrini qayu vaqtki, bunyod edaram,
Xon kibi mohvashim sham'i ruxin yod edaram,
Yonajakdur falak ohi dili so'zonimdin, – tarzida tugaydi.

Amiri g'azali ifoda usuli ham g'azal tarkibidagi so'zlar ham tushunarli, o'sha davr adabiy tiliga xos, biroq Xon g'azali negadir, o'g'uz lajasiga xos uslubda bitilgani bilan taajjub uyg'otadi.

Shuni ta'kidlash kerakki, Ahmad Tabibiyning "Munisu-l-ushshoq" devonida ijodida bizga tanish bo'l magan ijodkorlar asarlariga yozilgan muxammaslarni ham uchratish mumkin. Masalan, Adliy, Fyuzot, Maoliy, Nadimi, Balig'o kabi shoirlar shular

jumlasidandir. Ushbu shoirlar she'rlari aynan o'g'uz lajasida bitilganidan, ularni ozar shoirlari, deyish mumkin.

Yuqorida ta'kidlanganidek, Ahmad Tabibiyning turkiy tilda tartib bergan ikkinchi devoni bo'l mish "Hayratu-l-ushshoq"da ham shoirning ko'plab muxammaslari kiritilgan. Mazkur muxammaslarning aksariyati Fazliy tazkirasida nomlari tilga olingen ijodkorlar g'azallariga bog'langanini ta'kidlash kerak. Jumladan, shoirning mazkur devonida Vazir, G'oziy, Mushrif, Oshiq, Ado, Hoziq, Fazliy, Nola, Afsus, Amiri kabi Qo'qon adabiy muhiti vakillari g'azallariga yozgan muxammaslari kiritilgan. Tabibi mazkur devonida Vazirning:

La'ling orzusida ko'zlarim to'kub qonlar,
Bo'ldi shox marjondek hasratda marjonlar, – deb boshlanuvchi

7 baytli g'azaliga, G'oziyning esa:

Ko'ngul ko'r goch yuzungni mayli gulzororam qilmas,
Ne gulzororam yodi guli Firdavs ham qilmas, – tarzida

boshlanuvchi 7 baytli g'azallariga muxammas bog'lagan.

Mushrif g'azaliga bog'langan Tabibi muxammasi devonning⁵ 170b-sahifasida ko'chirilgan bo'lib, u quyidagi band bilan boshlanadi:

Ko'mangiz tong o'l makim jodu ayyorin ko'rung,
Ne ajab jon toza topsam shahdi guftorin ko'rung,
Holima qilmay tamashur husni ruxsorin ko'rung,
Ey ko'zum mardumlar, oyina asrorin ko'rung,
Hasrat aylang ixtiyor yor diydorin ko'rung.

Tabibiyning navbatdagi muxammasi 7 bandan iborat bo'lib, u Oshiqning:

Mani Oshiqni bas pinhon g'ami hijroning o'turdi,
Visol ichra tarahhum aylagilkim oshkor o'tur, – deb

yakunlanadigan g'azaliga bog'langan. Keyingi muxammas she'r qo'lyozmaning 172a - sahifasida keladigan Adoning:

Ko'rsun ul nur allida zulfi parishon o'ynamoq,
Ulki hargiz ko'r mamish kufrila iymon o'ynamoq, – deya

boshlanuvchi g'azaliga, undan keyingisi

Hoziqning "etmas" radifli g'azaliga taxmis qilingan.

Devonning 172a - sahifasida Tabibiyning Fazliyning "hanuz" radifli g'azaliga yozgan muxammasi ko'chirilgan bo'lib, u quyidagi band bilan boshlanadi:

Rahm qil kim firoqingda zoru giryomman hanuz, Ro'zu shab timay ishi faryodu afg'onman hanuz,

Lek bu nukta bila doim xush alxonman hanuz, Shom sen birla may ichsam subh xandonman hanuz, Subhu shom furqat oldi masti hayronman hanuz.

Devonning 173b - sahifasida Nolaning "tamosho qil" radifli g'azaliga yozilgan Tabibi muxammasi ko'chirilgan bo'lib, u olti banddan tarkib topgan.

Afsus g'azaliga bog'langan muxammas devonning 174a - sahifasidagi:

Man nechuk bo'l may g'ami ishqingga zoru mubtalo,
Kim bori kimsa saning husning'adur angushtxo,
Bu so'zimni tinglag'il, ey mahvash shirinliqo,
Ey, boshingdin aylanib xurshid, subh ila maso,
Dargahing tufrog'indin kasb etgusi nuri ziyo, – deb boshlanuvchi taxmis bo'lsa, keyingisi Xijlat g'azaliga yozilgan

7 baytli muxammasdir. Mazkur muxammas devonning 174b - sahifasida ko'chirilgan bo'lib, u quyidagi band bilan boshlanadi:

Man nechuk bo'l may g'ami ishqingga zoru mubtalo,
Kim bori kimsa saning husning'adur angushtxo,

Bu so'zimni tinglag'il, ey mahvash shirinliqo,
Ey, boshingdin aylanib xurshid, subh ila maso,
Dargahing tufrog'indin kasb etgusi nuri ziyo.

Tabibiyning mazkur devonida Qo'qon adabiy muhiti bilan bog'liq so'nggi muxammasi Amari g'azaliga bog'langan bo'lib, ushu muxammas devonning 156b va 157a - sahifalari hoshiyasida ko'chirilgan. Tabibiyning mazkur muxammas she'ri jami 6 barb bo'lib, u:

Tushub ishq ichra ahvolimg'a hayrondurman, ey soqiy,
Tunu kun mubtaloyi dardi hijrondurman, ey soqiy,
Bukun mayxona sorig'a

⁴ Ичхоков Э. Сўз санъати сўзлиги. –Т.: "O'zbekiston", 2014. 126-бет.

⁵ Ahmad Tabibiyning "Hayratu-l-ushshoq" devoni qo'lyozmasi O'zFA Abu Rayhon Beruniy nomidagi Sharqshunoslik instituti fondida 3460 raqami bilan saqlanadi.

shitobondurman, ey soqiy,
Qo'linda sog'ari sarshor
giryondurman, ey soqiy,
Xumoru oludai ul la'l
xandondurman, ey soqiy, - bandi bilan
boshlanib,
Tabibiydek o'zimni dayr sori toki
yetkurdum,
Qo'lumi dayr piri ilkiga yuz shavq
ila urdum,
Huzuringda icharga bodadin
sog'arni to'lurdum,
Yuzing xurshidini to jomu mayda
jilvagar ko'rдум,
Amiri olam Jamshidi
davrondurman, ey soqiy,
- bandi bilan yakunlanadi.

E'tibor berilsa, Ahmad Tabibiyning Qo'qon adabiy muhiti vakillari g'azallariga yozilgan muxammaslari tartib bilan ketma-ketlikda ko'chirilgan. Qolaversa, yuqorida nomlari qayd etilgan Qo'qon muhiti vakillari Fazliyning tazkirasida ham tilga olinadi. Ularning ijod namunalari Fazliy tazkirasidan ham o'ren olgan. Bundan ayon bo'ladiki, Ahmad Tabibiy ham o'z tazkirasini tartib berishda berildi.

Fazliy tomonidan tuzilgan "Majmuai shoiron" bilan yaqindan tanish bo'lgan. Shundan bo'lsa kerak, shoir o'zining ko'plab lirik asarlarini yozishda Qo'qon muhiti vakillari ijodidan ilhomlangan. Tabibiy ijodi taddiqi uning nafaqat xonliklardagi adabiy muhitlar bilan, balki boshqa qardosh xalqlar adabiyoti bilan ham juda yaxshi tanish bo'lgani, ijodi bizga noma'lum bo'lgan ko'plab shoirlar g'azallariga taxmislari bog'laganini ko'rsatadi. Bu esa, o'z navbatida, har qanday shoirning yoki ijodkorning muvaffaqiyat qozonishida boshqa so'z san'atkorlari ham ta'sir etishini ko'rsatadi.

Xulosa qilib aytganda, so'z san'atkorlarining ijodiy hamkorlikda qalam tebratishi adabiy muhitlarga xos bo'lgan xususiyatlardandir. Tabibiyning Qo'qon adabiy muhiti vakillari g'azallariga bog'lagan yuqoridagi muxammaslari ham ana shunday hamkorlik samarasidir. Mazkur maqolada Ahmad Tabibiyning Qo'qon adabiy muhiti vakillari ijod namunalari bog'lagan muxammaslari haqida malumot berish barobarida, shoir devonidagi lirik asarlar matnlaridan namunalar ilk bor joriy alifboda berildi.

MUQOBILSIZ LEKSIKA – “LAKUNA” VA “REALIYA”: LINGVOMADANIY TARJIMA XUSUSIYATLARI

Nargiza Rasuljanovna Ismatullayeva - f.f.d. (PhD), Toshkent davlat sharqshunoslik universiteti

Annotatsiya: Mazkur maqolada muqobilsiz leksika doirasiga kiruvchi "lakuna" va "realiya" tushunchalarining jahon olimlari tomonidan o'r ganilishi, ularning lingvomadaniy xususiyatlari va tarjima usullariga doir masalalari o'r ganilgan. Tarjimashunoslikda "lakuna" va "realiya" tushunchalar alohida-alohida mazmun va qo'llanilishga egaligi hamda lakunalarda lisoniy tarjima qilina olmaslik holati, realiyalar tarjimasida esa madaniy qiyinchiliklar kuzatilishi xulosalangan.

Аннотация: В данной статье было изучено концепты "лакуна" и "реалии" в рамках безэквивалентной лексики исследованных мировыми учеными, их лингвистические особенности и методы перевода. В статье делается вывод о том, что понятия "лакуна" и "реалии" имеют отдельное значение и применение, а также о ситуации невозможности лингвистического перевода лакуна, в то время как ожидаются культурные сложности при переводе реалий.

Abstract: In this article, the study of the concepts of "lacuna" and "realities" within the framework of the non-equivalent vocabulary of research by world scientists, their linguistic features and translation methods were studied. The article concludes that the concepts of "lacuna" and "realities" have a separate meaning and application, as well as the situation of the impossibility of linguistic translation of the lacuna, while cultural difficulties in translating realities.

Kalit so'zlar: tarjimashunoslik, lingvomadaniyatshunoslik, muqobilsiz leksika, ekvivalenttsiz birlik, lakuna, realiya, tarjima usullari.

Ключевые слова: переводоведение, лингвокультурология, безэквивалентная лексика, безэквивалентная единица, лакуна, реалия, методы перевода.

Keywords: translation studies, linguoculturology, non-equivalent vocabulary, non-equivalent unit, lacuna, reality, translation methods.

Jahon ilmida lakunarlik hodisasining ikki til grammatik strukturasini chog'ishtirib tarjimada voqelanishi masalasini o'rganish o'rgangan amerikalik tadqiqotchi Ch.Xokket XX asrning 50-yillarida boshlangan va ular til ilk bor "bo'shliq" tushunchasiga duch kelgan. va madaniyat sohalariga ajralgan. 1954-yili 1957-yili R.Lado o'zining "Lingvokulturologiya"

asarida rus va ingliz tillarini leksik lakunarlik nuqtayi nazaridan chog'ishtirish jarayonida "madaniy leksik bo'shliq" degan tushunchani qo'llaydi. 70-yillarning boshlarida "lakunarlik hodisasi" K.Xeyl, L.S.Baxxudarov va boshqa olimlarning ham diqqatini o'ziga tortadi.

J.Ketfordtarjimaqilishmumkinbo'l magan holatlarni ikkiga: lingvistik va madaniy darajalarga ajratadi. Binobarin, lingvistik darajada asliyat tilidagi muayyan unsur uchun vosita tarjima tilida leksik yoki sintaktik muqobil topilmaganda tarjima qilish mumkin bo'l magan holat yuzaga keladi¹. A.Popovich ham ushbu holatda asliyatdagagi lingvistik unsurlar denotatsiya yoki konnotatsiyaning mavjud bo'l maganligi sababli struktur, funksional yoki semantik jihatdan adekvat tarzda almashtirila olmasligini ta'kidlaydi².

L.L.Nelyubinning "Tarjimashunoslikning izohli lug'ati"da lakunaga quyidagicha ta'rif keltirilgan: "Lakunalar – bu bir tildagi belgilari, ayniqsa, milliy realiyalarga boshqa bir tilda leksik ekvivalentlarning mavjud emasligidir"³. Bu orinda shuni ta'kidlash joizki, lakunalarning realiyalardan farqi shundaki, ulardan milliy xususiyatga ega bo'lish talab qilinmaydi. Shu bilan birga, L.S.Baxxudarov qo'llagan "tasodifiy lakuna" termini L.L.Nelyubinning lug'atida "tasodifiy ekvivalenttsiz so'zlar" deb berilgan va quyidagicha izohlangan: "Tasodifiy ekvivalenttsiz so'zlar ham asliyat tili egalari, ham tarjima tili egalarining amaliy tajribasida mavjud bo'lgan narsa va hodisalarini ifodalovchi so'zlardir, biroq tarjima tilida ushbu narsa va hodisalarini qandaydir sabablarga ko'ra (har doim ham tushuntirib bo'l maydigan) atovchisi mavjud emas"⁴. Demak, lakunalar, asosan, tarjima qilib bo'l maydigan holatlarda kuzatilar ekan, uning tarkibidagi "tasodifiy" so'zini olib tashlash lakuna terminining mazmun-mohiyatiga ta'sir ko'rsatmaydi.

Lakunarlik borasida biz yondashayotgan printsipga mos konkret ta'rifni keltirган V.G.Gak lakunalarni quyidagicha tushuntiradi: "Lakunalar bu tilning leksik tizimidagi bo'shliqlar bo'lib, tilning aks ettiruvchi funktsiyasi (ya'ni, obyektiv voqeiy tushuncha-hodisani ifoda etish vazifasi) dan va uning leksik tizimi nuqtayi nazaridan aslida tilda mavjud bo'lishi kerak bo'lgan, biroq amalda mavjud bo'l magan so'zlardir"⁵.

Ko'rinadiki, rus tarjimashunoslarining qarashlarida ham lakunalar turlicha talqin etiladi. Aksariyat tadqiqotlarda realiyalarning lakunalar qatoriga kiritilishi hamda ularning madaniy qatlam sifatida tushunilishi kuzatilmaydi.

Tarjimashunoslikda "lakuna" va "realiya" tushunchalarining turli tarjima birliklari ekanligini farqlab olish, shuningdek, ularni tarjima qilishda ham o'ziga xos jihatlarni e'tiborga olish lozim.

Tarjimashunslar S.Vlaxov va S.Florinlarning fikricha, "realiya" termini "realiya-so'z" ma'nosida tarjima nazariyasida mustahkam o'r'in olgan. Shu sababli "realiya" obyekti (referent) ni ifodalaydigan birlik emas, balki barcha o'rnlarda leksik (yoki frazeologik) birlikdir⁶. Milliy xos so'zlar (realiyalar) odatda bir xalq moddiy hayotida mavjud muayyan tushunchalar, voqe-a-hodisalar, urf-odatlarning ikinchi xalq turmush tarzida uchramasligi, shu tufayli ular nomlarining ham ayni xalq tilida tabiiy ravishda yo'qligi bilan izohlanadi⁷.

Lakunaga berilgan yuqoridagi ta'riflarda tillar chog'ishtirmasida bir tildagi tushuncha ikinchi tilda o'z nominativ birligiga ega bo'l magan holatlarda bo'shliqning yuzaga kelishi ko'rsatilgan. Demak, tushuncha ham, so'z ham mavjud bo'l magan vaziyatda realiya yuzaga keladi. Aksincha, tushuncha mavjud bo'lib, biroq uning leksik shakli bo'l magan holatlarda lakuna namoyon bo'ladi. Bu esa realiya va lakunaning mohiyatan farqli hodisalar ekanligini isbotlaydi.

Lisoniy va madaniy birliklar o'rtaсидаги o'zaro aloqa grammatica bilan emas, balki bevosita leksika bilan chambarchas bog'liqidir. Binobarin, xitoy tilidagi ayrim tadqiqotlarda oddiy va madaniy leksika farqlanadi. "Madaniy leksika bu muayyan madaniyat sohasiga oid so'zlar bo'lib, ular milliy madaniyatni bevosita va bilvosita aks ettiradi. Madaniy leksika o'zida aniq milliy-madaniy xabarni olib yuradi va unda chuqur milliy madaniyat mazmuni yashiringan bo'ladi. Madaniy leksikaning boshqa bir xususiyati uning milliy madaniyat bilan, shuningdek, predmetli madaniyat, struktur madaniyat va psixologik madaniyat bilan aloqadorligida ko'rinadi. Ba'zi so'zlar, masalan, ajdar, semurg', Xuabyao (marmardan ishlangan dekorativ ustun) va h.k. madaniyatni

1 Bassnett S. Translation Studies. – London and New York: Routledge, 2005. – P. 39.

2 Bassnett S. Translation Studies. – London and New York: Routledge, 2005. – P. 42.

3 Нелиубин Л.Л. Толковый переводоведческий словарь. – М.: Флинта, Наука, 2009. – С. 95.

4 Bassnett S. Translation Studies. – London and New York: Routledge, 2005. – P. 203.

5 Ягунова М.М. Проблема лингвистической лакунарности: опыт выделения и описание межъязыковых лакун. – М., 2016. https://publikacia.net/archive/uploads/pages/2016_1_1/49.pdf

6 Влахов С., Флорин С. Непереводимое в переводе. Реалии // Мастерство перевода. – М., 1970. – С. 6.

7 Мусаев К. Таржима назариси асослари. – Тошкент: Фан, 2005. – Б. 89.

bevosita aks ettirsa, xitoy tilidagi qizil, sariq, oq, qora va h.k. ranglar, shuningdek, qarag'ay, bambuk, olxo'ri daraxti singari ramziylikni ifodalovchi so'zlar madaniyatni bilvosita aks ettiradi".

Realiyalarni tarjimada berishda kalkalash, transliteratsiya va tasviriy singari tarjima usullaridan samarali foydalilanligani kuzatiladi. Quyida Mo Yanning "Musallas mamlakati" romanining o'zbekcha tarjimasi, shuningdek, O'.Hoshimovning "Sovchilar" hikoyasining xitoycha tarjimasida uchragan 胡同 hütòng so'zini tahlil qilish orqali realyaning mohiyatini aniqlashtirishga harakat qilamiz:

他一直看着孩子队伍消逝在一条胡同里。(莫言。酒国)

Ding Gouer bolalarni nigohi bilan kuzatib qoldi, ular qadimi tor ko'chalar – xutunlar ichiga kirib g'oyib bo'lishdi. (Mo Yan. Musallas mamlakati. Jahon adabiyoti №10, 14).

Xutonglar Xitoya XIII-XIV asrlarda hukmonlik qilgan Yuan sulolasi davrida Pekin shahrida barpo etilgan bo'lib, to hozirga qadar xitoy xalqining madaniy merosi sifatida saqlanib qolgan. Xutonglar jin ko'chalar orqali kichik-kichik hovli, turar-joylarni birlashtirib turadigan me'moriy majmu'a sanaladi. Yuqorida keltirilgan kontekstda xutonglar o'zbek tiliga tasviriy tarjima usuli vositasida "qadimi tor ko'chalar" deb o'girilib, asliyat matnidagi milliy koloritni saqlab qolishga muvaffaq bo'lingan. Yoki:

Bu qizning falsafa fakultetida o'qiyotganini eshitgandim, mahalladagi eng "modniy" qizlardan ekanini... bilardim.

我知道她在背学系学习,...在我们胡同她是个“时髦”的姑娘。(Hoshimov O'. Dunyoning ishlari. 生活琐事)

"Sovchilar" hikoyasidan keltirilgan parchadagi mahalla realiyasining xitoy tiliga 胡同 hütòng deb nomufoqi tarjima qilingan. Yuqorida zikr qilinganidek, xutong so'zi xitoy madaniyati, arxitekturasiga xos milliy so'z, ya'ni realiyadir. Binobarin, mahalla so'zi ham boshqa madaniyat va tillarda muqobili uchramaydigan, o'zbek milliy madaniyatiga xos realiya hisoblanadi. Demak, realiyalarning tarjimada muqobil sifatida qo'llanilishi matnda muayyan bir xalqqa xos milliy-madaniy xususiyatning yo'qolishiga, milliy bo'yoqning xira tortishiga olib keladi. Qayd etilgan mahalla va 胡同 hütòng so'zlarini o'zga tillarga transliteratsiya yoki tasviriy tarjima usullarida o'girish maqsadga muvofiqdir.

"Lakuna" va "realiya" tushunchalarini farqlash maqsadida quyidagi misolni ham keltirish mumkin.

Chillak o'yinining shafqatsizroq bir qoidasi bor: yutqazgan bola zuvlab nafasi yetmay qolsa, bir oyoqda hakkalaydi.

打翻有一个规矩：输了游戏的人要单腿跳到长棍另一边，如果半路失败的话那就需要再次抛次长棍子，然后继续跳。(Hoshimov O'. Dunyoning ishlari. 生活琐事)

Yuqoridagi kontekstda ham lakuna, ham realiyani ko'rish mumkin. Unda o'zbek milliy o'yinlaridan birini ifodalovchi "chillak" so'zi va bu o'yinining harakatlarini aks ettiradigan "zuvlamoq" fe'li mavjud. Ularning harikkisi ham o'zbek milliy madaniyatiga xos realiyalardir. Xitoy madaniyatida ham, tilida ham mazkur tushunchalarning mavjudligi kuzatilmaydi. Aytiganlar bilan birga, mazkur misoldagi "hakkalamoq" fe'li esa lakunarlikni yuzaga keltiradi. "O'zbek tilining izohli lug'ati"da "hakkalamoq" fe'li "bir oyog'ini bosolmay yoki tushovli oyog'i bilan sakrab-sakrab yurmoq" deb qayd etilgan (O'TIL, 5,490). Tabiiyki, ushbu harakat turi xitoyliklarda ham mavjud. Lekin xitoy tilida "hakkalamoq" so'zini bir so'z bilan ifodalovchi muqobili kuzatilmadi.

Tadqiqotimiz jarayonida lakuna va realiya terminlari o'tasidagi tafovutlar aniqlashtirildi va ularni quyidagi jadval asosida ko'satib berishga harakat qildik:

1-jadval

Lakuna va realiya terminlari o'tasidagi tafovutlar

Lakuna	Realiya
Ikki til qiyosida namoyon bo'ldi.	Qiyosiy planda o'rganish zarurati mavjud emas. Har bir til o'z realiyalar tizimiga ega.
Bir tilda tushuncha mavjud, lekin uni ifodalovchi so'z yo'q; ikkinchi tilda tushuncha ham, so'z ham mavjud.	Bir tilda tushuncha ham, so'z ham mavjud emas; ikkinchi tilda tushuncha ham, so'z ham mavjud.
Lisoniy jihatdan bo'shlig'i yuzaga	Milliy madaniy jihatdan tafwudani yujuda keltiradi.
	Milliy-madaniy xaberi o'zida mujassam etadi.
Til sathlanda lingistik aspektida	Muayyan millat madaniyatida yuzaga kelgan predmetli yoki mavhum hodisa tilda moddiylashadi.
Sintaktik darsjada voqejanish	Leksik-semantik darsjada namoyon bo'ldi.
Tarjimaning transliteratsiya, transkripsiya usullaridan foydalanimaydi.	Tarjimaning transliteratsiya, transkripsiya usullaridan samarali foydalaniadi.

Xulosa o'rnda quyidagilarni keltirish qorishiq tarzda o'rganilganligi kuzatiladi; mumkin:

- "lakuna" termini mohiyatan ayrim tarjimashunoslik ishlaridagi "tasodify lakunalar" yoki "tasodify ekvivalentisiz so'zlar" tushunchasiga muvofiq keladi;

- xitoy tarjimashunosligida lakunalarni tadqiq etishda lisoniy va madaniy lakunalarni

O'ZINIKI BO'L MAGAN KO'CHIRMA GAPLAR BADIY MATNLAR MISOLIDA

Shoxida Isoqovna Siddiqova – dotsent, Jizzax davlat pedagogika instituti

Annotatsiya: Ushbu maqolada o'ziniki bo'l magan ko'chirma gaplar, ularning o'ziga xosliklari, asar qahramonlarining ruhiy holatlari, his-tuyg'ulari badiy matnlar misolida tahlilga tortilgan. Shu bilan birga o'ziniki bo'l magan ko'chirma gaplarning badiy matnda nutqning ichki yoki tashqi ko'rinishida ifodalishidan qat'iy nazar, personaj holati, o'y-fikrlarini mualif istagiga mos holda badiy-estetik tasvirlash imkonini beruvchi vositalar xususida fikr yuritilgan.

Аннотация: В данной статье анализируются несобственные прямые речи, их особенности, настроения и эмоции главных героев произведения на примере художественных текстов. При этом, независимо от того, во внутренней или внешней форме речи выражены несобственные прямые речи в художественном тексте, состояние персонажа, средства художественно-эстетического изображения его мыслей в соответствии с пожеланиями.

Abstract: This article analyzes non-native quotations, their peculiarities, the moods and emotions of the protagonists of the work on the example of literary texts. At the same time, regardless of whether the non-proprietary quotations are expressed in the literary text in the internal or external form of speech, the state of the character, the means of artistic and aesthetic representation of his thoughts in accordance with the wishes of the author.

Kalit so'zlar: o'ziniki bo'l magan ko'chirma gaplar, nutqiy harakat, "ichki" nutq, badiy tasvir vositalari, murakkab sintaktik qurilma.

Ключевые слова: несобственные прямые речи, речевое движение, "внутренняя" речь, художественные средства выразительности, сложный синтаксический прием.

Keywords: non-native transcripts, speech movement, "inner" speech, artistic imagery, complex syntactic device.

Ma'lumki, nutqiy harakat – nutqiy aytish hisoblanadi. Til kommunikatsiya jarayonida o'zining ijtimoiy vazifalarini to'laligicha namoyon etadi. U nafaqat aloqa, fikr ifodalash va yetkazish, ta'sir etish, balki konseptual olam manzarasiga oid ma'naviy bilimlarni toplash va saqlash, obyektiv voqelikni idrok qilish vositali ham hisoblanadi. Asar qahramonlarining "ichki" nutqida ham ma'lum maqsadi, niyati, his-tuyg'ularini o'ziniki bo'l magan ko'chirma gaplar orqali o'z ifodasini topadi. Ko'chirma gapning bu turidan zamonaviy o'zbek adabiyotining eng sara asarlarida qahramonning ichki kechinmalarini ifodalashda keng foydalanilib kelinmoqda¹.

O'ziniki bo'l magan ko'chirma gaplar va ularning badiy matndatutgan o'rni, lingvopoetik vazifalar, uslubiy xususiyatlari to'g'risida nafaqat tilshunoslikka oid manbalarda, balki adabiyotshunoslikka oid izlanishlarda ham fikr yuritiladi. Jumladan, 1978-yilda nashr etilgan "Adabiyot nazariysi"ning II tomida: "Badiy nutqda o'ziniki bo'l magan ko'chirma gaplarning shakllaridan foydalishanish "qisman" o'zlashtirilgan ko'chirma gap orqali tafakkur yuritish san'ati" debta'rif beriladi. Shundayekan,

¹ Siddiqova Sh. Badiy matnni shakllantiruvchi sintaktik vositalar. "Boshlang'ich ta'limning dolzorb masalalari: muammo va yechimlar" (Respublika ilmiy-amaliy konferensiya materiallari).

Jizzax, 2020. – B. 274.

adiblar o'ziniki bo'lмаган ко'чирма гаплардан ham boshqa badiiy san'at turlari, badiiy tasvir vositalari singari faol foydalansalar, qahramonlarning ichki his-tuyg'ularini ana shu vosita orqali o'quvchiga yetkazib berishga harakat qilsalar, badiiy nutqning estetik ta'sir kuchini yanada oshirgan bo'lادilar. Zero, badiiy so'z san'atining asosiy mohiyati san'atkori qilgan biror tuyg'u kayfiyatini o'quvchiga yetkazishdan iborat. Mana shu estetik vazifani o'ziniki bo'lмаган ко'чирма гаплар ifodalaydi. Yozuvchi O.Yoqubovning yuqorida ta'kidlangan romanidan olingen ushbu parchada Mirzo Ulugbekning yuragidagi notinchlik va o'g'li Abdulatifga qarshi isyonkor o'y-fikrlari, "ichki" nutqi o'ziniki bo'lмаган ко'чирма gap shaklida berilgan: "Vodarig! Mavarounnahr taxtida bu mutaassib o'tirma, sultanatning holi ne kechadi? Ilm ahlining boshiga ne anduh, ne kulfatlar tushadi? Ulardan burun ko'zi qonga to'lgan bu nobakorning o'z taqdiri ne bo'ladi? Aql-idrok o'rniqa qilich birla ish tutgan qaysi mustabid hokimning taqdiri yaxshi bo'lubdurki, bul nodonning taqdiri yaxshi bo'lsin? Bu kun ilm ahliga qayrab solgan mutaassib johillar erta bir kun uning o'zini chohga itarmasmu?"

Yuqoridagi parchada o'ziniki bo'lмаган ко'чирма гаплар orqali badiiy asar qahramonining o'y-fikrlari, g'am-tashvishlari, mulohazalari, ichki nutqi muallif nigohidan o'tkazilgan va muallif nutqi bilan qahramon o'y-fikrlari aralash holda namoyon bo'lgan. Ammo shuni ham unutmaslik kerakki, til hodisalarini o'rganishda grammatikadan butunlay voz kechib bo'lmaydi. Badiiy asarning matn tuzilishi nazariyasini ishlab chiqqan chex olimi Lyubomir Dolexal muallif nutqining an'anaviy matni va personajlar nutqini matnni hikoya rejasiga bo'lish bilan almashtirdi²

Badiiy matnlarda ko'p kuzatiladigan holatlardan yana biri shuki, ularda aksariyat hollarda nutq ta'sirchanligini oshirish uchun personajning o'ziga o'zi savol berishi usulidan keng foydalilanildi. So'roq gaplarning bu xil ko'rinishida ko'pincha javob so'zlovchining o'zi tomonidan beriladi. Bu bilan ifodalanyotgan fikrlarning emotsiyal-ekspressivligi ta'minlanadi, matn mazmunining kitobxon tomonidan anglashilishi oson kechadi. ...Badiiy

asar tilining qiziqarli, ta'sirchan bo'lishi til birliklarining to'g'ritanlanishi, matn mazmuniga mos kelishi muallif-hikoyachi nutqiga bog'liq. Muallif-hikoyachi nutqida voqelikni tashqaridan kuzatish, tasvirlanayotgan voqe-harakat qilsalar, badiiy nutqning estetik ta'sir hodisalarga o'z munosabatini oshkora yoki yashirin bildirish tarzi sezilib turadi...³ Quyidagi matnda shu holat kuzatiladi:

Do'xtirlar nima uchun qon olganda to'rtinchи barmoqni teshadi? Bilasanmi shuni? Bilmaysan! Nega deganda to'rtinchи barmoqning nerv tolalari nozik bo'lmaydi. Eng yomon og'riydigi qaysi barmoq? Bilasanmi? Bilmaysan. Boshbarmoq, nodon. Boshbarmoq! Mahbusning bosh barmog'ini eshik tirkishiga tiqasan-da, seki-in, hafsala bilan qisaverasan. Dod demaguncha! Keyin qo'yib yuborasan. Undan keyin qaytadan boshlaysan. Mayli, tirnog'i ko'chib, maydalanib ketsin! Suyagi qisirlab sinayotganini o'zi eshitsin! Shikoyat qiladimi? Kimga? O'ziga o'zi tan jarohati yetkazgan, deb protokol tuzib qo'yasan. Gunohi yanayam og'irlashadi. Tamom! (O'.Hoshimov. Tushda kechgan umrlar)

Ba'zan so'roq gaplarning tarkibida -mi yuklamasining qo'llanishi gapdan anglashilgan so'roq ma'nosini kuchaytiradi.

Bu matn o'z tabiatiga ko'ra murakkab sintaktik qurilma hisoblanadi. Bu birliklarning alohida ajralib turuvchi jihatni ularning yarimkommunikativlik va monotematikkidan tashqari mazmunning bir tekisda tashkil topmaganligidir. Haqiqatan ham murakkab sintaktik qurilma muallif gapini ham o'ziniki bo'lмаган ко'чирма gapni ham qamrab olgan, bu ifodalardagi tema-rema munosabati murakkab sintaktik qurilmani shakllantirgan. O'ziniki bo'lмаган ко'чирма gap – bu rema bo'lib, u fikr yetkazuvchi o'z chizig'iga ega. Bu parchada matn mazmuni rivojlanishining aks etishini yana bir karra isbotlaydi. Ko'rini turibdiki, gaplarning kommunikativ (aktual) jihatdan doimo ikki qismdan – tema (ma'lum) va rema (yangi) qislardan tashkil topadi. Bu jihatdan sintaktik tuzilishning an'anaviy bosh bo'laklariga o'xshaydi. Ba'zan ularga teng kelishi mumkin: tema – egaga, rema – kesimga. Ammo tema-rema va ega-kesim bo'linishlari o'zaro munosabatda bo'lgan boshqa-boshqa tuzilishlar bo'lganligidan, ular

bir-biridan tubdan farq qiladi. Sintaktik tuzilish uzvlari bosh bo'laklardan tashqari yana boshqa bo'laklardan ham tashkil topsa, kommunikativ tuzilish doimo ikki qismdan – tema va rema haqida ma'lumot beruvchi markaz – remadan tashkil topadi⁴. Fikrlarimizni quyidagi parchani keltirish va tahlil qilish bilan davom ettiramiz: Mirzo Ulugbek bu o'ylardan boshi g'ovlab, peshanasini ishqladi, yana bir piyola sharob ichdi, lekin uni o'z qa'riga tortgan tug'yonli o'ylar girdobidan chiqolmadı.

U shogirdi Ali Qushchining ming chandon haq ekanini dil-dilidan his etar, ayni zamonda uning boyagi gaplarning qayta-qayta esiga tushib, yuragini o'rtar edi. Axir nahot uning shuncha xizmatlari, ilmi ma'rifikat yo'lida chekkan zahmatlari, sarf etgan boyliklari, fuqaro uchun qurdirgan hammomu qazdirgan ariqlari, nahot buning hammasi inobatga o'tmasa? Nahot bo'lg'usi nasllar uni boshqa shoh va boshqa fotihlardan farq etmasa? Ali Qushchi o'ylaydiki, Mirzo Ulugbek saltanat talashmasdan toju taxtni shahzodalarga berib, ilmu idrok yo'liga o'tsa bas, shahzodalar uni o'z holiga qo'yadilar, suyukli ishing bilan shug'ullan deb, rasadxona va madrasalarning darvozalarini ochib beradilar. Hayhot!

Yuqoridagi birinchi misolda birinchi abzasda muallif kitobxoni matn mazmuni bilan tanishishga ruhan hozirlaydi. Asl bo'lмаган ко'чирма gaplarning o'ziga xosligini ta'minlovchi vositalar qatoriga ichki holat predikati ham kiradi. Ichki holatni bashorat qiluvchilarga xarakterning hissiy, ruhiy holatini yoki fikrlash jarayonida voqelikni idrok etishini ifodalovchi so'zlar kiradi. E.V.Paduchevaning fikricha, bunda nafaqat hikoya qiluvchi, balki tafakkur predmeti bo'lgan xarakterning ichki holati yoki idrokini ifodalovchi kirish moslamalari va iboralar ham kiradi⁵. Buning uchun personaj Ulugbekning ruhiy holatini ifodalovchi "boshi g'ovlab ketmoq", tug'yonli o'ylar girdobidan chiqolmaslik" kabi tasvirlarni beradi. Keyingi abzas boshidagi gap to'g'ridan-to'g'ri Ulugbek

ichki kechinmalarini ochishga xizmat qiladi. Bu holat "dil-dilidan his etmoq", "yuragini o'rtamoq" fe'llari yordamida oydinlashadi. Keyingi gaplarning personaj fikrlaridagi rivojlanish, his-tuyg'ular g'alayoni bilan bog'liq holatlar o'ziniki bo'lмаган ко'чирма гаплар vositasida davom ettiriladi. Fikrlar rivojiga afsus, norozilik semalari yetakchilik qiladi: Nahot bo'lg'usi nasllar uni boshqa shoh va boshqa fotihlardan farq etmasa? Personaj fikrlari o'ziniki bo'lмаган ко'чирма гаплар vositasida davom ettirilar ekan, unda ifodalangan ma'nolar undov so'zlar (Hayhot!), ilojsizlik, choraszilik semasini ifodalovchi gaplarning (Lekin ne chora?) vositasida yanada kuchaytiriladi. Keltirilgan matnda ifodalanyotgan ma'lumotlar o'ziniki bo'lмаган ко'чирма гаплар vositasida yanada aniqlashtiriladi, shu tariqa kitobxon e'tibori ma'lum maqsadga yo'naltirilganligi seziladi. Shu o'rinda o'ziniki bo'lмаган ко'чирма gaplarda lisoniy birliklarning turli ma'no nozikliklarini ifodalashga xizmat qilishi, o'ziga xos usulda namoyon bo'lishi tadqiq jarayonida ma'lum bir talab va mezonlarga amal qilishni taqozo qiladi. Darhaqiqat, "Matnlar tarixan shakllangan adabiy tilning turli ko'rinishlari bo'lib, fikrnii ifoda etish jarayonida nutq tuzilishining o'ziga xosligi bilan farqlanadi. Har qanday matn tarixiy hodisa bo'lib, u ma'lum tarixiy sharoit bilan bog'liq bo'ladi. Matnga mavzu bo'lgan tarixiy voqealar muayyan davrning mahsuli hisoblanadi»⁶.

Ta'kidlash lozimki, o'ziniki bo'lмаган ко'чирма гаплар matnning tuzilishi va ma'no butunligini saqlagan holda bo'linishi mumkin bo'lgan kompozitsion berk ko'rinishi sifatida namoyon bo'ladi. Bunday holda murakkab sintaktik butunlik haqida gapiresh mumkin, boshqa tomonidan, o'ziniki bo'lмаган ко'чирма гаплар bizni yuqoridagi atamani qo'llamasligimizga sabab bo'lgan matnning kompozitsion jihatdan yopiq bo'lмаган ko'rinishi sifatida namoyon bo'ladi.

² Сиддикова Ш. Ўзга гапларга оид "Таълимда филологияни ривожлантиришнинг глобал масалалари" мавзусидаги халқаро илмий-амалий анжумани материаллари. 2021 йил

³ Майдизах - 2021. В. 84.

⁴ Yo'doshev M. Badiiy matn va uning lingvopoetic tahlili asoslari. -T.: 2007. B.37

⁵ Nurmonov A., Mahmudov N. O'zbek tilining nazariy grammatikasi. (Sintaksis). Toshkent, 1995. – В. 45.

⁶ Падучева Е.В. Семантические исследования (Семантика времени и вида в русском языке; Семантика нарратива). - М.: Школа "Языки русской культуры", 1996. С.279.

⁶ O'rino'yev B., Qo'ng'urov R., J.Laparov J. Badiiy tekstring lingvistik tahlili. Toshkent: O'qituvchi, 1990. – В. 15.

O'ZBEK TILSHUNOSLIGIDA METAFORA VA METAFORALASHUV HODISASINING O'RGANILISHI

Guljahan Umirzakovna Jumanazarova – f.f.d., professor v.b., Jizzax davlat pedagogika instituti
Xanifaxon Shukurillayevna Hamdamova – tadqiqotchi, Jizzax politekhnika instituti

Annatatsiya: Maqloda jahon va o'zbek tilshunosligidagi metaforaning poetik tabiat, badiiy asar tilining obrazliligi va ta'sirchanligini oshirishga xizmat qiluvchi lisoniy vositalardan biri ekanligi haqidagi ilmiy-nazariy qarashlar berilgan. Metaforalar har bir ijodkorning uslubi va mahoratini, u yaratgan asar badiyatini ta'minlovchi muhim tasviriy vosita ekanligi haqidagi xilma-xil qarash va yondashuvlar umumlashtirilgan.

Аннотация: В статье представлены научно-теоретические взгляды на поэтическую природу метафоры в мировом и узбекском языкоznании, как одного из языковых средств повышения образности и действенности языка художественного произведения. Метафоры обобщают различные взгляды и подходы, согласно которым стиль и мастерство каждого художника являются важным визуальным инструментом, обеспечивающим искусство работы, которую он или она создает.

Abstract: The article presents the scientific and theoretical views of the poetic nature of metaphor in world and Uzbek linguistics, as one of the linguistic means to increase the imagery and effectiveness of the language of the work of art. Metaphors generalize the different views and approaches that each artist's style and skill is an important visual tool that provides the art of the work he or she creates.

Kalit so'zlar: tilshunoslik, metafora, metaforalashuv, badiiy asar, til, uslub, matn, ilmiy g'oya, ko'chma ma'nno, o'xshatish, vazifadoshlik va h.k.

Ключевые слова: языкоznание, метафора, метафоризация, художественное произведение, язык, стиль, текст, научная мысль, переносное значение, аналогия, функция и др.

Keywords: linguistics, metaphor, metaphorization, work of art, language, style, text, scientific idea, figurative meaning, analogy, function, etc.

Jahon tilshunosligida metaforaning "metaforalar semantik jihatidan denotat, signifikat, lisoniy va poetik tabiat, badiiy asar tilining eksponent kabi uchta tushunchalarining o'zaro obrazligi va ta'sirchanligini oshirishga xizmat mutanosib aloqasiga asoslanadi"¹⁴, degan ilmiy-qiluvchi alohida vosita ekanligi haqida keng nazariy mulohazalarni aytadi. Y.S.Stepanovning qamrovli fikr-mulohazalar bildirilgan. Xususan, rossiyalik A.Reformatskiy, N.Shanskiy, D.Shmelev, A.Potebnya, E.Kassirer, A.Avelichev, Y.S.Stepanov va boshqa qator tilshunoslarning ilmiy-nazariy adabiyotlarida berilgan ilmiy mulohaza va ayrim qaydlari shular jumlasidandir. Bu borada A.A.Potebnya metaforaning poetik tabiatini haqida qisqagina qilib: "Metafora qisqargan o'xshatishdir"¹, degan ta'rif bergen bergen bo'lsa, E.Kassirer ushbu mulohazani to'ldirib "... ko'plab o'xshatishlar metaforadan kelib chiqqan"², degan jo'yali va asosli xulosani bergen. Tilshunos A.Avelichyev metaforaning matndagi o'rni haqida fikr yuritib: "metafora – bu so'zni matnda qollashning o'ziga xos hodisasiadir. Matnda shakllanmagan, kerakli kontekstual aloqadan mahrum bo'lgan metafora yo'q. Shuning uchun ham metaforani har qanday o'rganish, uning "mexanizmi" yoki "vazifasi" ning har qanday nuqtai hazardan aniqlanishi keng matnning chinakam xususiyatlarini hisobga olgan amalga oshirilishi lozim"³, - deydi. Tilshunos Y.Stepanov:

O'zbek tilshunosligi tarixidagi amalga oshirilgan ilmiy tadqiqotlarga nazar tashlansa, ko'chma ma'nno sinekdoxa, vazifadoshlikning lisoniy tabiat, shuningdek, metaforaning nutqqa obrazlilik va muayyan hissiyot berishliliga daxldor poetik xususiyatlari, uning nozik muomala va ifoda vositasi sifatidagi yuksak estetik lingvistik kategoriya sifatida metafora hodisasining doimo tadqiqotchilar nazarida turganligini kuzatamiz. Bu boradagi ilmiy kuzatishlar va mulohazalarni M.Mirzayev, S.Usmonov, I.Rasulov, U.Tursunov, J.Muxtorov, Sh.Rahmatullayevlarning darsliklari⁴, R.Qo'ng'uров, M.Mirtojiyev, E.Qilichev, M.Mukarramov, S.Karimov, M.Yo'ldoshyevlarning

monografik tadqiqotlari⁸, shuningdek, S.Usmonov, T.Aliqulov, Z.Tohirov va boshqa olimlarning turli yillarda e'lon qilgan maqolalaridagi berilgan xilma-xil ma'lumotlar ta'kidlangan fikrimizni to'liq tasdiqlaydi. Qolaversa, G.Qobuljonova, S.Hojiyev, B.Sulaymonov, A.Hasanovlarning dissertatsion tadqiqotlarida¹⁰ berilgan ba'zi bir ilmiy xulosalar ham qo'llab-quvvatlaydi. Tilshunosligimizda amalga oshirilgan ishlarda metafora so'zlarining ko'chma ma'noda qo'llanishi tufayli yuzaga kelishi, ularning sof lingvistik tabiatini hamda badiiy turlari mavjudligi e'tirof etilgan. Masallan, matnning mazmuniy tarkibidagi metaforalarning ilmiy-nazariy asoslari D.Xudoyberganova tomonidan aniqlangan. Xususan, matn semantikasida mavjud bo'lgan kognitiv metaforalarni til sathiga ko'ra to'rt guruha bo'lib o'rgangan: a) so'z shaklidagi metaforalar; b) so'z birikmasi shaklidagi metaforalar; v) gap shaklidagi metaforalar; g) mikromatn shaklidagi metaforalar¹¹. Metafora bilan o'xshatish konstruksiyasining o'zaro farqi haqida tilshunos M.Yo'ldoshev o'zlarining fikrlarini aytgan va ko'pchilik tomonidan ma'qullangan. Unda asosan quyidagi farqlar sanab o'tiladi: 1. O'xshatishda so'zlar o'z ma'nosi bilan ishtirot etadi. Metaforada so'zlar doimo ko'chma ma'noda bo'ladi. 2. O'xshatishda ikki uzb – o'xshatiluvchi ob'ekt va o'xshovchi obraz qiyoslanadi. Metafora esa bir uzvli bo'ladi. 3. O'xshatishlarda kengayish imkoniyati ko'p, bir gap hatto abzs darajasida ko'payishi mumkin. Metaforalar esa so'z yoki so'z birikmasidan iborat bo'ladi. 4. O'xshatishda maxsus ko'rsatkichlar bo'ladi: -dek, -day, -larcha, kabi, singari, o'xshamoq va boshqalar. Metaforalarda bunday ko'rsatkichlar bo'lmaydi¹².

"Metaforani yashirin o'xshatish deyish ham mumkin, deb ta'kidlaydi. R.Qo'ng'irov, ammo u oddiy qiyosdan farq qiladi. Agar oddiy qiyos har doim asosiy ikki a'zodan tashkil topsa, metaforada faqat ikkinchi a'zo – o'xshatilgan a'zo qoladi, o'xshagan narsa tushiriladi, lekin u konteksdan ochiq sezilip turadi, demak metaforada tasvirlanayotgan predmet ana shu ikkinchi a'zo orgali chuqur idrok qilinadi"¹³. O'zbek tilining semasiologiyasini tadqiq etgan tilshunos M.Mirtojiyev: "Metafora hosila ma'nno yuzaga kelishi hodisalarining eng faoli hisoblanadi. Utilshunoslikda qaydetilishicha, hosila ma'nno yuzaga kelishining hosil qiluvchi va ma'nno

referantlari o'zaro o'xshashligiga asoslanadi"¹⁴, degan mulohazani bildiradi. Haqiqatdan ham metafora, shuningdek, metonimiya va sinekdoxa kabi tasviriy vositalar muayyan tildagi matnlarda ko'chma ma'nolar hosil qiladi, ayni paytda, bunday so'zlar semantik mohiyatiga ko'ra qo'llanilgan matnda konnotativ – ifoda semalar hosil qilishga xizmat qiladi.

Tilimizdagи ko'chma ma'nо hosil qiluvchi va umuman, so'z ma'nosining ko'chishi bilan bog'liq lisoniy hodisalarining tabiatini haqida gap borarkan, bu o'rinda, ayni shu masalalarni o'rgangan. S.Hojiyev, B.Sulaymonov va G.Qobuljonovalarning ilmiy tadqiqotlarini tilga olish zarur. Masalan, S.Hojiyevning dissertatsiyasida metaforik ko'chish hodisasining kognitiv-semantik, sotsiolingvistik va kulturologik yo'nalishlardagi nazariy masalalar tadqiq etilganligini kuzatamiz. Xususan, mazkur dissertationda tilshunoslikning leksikologiya bo'limida so'zlar yangi ma'nolarning manbai sifatida, stilistika, ritorika va estetikada metafora tilning badiiy ifoda vositasi tarzida, pragmatikada metafora nutqiy faoliyatning alohida, o'ziga xos ko'rinishi sifatida, psixolingvistikada metafora odatda assotsiatsiya bilan bog'liq holatlar va nutqni tushunib olish hamda tahlil qilish ob'ekti sifatida, mantiq, falsafa, gnoseologiya va kognitiv psixologiyada metafora tafakkur va borliqni bilish usuli sifatida o'rganishi tahlil qilingan va tilimizdagи metaforalar rus, fransuz, ingliz, ispan tillaridagi metaforalar bilan qiyoslangan.

Yuqorida tilga olingen ikkinchi tadqiqot – A.Hasanovning "Abdulla Qahhor hikoyalari tilining badiyatini ta'minlovchi leksik-stilistik vositalar" (Toshkent, 2010) nomidagi dissertationasidir. "O'zbek tilshunosligida metaforalar o'zining nazariy asosini topgan bo'lsa-da, biroq alohida olingen yozuvchi ijodida to'plangan metaforalarning amaliy jihatni hali yetarlicha o'rganilgan yo'q, - deb ta'kidlaydi mazkur olim. Zero metaforalar – yozuvchining individual uslubini, asar badiiyatini ta'minlovchi muhim tasviriy vositasidir"¹⁵. Mazkur muallif tadqiqotida metaforalarni qo'llanishiga ko'ra ikki turga bo'lib tasnif etadi va quyidagilarni ta'kidlaydi: "metaforalar o'z xususiyatlariga ko'ra doimiy va individual (xususiy - muallifiy) metaforalarga bo'linadi. Bizningcha, doimiy metaforalarga: a) birlamchi nominatsiya jarayonida hosil bo'lgan lingvistik metaforalar; b) ikkilamchi

8 Mirtojiyev M. O'zbek tili semasiologysi. – Toshkent: Mumtoz so'z, 2010. – B.51-75; Mukarramov M. O'zbek tilida o'xshatish. – Toshkent: Fan, 1976. – B.11-15; Qilichiev E. Badiiy tasvirining leksik vositalari. – Toshkent: Fan, 1982. – B.71-79; Karimov S. Badiiy uslub va tilning ifoda tasvir vositalari. – Samarqand: SamDU nashriyoti, 1994. – B.18.

9 Usmonov S. Metafora // O'zbek tili va adabiyoti. – Toshkent, 1964. – №4. – B.34-36;

Aliqulov T.Yana ma'nno ko'chish usullari haqida // O'zbek tili va adabiyoti. – Toshkent, 1974. – №1. – 76-78; Toxirov Z. Metafora leksema-sememasining pragmatik semasi // O'zbek tili va adabiyoti. – Toshkent, 1983. – №1. – B.74-77.

10 Qobuljonova G. Metaforaning sistemaviy lingvistik talqini: Filol.fan.nom... dis. – Toshkent, 2000; Xajiev S. So'z ma'nosining ko'chishi bilan bog'liq lingvistik hodisalar: Filol. fan. nom. dis... avtoref. – Toshkent, 2007; Xasanov A. Abdulla Qahhor hikoyalari tilining badiyatini ta'minlovchi leksik-stilistik vositalar: Filol.fan.nom.dis. – Toshkent, 2010. – B.36; Sulaymonov B. Temirbek To'rabyevning "Teorema" romanida "T" tovushi bilan boshlanuvchi so'zlarining metaforalashuvini va frazemalashuvini. Filologiya fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD) dis. – Samarqand-2020.

11 Xudoyberganova D.S. Matnning mazmuniy tarkibida metaforalar // O'zbek tili va adabiyoti, №1. – T., 2012. – 35-39-betlar.

12 Yo'ldoshev M. Badiiy matn va uning lingvopoetic tahlil asoslari. – T.:Fan, 2007. – 78-b.

13 Qo'ng'uров R. O'zbek tilining tasviriy vositalari. – Toshkent: Fan, 1977. – B.15.

14 Mirtojiyev M. O'zbek tili semasiologysi. – Toshkent: Fan, 2010. – B.95-96.

15 Xasanov A. Abdulla Qahhor hikoyalari tilining badiyatini ta'minlovchi leksik-stilistik vositalar: Filol.fan.nom.dis. – Toshkent, 2010. – B.36

nominatsiya jarayonida hosil bo'lgan, biroq tilda qayta-qayta takrorlanishi oqibatida uzial ma'no doirasida til hodisasiiga aylangan badiiy metaforalarni kiritish mumkin". Demak, ularni qisqaroq qilib lingvistik metaforalar va an'anaviy badiiy metaforalar deb nomlash mumkin¹⁶.

B.Sulaymonov dissertatsiyasining ikkinchi bobu "Teorema" romanida metaforallashuv" masalasiga bag'ishlangan. Unda mazkur romandagi metofarizatsiya, ot, sifat, son, fe'l, ravish so'z turkumlariga xos so'zlarning metaforalashuvi, mazkur romandagi kengaygan metaforalar, metaforik mazmundagi matnlar, antroponomik metaforalar, shuningdek, yozuvchining metaforaga yondosh hodisalardan foydalananish mahorati maxsus o'riganligan. Yozuvchi roman matnining ta'sirchanligini, obrazlilikini oshirish maqsadida mohiyatan rang-barang metaforalarni shakkantirgan bo'lib, ularni semantik-struktur va funksional-stilistik jihatdan o'rganish bu vositalarning til tizimidagi ontologik xususiyatlarini oydinlashtirish imkoniyatini beradi¹⁷.

Metaforaning badiiy adabiyot matnidagi o'rni va o'ziga mos jihatlari haqida uslubshunos olim S.Karimov quydagilarini ta'kidlaydi: «Shuning uchun ham badiiy uslubda poetik metafora faqatgina muhim tasviriy vosita bo'lib qolmasdan, balki badiiy tafakkur elementiga, estetik hodisaga aylanib ketadi. U nutqni bezash doirasidan chiqib, his-tuyg'unii, fikrni obrazli ifodalash vositasi darajasiga ko'tariladi. Metafora ko'magida endi biz tasvir ob'ektini faqatgina «ko'rib qolmasdan», balki hisqilamiz, uni go'yo o'zboshimizdan kechiramiz. U bizning hissiyotimizga, ongimizga ta'sir etish bilan birga yozuvchini ham uzundan-uzoq bayondan qutqaradi»¹⁸.

Metaforalar har bir ijodkorning uslubi va mahoratini, u yaratgan muayyan asarning badiyyatini ta'minlovchi muhim tasviriy hodisa haqidagi xilma-xil qarash va yondashuvlarni folklor asarlari lingvopoetikasini o'rgangan M.Yakubbekova, G.Jumanazarova kabi olimlarning tadqiqotlarida ham kuzatiladi. Xususan, o'zbek xalq qo'shiqlarining lingvopoetik tabiatini puxta o'rgangan M.Yakubbekova badiiy matnning obrazliligi, ifodaliligi, ta'sirchanligi, jozibadorligi, tantanavorligi va ko'tarinkilagini ta'minlashda muhim ahamiyat kasb etuvchi metafora san'ati haqida to'xtalar ekan, quydagi mulohazani ilgari suradi: "metaforaning poetik

mohiyati shaxs, narsa, voqe-hodisa, harakat va holatni o'ziga xos belgi bilan nomlashdan iborat ekanligini aytib, «yangi metaforik nom «gapiruvchi» bo'lishi kerak va badiiy mohiyat kasb etishi uchun: 1) odadtagi atalishlardan maqsadliligi bilan farqlanishi; 2) bu farq qabul qilinishi va ma'qullanishi; 3) metaforizatsiya hodisasi zavq uyg'otishi kerak»¹⁹.

O'zbek xalq dostonlarining lingvopoetikasini jiddiy o'rgangan olima G.Jumanazarovaning ham tadqiqotlarida dostonlar matnida qo'llanilgan metaforalarning lisoniy va badiiy-uslubiy tabiatini haqida ilmiy-nazariy mulohazalar mavjud. U yozadi: Fozil shoiring an'anaviy dostonlari tilidagi metaforalarning lisoniy tabiatini va bajargan uslubiy vazifalari xilma-xil: predmet manosini bildirgan metaforalar asosan atasht vazifasini bajaradi; belgi va harakat bilan bog'liq metaforalar esa ekspressivlik va obrazlilikni hosil qiladi. Metaforalarning bajargan g'oyaviy-badiiy vazifalari asosan ikkita: birinchisi – doston syujeti oqimiga daxldor epik voqelikka yoki qahramonga xos xususiyatni betakror, favqulodda tasvirlash; ikkinchisi – ana shu tasvir, ifoda vositasidagi epik voqelik yoki qahramon faoliyatini baholash, unga munosabat bildirish. Fozil Yo'dosh o'g'li epik voqelik tasvirida ana shu ikki mezonga amal qilgan holda yuksak mahorati va badihago'yligi asosida metaforalarning go'zal namunalarini yaratgan, jonli ijroda muvaffaqiyat bilan qo'llagan²⁰.

Xalq dostonlari tilida qo'llanilgan metaforalarda denotat va eksponent ortasidagi zanjirli lisoniy munosabatni ko'rsatib berish maqsadida ta'kidlangan va berilgan havolalardagi fikr-mulohazalarni nazariy asos sifatida qabul qilib, biz quyida Fozil shoir kuylagan "Rustamxon" dostoni matnidagi metaforalarning amaliy jihatlarini ochishga harakat qildik.

Xullas, ilmiy adabiyotlarda metaforalar badiiy asar uning badiyyatini ta'minlovchi muhim lisoniy vosita ekanligi, muayyan ma'noda obrazlilik, ifodaviylik kasb etishi, ba'zi hollarda, ekspressivlik, ta'sirchanlik kuchiga ega bo'lishi kabi qator o'zaro xosliklari haqidagi xilma-xil mulohazalar ham uchraydi. Bu o'rinda biz ayrim olimlarning metaforaning tabiatini va o'ziga xos xususiyatlari haqidagi ayrim mulohazalariga murojaat qilish bilan chegaralanamiz.

¹⁶ Xasanov A. Abdulla Qahhor hikoyalari tilining badiyyatini ta'minlovchi leksik-stilistik vositalari. Filol.fan.nom.dis. – Toshkent, 2010. – B.36.

¹⁷ Sulaymonov B. Temirbek To'rabayevning "Teorema" romanida "T" tovushi bilan boshlanuvchi so'zlarning metaforalashuvi va frazemalashuvi. Filologiya fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD) dis. – Samarcand-2020. – 40-b.

¹⁸ Karimov S. Badiiy uslub va tilning ifoda tasvir vositalari. – Samarcand: SamDU Nashriyoti, 1994. – B.18.

¹⁹ Yakubbekova M.M. O'zbek xalq qo'shiqlarining lingvopoetik xususiyatlari. – DD. – T., 2005. – 24-b.

²⁰ Jumanazarova G. Fozil Yo'dosh o'g'li dostonlar tilining lingvopoetikasi (leksik-semantik, lingvostilistik va lingvostatistik tahsil). Doktorlik dissertasiysi. – Toshkent, 2017 yil, 268 b.

"MALIKA AYYOR" DOSTONIDA IBORALAR VA ULARNING USLUBIY XUSUSIYATLARI

Ilhomjon Akbarovich Umarov - f.f.b.f.d. (PhD), Jizzax davlat pedagogika instituti

Annotatsiya: Ushbu maqolada "Malika ayyor" dostonidagi iboralar, ularning ma'nolari va uslubiy xususiyatlari tahliliga tortilgan. Doston tilidagi iboralarini tanlangan mavzu mohiyatidan kelib chiqib tasnif etilgan.

Annotation: В статье анализируются словосочетания эпоса "Малика айэр", рассматриваются их значения и стилистические особенности. Фразы в эпическом языке классифицируются по тематике.

Abstract: In this article it is highlighted the phraseological units in the play "Malikai Ayyor" their meanings, and stylistic features. There are classified the language of the epic play according to their subject phrases.

Kalit so'zlar: doston, badiiy asar tili, ibora, iboralarning uslubiy xususiyatlari.

Ключевые слова: эпос, язык художественного произведения, фраза, стилистические особенности фразы.
Keywords: epic, language of epic play, phraseological units, methodical features of phrases

Tilshunosligimizda so'nggi paytlarda frazeologizm, frazeologik birlik, frazema terminlari bitta so'z bilan, ya'ni ibora nomi bilan atalib kelinmoqda¹. Ibora - so'z birikmasi, gapga teng, semantik jihatdan bir butun, umumlashgan ma'no anglatadigan, nutqqa tayyor holda kiritiladigan lug'aviy birlikdir². Xalq dostonlaridagi epik voqelikning qiziqarli tarzda ifodalanishini, qahramon ruhiyati va fe'l-atvorini tabiiy, xalqona holda izohlashda, badiyatdagi obrazlilikni yuzaga chiqarishda iboralarning o'rni juda katta. «Malika ayyor» dostonida qo'llangan iboralarning ko'chma ma'noga asoslanishi, obrazliligi uning epik tasvir imkoniyatlarini kengaytirilganligini hisobga olsak, doston tilidagi ibora muayyan badiiy tasvir vositasi sifatida muayyan darajada xizmat qilgan, deyish mumkin. Doston tilidagi iboralar mavzu mohiyati jihatidan quyidagi guruhlarga ajratib o'rgandik.

1. Ruhiy holatni ifodalovchi iboralar. O'z qatlamga mansub ko'ngil (shevada ko'ngli) leksemasining ma'no xususiyatlari xilma-xil ekanligi tilshunoslikda aniqlangan. Xususan, hozirgi adabiy tilimizda bu leksemaning "Kishilarning his-tuyg'usi va kechinmalari manbai; "yurak,qalb,dil"³(O'TIL,2,457); qadimgi turkiy lug'atida 1. "yurak, qalb"; 2. "xohish"; 3. "his"; 4. "tafakkur"; (DTS, 351), shuningdek, Alisher Navoiy asarlariда "qalb, dil, ko'ngil" (ANATIL, II, 151) ma'nolarida faol qo'llanishda bo'lgan. Biz o'rgangan doston leksikasida ko'ngil(ko'ngli) leksemasi bir qancha so'zlar bilan aloqaga kirishib, ruhiy holatning turli xil ko'rinishlarini ifodalovchi iboralarini hosil qilganligini kuzatdik. Ular: 1) ko'ngil bermoq

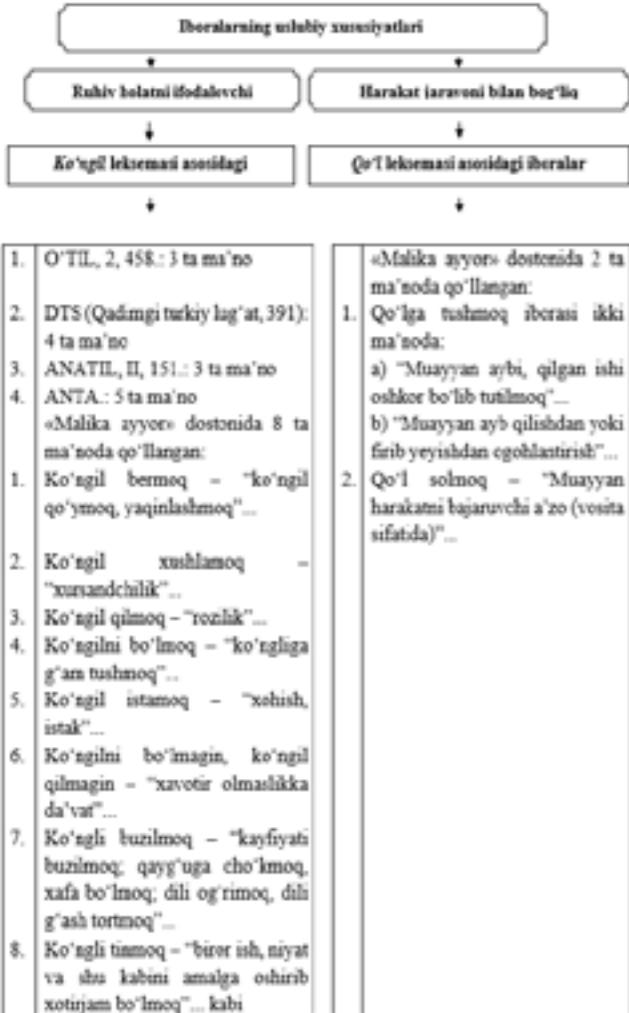
¹ Раҳматуллаев Ш. Ўзбек тили фразеологиясининг баъзи масалалари. – Тошкент: 1965; Шу муаллиф: Ўзбек тилининг изоҳли фразеологик луғати. Тошкент, 1978; Турсунов У., Мухторов Ж., Раҳматуллаев Ш. Ҳозирги ўзбек адабий тили. – Тошкент, 1992. – 5.55-107.

² Ҳожиев А. Тилшинослик терминларининг изоҳли луғати. – Тошкент, 2002. – 5.124.

³ Ўзбек тилининг изоҳли луғати, иккι томик. II-том. – М.: Рус тили, 1980. – 457 б.

⁴ «Малика айэр» Тошкент. Ўзбук наутияти, 1988. 154-бет. Шу асардан олинган мисоллар кейнги ўринларда фақат саҳифаси кўрсатилади.

bog'liq iboralar. Bu yo'nalishdagi iboralar doston matnida oz miqdorni tashkil etadi. Biz quyida ularning ayrimlari haqida qisqacha to'xtalamiz. Qo'lga tushmoq iborasi ikki ma'noda qo'llanganligi kuzatildi: a) "Muayyan aybi, qilgan ishi oshkor bo'lib tutilmoq" ma'nosida: Qo'lga tushgan katta devni // Siltab havoga otdi(146); Qirgan bilan ado bo'lmaydi // Qo'lga tushib borayotir (150); b) "Muayyan ayb qilishdan yoki firib yeishdan ogohlantirish" ma'nosida: Albatta, xabardor bo'lgan, Shozargar // Qo'lga tushsa, Avaz o'g'lon o'ladi (163); O'zingga boxabar bo'lgan, Shozargar // Qo'lga tushsang, o'diradi bu devlar (164); Qo'l solib - "Muayyan harakatni bajaruvchi a'zo (vosita) sifatida": Qo'l solib o'ynasang qorday to'shima // Borayinmi, to'ram, sening qoshingga? (48); Ko'zi tushmoq - "Ko'rmoq, ko'rib qolmoq yoki ko'rib qolishdan cho'chimoq" ma'nosida: Agar ko'zi tushsa podshoh otamning // Qanday bo'lsa bir xo'shlashib ketarmiz (122); Bunga qora ko'rsatmaklik ne darkor // Ko'zi tushsa tayin bizni o'dirar (193) kabi.

1-jadval. Ko'ngil va qo'l leksemalari asosidagi iboralarning ifodalanishi

«Malika ayyor» dostoni leksikasida ko'z, bosh, yurak, qon, aql leksemalari bilan bog'liq iboralar faol qo'llanganligi aniqlandi. Biz quyida "qon" uzvli iboralarining semantik ma'nolariga e'tiborni qaratamiz. Qon yutmoq - "ilojsizlikdan qayg'uda, imkonsizlikdan azobda qolmoq" ma'nosida: Ayrilik bag'rimni yirtib // Kecha-kunduz shabgir tortib // Malika, deb qonlar yutib // Gul yuzim so'ldi, naylayin (59). Qon to'kmoq iborasi "qurban beriladigan urush, jang qilmoq; shu yo'l bilan kishi(lar)ni qurban qilmoq" (O'TIL, 5, 329) yoki jonli tilda "urush-janjal qilmoq" ma'nolarini anglatadi. Bu ibora ham tadqiq qilingan doston matnida "qon to'kilmox" iborasi bilan sinonim bo'lib kelgan, badiiy tasvirda epik qahramon nutqida yoki xalq baxshisining syujet bayonida semantik ma'nolarni hosil qilgan. Ular: a) "urush-jang qilmoq, shu yo'l bilan kishilarni qurban qilmoq" (O'TIL, 5, 329), urush-jangni istash ma'nolarida: Shul sababdan bek Avazxon // Qon to'kar maydon ichinda (29); Shuldir Avazning savashi // Qon to'kar maydon ichinda (29). b) "odamlarni o'dirish istagi" ma'nosida: G'ayrat bilan qon to'kishmoq lozimdi(r) // Anglab bilgin mening aytgan so'zimdi (131); Har qaysimiz gurullahshgan ajdahor // Odamzodman qon to'kishmoq darkor (131); v) "urush-jangda odamlar ayovsiz ravishda o'dirilganlik, behisob qonlarni oqizganlikning ta'kidi" ma'nosida: Qon to'kishdik Ko'klamtog'ning belida // Qon to'kishgan mehribonim, xo'sh endi (196).

"Qattiq ezilib kuyib yig'lamoq, qattiq azobli holatda bo'lmoq" (O'TIL, 5, 329) ma'nosini ifodalaydigan qon yig'lamoq iborasi ham doston matnida badiiy tasvirdagi epik qahramonlar nutqida yoki xalq baxshisining syujet bayonida qator semantik ma'nolarni hosil qilgan: a) ezilmoq, azobli holatda bo'lmoqlikni ta'kidlash: Hech bir kishi bo'lomaydi barobar // Qon yig'lashib qolar bunda kanizlar (106); b) Azobli holatni, yig'lamoqlikni istamaslikni ta'kidlash: Xafa bo'lib nodon ko'ngling bo'Imagin // Men ketgandan qonlar yig'lab yurmagin (120); Men ketgan so'ng lodon ko'ngling bo'lmasin // Farzandim, deb qonlar yig'lab yurmasin (123); v) Azobda qolganlikka iqror bo'lish va ezilganlikni ta'kidlash: Sening zarbingdan men ham qon yig'lab // Ollo, Shoqalandar, sendan kuydim-da (168).

Qonga bo'yamoq iborasi dostonda uch o'rinda qo'llanganligi kuzatildi va ular quyidagi ma'nolarni ifodalagan: a) qonga o'xshash qizil rangni ta'kidlamoq: Zarafshon zulfiningga uribsan shona // Xinoli qo'llaring bo'yabsan qona (8); b) so'yligan tuyalar qonini suvga oqizmaslik: Qonga bo'yab Zarchashmaning suvini // Yiqitdi Bektoshning besh ming tuvini (27).

Qonli yosh, qonli jola iboralari doston matnida "shaxsga xos hissiyat, his-tuyg'uga daxldor muayyan holatni, yig'lashdan hosil bo'lgan ko'z yoshi" ma'nosini ifodalaydi: Ota, eshit mening aytgan nolamni // To'karman ko'zimidan qonli jolamni (15); Ko'zingdan to'karman qonli yoshingni // Qilich uring kesay tandin boshingni(18); Qon bilanyuvmoq iborasi doston matnida "qayg'uli azobda qolmoq, bag'ri qon bo'lmoq" ma'nosini ifodalagan: Qilichin qon bilan yuvgan // Chambildan Go'ro'g'li keldi (33).

Qon kechmoq iborasi doston matnida ayovsiz urushdag'i son-sanoqsiz qurbanlar berish evazida hosil bo'lgan qonlardagi muayyan harakatni ifodalaydi: Ikki tulpor shu tog'da//Chachasidan qon kechdi (135); G'irko'k ot og'zin ochdi // Tizzasidan qon kechdi (166); Ostidagi mingan oti // Chachasidan qonni kechib (147) kabi. 2-jadval. Qon leksemasining ifodalanishi

Ko'ramizki, qon uzvli iboralarning doston matnidagi semantik ma'nolari xilmayil. Sh.Rahmatullaevning ta'kidlashicha, yuragi qon bo'ldi iborasi o'zbek tilida yuragini siqmoq - yuragi siqildi, yuragini ezmoq-yuragi ezildi iboralar bilan sinonimik qatorni hosil qilish imkoniyatiga ega (O'TIFL, 276-277). G.Jumanazarovning ma'lumot berishicha, qon to'kmoq iborasining qo'llanilish miqdori biz tekshirgan dostonda qon uzvli iboralarning boshqalariga qaraganda juda yuqori, qonga bo'yamoq iborasi juda kam miqdorda

Qon yig'lamoq:
 a) ezilmoq, azobli holatda bo'lmoqlikni ta'kidlash;
 b) azobli holatni, yig'lamoqlikni istamaslik;
 v) azobda qolganlikka qora bo'lish va ezilganlikni ta'kidlash kabi

Qonga be'yutmoq: a) qonga o'xshash qizil rangni ta'kidlash; b) so'yligan tuyalar qonini suvga oqizmaslik

Qon uchmoq = "bo'jsizlikda qayg'udi, imkoniyatdan azobda qolmoq"

Qon kechmoq = "so'z-saneqiz qurbanlari beriladigi munayyun hukmota ifodalash"

"Qon" urub iboralarning semantik ma'nolari

Qon te'kilmox = "odamlarni o'dirish istagi"

Qon te'kilmox = "odamlarni o'dirish istagi"

Qon te'kilmox: a) urush-jang qilmoq, urush jangni istash; b) odamlarni o'dirish istagi; v) urush-jangda odamlar suvvez o'dirilganlik, behisob qonlarni oqizganlikning ta'kidi

Xullas, izohlanayotgan iboralarning qo'llanish darajasi xalq orasida keng qamrovi. Bu esa shoirga doston ijrosi jarayonida juda qo'l kelgan. Doston tilida iboralarning ikki xil namunalar uchragan: adabiy til doirasida va shevalarda faol qo'llanadigan namunalar. Har ikkala namunalar doston tilining semantik imkoniyatlari va uslubiy xususiyatlarini oshib berishda muhim manba sanaladi.

СИМВОЛ ВЕРЫ И НАДЕЖДЫ В РАССКАЗЕ В.Т. ШАЛАМОВА «СТЛАННИК»

Сабоҳат Раҳмоновна Курбанова - преподаватель Международного университета туризма и культурного наследия «Шёлковый путь»

Аннотация: Цель нашего исследования заключается в анализе роли символов веры и надежды в лагерной прозе для человека, как важная надежда для выживания. Для изучения выбран рассказ известного представителя лагерной прозы В.Т. Шаламова «Стланик». На материале данного произведения сделана попытка изучить и понять, что такое «вера» и «надежда» для человека, попавшего в такую ситуацию.

Annotatsiya: Tadqiqotimizning maqsadi inson uchun lager nasrida iyomon va umid ramzi qanday rol o'ynashimi, omon qolish uchun umid qanchalik muhimligini tahsil qilishdir. Tadqiqot uchun lager nasrining mashhur vakili V.T.Shalamov ning Slanik hikoyasi olingan. Ushbu ish materialiga asoslanib, bunday vaziyatga tushib qolgan odam uchun "imon" va "umid" nima ekanligini o'rganish va tushunishga harakat qilindi.

Abstract: The purpose of our research is to analyze what role the symbol of faith and hope plays in the camp prose for a person, how important is hope for survival. The story of the famous representative of the camp prose V.T. Shalamov "Slanik". On the basis of this work, an attempt is made to study and understand what "faith" and "hope" are for a person who is in such a situation.

Ключевые слова: лагерь, проза, жизнь, вера, надежда, заключение, символ, стланик, дерево, север.
Kalit so'zlar: lager, nasr, hayot, e'tiqod, umid, xulosa, ramz, mitti, daraxt, shimol.

Keywords: camp, prose, life, faith, hope, conclusion, symbol, dwarf, tree, north.

В истории русской литературы XX века как «Серебряный век». В этот период можно выделить множество направлений. развивается модернизм, который состоял Начало данной эпохи запомнилось из нескольких течений. После данного

⁵ Жуманазарова Г. Фозил йўлдош ўғли дostonlari tilinining lingvopoetikasi. Тошкент. Ўзбекистон Миллий кутубхонаси нашриёти, 2012.- Б 61-65

направления появляются лирические и прозаические произведения, посвященные Второй мировой войне, написанные исключительно в патриотическом духе. Художественная литература всегда тесно переплеталась с историей и была ею отражением. Тридцатые годы XX века были несамым лучшим периодом для творчества русской интеллигенции. В это время начинаются гонения на представителей русского просвещения, и именно на долю ученых, поэтов и писателей приходятся все трудности. В 50 -90 годах XX века появляется новое направление в русском литературоведении, которое носит название «Лагерная проза» (Описание лагерей глазами очевидцев, наблюдателей, людей, которые не видели этого вообще, а иногда сами провели несколько лет в этих лагерях, но изучивших жизнь арестантов по архивам и воспоминаниям).

Множество писателей XX века прошли через тюрьмы и лагеря и оставили обширную мемуарную прозу, тем самым спасая прошлое для будущего, которому творческий человек не имеет права дать исчезнуть бесследно. Их пережитый, выстраданный жизненный опыт глубоко задевает душу другого человека и обладает силой воздействия. Большой интерес представляют воспоминания тех авторов, которые не только описывают происходившее, но и дают социально-исторический или психологический анализ событиям и их влиянию на окружающих, осмысливают изменения в себе и в других.

ЛАГЕРНАЯ ПРОЗА - литературные произведения, написанные бывшими узниками мест заключения. Она порождена напряженным духовным стремлением осмыслить итоги катастрофических событий, совершившихся в стране на протяжении XX столетия. Отсюда и тот нравственно-философский потенциал, который заключен в книгах бывших узников ГУЛАГа И. Солоневича, Б. Ширяева, О. Волкова, А. Солженицына, В. Шаламова, А. Жигулина, Л. Бородина и др., чей личный творческий опыт позволил им не только запечатлеть ужас гулаговских застенков, но и затронуть «вечные» проблемы человеческого существования¹.

Естественно, что в своих творческих исканиях представители «лагерной прозы» не могли пройти мимо художественно-философского опыта Достоевского, автора «Записок из Мертвого дома». Не случайно

в книгах А. Солженицына, в рассказах В. Шаламова, в повестях Л. Бородина и др. мы постоянно встречаемся с реминисценциями из Достоевского, ссылками на его «Записки из Мертвого дома», которые оказываются отправной точкой отсчета в художественном исчислении. В своих размышлениях о человеческой душе, о борьбе добра и зла в ней эти прозаики приходят к тем же выводам, к каким приходил их великий предшественник, утверждавший, что зло таится в человечестве глубже, чем предполагают социалисты.

И если русская классическая литература верила в возрождение преступника, если Макаренко утверждал мысль о возможности трудового перевоспитания, то В. Т. Шаламов «Очерками преступного мира» не оставляет никакой надежды на «перерождение» преступника. Более того, он говорит о необходимости уничтожения «урока», поскольку психология преступного мира пагубным образом действует на молодые, незрелые умы, отравляя их уголовной «романтикой».

Произведения о лагерях XX века перекликаются с XIX-м в изображении категорий (лагеря, ссылки, тюрьмы) как «Мертвого дома», земного ада. Эхом отзыается мысль о мироподобии лагеря (категории, ссылки), слепка «вольной» жизни России².

Яркими представителями данного направления принято считать А. И. Солженицына, А. В. Жигулина и В. Т. Шаламова. Писатели лагерной прозы в основном уделяют внимание на психологическое состояние героев, описывая несвободу, тяготы и трудности эпохи репрессий.

В такой жизненной ситуации для человека важно было сохранить веру и надежду на лучшее, не потерять свою человечность, не забывать о том, что он человек. Об этом не раз будет говорить в своих рассказах представитель лагерной прозы В. Т. Шаламов.

В. Т. Шаламов - известный русский прозаик и поэт, наиболее прославившийся, как автор цикла рассказов и очерков «Колымские рассказы». Рассказы В. Шаламова прежде всего сжатые, концентрированные высказывания. Главная идея в рассказах В. Шаламова – это не просто передача атмосферы ужаса

и страха, а изображение людей, которые в то время сумели сохранить в себе лучшие человеческие качества. Они готовы прийти на помощь, ведь у них есть ощущение того, чтобы не только винтик в огромной машине подавления, а, прежде всего, человек, в душе которого живет надежда. Все его рассказы ограничиваются одним случаем, пережитым самим автором. Случилось это в 1929 году за распространение писателем «Письма к съезду». Его приговорили к трую годам заключения в Соловецких лагерях. Несмотря на то, что это событие освещалось во многих произведениях русской литературы, оно до конца не изучено. Сам Соловецкий лагерь, в котором отбывали срок в основном политические заключенные, тоже не очень хорошо изучен с литературной и исторических точек зрения. Последнее, наиболее популярное произведение, посвященное теме лагерей, является «Обитель» Захара Прилепина. Если в романе Прилепина нет авторской оценки к происходящему в произведении, то у

В. Шаламова есть та самая оценка, оценка того, насколько человек может потерять свою я и какую роль для него будет играть вера. Ярким примером такого рассказа является «Стланик».

У писателя есть не только рассказ с таким наименованием, но и стихотворение. В рассказе автор обращает внимание на то, как ведут себя стланик в зависимости от перемены времен года, погоды. Интересен так же выбор писателя, почему именно стланик. Стланик – это низкорослый, стелющийся по земле кустарник, или стелющиеся по земле низкорослые деревья. В. Шаламов сравнивает кедрача с человеком, который так же, как кустарник, верит в светлое будущее и в то, что наступит тот день, когда он не будет бояться ужасного холода и лютой зимы. Именно поэтому символ веры и надежды играет важную роль в описании стланика. Стланик – низкорослое стелющееся древесное растение с широко раскинутыми ветвями, вид рода сосны. Образует различные по виду кроны – чащеобразные, стелющиеся над землей или древовидные. В. Шаламов дают общую зарисовку стланика следующим образом: «Он неприхотлив и растут, уцепившись корнями за щели в камнях горного склона. Он мужествен и упрям, как все северные деревья. Чувствительность его необычайна».

В приведенном выше отрывке поведение стланика сравнивается с поведением человека, который надеется на лучшее. Так же автор дают описание, где, стланик легко верит в малейшее потепление и поднимает свои ветки с земли: «Стланик гнуется. Гнуется всуо ниже, как бы под безразмерной, всуо растущей тяжестью. Он царапает своей вершиной камень и прижимается к земле, растягивая свои изумрудные лапы. Он похож на спрута, одетого в зелуоные перья». Автор описал стремление стланика к жизни, в этом ему помогли олицетворения: гнуется, прижимается, похож на одетого.

Олицетворения также используются при описании настроения кустарника: «Стланик легковерен. Он так не любит зиму, что готов верить теплу костра. Если зимой рядом с согнувшимся, скрюченным по-зимнему кустом стланика развести костер, стланик встанет»³

Стланик олицетворяет в рассказе мечту на лучшее будущее, символизируя чаяния и надежду заключенных в лагерях. При малейшем потеплении стланик поднимает голову, как человек, уверовавший и взбодрившийся после долгих холодов, но его разочаровывает вновь возникший холод и стланик медленно вновь опускает голову.

Описанный Шаламовым кедрач полностью олицетворяет скорбь, надежду и веру, присущие человеку.

О том, что стланик - дерево надежд, автор говорит в конце рассказа:

«Стланик - дерево надежд, единственное на Крайнем Севере вечнозелуоное дерево. Среди белого блеска снега матово-зелуоные хвойные его лапы говорят о юге, о тепле, о жизни»⁴.

В отрывке приводится ряд однородных существительных, олицетворяющих стланика, как символ вечнозелуоной светлой жизни: тепло, жизнь, юг.

Самому автору стланик всегда представлялся наиболее поэтичным русским деревом, получше, чем прославленные ивы, чинары и кипарисы. В самом конце В. Шаламов добавляет в последнем предложении, что дрова из стланика жарче. Кому, как не ему, знать, что именно дрова стланика дают больше тепла, чем остальные деревья.

1 Jesperson O. Growth and structure of the English language.- L., 1925.-P. 109-127.

2 Шаламов В.Т. Собрание сочинений в четырех томах. Т.1. - М.: Художественная литература, Вагриус, 1998. - С. 139 - 140.

TO'RA SULAYMONNING SINONIM SO'ZLARDAN FOYDALANISHDAGI BADIY MAHORATI

Xayrulla Xamdamovich Ibragimov – f.f.b.f.d.(PhD), O'zbekiston Milliy universiteti Jizzax filiali

Annotatsiya: Ushbu maqolada To'ra Sulaymonning tilning muhim ifoda vositalaridan biri sinonimlardan foydalananish mahorati tahlil markaziga qo'yilgan.

Аннотация: Эта статья посвящена способности Тора Сулеймана в использовании синонимов как одного из важнейших средств языкового выражения.

Abstract: This article focuses on Tora Sulayman's ability to use synonyms, one of the most important means of language expression.

Kalit so'zlar: Emotsional bo'yoqdurlik, ottenka, stilistika, neytral, badiiylik, madad, qarindosh, yanga, tuz, qora, tanho, yor, nomus, oriyat.

Ключевые слова: Эмоциональная окраска, оттенки, стилистика, нейтральные, художественные, поддержка, двоюродный брат, янга, соль, черный, одинокий, любимая, номус, орият.

Keywords: Emotional coloring, tone, stylistics, neutral, art, support, cousin, brother's wife, salt, black, lonely, beloved, honor, conscience.

Badiiy matnning lisoniy xususiyatlardan eng muhimi shundaki, unda emotsional bo'yoqdur so'zlarga, sheva so'zlariga, tarixiy va arxaik so'zlarga, jargon va argolarga, ko'chma ma'noli so'zlarga, ma'nodosh, shakldosh, o'xshash talaffuzli va zid ma'noli so'zlarga, shuningdek ibora, maqol-matal va aforizm kabi birliklarga keng o'rin beriladi.

Sinonimlar ham badiiylikni ta'minlovchi asosiy vositalardan biridir. Ular badiiy nutqning rang-barangligini ta'minlaydi va ma'nodagi eng nozik farqlarni ham ifodalashga xizmat qiladi.

Sinonimlar fikrni aniq va ta'sirchan ifodalashga yordam beradi. Shu sababli, so'z san'atkorlari ustdan ustalik bilan foydalananishga harakat qiladilar. To'ra Sulaymon ham sinonim so'zlardan ustalik bilan foydalana olgan. U o'zbek tilining so'z boyligidagi rang-barang sinonimlarni yangi estetik tushunchalarni ochishga xizmat qildirdi.

Senga qolgan kunim, kunmas – qabohat,
Koshki sendan kutsam imdod, inoyat!
Meni qo'llay olur, qilur himoyat
Uzilmas torlarim,
Sinmas sozlarim! ("Sozim")¹.
Mag'rib notinch bo'lsa bezovta mashriq
Do'st do'stdan imdodin tutgaymi darig?
Qayer zulmat ichra, qayerdir yorug'
Magar yer yuzida tinchlik bo'lmasa
(Bo'lmasa)².

Imdod so'zi yordam, ko'mak, madad so'zlarining sinonimi bo'lib, moddiy yoki ma'naviy jihatdan qo'llab quvvatlash ma'nosini ifodalaydi. Imdod so'zida kuch-quvvat ottenkasi madad so'zidan ko'ra kuchliroq bo'lib, ko'proq badiiy uslubda qo'llanishga xoslangan.

Shoir yordam, ko'mak, madad so'zlarining imdod sinonimini, g'amxo'rlik o'rnida inoyat ma'nodoshini qo'llab, badiiylikni oshiradi.

To'ra Sulaymon sheva so'zlaridan ham ustalik bilan foydalaniib, ularning adabiy tilga o'rnashishiga bir muncha o'z hissasini qo'shgan.

Holimdan kuladi necha-nechalar...
Bir yilcha tuyular o'tgan kechalar.
Har kuni xunobda yanga-chechalar...
Jumbojni boshidan o'tgan yecholar!
Do'stlar, shu taqlid rozga yo'liqdim ("Yo'liqdim")³.

Ushbu bandda ijodkor shevada ishlatalidigan checha so'ziga murojaat etadi. Ma'lumki, checha, yanga, kelinoyi ma'nosida qo'llanadi.

Xeshlarimning bemavrid ko'zlarida yosh ko'ssam,
Bir mard bilan nopochning taqdirin tutash ko'ssam ("Armon")⁴.

Xesh so'zi shevaga oid bo'lib, qarindosh, qarindosh-urug', qavm-qarindosh, yaqin odam ma'nosini ifodalaydi. Shoir sheva elementi orqali she'rining xalqonaligini, ravonligini ta'minlagan.

Qo'riqchisi bo'lardim bog'imda unar bo'lsa,

Kuzim kelmay bahorim qayta boshlanar bo'lsa,

Solnomachisi bo'lay magar u Qamar bo'lsa,

Qasam ichib aytaman: namak bir yon, non bir yon ("Gul bir yon, chaman bir yon")⁵.

To'ra Sulaymon sinonim so'zlarning

ma'nolaridagi nozik farqlariga doimo katta e'tibor qilib, ulardan o'z o'rnida foydalana olgan.

"O'zbek tili sinonimlarining izohli lug'ati"da do'st so'zining sinonimik qatori sifatida o'rtoq, ulfat, og'ayni, oshna, jo'ra, birodar, hamdam, dugona, tomir, cho'pqot kabilar keltirilgan⁶. Ammo ularning qo'llanish darajasi va uslubi farqqa ega. Jo'ra, birodar, ulfat so'zlar o'rtoq, oshna, og'ayni so'zlariga nisbatan kam ishlatiladi. Ulfat so'zining lug'aviy ma'nosesi esa rozilik, ittifoqlik, inoqlik bo'lib, yaxshi ko'rish, mehr, muhabbat demakdir. Suhbat, ziyoftda doimiy birga bo'ladigan kishilar birligi, shunday kishilardan iborat bo'ladigan yig'in. Shoirning satirk she'rlar kitobida keltirilgan "Tashladim" she'rida ichkilikni tashlaganidan keyin ulfatlari tashlab ketganini aytadi. Shoir bu o'rinda do'st so'zini qo'llamaydi. Chunki bu so'zda o'rtoqlik munosabatidagi yaqinlik yana ham kuchli. Har qanday ulfat odam do'st bo'la olmaydi.

Bora-bora ulfatlar tashlab qochar ham bo'ldi, Kaminangiz bedavo dardga duchor ham bo'ldi. To'yxatlardan tamomi nomi o'char ham bo'ldi, Qirqqa yetmay qomat lol-xiyol nochor ham bo'ldi,

Tashlagandan tashladim ichib, cheqmoqlaringni ("Tashladim")⁷. Shu she'rining boshqa bandida endi do'st so'zini qo'llaydi.

Rangi-ro'yimga, do'stlar, yugurdi qon, oqibat. Tashlagandan tashladim ichib, cheqmoqlaringni ("Tashladim")⁸.

Shu mavzudagi boshqa she'rida do'st so'zi bilan bir qatorda sherik so'zini keltirib, do'st va sherik orasida farq borligiga ishora qiladi.

Do'st, sheriklarim alkashlar
Yurganda yo'li chalkashlar
"Kim bilan kim topishadi!"
Deb kulishar hazilkashlar ("Ichdim, armonim qolmadi")⁹.

"Sinonimlar ma'no ottenkalarining diffirensiyasiga emas, balki ular bildirgan stilistik ottenka va emotsional buyoqlarning xarakteri"¹⁰ ni hisobga olish shoir uchun juda muhim. To'ra Sulaymon mana shu jihatni ham e'tibordan chetda qoldirmagan.

Yorning sinonimlari sifatida sevgili, mahbuba, yor, nigor, dildor so'zlar qo'llanadi. Lekin lirik qahramon bu so'zlardan badiyligi kuchli bo'lgan sarvinozim so'zini qo'llaydi.

Ro'zg'orimdan to'zim ketdi,
Qo'radan qo'y-qo'zim ketdi.

Bu kulfatga chiday olmay
Tashlab sarvinozim ketdi ("Ichdim, armonim qolmadi")¹⁰.

Yor so'zi gender xoslanmagan leksema sanaladi. U erkakka va ayolga nisbatan baravar qo'llanadi. Shoir shu o'rinda yor bilan birga qiz tilidan yigitim so'zini qo'llaydi. Ma'lumki, bu so'z og'zaki uslubga xos bo'lib, ijodkor bu bilan she'r mavzusining, g'oyasining hayotiyligini ko'rsatgan.

"O'z sevgan yigitim, sevgan yorim bor,
Dunyoga bergusiz nomus, orim bor
("Alhazar")¹¹.

Emotsional – stilistik xususiyatga ega bo'lgan bu sinonimlar turli ma'no nozikliklarini farqlash va she'rga rang-baranglik berish uchun xizmat qilgan.

Ayrim hollarda shoir bir so'zni aynan takror qo'llaydi. Bu esa poetik maqsadga xizmat qiladi.

Bu olamda Oy tanho, muborak Quyosh tanho. Bo'y qizlarning ichinda shu bir egma qosh tanho.

Uningdek hech kim menga bo'lmasa sirdosh tanho
Go'ro'g'li sulton bir yon, To'ra Sulaymon bir yon
("Gul bir yon, chaman bir yon")¹².

Mana bu bandda "tanho" so'zi to'rt marotaba qo'llanib, ravonlikni, ta'sirchanlikni ifodalagan.

Shoir sinonim so'zlarni ketma-ket keltirib, ta'sirchanlikni, badiylilikni oshiradi va ifodalamoqchi bo'lgan fikrini bo'rttirib, urg'u berib yetkazadi.

Xohi rozi bo'lg'in, xohi norizo,
Xohi motam tutib, xohi och aza,
Dovrug'lari bo'lib elga ovoza,
Uzilmas torlarim,
Sinmas torlarim ("Sozim")¹³.

Motam tutmoq va aza ochmoq ma'nosini bir-biriga yaqin fe'llar bo'lib, shoir ma'noni kuchaytirish uchun ketma-ket qo'llagan.

Haqiqatan ham, lug'aviy birliklarni poeziya tili uchun neytral deb bo'lmaydi. Chunki poetik leksika, avvalambor, o'z-o'zidan vujudga kelmaydi. Uni poetik nutq uchun tabaqalanishiga tilning o'zi imkoniyat yaratib beradi. Shu ma'noda sinonimiya poetik so'z hosil qiluvchi manbadir. To'ra Sulaymon mana shu boy manbadan unumli foydalana olgan.

Shoir yordamchi so'zlarning sinonimiyasidan ham o'z o'rnida poetik

1 To'ra Sulaymon. Sensiz yolg'iz, g'arib bo'ldim... – Toshkent: Mavarounnah, 2013. – B. 178.

2 To'ra Sulaymon. Sensiz yolg'iz, g'arib bo'ldim... – Toshkent: Mavarounnah, 2013. – B. 105.

3 Shu manba. – B. 109.

4 To'ra Sulaymon. Sensiz yolg'iz, g'arib bo'ldim... – Toshkent: Mavarounnah, 2013. – B. 177.

5 To'ra Sulaymon. Sayhon. – Toshkent: Sharq, 2003. – B. 55.

6 Hojiyev A. O'zbek tili sinonimlarining izohli lug'ati. – Toshkent, 1974. – B. 310.

7 To'ra Sulaymon. Sensiz yolg'iz, g'arib bo'ldim... – Toshkent: Mavarounnah, 2013. – B. 41.

8 Shu manba. – B. 44.

9 Qo'chqortoyev I. Sinonim so'zlar va ularning ba'zi bir xususiyatlari. «Tilshunoslik masalalari», 1-kitob. – Toshkent, 1960. – B. 38.

10 To'ra Sulaymon. Sensiz yolg'iz, g'arib bo'ldim... – Toshkent: Mavarounnah, 2013. – B. 43.

11 To'ra Sulaymon. Sensiz yolg'iz, g'arib bo'ldim... – Toshkent: Mavarounnah, 2013. – B. 48.

12 Shu manba. – B. 55.

13 To'ra Sulaymon. Sensiz yolg'iz, g'arib bo'ldim... – Toshkent: Mavarounnah, 2013. – B. 178.

nutqqa mos tarzda foydalangan. Agar shart bog'lovchisining magar, zidlov bog'lovchisi lekinning badiiy uslubga xoslangan lek shaklini qo'llab, she'r dagi shart ma'nosini kuchaytirishga erishgan:

Sayyoralar notinch, ummonlar notinch
Magar yer yuzida tinchlik bo'lmasa.

Naslu nasab notinch, zamonalr notinch
Magar yer yuzida tinchlik bo'lmasa
("Bo'lmasa")¹⁴.

Bu she'rda boshdan-oyoq "Magar yer yuzida tinchlik bo'lmasa" misrasi takrorlanib, tinchlikning ahamiyatini ta'kidlab ko'satishga xizmat qilgan.

Shoir salbiy bo'yoxqa ega ichkilikka berilgan, ruju qilgan ifodasini piyanista, alkash variantlaridan ham mohirona foydalangan:

Yuz ketidan kaminaning

O'rni poygak – pastda bo'ldi.

Nomim piyanista bo'ldi.

Bo'ldi, armonim qolmadi ("Ichdim armonim qolmadi")¹⁵.

Tilning lug'aviy birliklaridan (leksemalardan) tashkil topadigan ma'nodoshlik qatorlari hamisha ochiq bo'ladi. Ya'ni ma'nodoshlik qatorlari birinchidan, davr taqozosi, nutq, jamiyat talabi asosida to'ldirilib

borishi mumkin. Ikkinchidan, ma'nodoshlik qatorlari nutqning atash birliklari, frazeologik iboralar, mustaqil leksema sememalarining turlari, yasama so'zlar, so'z birikmalar, so'zlarining nutqiy ko'chma ma'nolari bilan bog'lanib, o'z qatorini nutqiy ma'nodoshlik (kontekstual sinonimiya) vositalari bilan kengaytirib boradi¹⁶.

Xulosa qilib aytadigan bo'lsak, sinonimlar so'z san'atkori xayolotining qanotlari, usiz ifodalar qashshoqlashib qoladi. Biroq sinonimlar orasidagi ma'no nozikliklarini teran anglamaslik ham ularning qo'llanishidagi farqlarga o'zgacha tus berib qo'yadi. Natijada vazn va o'lchov, qofiya va ritm talabi o'laroq sinonimlarni qo'llash kabi badiiylik vujudga keladiki, bu nafaqat so'z san'ati balki shunchaki, jo'n "so'z o'yini" darajasidagi anchayin g'arib bir manzara kasb etadi. Garchi sinonimlar bo'yoqdorlik bilan farqlansa-da, ammo ularning qo'llanishidagi mantiqiylikni ta'minlay olish adibdan tug'ma istedod va yuksak mahoratni taqozo etadi.

Shoir leksik birliklardan biri sinonimlarni o'rini va maqsadli qo'llab, o'ziga xos badiiylik va uslub yarata olgan.

YOSHLAR TARBIYASIDA MUHAMMAD YUSUF SHE'RIYATIDAN FOYDALANISH TEXNOLOGIYASI

Ne'mat Xusanovich Kushvaktov – dotsent, Jizzax davlat pedagogika instituti

Annotatsiya: Ushbu maqola yoshlarning ma'naviy tarbiyasini yuksaltirishda zamonaviy pedagogik texnologiyalarni samarali qollash orqali Muhammad Yusuf she'riyatidan foydalananish masalasi qaratilgan.

Аннотация: Эта статья посвящена поззии Мухаммада Юсуфа как мастера эффективного использования современных педагогических технологий для повышения духовного воспитания молодежи

Abstract: This article is devoted to the use of Muhammad Yusuf's poetry through the effective use of modern pedagogical technologies to enhance the spiritual education of young people

Kalit so'zlar: Tarbiya, ma'naviyat, go'zallik, insoniylit, g'oyaviylik, vatanparvarlik, zamonaviy yondashuv texnologiyasi.

Ключевые слова: Воспитание, духовность, красота, человечность, идеальность, патриотизм, технологии современного подхода.

Keywords: Education, spirituality, beauty, humanity, idealism, patriotism, technologies of modern approach.

Bugungi kunda yurtimizning ijtimoiy-iqtisodiy, siyosiy, g'oyaviy, madaniy hayoti ma'naviyatni shakllantirishga yo'naltirilgan bo'lib, u ta'lif-tarbiya tizimini davlat siyosati darajasiga olib chiqdi. Shuning uchun ham amalga oshirilayotgan tub islohotlar ma'naviyatimiz bilan yo'g'rilgan holda, yoshlarni tarbiyalashda jahon andozalari talablariga mos ravishda amalga oshirilib

borilmoqda. Ushbu amalga oshirilgan tub islohotlarning avvalam bor ma'naviy – ma'rifiy bazasi yaratildiki, uning zamirida zamonaviy bilim va tafakkurga ega bo'lgan, barkamol shaxslarni jahon andozalari talablariga javob bera oladigan tarzda tarbiyalash masalasi qo'yilgan.

Ta'lif-tarbiya tizimini tubdan isloh qilish orqali yoshlarni ertangi kunning haqiqiy

vorislari etib tarbiyalash bugungi kunning dolzarb masalalaridan biridir. Shuning uchun ma'naviy-ma'rifiy tizimga e'tibor berish orgali haqiqiy vatanparvar yoshlarni shakllantirish mumkin. Ma'naviy qadriyatlarimizning ilm-fan va taraqqiyot yutuqlari bilan boyitilib borilishini ta'minlash borasida olib borilayotgan sa'y-harakatlar mamlakatimizni jahon tajribalariga mos ravishda rivojlanishiga keng yo'l ochdi. Bugungi kunda raqobatbardosh mutaxassislarini tarbiyalash uzuksiz ma'naviy tarbiya tizimining o'z oldiga qo'yan maqsadini amalga oshirishga yo'naltirilgan yo'l xaritasi sifatida qarash mumkin.

Yoshlarga oid Davlat siyosati, 2017-2021-yillarda O'zbekiston Respublikasini yanada rivojlantirish bo'yicha Harakatlar strategiyasi va O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Sh.Mirziyoyevning 2017-yil 20-apreldagi "Oliy ta'lim tizimini yanada rivojlantirish chora-tadbirlari to'g'risida"gi Qarori va O'zbekiston Respublikasi prezidentining «O'zbekiston Respublikasi oly ta'lim tizimini 2030-yilgacha rivojlantirish konsepsiyasini tasdiqlash to'g'risida»gi 08.10.2019 yildagi -5847 sonli farmonida ham yoshlar ma'naviyatini yuksaltirish masalasi o'rinni o'rgan. Ma'naviyatning asosiy belgilardan biri bu ona tilidir. Bu masala ham davlatimizda o'z yechimini topgan. Masalan, «O'zbekiston Milliy teleradiokompaniyasi manfaatdor tashkilotlarni jalb qilgan holda 2021-yil 1-yanvardan boshlab markaziy telekanallarda «Tilga e'tibor», «Ona tilida so'zlashamiz», «Notiqlik mahorati», «Til – millat ko'zgusi», «Kitob bilim manbai», «Bilimli yoshlar – kelajak buniyodkor» kabi turkum ko'satuv va eshittirishlarni tashkil qilib, muntazam ravishda efigra uzatib borilishini ta'minlasin»¹ deyilgan.

Yuqorida qayd etilgan asoslar yoshlarni har tomonlama kamolga yetkazishda muhim ahamiyat kasb etadi. Shularni inobatga olgan holda, yoshlar ma'naviyatini yuksaltirishda Muhammad Yusuf ijodidan foydalananish maqsadga muvofiqliqdir. O'zbekiston xalq shoiri Muhammad Yusuf 1954-yil 26-aprelda Andijon viloyati Marhamat tumanining Qovunchi qishlog'ida dehqon oilasida dunyoga keldi. O'rta maktabdan so'ng Rus tili va adabiyoti institutiga kirib, uni 1978-yili tamomladi. 1978-1980-yillarda respublika Kitobsevarlar jamiyatida, 1980-1986-yillarda "Toshkent oqshomi" gazetasida, 1986-1992-yillarda G'afur G'ulom nomidagi Adabiyot va san'at nashriyotida, "O'zbekiston ovozi" gazetasida ishladi. Umrining so'nggi yillarida O'zbekiston Yozuvchilar uyushmasining kotibi vazifasini bajarganligini ham yoshlarga yetkazishda zamonaviy vositalar imkoniyatidan foydalananish kerak.

Muhammad Yusuf o'nga yaqin she'riy to'plamlar muallifidir "Tanish teraklar" (1985), "Bulbulga bir gapim bor" (1987), "Iltijo" (1988), "Uyqudagi qiz" (1989), "Halima enam allalari" (1989), "Ishq kemasi" (1990), "Ko'nglimda bir yor" (1991), "Bevafo ko'p ekan" (1991), "Erka kiyik" (1992), "Yolg'onchi yor" (1994) kabi she'riy to'plamlari, saylanmalari nashr etildi. O'zbekiston xalq shoiri Muhammad Yusuf o'zining qisqa, ammo mazmundor umri va ijodiy faoliyati davomida boy adabiy meros qoldirdi. Shoir tomonidan qoldirilgan ulkan boy ma'naviy me'rosdan samarali foydalanish orqali yoshlar tarbiyasida katta ko'zga ko'rinarli yutuqlarga erishish mumkin. Bizga ma'lumki, shoir o'zining she'rlarida Vatan ozodligi, xalq baxti, yurting kelajagi borasida takrorlanmas fikrlarni bildirgan. Shuning uchun ham shoir asarlari xalqimizning e'tirofiga sazovor bo'lgan.

Muhammad Yusuf adabiyotimiz va madaniyatimizni rivojlantirish, xalqimiz ma'naviyati, ongu tafakkurini yuksaltirish, yosh avlod qalbida o'zlikni anglash, milliy gurur va iftixor tuyg'ularini, ezgu fazilatlarni kamol toptirish borasida juda katta xizmat qilgan. Shuning uchun ham shoirning betakror xizmatlari inobatga olib, tavalludining 60 yilligini munosib nishonlash maqsadida 2013-yilning 27-dekabrida O'zbekiston Respublikasining Birinchi Prezidenti Islom Karimov tomonidan «O'zbekiston xalq shoiri Muhammad Yusuf tavalludining 60 yilliligini nishonlash to'g'risida»gi Qarori qabul kilingan.

Muhammad Yusuf faoliyati bilan yoshlarni tanishtirishda unga zamondosh bo'lgan taniqli insonlarning fikrlari o'zgacha ahamiyat kasb etadi. O'zbekiston Qahramoni, Xalq yozuvchisi Said Ahmadning quyidagi fikrlariga e'tibor berish kerak. «Muhammad Yusuf pokiza inson edi. U odamlarni o'ylatgan, kuldirgan, yig'latgan, topgan-tutganini odamlar ustidan sochgan saxiylik timsoli edi. Muhammad hammani o'ziga do'st deb bilardi. Hech kimni begona qilmasdi. Qo'lida borini do'stlariga tarqatmaguncha, cho'ntagi bo'shab qolmaguncha ko'ngli to'limasdi. Muhammad Yusuf tez og'izga tushdi. Birorta shoir uningdek tez nom chiqarmagan, nomdor bo'lмаган. Ochig'ini aysam, Muhammadga ko'z tegdi. Aslini olganda, asl shoirlar uzoq yashaydigan meros qoldirib ketadilar. U mana shunday o'limas meros qoldirdi»².

Muhammad Yusufning beqiyos shoirligini insonlarga yetkazishda aynan ularga taaluqli bo'lgan mavzulardan boshlagan ma'qul. Masalan, Said Ahmad uchun eng qadrli mavzu Saida Zunnunovaga atalgan she'r bo'lsa kerak. «Saidalar parivash balkim, Parivashlar Saida emas». Bu she'r mazmuni barcha vafodor

¹⁴ To'ra Sulaymon. Sensiz yolg'iz, g'arib bo'dim... – Toshkent: Mavarounnah, 2013. – B. 105.

¹⁵ To'ra Sulaymon. Sensiz yolg'iz, g'arib bo'dim... – Toshkent: Mavarounnah, 2013. – B. 42.

¹⁶ Ne'matov X., Rasulov R. O'zbek tili sistemi leksikologiya asoslari. – Toshkent, 1995. – B. 102.

¹ Узбекистон Республикаси Президентининг Farmoni, 20.10.2020 йилдаги ПФ-6084-сон

² Муҳаммад Юсуф замондошлари хотирасида / Мұхаррір Ү. Құчков. – Тошкент: «АБВ» нашириети, 2014. -5 бет.

ayollar timsoli bo'lsa kerak.

O'zbekiston Qahramoni Ozod Sharafiddinov, «Muhammad Yusuf degan shoir she'riyatga qanday kirib kelganini adabiyotimiz sezmay ham qoldi. Ammo u tezda, hammani hayron qoldirib, og'izga tushib ketdi. Uning ijodi haqida gap ketganda, ko'pincha qo'shiqlarini tilga oladilar. U qo'shiq yozgan ham, o'zining qo'shiqchi shoir hisoblagan ham emas. Uning yozganlari nihoyatda dolzarb mavzuda o'ta jiddiy, ammo xalq diliiga juda yaqin va ravon tilda yozilgan. Shuning uchunmi, hofizlar ularni qo'shiqqa solib yuradilar. Bu qo'shiqlar qo'shiqchilikni ham baland pog'onalarga olib chiqdi. Qancha-qancha xonandalarni elga tanitdi. Muhammad Yusuf qo'shiqlari bilan emas, avvalo, xalq dardini baralla aytgan, yurt muhabbatini hech kimga o'xshamagan misralarda ta'riflagan she'rlari bilan tanildi, shuhrat qozondi. Muhammadning she'rlari bir qarashda juda sodda, jo'n yozilganga o'xshab tuyuladi. Ammo unga o'xshatib yozib ko'ringchi? Qo'lingizdan kelmaydi»³.

Masalan. «Xabashmisan, farang tur ey og'ayni, o'zbekning anjancha zarbi shunaqa!», «Kipriklari uzun kokillaridan», «Sening yoninda ham, seni sog'inib», «Sen - shohlari osmonlarga, tegib turgan chinorim» kabi satrlarni faqtgina u yoza olardi xolos.

Milliy telekanalda efirga uzatilgan Oltin Fond - Muhammad Yusuf (26.09.2018)⁴ko'rsatuv mazmuni bilan tanishtirish jarayonida yoshlardan ham fikrlar so'raladi. She'rxonlik daqiqalari uyuştiriladi.

O'zbekiston Qahramoni, xalq shoiri Abdulla Oripov». Xalq shoiri Muhammadjonni marhum deyishga hech tilimiz bormaydi. Ammo nachoraki, bu bor gap. Chinakam shoirning qalbida sohir qush doimo sayrab turadi, degan gapni ko'p bora eshitgandik. O'sha qush aynan Muhammadjonning yuragida oshyon qurbaniga men astoydil ishonganman».

Erkin Vohidov, O'zbekiston Qahramoni, xalq shoiri «Saksoninchı yillar boshida men «Yoshlik» jurnalida ishlar edim. Jurnalimizga Muhammadjon Yusupov imzosi bilan bir yosh havaskor shoirning she'rlari keldi. She'rlarning hammasi mag'zi to'q, fikrga boy, teran va samimiy edi. Lekin u zamonda belgilangan tartibga ko'ra yosh havaskorning faqat bitta, nari borsa ikkita she'ri bosilar, gazeta va jurnallarda katta o'rın faqat kattalarga, tanigli shoirlarga berilardi. Biz tahrir hay'atida maslahatlashib bu quyushqonni buzishga qaror berdik. Muhammadjonning hamma

she'rlari to'la sahifa bo'lib «Yoshlik» jurnalida chiqdi. Biz bu ishni yosh shoirga marhamat sifatida emas, balki jurnalning obro'-e'tibori uchun, yoshlar ichida keng tarqalishi uchun qilgan edik»⁵.

Yoshlarga she'rnинг imkoniyatini tushuntirishda «mag'zi to'q», «fikrga boy», «teran va samimiy» bo'lishi uning nafaqat uning muallifiga, balki, ommaviy axborot vositalariga ham juda katta imkoniyatlarni yaratishini yuqoridagi fikrga tayangan holda tushuntirsak maqsadga muvofiq bo'ladi, ya'ni «Muhammadjonning hamma she'rlari to'la sahifa bo'lib «Yoshlik» jurnalida chiqdi. Biz bu ishni yosh shoirga marhamat sifatida emas, balki jurnalning obro'-e'tibori uchun, yoshlar ichida keng tarqalishi uchun qilgan edik».

Muhammad Alining ta'kidlashicha, «O'tgan asrning saksoninchı yillarda Yozuvchilar uyushmasida katta mushoira bo'ldi. Qorachadan kelgan biryigitcha minbarga chiqib, taniqli shoirlar qatorida she'r o'qidi, o'qidi-yu uloqni olib ketgani bilindi! Buyosh shoir Muhammad Yusuf edi, uning she'ri do'ppiga bag'ishlangandi. «Bosh qolmadni do'ppiga loyiq» sattrini keltirganda, zal olqishlarga to'ldi. Nazokat bilan aytigan, chuqur ramziy ma'noga ega bu she'r o'zbeklikni, o'zbekni ulug'lovchi, gururimizni yuksakka ko'taruvchi temsol sifatida jaranglagandi. Ha, shoir do'ppiga loyiq odamlar bo'lishini, shularning safida shaxdam yurishni orzu qildi»⁶.

Shoirning «Andijon»⁷ Boburga ilinsang, menga qovun so'y, Cho'lponni sog'insang, meni quchoqla, «Lolaqizg'aldoq» she'rida: Mendan nima qolar, ikki misra she'r, ikki sandiq kitob, Bir uyum tuproq... – degan satrlarni keltiradi ... Aslida shoirdan nima qoldi? Undan qolgan boylikning o'lchovi yo'q. U to'g'risida ishlangan videoni ko'ring. Unda shoir aytadi shoirlarni ezgulikning elchisi deyishadi... Xudoning erkatoylari ular... Muhammad Yusuf xotira 2018-y⁸ Abdukarim Mirzayevning «Yo'ldagi Odam»⁹ ko'rsatuvini tahsil qilish orqali yoshlarning ma'naiyatini yuksaltirishga harakat qilinadi. Unda «Seni iddaolar qilmay sevaman Vatan», «Osmonning oxiri qayerda?», «lymoni sof, yuzga kirib yorug' yuz» kabi fikrlarning mazmunini zamonaviy texnologiyalar vositasida muallif tomonidan yoki aktyorlar tomonidan o'qilgan va san'atkorlar tomonidan ijro etilgan qo'shiqlarni eshittirish va ularning mazmunini yorituvchi kliplarni tomosha qildirish orqali yoshlar tarbiyasida ko'zlangan maqsadga erishish mumkin.

³ Мұхаммад Йосуф замондошлари хотирасида / Мұхаррір Ү. Құчкоров. - Тошкент: «АБВ» нашриёти, 2014. -5 бет. <https://www.youtube.com/watch?v=txM0vdtJ5Fg>

⁴ <https://www.youtube.com/watch?v=txM0vdtJ5Fg>

⁵ Мұхаммад Йосуф замондошлари хотирасида / Мұхаррір Ү. Құчкоров. - Тошкент: «АБВ» нашриёти, 2014. -9 10 бетлар

⁶ Мұхаммад Йосуф замондошлари хотирасида / Мұхаррір Ү. Құчкоров. - Тошкент: «АБВ» нашриёти, 2014. -12 бет.

⁷ <https://www.youtube.com/watch>

⁸ <https://www.youtube.com/watch?v=csialdvRJrg>

⁹ <https://www.youtube.com/watch?v=QLV4dad3JcU>

AHMAD YUGNAKIYNING «HIBATUL HAQOYIQ» DOSTONIDAGI BELGI-XUSUSIYAT BILDIRUVCHI SO'ZLAR SEMANTIKASI

Lutfulla Kurolovich Sindorov – f.f.b.f.d. (PhD), O'zbekiston Milliy universiteti Jizzax filiali

Annotatsiya: Maqolada Ahmad Yugnakiyning «Hibatul-haqoyiq» asaridagi belgi-xususiyat bildiruvchi leksik birliklar qadimgi turkiy til va qoraxoniyalar davri hamda XIV asr manbalarida qollanilgan so'zlar bilan qiyosiy tahlil qilingan, semalari, etimologiyasi yoritilgan.

Annotation: В статье проводится сравнение лексических единиц произведения Ахмада Юнаки «Хибатул-хакайык» со словами, употреблявшимися в древнетюркском языке Каражанидского периода и в источниках XIV века, их семантика и этимология.

Abstract: The article compares the lexical units of Ahmad Yugnaki's work "Hibatul-haqayiq" with the words used in the ancient Turkic language and the Karakhanid period and in the sources of the XIV century, its semantics and etymology.

Kalit so'zlar: Ahmad Yugnaki, "Hibatul-haqoyiq", ichki manba, tashqi manba, arabcha so'zlar, forscha so'zlar, sinonimiya, sema, leksema, leksik birlik, qadimgi turkiy til.

Ключевые слова: внутренний источник, внешний источники, арабские слова, персидские слова, лексическая единица, древний тюркский язык.

Keywords: Ahmad Yugnaki, "Hibatul haqoyiq", inner sources arabic words, Persian words, synonoimy, sema, lexem e, lexical item, old Turkish language.

Til tufayli jamiyat uzvlarining har birida mohir bo'lganligini uqtirib o'tadi, uning asaridan ayrim namunalar keltiradi (Husayn Boyqaro o'g'li Badiuzzamonga yozgan xatlaridan birida ham «Hibatul haqoyiq»dan parchalar keltiradi): Ulug'lar ne bersa yemasman dema, ilik so'n, og'iz ur, yemasang yema! So'zlarni mavzuiy guruhlarga ajratish muayyan xalq tilida qaysi sohalarga oid leksikaning boy yoki kambag alligini belgilashda katta o'r'in tutadi. O'z va o'zlashgan qatlam leksikasini mavzuiy guruhlarga bo'lish va ularni qiyosiy o'rganish o'z qatlama qanday sohalarga oid so'zlar saqlanib turgani, qaysi sohalarga doir leksemalar tarixan iste'moldan chiqib ketgani va ular o'rnini o'zlashgan so'zlar egallaganini aniqlashga yo'l ochadi. Ayni paytda aytish joizki, xalqning ijtimoiy-siyosiy hayoti, madaniy turmushi, diniy qarashlariga oid ma'lumotlar so'zning mavzuiy guruhlarida o'zining yaqqol ifodasini topadi. Demak, leksemalarni mavzuiy guruhlarga ajratib tadqiq etish tilning xalq hayoti bilan bog'liq tomonlarini yoritish uchun xizmat qiladi³.

Ahmad Yugnakiyning «Hibatul haqoyiq» asari badiiy so'z san'ati va o'zbek adabiy tilining juda qimmatli yodgorligi hisoblanadi. Mazkur asar barchaga manzur bo'lgan. Shuning uchun ham hazrat Navoiy «Nasoyimul muhabbat» asarida ko'zi ko'r bo'lsa-da, ko'ngil ko'zi ochiq, sog' kishilarga nisbatan ravshan, deb yozadi. Ayni paytda, shoirning turkiy qavmga mansubligini, turkcha she'r aytishda nihoyatda

¹ Рустамов А. Сўз хусусида сўз. –Т.: EXTREMUM PRESS, 2010. –Б.6.

² Муталибов С. Морфология ва лексика тарихидан қисқача очерк. –Т.: Фан, 1959. –Б.133-134.

³ Бегматов Э. Ҳозирги ўзбек адабий тилининг лексик қатламлари. –Т.: Фан, 1985. –121.

leksikasini belgi-xususiyat bildiruvchi mavzuiy guruh bo'yicha o'rganishga harakat qildik.

Belgi-xususiyat bildiruvchi so'zlar rang bildiruvchi, shaxs fe'l-atvorini bildiruvchi kabi bir qator leksemalardan iborat: köni – «to'g'ri», yalgan – «yolg'on», ürûj – «oq», ariñsiz – «iflos, nopol», qatig' – «qattiq», äsan – «qulay», körklük – «go'zal», ezcüllük – «yaxshilik», yawuz – «yomon», ačiğ – «achchiq», súcük – «chuchuk», tat – «maza, ta'm», yid – «hid», qızıl – «qizil», tärk – «tez», kičik – «kichik», ken – «keng» tar – «tor», yaqin – «yaqin», yiraq – «uzoq», uzun – «uzun», quruq – «quruq».

«Hibatul haqoyiq» asarida köni leksemasi quyidagi ma'nolarni anglatgan: «rost, to'g'ri»: Ağız til bezägi köni söz turur; «vijdonli, insofli, haqiqiy»: Min er dostonda biri bulunmas köni; «ishonchli, chin do'st»: Köni dostonu ersä taşı bil munı; «adolat»: Köni keltügüncä xayr ketgүük; «to'g'ri bo'lmoq»: Köni bol köni qıl atıñ köni. Ushbu so'z Yusuf Xos Hojibning «Qutadg'u bilig» dostonida «to'g'ri», «adolat» ma'nolarida uchraydi: Sen utru köni yolqa kirdiñ... – Sen ro'paradagi to'g'ri yo'iga kirding (DTS,315). Mahmud Koshg'ariylug'atida «to'g'ri» semasida qayd etilgan: köni er (MK,I,326). Doston so'z boyligida bu leksema yangi so'z yasash uchun asos vazifasini o'taganiga guvoh bo'ldik: Kezim ton tolusi könilik toni. Shu bilan birga, asarda sifatning xitoycha čin va arabcha haqiqat, haq sinonimlari ham ko'zga tashlanadi: Dad insaf tutar čin anusirvani; Majaz boldi dostluq haqiqat qanii; Biligsizgä haq söz tatiqsiñ erür.

Turfon matnlarida yalgan so'zi «yolg'onchi» ma'nosida kelgan: Kertü tınlıqlar az ezük yalgan tınlıqlar üçüs – To'g'ri insonlar oz, yolg'onchi kishilar ko'p (DTS,228). «Qutadg'u bilig» asarida «yolg'onchi», «aldov, yolg'on» ma'nolarida berilgan: Tiliñdä čiqarma bu yalgan sözün – Tilingdan chiqarma bu yolg'on so'zing (DTS,228). Dostonda ham ayni ma'nolarni ko'rish mumkin: Tili yalgan ertin yiraq tur tez-ä; Köni söz asal tek bu yalgan basal. Moniy yozuvida bitilgan yodgorliklarda ezük leksemasi «yolg'onchi, munofiq», «yolg'on» tushunchalarini anglatish uchun xizmat qilgan: Ezük suy yazuq – yolg'on, xato, gunoh (DTS,192). Bu so'z so'nggi davr asarlarida uchramaydi.

Demak, leksema tarixiy taraqqiyot asnosida qo'llanish doirasi cheklanib, keyinchalik o'z o'rnnini dastlab sinonimi sifatida ishlatilgan yalgan so'ziga bo'shatib bergen. Bu sifat qadimgi turkiy tildagi «aldam-qaldam gaplar» semasidagi yal otidan -ga qo'shimchasi bilan yasalgan fe'lga -n affiksini qo'shish natijasida hosil qilingan (O'TEL,I,166).

«Oltun yorug», To'nyuquq, Turfon

matnlarida «toza», «olijanob», «haqiqiy» ma'nolarini ifodalagan ariñ leksemasidan yasalgan ariñsiz so'zi «Qutadg'u bilig» asarida «iflos, jirkanch», «nopol» semalarini anglatgan: ...Ariñsiz kişinin ariñsiz aşı – Nopok kishining ovqati ham nopol bo'ladi (DTS,52). Istiloh «Hibatul haqoyiq» asarida ayni shakl va semada qo'llanishda bo'lgan: Ne türlik ariñsiz arir yuv desä; Jähil yub arimas ariñsiz erür.

Asar tilida ürün ataması «oq» ma'nosini bildirgan: Rasullar örün yüz ol ol yürüä kün. Ushbu so'z birinchi marta To'nyuquq yodgorligida ko'zga tashlanadi: Sariñ altun ürün kümüs – Sariq – oltin, oq – kumush (DTS,627). Yusuf Xos Hojibning «Qutadg'u bilig» dostonida «oq», «toza» ma'nolarini ifodalagan: Saqalij ürün boldi keldi ölüm – Saqoling oq bo'lsa, olim keldi deb hisoblayver (DTS,627).

Garchi dostonda aq sifati ishlatilmagan bo'lsa-da, u ilk bor «lrq bitig»da «kul rang, bo'z» (ot tusi) ma'nosida ishlatilgan: Aq bisi qulunlamis – Kul rang biyasi qulunladi. Mazkur leksik birlik Turfon matnlarida ko'chma ma'noda «yaxshi ta'sir ko'rsatadigan, ko'ngildagidek, ijobiy» semasini anglatgan: Aq qis'in az – Insonga xush yoqadigan ishing kam (DTS,48). Mahmud Koshg'ariyning lug'atida so'zning dastlabki ma'nosi saqlanib qolgan holda, uning yangi «oq» semasi rivojlanadi: Aq bulut (MK, I,258).

Demak, ma'lum bo'ladiki, qadimgi turkiy tilda «oq» semasini ürün leksemasi ifodalagan. Aq sifati esa ayni ma'noda XI asrdan boshlab ishlatila boshlangan.

Qadimgi turkiy til manbalari, ya'ni «Oltun yorug» asari, moniy yozuv yodgorliklari va Turfon matnlarida qatig' sifati «qattiq» (DTS,433), «qattiqqo'l, shafqatsiz» (DTS,433), «kuchli» semalarini ifodalagan: Adawaki yek qatig' ünin qiqirib – Adavaki kuchli tovush bilan qichqirdi (DTS,433). Qoraxoniylar davri yodnomalarida «qattiq»: Ol qatig' nejni yumşatti – U qattiq narsani yumshatdi; «qattiqqo'l, shafqatsiz»: Azunta negü bar ölümdin qatig' – Dunyoda o'limdan shafqatsiz yana nima bor; «kuchli», «mustahkam» ma'nolarini kuzatish mumkin (DTS,433). «O'rta Osiyo tafsiri»da sifat «odatdag'i sharoitda o'z shakli va hajmini saqlaydigan» (20,6); «kuchli» (27,17); «qiyin, mashaqqatli» (27b19); «kishiga og'ir botadigan, uni ranjitadigan» (28,24); «shafqatsiz» (45b7) semalarida ishlatilgan. Ahmad Yugnakiy o'z asarida ushbu leksemaga uchta ma'no yuklagan:

1) «odatdag'i sharoitda o'z shakli va hajmini saqlaydigan»: Baxilg'a qatig' ya oqun

kizlägil;

2) «mustahkam»: Qazā qaytarilmas qatig' ya qurub;

3) «kuchli»: Qatig' kizlä räzij kişi bilmäsün. Bundan tashqari, mazkur leksema doston tilida yangi so'zlar yasashda ham ishtirok etgan: Bu ačun mazasi qatig'lig' maza; Aya ranj qatig'siz sorur umguuchi.

Xulosa qilib aytganda, asarda hayotning deyarli barcha sohalariga oid narsa-predmet, voqe-hodisa, belgi-xususiyat bildiruvchi leksemalar uchraydi. Binobarin, so'zlarni

mavzuiy guruhlarga ajratish til lug'at tarkibini tizimli o'rganishning gulay usullaridan hisoblanib, dostonda qo'llanilgan leksik birliklarning qaysi sohaga tegishli ekanligini, kelib chiqishini, o'z qatlama doir so'zlarning o'zlashmalar bilan o'zaro munosabatini hamda ularning qo'llanish doirasini aniqlashga, tilning tarixiy va zamonaviy holatini baholashga, qolaversa, xalq tarixini atroficha yoritishga ko'maklashadi.

9-SINFLARDA "ALPOMISH" DOSTONINI O'RGANISHDA ILMIYLIK VA FANLARARO BOG'LILQLIK TAMOYILI

Umurzoq Abdurazzoqovich Jumanazarov – f.f.d., professor, Jizzax davlat pedagogika instituti
Shirinjon Abdushukur o'g'li Nurboev – tadqiqotchi, Jizzax davlat pedagogika instituti

Annotatsiya: Maqolada ilmiylik va fanlararo bog'lilik tamoyillarining adabiy ta'limda yetakchi o'rinni egallashining tub sabablari, 9-sinf "Adabiyot" darsligida berilgan "Alpomish" dostonini o'rganishda qo'llaniladigan ilmiylik va fanlararo bog'lilik tamoyillari haqida so'z yuritilgan. Maktab o'quvchilarining ilmiy tafakkurini darslikdag'i nazariy ma'lumotlar bilan birga, fanlararo bog'lilik orqali shakllantirishga va ma'naviy axloqiy dunyoqarashini kengaytirishga xizmat qiluvchi adabiy-lisoniy manbalar tahlili berilgan.

Аннотация: В статье рассматриваются первопричины ведущей роли науки и межпредметных принципов в литературном образовании, принципы научной и межпредметной взаимозависимости, использованные при изучении эпоса «Алпомыш» в учебнике 9 класса «Литература». Наряду с теоретическими сведениями в статье дается анализ литературных и лингвистических источников.

Abstract: The article discusses the root causes of the leading role of science and interdisciplinary principles in literary education, the principles of scientific and interdisciplinary interdependence used in the study of the epic "Alpomish" in the 9th grade textbook "Literature". Along with the theoretical information in the textbook, an analysis of literary and linguistic sources is provided, which serves to shape the scientific thinking of schoolchildren through interdisciplinary connections and expand their spiritual and moral worldview.

Kalit so'zlar: doston, tarbiyashunoslik, umumdidaktik tamoyil, ilmiylik tamoyili, fanlararo tamoyil, toponimika, etnonimika, zoologiya, lingvistika, darslik, maktab, oquvchi, komil inson va h.k.

Ключевые слова: эпос, педагогика, общедидактический принцип, научный принцип, междисциплинарный принцип, топонимия, этнонимия, зоология, языкознание, учебник, школа, ученик, совершенный человек и др.

Keywords: epic, pedagogy, general didactic principle, scientific principle, interdisciplinary principle, toponymy, ethnonymy, zoology, linguistics, textbook, school, student, perfect man, etc.

Umumdidaktik tamoyillar adabiy ta'limda yetakchi o'rinni egallashining boisi birinchidan, mazkur ta'lim ma'naviy-axloqiy, adabiy-estetik tarbiya va miliy qadriyatlar bilan bevosita bog'liq. Xususan, masalaga shu nuqtai nazar bilan qaraladigan bo'lsa, umumta'l'm maktablarining o'quv adabiyot darsliklariga kirilgan va o'rganishga tavsiya etilgan xalq dostonlari namunalari boshqa adabiy-madaniy manbalar singari mifik partasida o'tirgan o'quvchilarini moddiy olamning turfa-xil jumboqlari sirini bilishiga, milliy qadryatlarimizni teran anglash, ularni hurmat qilish orqali ma'naviy –axloqiy kamolot sari yetaklaydi.

Ikkinchidan, xalq dostonlarini darslik

o'rın tutadi. Ko'ramizki, maktab adabiy ta'limi didaktika bilan bevosita chambarchas bog'liq hodisa bo'lib, darslikdagi muayyan mavzuni o'rganish jarayonida va unga dahldor mustaqil ishlarni bajarishda qo'llaniladigan savol-topshiriqlarning o'rni benihoyatda katta.

Umumta'lím maktablarining adabiy ta'limalida biz nazarda tutgan umumdidaktik tamoyillar va prinsiplar eng avvalo, nazariya va amaliyotning birgalikda bo'lishini, ya'ni o'qitishda nazariy bilimlar bilan amaliyotning uzviy aloqada bo'lishini ta'minlashga xizmat qiladi. Mazkur tamoyillar har ikkala shaxsga, ya'ni, o'qituvchi va o'quvchi faoliyatiga bir xillik darajada daxldor. Xususan, o'quvchilarining adabiyot darsida faollik, izchillik, onglilik, xotirasining kuchliligi, so'zamolligi, nutq boyligining yuksak darajada bo'lishligi kabi tamoyillar amal qilishligini va ta'kidlangan fazilatlarga ega bo'lishligini talab etadi. Adabiyot o'qituvchisining faoliyatida esa butunlay boshqacha holat, ya'ni kasbiy pedagogik faoliyatga xos jihatlarni talab etadi. Masalan, ilmiylik prinsipiqa qat'iy amal qilgan holda, darsning mohiyatini ochib berish maqsadida ko'rgazmalilik, o'tilayotgan mavzu mazmuniga mos biror usul tanlash, zamonaviy pedagogik va axborot texnologiyalaridan, dasturlashtirilgan ta'lim, multimediali va raqamlı ta'limdan, shuningdek, qo'shimcha ilmiy, o'quv -uslubiy adabiyotlardan, tarixiy manbalardan samarali foydalanish kabi masalalar bilan bog'liq pedagogik faoliyatni talab etadi.

Xalq dostonlarini o'rganishda mazkur tamoyilni amaliyotda qollash orqali filologik tadqiqotlarda, xususan, folklorshunoslikda o'z tasdig'ini topgan, ilmiy jihatdan isbotlangan nazariy ma'lumotlar beriladi. O'qituvchi fanning eng so'nggi yutuqlari asosida darslikdagi muayyan doston bilan bog'liq ma'lumotlarni tizimli ravishda ifodalab berishga harakat qiladi. Masalan, muayyan sinflarda xalq dostonlarining qaysi bir namunasi o'rganilsa, o'quvchilar o'tilayotgan dostonning o'ziga xos xususiyatlari, syujeti epik qahramolar tarkibi, har bir qahramonning tavsifi, dostonning o'zi qaysi turga mansubligi haqidagi nazariy ma'lumotlar bilan ham tanishadilar. Mavzu o'ganilib bo'lingandan so'ng darslikda berilgan savol-topshiriqlar asosida muhokama qilingan materiallar umumlashtirilib, o'qituvchi tomonidan yangi didaktik materiallar bilan to'ldirilgandagina o'quvchilar o'zlashtirgan bilimlarini boyitadi.

Adabiy ta'limgagini ilmiylik tamoyili

umumdidaktik tamoyillarning eng yetakchisi sifatida, u o'quvchilarga faqat adabiyot darslaridagi na adabiyotshunoslikka doir nazariy ma'lumotlarni o'rgatish tarzida amalga oshirilmasdan, balki badiiy asarlar, xususan, xalq dostonlari syujetdagi epik tavsiotlarni ilmiylik jihatidan aniqlashga ham juda katta imkoniyatlar yaratib beradi. Dostonlar syujetidagi xalq hayotining turfa xil qirralari: masalan, urf-odatlar, udumlar va ta'qiqlar, an'analar, ijtimoiy turmush tarzi, epik qahramonlar hayotidagi voqe'a-hodisalar xalqona badiiy so'z va obraz-timsollar vositasida ifodalanan ekan, ularning ma'no xususiyatlariga, ruhiy va obrazliligiga ilmiy jihatdan yondoshishini taqoza qiladi.

Masalan, 9-sinf "Adabiyot" darsligida¹ berilgan "Alpomish" dostonini o'rganishda o'quvchilar xalq dostonlarining ilmiy tasnifi (qahramonlik, jangnoma, romantik, tarixiy, kitobiy dostonlar); folklor namunalardagi an'anaviy ifoda usullari (saj', o'xshatish, metafora, metonomiya, epitet, epik qolip va epik formulalar); dostonda tilga olingen Qo'ng'irot urug'i (vaxtamg'ali, qo'shtamg'ali, konjig'ali, aynli, tortuvchi)ga mansub aholining Janubiy O'zbekiston hududlarida, aniqrog'i, Surxon vohasida istiqomat qilishi, uning etnik tarkibi, hududiy va demografik xususiyatlarini o'zlashtira boradi. Bu o'rinda dastlab toponimika, etnonimika, zoologiya fanlari bilan bog'liq jihatlariga, so'ngra lingvistika, madaniyatshunoslik va boshqa fanlar bilan bog'liq o'rirlarni qisqacha kuzatamiz. "Alpomish" dostonini mutolaa qilgan har bir o'quvchi eposda uchraydigan joy nomlari bilan yaqindan tanishadilar. Xususan, Amu, Oyko'l (Oynali ko'li, Oyna ko'li) Arpalı ko'li, Ko'kqamish ko'li, Bobir ko'li, Olotog', Asqartog', Shakaman tog'i, Zil tog'i, Bobotog', Qog'oton tog'i, Toychaxon mamlakati, Chilbir cho'li, Turkmaniston, Shahriston, Chorsu, Registon, Astraxon, Chin-Mochin, G'azira, Toshkent, Makka Muazzam, Shahimardon, Samarqand, Madina, Mashriq, Boysun toponimik nomlar dostonda qayt etilishi barobarida qadimgi nomlar sifatida bugungi o'quvchilarga boy tarixiy ma'lumot beradi. Qolaversa, tarix va toponimika kabi fanlariga aloqador bo'lgan dastlabki tarixiy va toponimik ilmiy tushunchalarni o'zlashtirishga imkoniyat yaratiladi.

Ilmiy an'analarga ko'ra, etnonimlarga insonlarning alohida guruhini ifodalovchi xalq, urug', elat, millat nomlari kiritiladi. Dostonda uchraydigan etnonimlar: xalq nomlari (o'zbek,

o'zbak), qalmoq, qozoq, xitoychalar) va urug'-elat nomlari (qo'ng'irot eli, kashal eli, Boysun-Qo'ng'irot elati) haqidagi ma'lumotlar har o'quvchining o'zligini tanish, boshqa xalq-elatlar bilan yaxshi munosabatlarda bo'lish ruhida tarbiyalashga xizmat qiladi. Dostonda ko'p tilga olingen etnonimlarning etimologiyasi haqida o'qituvchi tomonidan sind o'quvchilariga biroz ilmiy tushunchalar berilsa, ayni muddao bo'ladi. Masalan, "qalmoq" atamasi haqida so'z yuritganda, mazkur atama mo'g'ulcha "xalimag" – aralash-quralash ma'nosini bildiradi, degan mulohazani aytgani ma'qul. Dostonda "qozoq" atamasi atigi bir marta uchraydi. "Alpomish: Qizi juvonlarni haydab o'tarman / Cho'ri qilib qozoqlorga sotarman", deydi. Tarixdan ma'lumki qozoqlar o'zbek va qalmoqlarga azaliy qo'shni bo'lgan. Shu boisdan mazkur epos dastlab O'zbekistonda yaratilganligi va versiya-variant asosida boshqa hududlarga tarqalganligidan dalolat beradi.

Mazkur dostonni o'rganishga bag'ishlangan darsda o'quvchi asar bilan tanishishi va uni tahlil qilish orqali lingvistika (tilshunoslik) faniga aloqador dastlabki ilmiy tushunchalarni ham egallash imkoniyati bor. Bu o'rinda birgina antroponimlar ya'ni shaxs nomlarini olaylik. Doston matni bo'yicha olib borilgan va aniqlangan statistika ma'lumotlarning ko'satischicha, dostonda jami 149 ta atoqli ot bo'lib, shundan 38 tasi shaxslar, yani kishi ismlari sanaladi. Mazkur antroponimlar bir vaqtida va bir hududda yashagan hamda turli davrlarda, xilma-xil hududda yashagan kishilar (epik qahramonlar) ning atoqli ot bo'lib ular bir biridan farqlanadilar bunday farqlanishlarni quyidagi tasnidiga kuzatamiz:

xatti-harakatini payqaydi:

"Boylarning molin boj qip olayin,
Bebosh bo'p ketmasin boyni ko'rayin.
Bir oziroq chiqim solib kelayin,
Yomonini borib tergab kelayin"

degan maqsadni eng avvalo boyagi itlari payqaydi, natijada, bu itlar "mazgili Chilbir"ga kelgan Surxayl Mastonga qarshi chiqadi, unga qaqshatqich zorbalar beradi:

Yaqinladi Boysarining uyiga,
Borayotgan shundayin ayyor edi,
Boysarida to'qqiz ko'ppak bor edi,
Koppaklari bu ayyorni ko'radi,
Chopib kelib bul o'rtega oladi,
Har qaysi har yoqdan tortib taladi,
Ayiqday chinqirib kampir quladi,
Boyqadami emchagidan oladi,
Iziqquti qovuqqa chang soladi,
Ayiqday chinqirib kampir quladi,
To'qqiz ko'ppak o'rtega op taladi²

Mazkur dostonni o'rganishga bag'ishlangan darsda o'quvchi asar bilan tanishishi va uni tahlil qilish orgali lingvistika (tilshunoslik) faniga aloqador dastlabki ilmiy tushunchalarni ham egallash imkoniyati bor. Bu o'rinda birgina antroponimlar ya'ni shaxs nomlarini olaylik. Doston matni bo'yicha olib borilgan va aniqlangan statistika ma'lumotlarning ko'satischicha, dostonda jami 149 ta atoqli ot bo'lib, shundan 38 tasi shaxslar, yani kishi ismlari sanaladi. Mazkur antroponimlar bir vaqtida va bir hududda yashagan hamda turli davrlarda, xilma-xil hududda yashagan kishilar (epik qahramonlar) ning atoqli ot bo'lib ular bir biridan farqlanadilar bunday farqlanishlarni quyidagi tasnidiga kuzatamiz:

a) bir vaqda, bir hududda yashagan shaxs-epik qahramon nomlari (Alpomish, Qaldirk'och, Barchin, Boysari);

b) bir vaqtda, ammo boshqa hududda yashagan epik qahramon nomlari (Tavka oyim va Qaldirk'ochoyim, Boybo'ri, Qorajon, Ko'kaman, Ko'kaldosh, Oyqashqalar, Davonbiy, Boybo'ri, Yodgor);

v) turli davrlarda va boshqa hududlarda yashagan shaxs otlari (Rustami Doston, Xo'ja Xofiz Sheroyi, Sofi Olliyor, Hazrat Ali, Iskandar, Fozil shoir Yo'ldosh o'g'li)³.

Lingvistikada, xususan, atamashunoslik tarixidan shu narsa ayonki, nomlar insonlarning orzu-umidi, eng yaxshi fazilatlari va fantaziysi asosida qo'yiladi. Lekin, shunga qaramasdan, ko'pgina nomlar xilma-xil sabablarga ko'ra qayta tobulashtiriladi va natijada yangi-

¹ Yo'ldoshev Q. va b. Adabiyot. Umumiyo'rta ta'lim maktabjarining 9-sinf uchun darslik majmua. T-2019. – B.45-46.

² Yo'ldoshev Q. va b. Adabiyot. Umumiyo'rta ta'lim maktabjarining 9-sinf uchun darslik majmua. T-2019. – B.45-46.

³ Yo'ldoshev Q. va b. Adabiyot. Umumiyo'rta ta'lim maktablarining 9-sinf uchun darslik majmua. T-2019. – B.45-46.

yangi efemik nomlar hosil qilinadi. Ayni hol insonlarning kundalik turmushidagi o'zaro munosabatlarida va ayniqsa xalq dostonlarida ham kuzatiladi. "Alpomish dostoni"da ham evfemiklashtirilgan nomlar masalan, xonim, xonto'ram, polvon, biy bobomin guli, to'ram, kabi evfemik murojaatlар ham ancha faol qo'llanilgan. Barchin tilidan aytigan quyidagi murojaatlarga – she'riy parchalarga e'tibor qilamiz:

Xonim kelsa, senday qalmoq o'lmaymi,
Xoling bilib to'g'ri yursang bo'lmaymi,
Yoki:
Chakasda shunqorim bordir,
Elda zo'ra borim bordir,
Qatorda norim bordir,
Chilla kirganda mast bo'lgan
Xatanga boshinurgan,
Ne zo'rlearning dodin bergen,
Qo'ng'irotda qaysarim bordir⁴.

Ko'ramizki, dastlabki she'riy parchada beshikkerti qilingan epik qahramon (Barchin) o'z yorining ismini aytmasdan tobulashtirish orqali "xonim" evfemasini Alpomish nomi o'rniда qo'llagan. Keyingi misralarda Barchin o'z yorini ta'rif tavsif qilish uchun yana evfemik asosga tayanadi. "Yorim bor" degan tushunchani mumkin qadar yumshatib, ayni vaqtida ulug'lab (elda zo'raborim), ko'klarga ko'tarib va maqtab (ne zo'rlearning dodini bergen) ifoda etganligini kuzatamiz. Bu tarzda evfemik murojaatlarning ijtimoiy-ma'naviy asoslari borki, ularning bir qismi milliy qadryatlarimizning mazmun-mohiyatiga borib taqaladi. Sharq ayollari o'tasida, xususan, millatimiz ma'naviyatida ayol kishi turmush o'rtog'ining nomini aytmaslik, uning o'rniqa biror evfemik murojaatdan foydalanish rusmiodati qat'iy muhrlanib qolgan. Xalqimizning yuksak ma'naviyatini va ma'naviy merosini ko'z-ko'z qiladigan "Alpomish" dostonida ham Barchinoy nutqida "Chokasta shunqorim", "elda zo'raborim", "qatordagi norim", "qo'ng'irotda qaysarim" kabi evfemik birikmalar bo'lajak yori (Alpomish)ga nisbatan qo'llangan. Umuman, dostonda er tushunchasini ifodalovchi 20 tadan ortiq evfemalar uchraydiki, ularning ichida begin, to'ram so'zlari ixcham, go'zal va ayni vaqtida damda adabiy tilga mos, hamma uchun tushunarli tarzda qo'llangan.

Dostonning quyidagi misralarida Barchinoy onasi Alpomish nomini to'g'ridan

to'g'ri aytmaganaligi va muayyan tarzda tobulashtirganini ko'ramiz:

Qozonda qaynayotgan shirboz go'sht emas,
To'da o'tirgan qizning boshi bo'sh emas,
Qizim domat bobosining uliga
Mol bergani Boysun Qo'ng'irotda elida...
Uchar qushdan o'tar bul mingan oti,
Mingni kesar, qo'da kesar po'lati...
Ko'ssa dushmanlarning qolmas toqati,
Asli o'zi qo'ng'irod elining bekzodi.
Shul qizimning bul atashkan domati,
Shul bo'ladi bir yurtning vallomati⁵

Bu she'riy parchalarning dastlabki ikki misrasidagi boshi bo'sh birikmasi mazmuniga ko'ra erga tegmagan iborasi bilan sinonim hisoblanadi. Erga tegmagan ifodasida "qo'pollik" pragmatik semasi mavjud bo'lib, boshi bo'sh iborasining evfemik vosita sifatida qo'llanishida millatimizga xos va qadriyatimizga mos andisha, uyatchanlik kabi xislatlar ko'zga tashlangan. "Alpomish"da ham bu iboradan Barchinga kelgan sovchilarga javob berishda epik qahramon juda o'rini foydalana olishgan. Masalan, "O'zbaklarning yaxshi qizi bo'lsa, boshi bo'shmi, deyin, avval so'rayin" kabi murojaat nutqidan shuni anglash mumkinki, sovchilar avval sovchi bo'lib borilayotgan qizning boshi bo'shmi? degan niyati ifodalangan. Bu o'rinda dostonni o'rganishga kirishgan har bir o'quvchi uchun iboraning ma'nosи hech bir qiyinchiliksz tushuniladi va bunga javoban boshi bo'shemas, ya'ni, Barchin Boysun – Qo'ng'irotda elida domat bobosining o'g'li Alpomishga unashirilgan, degan asosiy hukm – xulosa bilan tanishadi⁶.

Ko'rinadiki, mazkur dostonni o'rganishga bag'ishlangan darsda o'quvchi asar bilan tanishish va uni tahlil qilish orqali tarix, toponimika, etnografiya, zoologiya, lingvistika, madaniyatshunoslik, qadriyatshunoslik kabi fanlarga aloqador bo'lgan dastlabki ilmiy tushunchalar beriladi. Demak, o'quvchilarning ilmiyatfakkurini adabiyotdarsliklaridaginazariy ma'lumotlar bilan birga, fanlararo bog'lanish orqali ham shakllantirish va ma'naviy-axloqiy dunyoqarashini kengaytirish mumkin. Bularning hammasi o'z navbatida ularning zamon talablariga javob beradigan, yuksak ma'naviyatli inson sifatida tarbiyalanishiga mustahkam poydevor bo'la oladi.

⁴ Yo'doshev Q. va b. Adabiyot. Umumiyl o'rta ta'llim maktablarining 9-sinfi uchun darslik majmuva. T-2019. – 6.45-46

⁵ Yo'doshev Q. va b. Adabiyot. Umumiyl o'rta ta'llim maktablarining 9-sinfi uchun darslik majmuva. T-2019. – 6.45-46.

⁶ Yo'doshev Q. va b. Adabiyot. Umumiyl o'rta ta'llim maktablarining 9-sinfi uchun darslik majmuva. T-2019. – 6.45-46.

"SUBHAT-UL-ABROR" DOSTONIDAGI IQDLARNING TASNIFI VA TALQINI

Dilrabo Xidirboyevna Nazarova - mustaqil tadqiqotchi, Samargand davlat universiteti

Annotatsiya: Maqola fors-tojik mumtoz adabiyotining yetuk namoyandalardan biri bo'lgan Abdurahmon Jomiying 1482-yilda yozilgan "Subhat ul-abror" nomli dostonidagi iqdlarning tasnifi va talqiniga bag'ishlangan. Dostondagi iqdlarni mazmun-mohiyatiga va mundarijasiga qarab qiyosiy tarzda tasnif etilgan. Maqoladagi ikkinchi komparativistik obyekt Alisher Navoiyning "abrorlar"lar maslagida yozilgan "Hayrat-ul-abror" nomli dostonidir.

Аннотация: Статья посвящена классификации и интерпретации в эпосе «Субхат ул-аброр», написанном в 1482 году Абдурахманом Джами, одним из корифеев персидско-таджикской классической литературы. Икды в эпосе классифицируются по их смыслу и содержанию. Вторым сопоставительным объектом в статье является эпос Алишера Навои «Хайрат-уль-аброр», написанный в стиле «аброр».

Abstract: The article is devoted to the classification and interpretation of ikds in the epic "Subhat ul-abror" written in 1482 by Abdurahman Jami, one of the prominent figures of Persian-Tajik classical literature. The ikds in the Epic are classified in a comparative way depending on their content and extent. The second comparative object in the article is Alisher Navoi's epic Hayrat-ul-abror, written in the style of "abror".

Kalit so'zlar: iqd, ko'ngil haqiqati, manzum kalom, borliq.

Ключевые слова: икд, истина ума, манзум калом, вселенная.

Keywords: ikd, truth of the soul, manzum kalom, universe.

"Subhat ul-abror" dostoni muallif tomonidan iqd deb atalgan 40 ta asosiy bobdan iborat. Boblarning mazmun-mohiyati va mundarijasiga qarab uch guruhga tasnif etish mumkin: birinchi guruhdagi iqdlarda (1-6-boblar) ko'ngil haqiqatining ta'rifi, so'z, she'r va shoirlik bobida, tavhid ilmining nozik qirralari, shariat va tariqatning o'zaro munosabati, olam va odam haqida tafakkur etish tarzi, Borliq va Xudo munosabati kabi masalalar yoritiladi. 7-bobdan 34-bobga qadar tasavvuf ilmining haqiqati va unga daxldor nazariy masalalarga sharh berilgan bo'lib, bunda mutafakkir shoirning tasavvufiy-irfoniy qarashlari badiiy yo'sinda o'z ifodasini topgan. Mazkur qismni o'z navbatida ikkita guruhga – softasavvufga xosbo'lgantushunchalarhamda tasavvuf ahlining axloqiga oid tushunchalar sharhiga bag'ishlangan boblarga ajratish mumkin. Xulosaviy boblarda (35-40-boblar) shoirning ijtimoiy masalalarga bag'ishlangan qarashlari – davlatchilik asoslari, odil podshoh va sadoqatli davlat a'yонлари, farzand tarbiyasi kabi masalalar bayon etilgan.

Mazkur maqolada Abdurahmon Jomiying ko'ngil, so'z, tavhid kabi masalalarga munosabati aks etgan dastlabki olti iqdnini qiyosiy o'rganib chiqamiz. Birinchi iqd ko'ngil haqiqati yuzasidan pardani ochish masalasiga bag'ishlangan. Aytish kerakki, "Xamsa"ning ilk dostonlarida ham ko'ngil ta'rifiga oid alohida bob ajratilgan bo'lib, mazkur boblarning qiyosiy tahlili professor M.Muhiddinov tomonidan

muvaffaqiyatli amalga oshirilgan¹. Shu sababli, biz ushbu bobning tahlilida faqat ko'ngilning "Subhat ul-abror" gagina xos bo'lgan jihatlariga e'tibor qaratishni ma'qul deb hisobladik.

Jomiy ta'rifiga ko'ra, ko'krakning chap tomonida joylashgan inson a'zosi – bu hali ko'ngil emas, balki bu – ko'ngil qushining qafasidir. Ko'ngil – yurakning ichida joylashgan, ruhoniy latif bir narsa bo'lib, yurak – uning pardasi hisoblanadi. Jomiy vasf etgan ko'ngil kichik olam emas, balki ma'no yuzasidan olami kubro – katta olam (makrokosm) hisoblanadi. Azaldan omonat yuki sifatida Odamga arz etilgan xazinaning xazinaboni ham, abadiyat olamining ezguliklarini yoyuvchi ham ko'ngildir. Insonning tirikligi, insoniylik mohiyati ham ko'ngilning borligi bilan belgilanadi. Hamma tirik jonni ham ko'ngil sohibi deb bo'lmaydi. Badan jon bilan, jon esa ko'ngil bilan tirik. Ko'ngil tirikligi mahramlik tufayli sodir bo'ladi, qolaversa, bu xislat faqat odam bolasiga xosdir, deydi Jomiy:

Tan ba jon zindavu jon zinda ba dil,
Nest har jonvar arzanda ba dil.

Zinda budan ba dil az mahrami ast,
In hunar xosiyati odami ast².

(Mazmuni: Jism – jon bilan, jon esa ko'ngil bilan tirik. Hamma jonli mavjudot ham ko'ngilga arzitilmagan. Ko'ngil bilan tirik bo'lmoq mahram bo'lish tufaylidir. Bu hunar insonga xos erur.)

Ko'ngil sohibi bo'lish uchun butun hayotni sarflasang ham kam. Chap ko'ksingdag'i yurak

¹ Муслиҳиддин Муҳиддинов. Комил инсон – адабиёт идеали. – Тошкент: Маънавият, 1999.

² Джами, Абд ар-Рахман. Субхатул-аброр. Критический текст. Под ред. и введением Ахмад Хусейн Тарбият. - Москва: Наука, 1984. С-155

pardasi ortida yashirin bo'lgan ko'ngil chirog'ini yoqish uchun uzoq yillar bag'ir qoni yutib, fano tuprog'ini ko'zga to'tiyo qilmoq kerak bo'ladi. Ko'ngli tirk, ya'nı hamisha mangu va barhayot chashma – ilohiy ma'rifatdan bahramand bo'lgan zotning barakotidan bahramand bo'lgan taqdirdagina bilimsizlik, g'ofillik va jaholat zulmatidan qutulmoqqa imkon topiladi. Qorong'u kechada chiroq rahnamo bo'lib, adashmaslik va chohlar tubiga tushib ketmaslikka sabab bo'lgani kabi, ko'ngil sohibi bo'lish uchun nur va ziyo manbai bo'l mish pirning suhabatidan va ta'limidan bahramand bo'lish kerak bo'ladi:

*Chu charog'e, ki naboshad dudash,
Rahnamo soz so'y maqsudash.
Partavi nuri dili pir ast on,
Ki chu xurshed jahongir ast on.
Dida mapsand az on nur faroz,
Hastii xesh dar on nur bibo³.*

(Mazmuni: Tutun chiqarmaydigan chiroq kabi munavvar bu ko'ngilni maqsuding tomon rahnamo va yo'boshchi etgil. Bu nur – pirning ko'nglidan taralayotgan yog'du erur. Bu yog'du quyosh kabi butun olamni munavvar etib, jahongirlig qiladi. Ko'zingni bu nurdan uzma, butun borlig'ing bilan bu nurga fido bo').

"Hayrat ul-abror"da ham ko'ngil va yurakning o'rtaсидаги farq ifodalанади:

*Buki ko'ngul dersen, erur bu yurak,
Ism ko'ngul birla anga mushtarak.
Ko'ngul erur bulbuli bo'stoni roz,
Quds harimida bo'lub jilvasozuhd
Solik ani Arshi muallo dedi,
So'fi ani olami kubro dedi⁴.*

"Subhat ul-abror"da "Hayrat ul-abror"dan farqli o'laroq, so'fi so'zi ko'ngil haqidagi bobda qo'llanilmagani bilan uning talqini tasavvufi talqinlarga to'la mos tushadi. Shuningdek, tasavvuf olaming eng mashhur siymolaridan biri – Aynulquzzot Hamadoniying diniy bilimlarda eng nuktadon va donishmand kishilardan biri hisoblanishiga qaramasdan, ko'ngil sinoatlarini anglash va kashf etish uchun mashhur shayx Ahmad G'azzoliya shogird tushgani haqidagi hikoyatni keltiradi. Odatda, "Xamsa"dagi maqolatlarning yakunida soqiy yo mug'anniya murojaatlar bo'lib, unda shoir o'z umumlashmalarini may, sharob, mutrib, navo, ohang, qo'shiq kabi obrazli tim sollarga bog'liq holda ifodalagan. Masalan, birinchi hayratning so'ngida Navoiy soqiya quydagicha murojaat qiladi:

*Chekti bu hayrat bila o'tluq xuro'sh,
Kim bori go'yo edilar, ulxamo'sh.
Soldi dimog'ig'a bu xomo'shluq*

*Oh buxori bila behushluq.
Soqiy, yetubdur yana jismimga tob,
Yuzuma ur, boda suyidin gulob.
To topibon hush takallum tuzay,
So'z chamani ichra navo ko'rguzay⁵.*

Ko'rinib turibdiki, Navoiyning murojaati sharob tarqatuvchi soqiya emas, balki ilohiy ma'rifatning xazinasi bo'lgan ramziy timsol – ma'rifat piriga qaratilgan. Nizomiydan boshlangan xamriyotlar Navoiy va Jomiy dostonlarida sof tasavvufiy xarakter kasb etgan. Jomiy "Subhat ul-abror" dostonida yanada ilgarilab, soqiya murojaatlarni qisqartirib tashlaydi. Uning dostonida soqiynoma yo mug'anniynomalar ko'zga tashlanmaydi. "Xamsa" dostonlaridan farqli ravishda bunda munojotnomalar borki, bu ham "Subhat ul-abror"ning o'ziga xosligini ta'minlagan.

So'z ta'rifidagi ikkinchi iqddaa Jomiy shoirlik barobarida o'zining falsafa va hikmat borasidagi tafakkur qudratini ham namoyon etadi. Uning talqinida so'z faqat adabiy makonning asosi quroli emas, balki ma'no dengizining gavhari, olam yaralishining asosi, Borliqning eng oliy durdonasi hisoblanadi. Jabrail qanotining ovozi, Isrofil surining navosi, Lavhi mahfuzning sirru sinoatlari – barchasi so'zning ilohiyligidan darak beradi:

*Suxan az Arshi barin omadaast,
Bahri pokoni zamin omadaast.*

(Mazmuni: So'z Arshi a'lodon nozil bo'lgandir. Kalom Yerdagi pok insonlar uchun ingan).

Hikoyat bobida zolimligi bilan nom chiqargan Hajjoj bin Yusufning qatl etishga hukm qilingan mazlumning so'zamolligi tufayli gunohidan kechishi voqeasi keltirilib, shu orgali Jomiy so'z agar o'z o'rnda ishlataladigan bo'lsa, muqarrar o'limdan ham xalos etishi mumkinligi, noto'g'ri qo'llanilgan kalom esa halokatga sabab bo'lishini ta'kidlaydi.

Uchinchi iqddaa esa she'r, ya'nı manzum kalomning boshqa so'z turlaridan ustun ekanligi haqida fikr yuritiladi. Shoir mavzun so'z latofat va go'zallik bobda barcha go'zallardan ham go'zalroq va dilrabo ekanini ta'kidlab, vazn, qofiya, radif, tashbih, tajnis, tarse', majozkabi she'r poetikasiga daxldor atamalarni qollab, so'z o'ynlari qiladi. Uning talqiniga ko'ra, she'r tufayli so'fiylarning samo majlislari qiziydi, mutrib va xonandalarning navolari she'r tufayli ko'ngillarga huzur bag'ishlaydigan qudrat kasb etadi. She'rning qudrati – saltanat qudratidan ham buyukroq. Jomiyning aqidasiga ko'ra, basmala, ya'nı "Bismillah" oyati mavzun kalom bo'lgani uchun Qur'oni karim oyatlarining

toji hisoblanadi. Agar nazmiy kalom yomon bo'lganida Qur'oni karimda vazn qoidalariga to'kis tushadigan oyatlar bo'lmasdi:

*Basmala toji sari Qur'on ast,
Z-on ki sanjida ba in mizon ast.
Vazn agar mujibi nuqson budy,
Harfi mavzun na zi Qur'on budy.*

(Mazmuni: Basmala oyati Qu'oni karim oyatlarining tojidir, chunki u vazn me'yorlariga javob beradi. Agar vaznli so'z aytish nuqson bo'lganida edi, Qur'on oyatlarida vazn unsurlari bo'lmasdi.)

"Hayrat ul-abror"ning mugaddimaviy boblarining ikkitasi so'z ta'rifni hamda nazmnинг nasrdan afzalligi haqida. Undagi mana bu bayt "Subhat ul-abror"dan yuqorida keltirgan misol bilan bir ma'noni ifoda etishi ikki mutafakkirning so'z xususidagi qarashlari yagona maslakka mos tushishidan guvohlik beradi:

*Bo'lmasa ejoz maqomida nazm,
Bo'lmas edi Tengri kalomida nazm⁶.*

To'rtinchи bobda olamning yaralishi va undagi yaratiqlar – Yaratganning biru borligiga dalolat qilishi haqida so'z yuritiladi. Mazkur bob Jomiyning tafakkur olami, dunyoqarashi va e'tiqodining bayonnomasi desak ham xato qilmaymiz. Manbalardan ma'lumki, Abdurahmon Jomiy o'z davridagi jamiyki bilimlarni puxta o'zlashtirgan qomusiy olim hisoblangan. Ayniqa, islam dini ta'limoti bag'rida kamol topgan fiqh, kalom, hadis, tafsir kabi ilmlarda o'z davrining eng yetuk olimlaridan hisoblangan. Bundan tashqari, u – yirik faylasuf va nazariyotchi olim ham edi. Falsafa fanlari nomzodi Ja'far Xolmo'minovning e'tirofiga ko'ra, Ibn Arabiy asos solgan vahdat ul-vujud ta'limotining hanafiy-naqshbandiy talqinini yaratishda Jomiyning hissasi beqiyos⁸.

"Subhat ul-abror"ning to'rtinchи iqidda basirat ko'zi bilan olamdagи ajoyibotga nazar solib, undagi nizom va tartiblarni, qonuniyatlar va hikmatlarni inson aqlidan tashqarida bo'lgan qudrat orgali boshqarilishini, bu qudratning o'zini anglashga insonning aqli ojiz ekanligini, faqat uning yaratiqlarining mohiyati haqida tafakkur qilish orgali uning ilmi, qudrati va zoti – mohiyati haqida o'zining imkoniyati darajasida xulosa chigarish mumkinligini bayon etadi. Ko'ngil haqidagi bobda shoir agar insonni tanish ahamiyati haqida fikr yuritgan bo'lsa, ushbu iqddaa Xudoni bilishga da'vat etadi.

Xudoni bilish va tanish yo'llari ko'p. Lekin, Jomiyning fikriga ko'ra, eng maqbul yo'l bu – tasavvuf yo'li. Shuning uchun u hikoyatda

kalom ilmining olimi bilan so'fiyning bahsini keltirib, so'fiyning g'olib kelganini bayon etadi. Jomiyning talqiniga ko'ra, Haq va haqiqatga bahs-munozara va tortishuvlar bilan emas, balki anglash va anglatish yo'li bilan erishiladi. Haqni biliш haqiqat yo'ldeк uzoq va uzlusiz jarayon, bepoyon yo'l. Bu yo'lning oxiri yo'q ekan, uning oxiri haqida hukm chiqarish va shu hukmni boshqalarga o'tkazishga urinish (kalom ilmi namoyandalari shu yo'ldan boradilar) kerakli samarani bermaydi. Undan ko'ra har bir kishi ilohiy ma'rifatdan o'z imkoniyatlari doirasida bahramand bo'lib, to'g'ri yo'ldan adashmasdan yurishni kasb etmog'i lozim.

Mustahkam e'tiqodi bo'lmay turib, gumrohlar safida yolg'on gapirish, kufr amallarni bajarish, gunoh va xatolardan chekinmaslik, haromdan hazar qilmaslik kabi nojo'ya amallarni qila turib, tayhid va yakkaxudolikdan iddoa qilish bema'nilikdir. Haqni yagona deb bilgan odam ko'nglini ham yakka va yagona Xudoning muhabbatiga sazovor makonga aylantirishi kerak. Jomiy dinni eng avvalo go'zal axloq va ma'rifat deb bilgan. Uning bu qarashlari "Hayrat ul-abror"dagi uch hayrat bilan to'la-to'kis mos tushadi.

Beshinchи iqddaa shoirdinshunos sifatida mulohaza yuritgan bo'lsa, oltinchi iqddaa uni biz mutafakkir hakim, falsafa bilimdoni sifatida ko'ramiz. Aytish kerakki, Jomiyning o'zi falsafa va faylasuf so'zlariga salbiy munosabatda bo'lgan. U Yunon falsafasiga tayangan ta'limotlarni asossiz va noto'g'ri deb hisoblab, shu ta'limot tasiridagi kishilarning bilimi imon nuri bilan yo'g'rilmagani uchun qattiq tanqid qilgan. Shuning uchun, sof islamiy e'tiqod zamirida shakllangan Jomiyning falsafiy qarashlariga hikmat, uning o'ziga nisbatan esa hakim so'zini qo'llash to'g'riqo bo'ladi.

Ibn Arabiyning vahdat ul-vujud ta'limotining sharhlovchisi bo'lgan Jomiy oltinchi iqddaa Borliq haqiqati o'z mohiyatiga ko'ra Haq taolo ekani, barcha yaratiqlarning mavjudligi ham Unga bog'liq ekani, vujud, ya'nı Borliqning mohiyati yakka va yagona Xudoning o'zi ekani haqida obrazli tilda fikr yuritadi. Mazkur bobda tajalliy nazariyasi, yaralish bosqichlari – ilohiy Zot va Sifot olami, Aqli kul, Nafsi kul, Aql va Nafsning o'n bosqichi, falaklar, sayyoralar, ma'danlar, o'simliklar, jonli mavjudot va alaloqibat inson olaming yaralishi bosqichi majoziy yo'sinda talqin qilingan. Umuman olganda, "Subhat ul-abror" dostoni Jomiyning ontologik va gnoseologik qarashlarini o'rganish uchun muhim manba hisoblanib, alohida tadqiqotni talab qiladi.

3. Джами, Абд ар-Рахман. Субхатул-абор. Критический текст. Под ред. и введением Ахмад Хусейн Тарбият. - Москва: Наука, 1984. С-155.

4. Алишер Навоий. Тўла асарлар тўплами. Олтинчи жилд. Хамса. Ҳайрат ул-абор. Тошкент. Ф.Гулом номидаги НМИУ, 2013. 62-бет.

5. Алишер Навоий. Тўла асарлар тўплами. Олтинчи жилд. Хамса. Ҳайрат ул-абор. Тошкент. Ф.Гулом номидаги НМИУ, 2013. 70-бет.

6. Джами, Абд ар-Рахман. Субхатул-абор. Критический текст. Под ред. и введением Ахмад Хусейн Тарбият. - Москва: Наука, 1984. С-163.

7. Алишер Навоий. Тўла асарлар тўплами. Олтинчи жилд. Хамса. Ҳайрат ул-абор. Тошкент. Ф.Гулом номидаги НМИУ, 2013. 51-бет.

8. Джакфар Колуминов. Влияние учения Ибн-Ал-Араби на развитие мистических аспектов. Материалы международной конференции . Алматы-2006 г.

SINGARMONIZM QONUNIYATI G'ÖZİ OLIM YUNUSOV TALQINIDA

Gulnoza Shukurovna Ergashova – tayanch doktorant, Toshkent davlat o'zbek tili va adabiyoti universiteti

Annotasiya: Maqolada ma'rifatparvar jadid adibi G'ozzi Olim Yunusovning XX asr boshlaridagi singarmonizm hodisasiga oid qarashlari ilmiy tahlil qilingan. Mazkur davrda yangidan isloh qilingan alifbo va imloda o'zlashma leksemalarni singarmonizm qonuniyati asosida aks ettirishga oid tavsilarini izohlangan.

Аннотация: В данной статье проанализированы взгляды относительно сингармонизма джадида-просветителя Гази Али-Юнусова в начале XX века. Также в ней прокомментированы рекомендации ученого об отражении закономерностей сингармонизма в реформированном в то время узбекского языка, основанном на латинской графике

Abstract: The article provides a scientific analysis of the views of the enlightening Jadid writer Ghazi Olim Yunusov on the phenomenon of synharmonism in the early twentieth century. Recommendations for the reflection of lexemes in the newly reformed alphabet and spelling during this period on the basis of the law of synharmonism are explained.

Kalit so'zlar: dialekt, singarmonizm, til oldiligi, til orqalik, lablanganlik, lablanmaganlik, konvergentsiya, divergentsiya.

Ключевые слова: диалект, сингармонизм, гласные переднего ряда, гласные заднего ряда, огубленные гласные, неогубленные гласные, конвергенция, дивергенция.

Keywords: dialect, synharmonism, thickness, subtlety, front-tongue, back-tongue, labial, non-labial, convergence, divergence.

XIX asr oxiri XX asrning boshlarida Turkistonda ijtimoiy hodisa sifatida shakllangan jadidchilik harakati o'zbek milliy ongi, ijtimoiy-estetik tafakkuri taraqqiyotida alohida o'rinn tutadi. Jadidlar jamiyatdagi ijtimoiy-iqtisodiy, madaniy-ma'rifiy, maktab va maorif sohalari qatorida milliy til, adabiy til, alifbo va imlo masasalarida ham yangilanishlar tarafdoi bo'lib maydonga chiqishadi. Mazkur davrda o'zbek matbuotida adabiy til, alifbo va imlo masalalarini bilan bog'liq ko'plab bahs-munozalar bo'lgan. Tilni soflashtirish va soddalashtirish, jonli xalq tili asosida yagona adabiy tilni shakllantirish, adabiy tilning yozma shakli uchun arab yozuviga asosidagi eski o'zbek yozuvidan lotin yozuviga o'tish, lotin alifbosidagi yozuv uchun imlo me'yorlarini o'zbek tilining asl tabiatidan kelib chiqqan holda yaratish kabi vazifalar kun tartibiga qo'yiladi.

Mazkur davrda singarmonizm til hodisasing talqini ham ko'p munozaralarga sabab bo'lgan va uning qonuniyati, asosan, to'g'ri belgilangan. Biroq uning o'zlashma so'zlarda amal qilinishi masalasida yagona yondashuv bo'lman.

XX asrning 20-yillarida yangi alifboga o'tish, o'zbek tilining fonetik qonuniyatlarini belgilash va uni adabiy tilda qo'llash, bunda singarmonizm qonuniyatining amalda bo'lish yoki bo'lmasisligi xususida Abdurauf Fitrat, Ashurali Zohiriy, Abdulla Alaviy, Otajon Hoshim, G'ozzi Olim Yunusov kabi davr ziyoilari matbuotda katta munozaralar yuritishadi.

G'ozzi Olim Yunusovning o'zbek folklorshunosligi rivojidagi faoliyatini monografik tadqiq qilgan U.S.Amonovning ta'kidlashicha¹ adib o'zbek urug'lari, ularning tarixi, tarqalishi, tili, lajhalarini to'g'risida fundamental tadqiqotlar olib borar ekan, xalq hamda tanglay uyg'unligi nutq ravonligini

asarlarini jonli tilda, sheva elementlari bilan yozib olib, o'z qarashlarini asoslashga intilgan. Shu orqali uning folklorshunoslik faoliyati bilan birga tilshunoslik, xususan, shevashunoslik faoliyati parallel ravishda rivojlanib borgan.

Darhaqiqat, o'zbek tili turkiy tillar ichida eng ko'p shevali til bo'lganligi uchun ham bu tilning juda ko'p nazariy va amaliy masalalarini hal etish lahja va sheva materiallarini o'rganish, tahlil etish masalalari bilan aloqadordir. XX asr boshlarida davr ziyoilari oldida jonli xalq tili asosidagi yangi o'zbek adabiy tilini hamda shunga monand lotin yozushi asosidagi yangi o'zbek alifbosi va imlosini yaratish masalalarini turar ekan, adabiy tilning yozma shaklidagi imlo me'yorlarini ishlab chiqishda xalq lahja va shevalaridagi fonetik qonuniyatlarini ham yozma nutqda aks ettirishga alohida e'tibor qaratishadi. Chunki shevalarda tilimizning milliy xususiyatlari to'la va aynan saqlanganligini, o'z navbatida, ular to'g'ri anglashadi. O'zbek tilining asl milliy tabiatini aks ettiruvchi ana shunday belgilardan biri singarmonizm qonuniyati hisoblanadi.

Ma'lumki, singarmonizm, ya'ni ohangdoshlik hodisasi turkiy tillarda qadimdan mavjud bo'lib, u tovushlardagi uyg'unlikni, o'zaro ohangdoshlikni ta'minlaydi. Singarmonizm unlillardagi til oldilik va til til orqalik, lablanganlik va lablanmaganlik; undosh tovushlardagi jaranglilik va jarangsizlik hodisasi bilan xarakterlanadi. Bu jarayon turkiy tillar tarixinining qadimgi davridan boshlab 1940-yilga qadar o'zbek adabiy tilining asosiy fonetik qonuni sifatida qaralib kelingan. Hozirgi o'zbek adabiy tilida ham ohangdoshlik qonuniyati saqlangan. Aksariyat hollarda labial uyg'unlik buzilgani bilan undoshlardagi jaranglilik, jarangsizlik fundamental tadqiqotlar olib borar ekan, xalq hamda tanglay uyg'unligi nutq ravonligini

ta'minlashga xizmat qiladi.

Ta'kidlanganidek, o'zbek adabiy tili shakllangandan to 1940-yilga qadar tilimizda singarmonizm qonuniyati saqlanib keldi. Singarmonizm masalasi adabiy tilning tayanch dialekti kontekstida qaralishi lozim bo'lgan masalalardan hisoblanar ekan, XX asrning 40-yillarida adabiy til uchun o'zbek tilining Toshkent-Farg'ona dialekti² tayanch dialekt sifatida belgilangandan so'ng, singarmonizm qonuniyatiga salbiy munosabat hambildirilgan³. XX asrning 20-yillarida singarmonizm masalasi til-imlo munosaralarida ham jiddiy muhokama qilingan. O'rganilayotgan davrda singarmonizm qoidasi ilmiy adabiyotlarda, xususan, Abdurauf Fitratning "O'zbek tili qoidalari to'g'risida bir tajriba. Sarf" nomli asarida ilmiy asoslangan⁴. Vaqtli matbuotda esa shu davrda ijod qilgan ziyoililar turli munosabatlar bilan bu qonuniyatga o'z nuqtayi nazarlarini qaratganlar. Shular qatorida ma'rifatparvar jadid adibi G'ozzi Olim Yunusovning bu boradagi qarshlarini tahlil qilmoqchimiz.

G'ozzi Olim Yunusovning "Qizil O'zbekiston" gazetasining 1928-yil 38-sonida "Yana til-imlo masalasi ustida" nomli maqolasasi e'lon qilinadi. Muallif maqolada dastlab o'sha davrda lotin alifbosiga asoslangan yangi imlo qoidalari tarihsizliklarning asosiy sabablari haqida to'xtalar ekan, asosiy muammo o'zbek tilidagi arabcha, forscha o'zlashma so'zlarini yuzuvda aks ettirish borasida bo'layotganligi quydagicha tafsiflaydi: "Bu kun bizni imlo masalasida eng ko'p shoshirg'on narsa til masalasidir. Chunki tilimiz faqat turkiy so'zlardan uyushmasdan buning orasiga turli chet so'zlar ham kirib o'rashg'on. Turkiy til uchun tuzilgan qonun-qoida ularga yot keladur, ular bu qoidaga bo'yusunmaydir. Natijada imlo ustida chatoqliklar bo'lmoxda... Bu imloning ham boshiga kelgan og'ir kunlar chet so'zlar kasri bilan bo'lmoxda. 1921-yilda arab so'zlarini buzib yozishga qarshi bo'lg'onlar, bir necha vaqt tortishmadan so'ng, harfini o'zgartirmasdan buzib yozishga rozi bo'lib edilar... Endigi tortishmamiz arab so'zini buzib yozish yoxud harflarni o'zgartirish ustida emas, balkim chet so'zlarini singarmonizm qoidasiga, ya'ni qalinlik, ingichkalikka uydirish ustida boradir"⁵.

Muallif bu fikri orqali davr adabiy tilida singarmonizm qonuniyatini saqlash masalasini aynan eski o'zbek yozuvining isloh qilinishi jarayoni bilan qiyosan izohlamoqda. Haqiqatan, 1921-yilda uzoq yillar iste'molda bo'lib kelgan arab yozuviga isloh kiritiladi. Isloh, asosan, faqat arablar talaffuzigagina xos bo'lgan zod

- sod - "سۇد" - "سۇد" - "سۇد" - "سۇد"

- harflarining yozuvdan chiqarib

tashlanishida o'z ifodasini topadi. Ularning o'rni iga sod va se "سۇد" - "سۇد" harflari uchun harflari uchun te - "سۇد", zo va zod "سۇد" harflari uchun ze - "سۇد" harfi qo'llanishi belgilanadi. Shu bilan birga isloh qilingan eski o'zbek yozuvida qisqa unililar hamda vov- "سۇد" harfini ifodalovchi uchta tovush uchun ham maxsus belgilar qabul qilinadi.

Ushbu istiloh quyidagi jadvalda aks etgan:

Eski yozuvda	Isloh qilingan yozuvda	Hozirgi adabiy tilda ifodalagan tovush shakli
ا	ا	ا
ي	ي	ي
غ	غ	غ
چ	چ	چ
ڦ	ڦ	ڦ

Jadval asosida ko'rishimiz mumkinki, 1921-yilda eski o'zbek yozuvini isloh qiluvchilar xalq orasida savodsizlikni tugatish maqsadida eshitilgan tovushni yozuvda aks ettirish tarafdoi bo'lishgan.

Maqolada muallif masalaga ilmiy yondashgani holda Toshkentda ittifoq lotinchilarining keng plenumi bo'lib o'tganligini va unda tatar tilshunosi professor Bakir Cho'bonzodaning o'z ma'rurasida turkiy tillarning singarmonizm qoidasidan uzoqlasha borayotganligi, bu qonuniyat turkiy tillarning ma'lum qismidagini saqlanayotganligi, aksariyat tillarda bu qonuniyat buzilganligi, shuningdek, turkiy tillar uchun fonetika qoidasi muvofiq kelishi haqidagi fikrlariga va uni q'llab-quvvatlovchilarga keskin qarshi chiqadi.

Shuni ta'kidlash kerakki, 20-yillar oxirida lotin alifbosiga o'tish arafasida o'zbek tilidagi unlilar tizimini belgilash muhim masalaga aylanadi. Bumasalayuzasidan rusturkologolimi Y.D.Polivanov olib borgan izlanishlari natijasida turkiy tillar fonologik tizimida ro'y bergan konvergentsiya, divergentsiya hodisalarini ochib berish asosida Toshkent dialektida singarmonizm qonuniyati yo'qolganligi, olti unli fonema mavjudligini ko'rsatadi va o'zbek yozuvining ham shunga asoslanishi lozimligini ta'kidlaydi. G'ozzi Olim esa mazkur maqolasida bu fikrga quydagicha munosabat bildiradi: "...Oling, professor Polivanovni. Ul til to'g'risida bizga shunday yo'l ko'rsatdikim, u yo'lga Kirg'an kishi, albatta, odoshadi... Bas. Bu kungi to'siqlarg'a qarab singarmonizmdan qo'l tortmaymiz. Singarmonizm o'zbek adabiy tilining yengilmas temir quroli, jondir. Singarmonizmga qarshi bo'lg'onlar

¹ Амонов У. Ўзбек фольклоршунослиги хрестоматияси. – Тошкент: "Paradigma", 2018. – Б. 9.

² Ashirboyev S. O'zbek dialektologiyasi. – Toshkent: Nodirabegim, 2021. – B.95.

³ Маллаев Н. Ўзбек адабёти тарихи. – Тошкент: Ўқитувчи, 1976. – 564 бет; Жамалханов Х. Основы узбекской графики. – Ташкент: Фан, 1991. – С.23.

⁴ Фитрат А. Ўзбек тили қоидалари тўғрисида бир тажриба. Сарф. – Тошкент: Ўздавнашр, 1925. – Б.11.

⁵ G'ozzi Olim Yunusov. Yana til-imlo masalasi ustida. // "Qizil O'zbekiston" gazetasasi. – Toshkent, 1928-yil, 38-son.

o'zbek adabiy tilini yiqmoq istaganlar yoxud bu tilning kelgusidagi o'ynayturg'on rolini tushunmaguchilardir"⁶

G'ozi Olim Yunusov arabcha, forscha o'zlashmalarning adabiy tildagi salmog'i oz miqdorda ekanligini, biroq shunday bo'lsa-da, o'zlashma so'zlarni ham, o'z ta'biri bilan aytganda, "singarmonizm qoidasiga bo'yundirish, ya'ni qalinlik, ingichkalikka uydish" tarafdoi bo'ladi. Shuningdek, bunday so'zlarning o'zbek tilida yoinki boshqa turkiy tillarda juda oz miqdordaligi singarmonizmning ahamiyatini yo'qotmasligini ta'kidlaydi va o'zlashma so'zlarni ham imlo qoidalarini ishslash chog'ida singarmonizmga bo'yundirish lozimligini uqtiradi.

Muallif maqola so'nggida bir necha o'zlashma so'zlarni singarmonizm qoidasi asosida imloda aks ettirish bo'yicha o'z tavsiyalarini keltiradi:

Arab va fors tillaridagi shakli	Eski o'zbek asl yozuvdag'i shakli	G'ozi Olim tavsiyasi	Olim etgan shakl	Lotin alifbosida berilishi
بَعْرَةٌ	بَعْرَةٌ	بَعْرَةٌ	bejora	
بَعْرَةٌ	بَعْرَةٌ	بَعْرَةٌ	bechora	
شَرْفٌ	شَرْفٌ	شَرْفٌ	sharofat	
سَلَامٌ	سَلَامٌ	سَلَامٌ	salomat	
سَاعِدٌ	سَاعِدٌ	سَاعِدٌ	soul	
عَرَاسٌ	عَرَاسٌ	عَرَاسٌ	urasat	
فَرَسٌ	فَرَسٌ	فَرَسٌ	farosat	
كَوَافِدٌ	كَوَافِدٌ	كَوَافِدٌ	koranda	
دَهْنٌ	دَهْنٌ	دَهْنٌ	doka	
قَوْزٌ	قَوْزٌ	قَوْزٌ	qoz'oz	

Bundan korishimiz mumkinki, G'ozi Olimning chet so'zlarni singarmonizm qoidasi asosida imloda aks ettirish bo'yicha tavsiyasi ham aynan yuqorida keltirilgan 1921-yilda eski o'zbek yozuvining isloh qilinishi bilan bog'liq qoidalarga mos keladi. Demak, bu masalada G'ozi Olim arabcha, forscha o'zlashmalarni singarmonizm qoidasiga bo'yundirishni eski o'zbek yozuvdag'i harflarni o'zgartirish orqali

o'qitish ishlarini yengillashtirish bilan bog'laydi.

Umuman olganda, singarmonizm qonuni o'zbek tilshunosligi tarixida e'tirof etilgan masalalardandir. Tilshunoslik tarixida bu qonuniyathaqidaturlichafikrlarbildirilganligiga qaramay, turkolog olim A.K.Borovkov eski o'zbek tili, xususan, Alisher Navoiy asarlari tili shahar va qishloq shevalarini birlashtirgan, bu tilda singarmonizm unsurlari mavjud deb xulosa qilgan edi⁷. Bu hodisa hozirgi o'zbek adabiy tilida qabul qilinmagan bo'lsa-da, hozir ham o'zbek shevalarida mavjud va bu qonuniyat o'zbek tilini turkiy tillarga daxldor qilib turibdi.

Professor G'ozi Olim Yunusov ham XX asr boshlarida o'zbek tilida, ayniqsa, qishloq shevalarida singarmonizm mavjudligini, tildagi unli va undosh tovushlar bir qator belgilariغا ko'ra farqlanishini, bu farqlanish fonologik qimmatga ega ekanligini haqli ravishda e'tirof etadi va quyidagicha umumiyl xulosaga keladi: "Tilimizning singarmonizmsiz yashay olmaslig'i, natijada bu kungi qoida o'rning'a bir necha qoidalarning maydong'a chiqish ehtimoli borlig'i tajriba bilan isbot etilmishdir. Tilimizdag'i boshboshoqlikni yolg'iz singarmonizm birlashtirishini bu kun til tekshiruvchilarimiz ochiq anglashlari lozim"⁸. Demak, G'ozi Olim Yunusov mazkur davrda singarmonizm hodisasingin asl mohiyatini to'g'ri anglagan, lotin grafikasida asoslangan o'zbek alifbosining imlo me'yorlarini ham aynan singarmonizm qonuniyati asosida ishlab chiqish tarafdoi bolgan.

Anglashiladiki, mazkur davrda arab yozuvidan lotin yozuviga o'tishning qiyin muammo ekanligi e'tirof etilgan va bu masalani hal etishda matbuot nashrlarida fikr bildirganlarning aksariyati arab yozuvida savod chiqarganligi masalani yanada murakkablashtirgan. Shunga qaramay, G'ozi Olim Yunusov o'zbek tilining asosiy fonetik qonuni bo'lgan singarmonizm hodisasi haqida fikr bildirishda yetarlicha ilmiy va amaliy tajribaga ega bolgan. Ayniqsa, uning o'zbek adabiy tilining tayanch dialektini belgilashda singarmonizmli va singarmonizmni yo'qotgan shevalarning har ikkisini ham e'tiborga olish lozimligi haqidagi fikrlari muhim ahamiyat kasb etib, hozirgi mavjud ilmiy adabiyotlarimizdag'i fikrlarga to'la mos keladi. Adibning o'zbek tili fonologik tizimini yaratish, fonetik xususiyatlarning ilmiy talqini haqidagi nazariy fikrlari esa hozirgi ilmiy fonetikamiz uchun ham qimmatli manba bo'la oladi.

6 G'ozi Olim Yunusov. Yana til-omlo masalasi ustida. // "Qizil O'zbekiston" gazetasi. – Toshkent, 1928-yil, 38-son.

7 Боровков А. Алишер Навои-как основоположник узбекского литературного языка // Алишер Навои. – Москва, 1946. – С.107.

8 G'ozi Olim Yunusov. Yana til-omlo masalasi ustida. // "Qizil O'zbekiston" gazetasi. – Toshkent, 1928-yil, 38-son.

МАГИЧЕСКИЙ РЕАЛИЗМ В МИРОВОЙ ЛИТЕРАТУРЕ

Зиёахмад Алишер ўғли Каримов – преподаватель Джизакский государственный педагогический института

Аннотация: В данной статье рассматривается вопрос о магическом реализме в мировой литературе. Сообщается, что произведения магического реализма получили распространение в XX веке в литературе разных стран и заняли прочное положение в мировой литературе последних десятилетий. Уделяется внимание знаковым произведениям в современной латиноамериканской литературе, написанным в русле магического реализма.

Annotatsiya: Ushbu maqola sehrli realizmning kelib chiqishi haqidagi savolni ko'rib chiqadi. Ma'lum qilinishicha, sehrli realizm yo'nalishidagi asarlari XX asrda turli mamlakatlar adabiyotida keng tarqalib, keyingi o'n yilliklarda jahon adabiyotida mustahkam o'rین egallagan. Zamoniaviy Lotin Amerikasi adabiyotida sehrli realizmning janri bo'yicha yozilgan asosiy asarlarga e'tibor qaratilgan.

Abstract: This article examines the question of the origins of magical realism. It is reported that works of magical realism have spread in the twentieth century in the literature of different countries and have taken a strong position in world literature in recent decades. Attention is paid to iconic works in modern Latin American literature, written in the mainstream of magical realism.

Ключевые слова: магический реализм, европейские завоеватели, чудо, чудесная действительность, Латинская Америка, культурная память, фольклор, легенды.

Keywords: magic realism, European conquerors, miracle, wonderful reality, Latin America, cultural memory, folklore, legends.

Сам термин магический реализм (оба 20-е годы XX века жили в Париже, участвовали в сюрреалистическом движении). Между тем, они никогда не были верными учениками сюрреализма, и те идеи, которые они получали из авангардизма, они переводили на совершенно иной лад, подчиняя их, своим художественным задачам. Наконец, третья теория, наиболее распространенная именно в Латинской Америке, принадлежит кубинскому писателю А.Карпентьеру и сформулирована в словосочетании чудесная реальность.

Суть этой теории состоит в том, что Карпентьер прежде всего, по-новому объясняет значение слова «чудо». Он утверждает, что словари неправильно толкуют слово чудо, связывая его с восхищением, удивлением. На самом деле, чудесное единственное, что под собой должно подразумевать – это превышение нормы, чудесное, что-то необычное, экстраординарное. И сама действительность Латинской Америки чудесна. И именно оттуда, из чудесной действительности, берется реальность, берутся стимулы магического реализма.

Казалось бы, все просто объяснено, вместе с тем эта теория немного неосновательна она не учитывает того факта, что все-таки фольклорно-мифологическая среда сохранилась далеко не везде, а главное –не все латиноамериканские писатели являются представителями этой фольклорной среды. Другая теория ищет истоки магического реализма в европейском сюрреализме, для них принципиально важен тот факт, что родоначальниками магического реализма являются М.А. Астуриас и А.Карпентьер

О каких нормах говорит Карпентьер? Понятное дело имются в виду европейские нормы, так выявляется

одно очень важное, интересное свойство латиноамериканского художественного сознания. А именно: действительность, писатель должен был бы воспринимать как обычную, типичную, он воспринимает как, действительность необычную, он воспринимает ее, все время сопоставляя с действительностью европейской, и, сопоставляя ее, трактует ее, как нечто чудесное, непривычное, превышающая норму. Откуда взялся вот такой специфический вид восприятия своей действительности? Появился ли он на свет в недрах нового латиноамериканского романа?

Конечно же нет, потому что проявление вот такого особого вида восприятия действительности мы обнаруживаем и предшествующей литературе. Итак, спускаясь по ступеням столетий вглубь, мы придем ко времени основания латиноамериканской культуры, то есть, к эпохе европейских завоевателей Латинской Америки. И действительно в документах европейских завоевателей Латинской Америки, в их хрониках, в дневниках, в письмах завоевателей обнаруживаются истоки магического реализма. В его двух важнейших составляющих: первое составляющее – это постоянное сопоставление нового света со старым светом и второе составляющее – это чудо, мысль о восприятии действительности как чудесно.

Что касается первого утверждения, то в этих документах завоевателей оно проявилось в сравнениях реалий американских, с реалиями испанскими, а такие сравнения буквально переполняют документы европейских завоевателей. И вот что любопытно отметить, среди сотен этих сравнений, нет тех, где американские реалии ставились бы ниже испанских ценностей жизни и культуры. В основном упор делается на то, что в Испании нет ничего равного, в Испании нет ничего похожего и так далее. Вот это формула абсолютно главенствует в этих документах. Что касается второй тенденции, концепта чудо, то он очень ярко проявился в этих текстах. Европейских завоевателей воспринимают в основном чисто как прагматическое предприятие, уже предначертанной целью: завоевание индейцев, колонизация, покорение и так далее.

На самом деле, надо иметь в виду, что движение завоевателей в большой степени было фантастическим, которое диктовались многочисленными

фантазиями этих завоевателей. Не будет преувеличением сказать, подавляющее большинство открытый было совершено именно в погоне за неосуществимой мечтой, когда завоеватели отправлялись на поиски источника вечной молодости, или царство амазонок, или золотых городов, или Эльдорадо и т.д. бесчисленных вариантов.

Основами латиноамериканского магического реализма являются литература, верования, мышление доколумбовых индейских цивилизаций, таких как: ацтеки, майя, чибча, инки¹. Уже в произведениях, имеющих индейские корни, написанных индейцами или испанскими и португальскими писателями – историками, священниками, солдатами, сразу после конкисты, встречаются все составляющие чудесной реальности. Наиболее значимыми авторами того периода являлись:

Франсиско де Авила – перуанский священник, писавший на языке кечуа и собравший богатый этнографический материал народов кечуа.

Педро Симон – разработчик мифа об Эльдорадо.

Бартоломе Арсанс де Орсона-и-Вела – житель крупнейшего мегаполиса Старого и Нового Света – Потоси, разработавший соединение истории и мифа.

Жозе ди Аншиета – испанский священник, родом из Канарских островов, известный как автор первой грамматики языка Тупи².

Собственно, читая эти тексты, можно отметить одну их особенность, идея исключительности, и чувство этой исключительности ощущается буквально на каждой странице особыми фразами: доселе невиданное и неслыханное, это казалось чудом, самое в мире и так далее. Действительно, завоеватели воспринимали новый свет как мир отклонений, мир расположенный на обратной стороне земли, где по мнению ученых древности, должны были бы жить люди, совершенно противоположное тем, что жили на старом свете. И не удивительно, что этот мир воспринимался изначально чудесный, и все что они видели и воспринимали через призму чуда. Собственно, на этой основе родилась та особая поэтика, которую, можно называть поэтика сверхнормативная, суть ее состоит в том, что писатель всегда, имеет в виду европейскую норму и отталкиваясь от этой нормы, старается ее превысить, нарушить это проявляется в сюжетах.

¹ Евгения Коровина "Чем отличаются майя, ацтеки, инки" журнал "Арзамас" - 2019, выпуск 6, курс лекций "мифы Южной Америки" С 125.

² М.Ф.Надырных // Анкилоz – Банка. – М.: Большая российская энциклопедия, 2005. – С. 98. – (Большая российская энциклопедия : [в 35 т.] / гл. ред. Ю. С. Осипов ; 2004–2017, т. 2)

Достаточно вспомнить сюжеты Г.Г. Маркеса, это проявляется и в героях, ибо героям латиноамериканской литературы в высшей степени свойственна такая черта как одержимость. Ее можно назвать одержимостью, желание превозмочь человеческую норму, это одна определенная цель которая полностью поглощает человека целиком. Заставляет героев превышать норму. Исходя из всех вышеупомянутых, мы видим, что в латиноамериканской культуре все время сохранялся, тот первичный облик восприятия нового света, который был столь свойственен европейским завоевателем. И как это восприятие проявилось уже в пору зрелости латиноамериканской культуры, когда сами латиноамериканские писатели обратились к чтению хроник. Можно сделать вывод, что существует какая-то культурная память, которая, каким-то удивительном, и в не вполне еще понятнейшем образом нам проявляется последующей литературе, и поэтому, осмелимся сказать, что латиноамериканская литература воспроизводить свою первоначальную форму, и проигрывается с помощью каких-то таинственных механизмов культурного наследия, которые нам пока не ясны. Итак, что же такое магический реализм в литературе? Термин «магический реализм» применительно к литературе впервые был предложен французским критиком Эдмоном Жалу в 1931 году. Вот что он писал:

«Роль магического реализма состоит в отыскании в реальности того, что есть в ней странного, лирического и даже фантастического – тех элементов, благодаря которым повседневная жизнь становится доступной поэтическим, сюрреалистическим и даже символическим преобразованиям»³.

Позже этот же термин был использован венесуэльцем Артуро Услар-Пьетри для описания работ некоторых латиноамериканских писателей. Кубинский писатель Алехо Карпентьер (друг Услара-Пьетри) использовал термин «lo real maravilloso» (приблизительный перевод – «чудесная реальность») в предисловии к своей повести «Царство земное» (1949)⁴. Идея Карпентьера заключалась в описании своего рода обостренной реальности, в которой могут появляться выглядящие странно элементы чудесного. Произведения Карпентьера, а также Хорхе Луиса Борхеса, Габриэля Гарсия Маркеса, Хулио Кортасара, Мигеля Анхеля Астуриаса,

Мариу ди Андради, Жуана Убалду Рибейру оказали сильное влияние на европейский бум жанра, который начался в 60-е годы XX века. Исходя уже из названия магического реализма, мы представляем, что в этом жанре всевозможные магические, а местами мистические детали уподоблены в реалистический быт. Очень занимательно, что персонажи данных произведений воспринимают все магические события как данность, вследствие чего появляется любопытный контраст реальности и вымысла. Собственно говоря, колыбелью магического реализма можно назвать Латинскую Америку, где выдающийся писатели коими являются местные творцы очень умело лавировали тонкой гранью вымысла и осозаемой реальности, отчего возможно большинство представители этого жанра берут свое начало именно из этих краев земного шара, что не отрицают другие жемчужины литературы, жанра магического реализма созданных даровитыми писателями других стран. Произведения магического реализма магнетизируют сознание многочисленных читателей тем, что в нем присутствуют элементы давно забытых легенд, притчей и самобытного фольклора. И вообще человек по своей природе всегда стремится к разгадке тайны мироздания. Как пример, можно привести Древнюю Грецию со своими сказаниями о подвигах, грехах в какой степени о мироздании, является, «детством» всего человечество. Люди часто относятся к фольклору пренебрежительно, а на самом деле все это будоражит воображение человека. И что же мы делали без воображения? К тому же в магическом реализме еще смешано невероятное сплетение разных компонентов, с точки зрения, культурной принадлежности, то есть, это может быть европейская культура, латиноамериканская, африканская, азиатская все это перемешано и в то же время играет на контрастах, отражая очень красочную и колоритную картину.

Магический реализм до сих пор жив и очень популярен. И здесь естественно, появляется вопрос собственно почему? Мы с вами постараемся найти ответ на этот вопрос, и, для этого выделим несколько пунктов которые нам помогут раскрыть суть этого жанра. Мы привыкли, что литературное произведение в широкой массе должно идти по определенному шаблону, но магический реализм наперекор этому, дает свободу выбора,

³ Эдмон Ж. Шаршун С. Магический реализм. – Числа. 1932, № 6. С. 229.

⁴ Карпентьер, Алехо – статья из энциклопедии «Кругосвет». Беренника Веснина

ибо правил не существует. Магия, мистика, реальная жизнь - все идет в одном ключе. По канонам этого жанра, действительность очень давит на человека. Магический реализм особенно ярко начал развиваться в 60-е годы XX века, в это время мир уже пережил войну, кризисы и всякие не очень радужные события, люди пресытились всем этим, и читать постоянно про горе и страдания поднадоело. Справедливости ради скажем, что не всем и не всегда нравится читать Достоевского, при всем уважении к нему. На фоне таких событий, магический реализм предлагал особую форму творческого восприятия, посредством приближенного к сказке. И как нам уже известно, все взрослые – дети с социальными проблемами. Поэтому сказки никому не чужды в каком бы возрасте он ни был. Еще вышеупомянутое смешение разных культур, тоже протягают читателя, ведь человек всегда стремится к чему то новому. Но, несмотря на магию происходящего, и, моментами абсурдность или нелогичность, не стоит воспринимать магический реализм как что-то несерьезное, ведь зачастую в нем присутствуют очень острые социальные вопросы и исторический контекст. Доказательством наших слов может служить роман «Сто лет одиночества» Г.Г. Маркеса⁵, который, отсылает нас моментами к реально произошедшему политическим событиям в Колумбии, к массовым убийствам и революции.

Перейдем к наиболее известному представителю этого жанра и его произведениям. Луиса Борхеса многие называют «отцом» магического реализма, который дал толчок для развития этого жанра. На самом деле, вся его литература очень завораживающая и читаемая, конечно же хочется поговорить о таком необычном произведении, и у Борхеса имеется такое произведение. Но в начале для любителей стандартной формы, можно предложить сборник произведений под названием «Книга песка», и в особенности рассказ «Другой», который отдаленно нам напоминает повесть Достоевского «Двойник», но это лишь отдаленно. В рассказе происходит такая необычная встреча двух Борхесов, которых разделяет эпоха и время, один из одной эпохи, а

другой соответственно с другой эпохи. Тема далеко не нова, но этот рассказ – типичный образец магического реализма. Так что, кто еще не знаком с жанром, то стоит начать знакомство с этого рассказа, и вообще с самого сборника рассказов «Книга песка». И, конечно же, этот сборник в большой мере предназначено любителям стандартной формы, который написан по всем канонам этого направления. А теперь очень необычное произведение это «Книга вымышленных существ», это не роман, не рассказ, где описываются мифические существа. Произведение нужно читать пробуждая свое творческое начало и фантазию, книга может послужить источником новых идей и вдохновения. Книга вымышленных существ - это путешествие по снам, в запределье очень красивого и неосознанного мира, это целая подборка несуществующего, с одной стороны, а с другой стороны давно забытого времени. Борхес пытается сопоставить вымысел и реальность, что еще завораживает так, это описание вымышленных существ, но, и краткая в некоторых моментах даже такое индивидуальное пересказывание фольклора и легенд, что не оставляет читателя безразличным. Не нужно воспринимать книгу как энциклопедию, ибо сам формат книги этого вообще не подразумевает, а воспринимается она больше как художественное произведение, но и сам Борхес иногда меняет смысл и контекст подстраивая их под себя. Моментами проскальзывает очень поэтическое повествование, далее художественное и в какой-то момент эта граница вовсе стирается, отчего читатель получает интересный опыт от прочтения. Еще интереснее само заявление Борхеса, он говорил, «Книга вымышленных существ – это такой калейдоскоп, предназначенных для чтения в случайном порядке, и получение удовольствие от бесполезной эрудиции». Нам кажется, весь смак этого заявления заключается в последней фразе «бесполезная эрудиция». Каждый уж решает для себя какая эрудиция для него полезная, а какая нет. Здесь и кроется вся фишка этого произведения, фантазия – самое главное.

COMPARATIVE DIFFERENCES OF ADVERBIAL CLAUSES OF TIME BETWEEN ENGLISH AND UZBEK LANGUAGES

Aziz Islamovich Turayev – teacher, Samarkand state institute of foreign languages

Abstract: This article provides information on the history of the origins of English and Uzbek languages, as well as facts about which groups these two languages belong to. There is also information about adverbial clauses of time English and Uzbek languages, their differences. Syntax information is also provided. Information on the syntax structure of English and Uzbek is also provided.

Annotatsiya: Ushbu maqolada ingliz va o'zbek tillarining kelib chiqish tarixi, shuningdek, bu ikki tilning qaysi guruhlarga mansubligi haqida ma'lumotlar keltirilgan. Ingliz va o'zbek tillarida zamon qoshimchalarini, ularning farqlari haqida ham ma'lumotlar mavjud. Sintaksiga oid ma'lumotlar ham taqdim etiladi. Ingliz va o'zbek tillarining sintaktik tuzilishi haqida ham ma'lumotlar berilgan.

Annotation: В данной статье представлены сведения об истории происхождения английского и узбекского языков, а также факты о том, к каким группам принадлежат эти два языка. Также есть информация о придаточных предложениях времени английского и узбекского языков, их отличиях о синтаксисе, синтаксической структуре английского и узбекского языков.

Keywords: Uzbek language, English language, grammatical differences, adverbial clauses of time, complex clause, adverb.

Kalit so'zlar: o'zbek tili, ingliz tili, grammatik farqlar, zamon qoshimchalar, murakkab gap, ergash gap.

Ключевые слова: узбекский язык, английский язык, грамматические различия, деепричастные предложения времени, сложносочиненное предложение, наречие.

English and Uzbek have a number of four dialects: Northumbrian, Mercian, Wessex, and Kent. In the 9th and 11th centuries, the literary English language was formed on the basis of the Welsh dialect. This dialect was brought to the east coast of Great Britain by the Anglo-Saxons, a Germanic tribe. The word English is derived from the word Angles, whose ancestral homeland was Angeln, now Schleswig-Holstein. Most English words are derived from Latin, although Latin was the language of the Christian Church and of European thought. After the Viking invasions of the 8th and 9th centuries, English adopted part of the old Norse language. The conquest of England by the Normans in the 11th century led to a mixture of Norman French with English. That is why English is lexically and orthographically related to the Romans.

Uzbek belongs to the family of Turkic languages. There are about 30 languages in the Turkic language family. The speakers of this language live mainly in Asia, but also in Europe, America, and Australia. Turkic languages are agglutinative languages. In these languages, any grammatical meaning is expressed by a separate suffix. Attachments are usually added after the core¹. For example, lit+sey+dosh+lar+im+ga.

English (English: English) is a language belonging to the Germanic group of the Indo-European family. The language of the English people. Australia, USA, United Kingdom, India, Ireland, South Africa, Canada, Liberia, Malta and official language. English is the third most widely used language in the world (after Spanish and Mandarin Chinese). The main language of the European Union. English is derived from the languages of the ancient Germanic tribes (English, Saxon, and Yut). English originated in the Anglo-Saxon kingdoms of England and the present-day southeastern Scotland in the former Kingdom of Norumbria. According to historical sources, Old English includes many dialects. Ancient English (7th-11th centuries) was called the Anglo-Saxon language and had

⁵ Энао Х.П. Дуке. "Сто лет одиночества" в русских переводах. научная статья по специальности "Языкоизучение и литературоведение". Вестник МГЛУ. Выпуск 27 (738)/2015. С 32-39

¹ Hozirgi o'zbek adabiy tili. A.Nurmonov, A.Sobirov, N.Qosimova. Toshkent- "Ilm ziyyosi"-2010. 13-page

² Brown, Keith; Miller, Jim, eds. (1996). Concise Encyclopedia of Syntactic Theories. New York: Elsevier Science. ISBN 0-08-042711-1.

construction sign. Auxiliary words (articles, auxiliary verbs, prepositions) and word order are important in expressing grammatical relationships. English received about 70% of the words from other languages (Latin, French, Italian, Spanish, etc.).

Because the two languages belong to different groups, they are definitely grammatically different. Conjunctions with follow-up sentences also differ from each other. One of the simple sentences in the following compound sentence is subordinate to the other in terms of content and grammar, and performs tasks such as identifying and completing it. There are two types of simple sentences in a compound sentence. One is submissive to the other. This is called a follow-up sentence. The latter is followed by the sentence itself. Such a statement is said to be the main one. Simple sentences in a compound sentence are joined together by means of a conjunctive or connecting function, using different morphological features³.

Follow-up sentences are divided into the following types. The following sentences are divided into the following types according to the content they perceive, repetition, and the way they relate to the main sentence: to have a subsequent sentence. Part subsequent sentence, complement subsequent sentence, determinant subsequent sentence, moment subsequent sentence, place subsequent sentence, reason subsequent sentence, purpose subsequent sentence, condition subsequent sentence, incomplete subsequent sentence, result subsequent sentence, similar subsequent sentence, quantitative subsequent sentence, adverb subsequent sentence. The adverb is in the form of a past participle, which takes the form of a part of speech, and since it is connected to the preposition with the help of an auxiliary, the adverb indicates the time of the beginning of the action in the preposition:... since all these sentences , Siddiqjon did not like Kori....

The action in the main and following sentences, the feature comes at different times. An action that is understood from a part of speech, a feature that is understood from a part of speech, can occur after or before a feature.

In English, tenses are formed by the conjunctions When, Which, that. When a sentence is given with a conjunction, it is translated into Uzbek as follows: 1. While her true love waited too, and they were still waiting when Bill came in⁴.

In English an adverb clause is a subordinate clause. It must be attached to a main clause. Adverb clauses of time are introduced by the subordinating conjunctions while, after, whenever, before, since, as, till, until etc⁵.

While you were playing I was working.

Don't use the cell phone while you are driving.

As I was walking down the street, I saw James driving a Porsche.

He went to work after he fed the cats.

When syntactic units expressing temporality are present in simple sentences, it means the time of the action represented by the part of the sentence, that is, the speaker participates in the sentence to clearly express to his interlocutor that the action has been performed. Thus, the expression of temporal elements in a simple speech device is adverbial units yet - yet, never - never, now - now, still - still, ever - once, once - once, just - once, already - already, always - during, always, then - then, then, then, at this time, sometimes - sometimes, at once - immediately, during Foreign philology №1, 2020 168 - at this time, during, soon now noun + dansonra, noun + before - before + number + before, before + noun - before + noun, at + noun - at + adjective, at + number + at, for + number + at - number + at + during, the prepositions in and by can be combined with lexical units representing time. In addition, the lexical units representing yesterday, tomorrow, tonight, day, days of the week are combined with one, all, next, last, some, each, etc. each + noun is translated. In the case of temporal conjunctions, tenses are given to the preposition with the help of conjunctions such as when, while, after, as, what time. clarifies the execution of the action⁶.

When a complex clause contains a temporal clause, the time clause has future reference. The future is normally indicated by will/shall ('shall' with 'I/we') but not in the

³ This connection is two-way, and the connecting lexical means are used both in the following sentence and in the main sentence "(Abdurahmanov G., 1996, 216).

⁴ While her true love waited too, and they were still waiting when Bill came in (E.H., 113).

⁵ Adverb clause of time JULY 29, 2016

⁶ Muxin A.M. Functional syntax. Functional lexicology.

continues until now or until then. In temporal clause a verb in the past can mark the beginning of the period while the verb in the main clause is Present Perfect of the period which continues until now or Past Perfect if it continued till then (in the past).

Since I left school (till now), I've only seen him once. I met Peter last week since we left school (till then), we had often written to each other.

In conclusion, English and Uzbek languages have different style in grammatically. Each language grammar studies word forms, morphological features of word formation, and ways of combining words to form sentences. Compound-complex sentences consist of multiple independent clauses as well as at least one dependent clause. For example: "When the girl hit the ball, the fans cheered, and the ball flew out of the park."

subordinate clause.

Peter will return soon. Then he will telephone you. Peter will telephone you when as soon as he returns. That has a future reference. Future is marked by the main clause.

Till / Until

The two words are inter-replacable and they mark the end point of the period of time and they are associated with the verb denoting an action or lack of action which can continue during the period ending at that point.

Wait till I come / I return. Don't leave / You mustn't leave Waiting will continue throughout the period. 'Leave' and 'go' in the affirmative could not replace 'wait' (in the first sentence) since they denote actions performed at the point of time not continuing through the period.

Since

When it introduces a time clause, it can mark the beginning of the period of time which

LINGUISTIC AND CULTURAL ASPECTS OF ABSTRACT WORDS IN THE ENGLISH LANGUAGE

Zilola Abdulhayit qizi Alibekova - teacher, Jizzakh state pedagogical institute

Abstract: This article analyzes the neologisms of literary English in the last three decades of the XX-XXI centuries, ways to reflect the interaction of language and culture, language and society in the neologisms of English and Uzbek, and analyzes the changes in the Uzbek language under the influence of global English focused.

Annotatsiya: Ushbu maqolada XX-XXI asrlar boshidagi so'nggi uch o'n yillikdagi adabiy inglez tilining neologizmlari, inglez va ozbek tillari neologizmlarida til va madaniyat, til va jamiyatning ozaro ta'sirini aks ettirish yollarini aniqlash hamda ozbek tilining global inglez tili ta'sirida sodir bo'lgan ozgarishlarini tahlil qilishga qaratilgan.

Аннотация: В данной статье анализируются неологизмы литературного английского языка последних трех десятилетий XX-XXI веков, способы отражения взаимодействия языка и культуры, языка и общества в неологизмах английского и узбекского языков, а также анализируются изменения в узбекском языке под влиянием глобального английского языка.

Keywords: lingvoculturology, abstract nouns, concept, reality, descriptive analysis, diachronic analysis, ecolinguistics, national-cultural component, contrast analysis, innovative ideas.

Kalit so'zlar: lingvokulturologiya, mavhum otlar, tushuncha, voqelik, ta'rifiy tahlil, diaxronik tahlil, ekolinguistika, milliy-madaniy komponent, kontrastli tahlil, innovatsion g'oyalar.

Ключевые слова: лингвокультурология, абстрактные существительные, концепт, реальность, дескриптивный анализ, диахронический анализ, эколингвистика, национально-культурный компонент, контрастный анализ, инновационные идеи.

Abstract nouns are one of the most interesting and difficult to study groups of lexemes. When studying this category of nouns, researchers inevitably face the problem of unambiguously defining the concept itself and dividing nouns into abstract and concrete ones, as well as with a complex subsequent classification of abstract names. In addition, the nature of abstraction is controversial; Thus, at different times and from the standpoint of various linguistic disciplines, scientists sought to understand under what conditions of development (of an individual and/or society) a person's ability to abstract arises and, as a result, the corresponding category of names in the language.

One of the most difficult tasks facing linguists is the definition of the concept of

"abstraction" and "abstract name". Despite the intuitively understandable distinction between the categories of abstract and concrete nouns, an exact and unambiguous distinction between them has not yet been made, since the understanding of this boundary largely depends on the position of the researcher.

Before considering various approaches to understanding the name of the abstract, let's turn to the origins of the term. In philosophy, the term "abstraction" (from Latin *abstractio - distraction*) was introduced by Boethius as a translation of the term used by Aristotle. At the same time, the abstract is understood as an abstract property of an object, in contrast to a specific name denoting the object itself. The issue of distinguishing between the abstract and the concrete, as well as understanding the essence of abstraction as a process and result of cognition, was touched upon by Socrates Antisthenes and Aristippus, later by Plato (primarily in the dialogue *Theaetetus*) and Aristotle (for example, *Metaphysics*, *On Interpretation*). Recognizing the existence of both objects in the field of sensible perceived and intelligible things, philosophers disagree in understanding the latter - while Plato believed that general, universal "kinds and types" are not only thought separately from material objects, but also exist independently outside of them, Aristotle believed that abstract concepts and representations exist in concrete objects, and are only thought separately¹.

Boethius, on the other hand, turned to the problem of abstractions, reflecting on the problem of universals in his *Commentary on Porphyry*, translated by himself. Even though Porphyry himself only outlined the problem of "forms of incorporeal things" (namely, whether they exist in connection with bodies or have an independent existence), emphasizing that this issue is too complex and deep, in a commentary on his works, Boethius considers this the problem in detail. Paying attention to the ability of a person to think and "divide" (or abstract), he writes: "... the spirit, endowed with the ability to bind the disconnected, and the connection to decompose, so dismembers the things transferred to it, confused by feelings and connected by bodies, that they appear before him for consideration on their own in their incorporeal nature, separate from the bodies with which they have grown together" (Boethius 1991, 26-27). So, for example, people can distinguish common

features and properties of dissimilar objects and designate abstract concepts "mixed with bodies" (the thinker gives an example of a line that does not exist separately from the body, nevertheless, a person is able to represent it separately). Thus, Boethius distinguishes three categories of childbirth - "corporal", i.e. existing substantially, and "incorporeal", in turn, subdivided into existing independently of bodies (for example, mind, soul) and not dependent on and connected with the body (for example, line, surface).

Throughout the 20th century, new works on social stratification appeared. On the one hand, the researchers sought to define the concept; although their understanding of the social class was different: the class was considered as a historical phenomenon (E.P. Thompson), as a phenomenon at the intersection of economics, politics and public life (K. Polyany). On the other hand, sociologists paid attention to the change in the structure of society from the time of Marx to the time of their work. So, R. Dahrendorf in his work "Class and class struggle in an industrial society" speaks of the emergence of many new classes (capitalists, heirs of the state, managers, and others). It is necessary to take into account the fact that most works on the class are primarily devoted to the study of the working class, which has undergone significant changes since the beginning of the 20th century: working and living conditions have improved, which partly destroyed the usual cohesion of this community; there were opportunities to get an education and change the scope of employment. All this allowed researchers to declare the bourgeois nation of the working class (J. Goldthorpe, D. Lockwood). However, when talking about the improvement of the life of the working class, it is important to take into account the changes in society as a whole, as the living and working conditions of the middle class also became better, and the way of life changed; consequently, there was no fundamental change in the structure of society or individual classes².

The fact that researchers until the 1950s and 60s wrote mainly or exclusively about the working class caused fair criticism by later researchers (Ch. Critcher, P. Bourdieu) since in addition to one-sided coverage of the situation, this led to a certain romanticization of the working class. and his life and equating this particular culture with "popular" and "folk".

P. Bourdieu, who studied the issues of social structure, noted that classes in society can be singled out only in theory, i.e. it is possible to define a set of agents occupying a similar position, which, under similar conditions, are likely to have similar dispositions and interests, and, therefore, to develop similar practices and positions. However, in practice, this group of people is not a sufficiently close-knit community. P. Bourdieu proposed to determine the position of a person in the social space by the ratio of his economic, cultural and social capital. In addition to the financial component that was present in the works of Bourdieu's predecessors, he pays great attention to the connections of people in the community, their stability, and the vastness of the social network (social capital). Cultural capital can be presented, according to the author, in the form of a stable location and preferences (incorporated cultural capital), cultural objects, such as paintings, books, tools, and others (objectified), and in the form of education, skills, ideas about aesthetics (institutionalized cultural capital)).

For the correct positioning of an individual in a community, all components must be taken into account; for example, P. Bourdieu noted the difference in sports hobbies, emphasizing that the upper strata of society were constantly looking for new types of activity as some sports became available to the masses. Therefore, such sports as, for example, golf, tennis, fencing, yachting, show jumping, became popular in high society. classes, as a rule, do not involve team play, requiring relatively little physical effort, but significant investments. "Thus it is noticeable that economic barriers, whatever they may be in the case of golf, skiing, even horseback riding or tennis, cannot alone explain the class stratification in the practice of these sports. There are many other, hidden, requirements for participation, such as family tradition and childhood training, required manners (both behavior and appearance) and a special form of communication that close these sports to the working class ..." (Bourdieu 1984, 214). Accordingly, when distinguishing classes, the author proposes to take into account both the economic component and social and cultural capital. Three decades later, this theory was used in the Great British Class Survey, designed to compile a new classification of social classes. The study will be described in more detail below³.

The "national-cultural component of meaning" refers to the semantic components of a language unit that express the cultural and national specifics of the perception of reality by members of a particular society.

Culturally marked vocabulary is classified (following E.M. Vereshchagin and V.G. Kostomarov) according to the following criteria:

- thematic (names of objects of physical geography, names of animals, plants, names of food, drinks, holidays, musical instruments, units of measurement and currency, etc.);
- syntactic (words and set phrases);
- temporary (historical and modern);
- semantic (realities and background vocabulary).

We singled out neological units into a separate group of vocabulary with a national-cultural component. Along with realities, non-equivalent vocabulary, units used in a figuratively expansive sense, etc., neologisms of the literary language can also contain a national-cultural component in their meaning, because they are generated by activity, and hence by human culture, and fix any changes that take place in society.

The national-cultural component of linguistic units in a particular language is revealed in detailed interpretations of words in dictionaries or contexts of use: text sequences and speech situations. Thus, referring to dictionaries, it can be established that, for example, the unit of the English language 'cinderella' in the Anglo-Saxon linguistic culture means a person or thing that is undeservedly neglected or ignored; In the Dutch linguistic culture, the young characters of Annie Schmidt's stories Jip en Janneke 'Jip and Janneke' are associated with a simple, monosyllabic manner of speaking, understandable to everyone (Jip en Janneke taal is een symbool voor heldere, makkelijke taal).

Methods for identifying the national-cultural component in the semantics of language units are contrastive, definitional analysis, as well as discourse analysis. The problems of the formation of new words in a language have been relevant in linguistics since its inception, but there is still no consensus regarding the understanding of neologism in its own linguistic sense. In Russian linguistics, neologisms are studied from the standpoint of stylistic, psycholinguistic, denotative, structural, and historical theories, which are

¹ М. Я. Блох "Теоретическая грамматика английского языка". Высшая школа, 2000 г. Издание третье, исправленное. – 178 с.

² Social Class in Applied Linguistics, Article, March 2015 5.7 page

³ Pierre Bourdieu Distinction A social Critique of t&e Judgement of Taste

based on the criteria of the novelty of origin, designated denotation, novelty of the form and meaning of the word, novelty of the use of a unit in the literary language, as well as in the speech of individual native speakers. In foreign linguistics, the lexicographic theory of the new word dominates, in which neologisms include words that are not registered in dictionaries.

However, each of these theories has shortcomings due to its relativity in relation to a separate individual/language community or due to too narrow a focus.

In modern neology, a linguoculturological approach is promising, from the standpoint of which neologisms are considered as units with culturally significant information. This approach is based on the position that neologisms are the result of human activity and may have a cultural load. The need to develop a linguocultural approach is dictated by the fact that the content of neologisms is formed under the influence of not only linguistic but also cultural factors.

The chronological criterion is one of the fundamental ones in the linguoculturological approach in neology. A language unit can be classified as "new" only at a certain time interval. So, for example, we can talk about the neologisms of the turn of the millennium (Dutch globofob - anti-globalist; English euro sphere - the territory of member countries/candidates for the European Union) or neologisms of the 40s. 20th century (Dutch 'holocaust'; English 'genocide'), etc.

Within the framework of the linguoculturological approach, we study neologisms from the standpoint of the following methods:

1) diachronic analysis, which involves the study of a neological unit in time; it applies primarily to semantic neologisms, previously known words that have taken on new meanings (Uzbek 'marafon' or "event of a long duration"; English lobby "hallway" or "a group of persons promoting a bill");

2) contrastive analysis, which makes it possible to reveal the cultural specificity of neologism through its systemic comparison with a neologism that has the same meaning or denotes the same reality in another language. For example, the English unit 'meanwhile' matches its Uzbek equivalent 'ayni paytda' only in the first meaning "meanwhile". In English, this unit has become a semantic neologism and acquired the second meaning "minor news";

3) definitional analysis, which makes

it possible to reveal the cultural specificity of neologism when studying its dictionary definition.

4) conceptual analysis, which involves, in particular, the construction of a lexico-semantic field, which allows distributing the units under study into conceptual spheres and reconstructing the neological lexico-semantic field of a particular conceptual category. For example, the category "human relationships" is verbalized in English by a large number of neologisms denoting the active use of technical means of communication: Skype sleep "to fall asleep together with the Skype program (Skype) turned on"; website "a site where a young couple posts information about their upcoming wedding"; virtual visitation "virtual visit, contact of a divorced parent with his child using electronic means of communication", etc.

An analysis of the factual material, taking into account the criteria and methods of the linguoculturological approach in neology, made it possible to establish that the categories of neologisms with the most pronounced national and cultural marking include semantic neologisms (new words that have received additional lexico-semantic variants (LSV) in the process of their development and have socio-cultural connotations), lexical neologisms denoting new realities, which can be both universal and specific to one culture, as well as phraseological neologisms, due to the idiomatic nature of their meaning.

The national and cultural marking of language innovations is also revealed in the course of the analysis of the system of meanings of new words and their combinations into lexico-semantic paradigms. The interaction of language and culture is manifested in the way new lexical units are distributed over various conceptual spheres in different languages. The dominance of this or that sphere, characterized by active processes of neologization, illustrates the fact that the nomination of new realities and the generation of new meanings takes place taking into account the value orientations of the language community and is a consequence of the interaction of linguistic and cultural pictures of the world.

In English, the identified conceptual areas with the largest number of neologisms include the sphere "society and man", "man and culture", "technology and science", "economics and business"; – in Uzbek: "social policy", "computer technology and the Internet",

"economy", "ecology and environment".

The sphere of economics has been enriched with new words nominating innovative ideas and achievements. If in English, in this aspect, neologisms refer more to the description of the corporate culture and economic course of an individual politician (eng. outsourcing 'transfer of functions to a third-party organization'; Reaganomics 'Reaganomics / economic policy of Ronald Reagan in the 80s), then in the Dutch language - to the field of agriculture (Dutch. melkrobot Lely 'robotic milking system based on natural milking technology'), which is associated with the historical development of the country. The analyzed factual material showed that in both studied languages over the past decade, linguistic neoplasms have appeared that express the economic crisis (English australians 'economists who preach austerity, reaching asceticism'; Dutch bankendomino 'series of bank failures', 'word of the year' 2008), but there are fewer of them in Dutch than in English.

The saturation with neologisms of the conceptual sphere "environment and ecology" in the Dutch language is higher than in English, which indicates a high level of eco-consciousness, popularity, and importance of the ecological category for the Dutch society. The attitude of the Dutch towards the environment is manifested in the semantics of such neologisms as nederl. boomarts (from boom 'tree' arts 'doctor') 'tree specialist/dendrologist'; bomenstichting 'tree protection organization'.

An analysis of the factual material showed that the social phenomenon of "political correctness and tolerance" also became a factor in the generation of new words. However, the corpus of neologisms in the Uzbek language is less saturated with euphemisms compared to English, which is due to the peculiarities of the Uzbek culture and mentality. For example, in the Dutch, there is no Euro-American euphemism, instead of it uses the unit Zwart 'black' or Neger 'ebony', which is stylistically neutral. In addition, this word has a common morpheme with the verb

Nigerian 'to ignore, not to recognize'.

Contextually oriented (i.e., indicating the sociocultural coloring that a word acquires when it enters a context saturated with linguocultural information): nederl. gezellige avond met een kopje soep van soepgroenten 'a cozy evening with a plate of vegetable soup' – in Russian culture, for example, we do not associate 'vegetable soup' with the word gezellig 'cosy', and we also eat soup not from kopje 'cups', but from plates. When placed in such a specific context, the neologism step van soepgroenten becomes socioculturally colored.

Neologisms as headwords of a bilingual dictionary can be accompanied by

- translation: English. Quarter-life crisis, helpers syndrome 'rescue syndrome';
- approximate equivalent: English. catch and release, 'free shopping', neither standbeeld (from stand 'standing' and beeld 'image') 'insensitive person';

- description, if there is no cultural equivalent in the target language: gerrymandering 'changing the boundaries of constituencies in order to ensure election results that are pleasing to a given political party', ideal. repaircafé 'social cafe where volunteers gather and repair defective devices'.

It is possible to protect the national language from the negative impact of globalization through the implementation of special measures of the state language policy, such as the development of a linguistic counseling program. Another way can be the development of communicative norms of speech. Of practical value is the development of special professionally directed dictionaries that would regulate language norms not for all native speakers, but for representatives of certain professions: teachers, doctors, lawyers, etc. It is also important to support and develop ecolinguistics as science and apply the results of ecolinguistic research in practice because it is this scientific direction that has the potential to establish a balance between the global and national languages.

FUNKSIONAL USLUBLAR VA PARONIMIYA

Nilufar Karimbayevna Sabirova – tayanch doktorant, O'zbekiston Milliy universiteti

Annotatsiya: Maqloda paronimiya hodisasingin turli funksional uslublarda yuzaga kelish sabablari va ularning omillari haqida soz yuritiladi. Tildagi turli hodisalarini chog'ishtirib o'rganishda ularning o'ziga xos hamda umumiy jihatlarini belgilovchi tasnif asosida ingliz va o'zbek tillaridagi paronimik birliliklar funksional-uslubiy tahlil qilingan. Har ikkala tilning paronimik fondlarida ham stilistik belgilangan ham stilistik belgilanganmagan paronimik juftliklar mavjud ekanligi aniqlandi.

Аннотация: В статье рассказывается о причинах и факторах возникновения феномена паронимики в разных функциональных стилях. При изучении различных явлений в языке был проведен функционально-стилистический анализ паронимических единиц в английском и узбекском языках на основе классификации, определяющей их специфические и общие аспекты. Было выявлено, что в паронимических фондах обоих языков существуют как незакрепленные в функционально-стилевом отношении, так и закрепленные в функционально-стилевом отношении паронимические пары.

Abstract: The article describes the causes and factors of the phenomenon of paronymy in different functional styles. When studying various phenomena in the language, a functional and stylistic analysis of paronymic units in the English and Uzbek languages was carried out on the basis of a classification defining their specific and general aspects. It was revealed that in the paronymic funds of both languages there are both non-fixed in functional-stylistic terms and fixed in functional-stylistic terms paronymic pairs.

Kalit so'zlar: Funksional uslublar, paronimika, funksional stilistik jihatdan belgilangan paronimlar, funksional stilistik jihatdan belgilanganmagan paronimlar, funksional-uslubiy tasnif.

Ключевые слова: Функциональные стили, паронимия, закрепленные в функционально-стилевом отношении, незакрепленные в функционально-стилевом отношении, функционально-стилистическая классификация.

Keywords: Functional styles, paronymy, fixed in functional-stylistic relation, non fixed in functional-stylistic relation, functional-stylistic classification.

Grammatik va stilistik jihatdan to'g'ri ega bo'lgan, ammo o'zlarining ma'nolari bilan tuzilgan va leksik jihatdan aniq matnlarni yaratishga ko'maklashish bo'lgan ko'p sonli paronimlar lug'atining¹ mavjudligiga qaramasdan, ushbu birliliklarni farqlamaslik bilan bog'liq xatolar soni nafaqat kundalik so'zlashuv nutqida, balki publisistik, ilmiy va rasmiy ish yuritishga oid matnlarda ham tobora oshib bormoqda. Paronimlarni chegaralash muammosi, birini boshqasi bilan yanglish almashtirib ishlatish natijasida ularning ma'nosida buzilishga olib keladigan hodisalar hozirgi nutqiy vaziyatda juda dolzarb bo'lib qolmoqda.

Leksikograflar o'rtasida qanday hodisani paronimlar deb hisoblash kerakligi to'g'risida yagona fikr mavjud emas. Ayrim olimlar masalan, "Словарь паронимов русского языка" lug'atining muallifi N.P.Kolesnikov paronimlarga har qanday ohangdosh birliliklarni, hatto nutqda okkazional tarzda aralashtirib yuboriladigan so'zlarni ham kiritadi². "Словарь паронимов русского языка" lug'ati mualliflari Y.A.Belchikov va M.S.Panyusheva³, va "Толковый словарь паронимов русского языка" lug'atining muallifi V.I.Krasnykh⁴ paronimlar deb faqat semantik jihatdan yaqin bir o'zakli, bitta so'z turkumiga kiruvchi, tovush o'xhashligiga

farqlanadigan leksik birliliklarni paronimlar deb hisoblashadilar. Paronimlarni bunday talqin qilishda tovush o'xhashligi tasodifiy emasligi, balki so'z hosil qilish va semantik aloqalar bilan o'zaro bog'langan leksik birliliklar tushuniladi⁵.

Paronimianing turli funksional uslublarda paydo bo'lish sabablari umumiyligi va har xil bo'lishi mumkin. Umumiyligi sabablardan biri, matn tuzuvchining leksik ma'noni tushunmaganligida yoki aniq bilmasligidadir. Tilshunos olim O.V.Vishnyakova paronimianing qanday matnda yuzaga kelishidan qat'iy nazar, shakli bo'yicha o'xhash, ammomma'nosi bo'yicha ajralib turuvchi so'zlarni farqlamaslik sabablari haqida fikr bildiradi⁶. Uning fikriga ko'ra, paronimik yaqinlashuv leksik-so'z yasash jarayonlarining, aniqroq'i sinonimianing aralashuvini natijasi bo'lib, bu XIX asrda sinonimlarga tegishli bo'lgan bir xil o'zakli so'zlar affikslarining yetarlicha semantik farqlanmasligiga asoslanadi.

Rus tilshunosi E.N.Demidova turli uslubdagi matnlarda paronimlarning paydo bo'lishiga hissa qo'shadigan omillar, ularning ishlashi kabi bir qator o'ziga xos xususiyatlarini o'rganib quyidagilarni qayd etadi, ya'ni, ilmiy uslubda paronimiyasi hodisasingin paydo bo'lishida asosiy omil, ikki tilda so'zlashuvchi

1 Бельчиков Ю.А., Панюшева М.С. Словарь паронимов русского языка. М.: АСТ; Астрель, 2004. С. 458; Вишнякова О.В. Словарь паронимов русского языка. М.: Русский язык, 1984. С. 352; Колесников Н.П. Словарь паронимов русского языка. Ростов н/Д.: Изд-во Рост. ун-та, 1994. С. 344; Красных В.И. Толковый словарь паронимов русского языка. М.: АСТ; Астрель, 2003. 592 с.

2 Колесников Н.П. Словарь паронимов русского языка. Ростов н/Д.: Изд-во Рост. ун-та, 1994. 344 с.

3 Бельчиков Ю.А., Панюшева М.С. Словарь паронимов русского языка. М.: АСТ; Астрель, 2004. 458 с.

4 Красных В.И. Толковый словарь паронимов русского языка. М.: АСТ; Астрель, 2003. 592 с.

5 Демидова Е.Н. Паронимия как актуальная стилистическая проблема // Теоретические и прикладные аспекты изучения речевой деятельности. Челябинск: 2013.- 83 с.

6 Вишнякова О.В. Словарь паронимов русского языка. М.: Русский язык, 1984. 352 с.

tadqiqotchilar sonining ko'payishi, xalqaro aloqalarning jadallahishi bo'lib, bu ilmiy nutqda qo'llaniladigan nominativ vositalar hajming doimiy ravishda kengayishiga olib keladi⁷.

1) Ilmiy uslubdagi matnlarda ma'nosini va morfemik tuzilishi jihatidan o'xhash ikki yoki kamdan-kam hollarda uchta va undan ortiq so'z qo'llanilganda ushbu leksemalarning ma'nosini chegaralash tendensiyasi amal qiladi. Misol uchun, so'nggi yillardagi tadqiqotlarda mentallik va mentalitet atamalarini aniq tabaqalashtirish muammosi qo'yilgan. Tilshunos S.G.Vorkachevning fikriga ko'ra: "Agar mentallik – bu dunyoni his etish usuli bo'lsa, mentalitet esa – millatning o'ziga xos kognitiv, emotiv va xulq-atvor stereotiplari majmuidir"⁸. Rus tilida ular, o'xhashlikka hamda mustaqillikka intilayotgan etimologik dubletlar va paronimlar hisoblanadi.

Shunday qilib, ilmiy nutqda til birliliklarining o'zgarishi jarayonida formal tafovutlar asosida farqlarni mental profilaktika qilish imkoniyati bilan bog'liq ayrim cheklovlar qo'yiladi. Biroq, noto'liq paronimlar tufayli ilmiy matnda yuzaga keladigan noaniqliklarning ko'p bo'lismiga qaramay, mavjud lug'atlarning birortasida ushbu leksemalar ifoda qilinmagan. Bunday paronimlarni chegaralash muhim vazifa hisoblanadi, chunki ilmiy matn yetkaziladigan ma'noning aniqligini va bir xil ma'noligini ta'minlashga safarbar qilingan.

2) Rasmiy ish uslubi, ilmiy uslubdan farqli o'laroq, hujjatlarni tuzish yoki qo'llash jarayonida shakllangan va maxsus nizomlarda belgilangan o'ziga xos xususiyatlar bilan tavsiflanadi. Rasmiy ish uslubi matnlaridagi ayrim leksemalar tilning tabiiy faoliyatiga nisbatan boshqa ma'noda qo'llaniladi. Rasmiy ishga oid uslubning muhim xususiyatlaridan biri konservativlik bo'lganligi sababli, nominativ so'zbirkimlarida komponentlarni almashtirish xato sifatida qabul qilinadi. Me'yoriy-huquqiy hujjatlarda hosil qilinagan paronimik almashuvli birkimlar amalda mustahkamlanib qoladi, keyinchalik bunday so'z birkimlari vazirlik va idoralar matbuot xizmatlari xabarlariga tushadi, so'ngra ommaviy axborot vositalari orqali umumtil muhitiga kirib boradi. Ingliz tilidagi economy-economical so'zlarini misol qilish mumkin.

3) Publisistik uslub, boshqa uslublardan farqli ravishda, leksik vositalarning keng ko'lamdagilari tanlovi hamda so'zlarning nisbatan erkin birkimasi bilan xarakterlanadi. Ushbu uslubga ham to'liq, ham to'liq bo'lmagan paronimlarning qo'llanilishi xosdir. Publisistik matnda paronimianing paydo bo'lishiga

ko'plab omillar yordam beradi. Ulardan biri nutqning aniqligiga e'tibor bermaslikdir: muallif uchun ayniqsa, internet-nashrlarda nutqning bu sifati muhim emas, chunki bu axborot yetishmovchilagini zudlik bilan qondirish zaruriyatiga olib keladi. Publisistik matn leksik birliklarni ancha erkin qo'llashga imkon berishiga qaramasdan, adresatga adekvat ta'sir ko'rsatishi uchun so'z tanlashga jiddiy yondashish zarur, bu esa kitobxonlarda e'lon qilinayotgan ma'lumotga bo'lgan ishonchni oshiradi.

Publisistik uslubda so'zlarni paronimik aralashtirib yuborishga ko'plab misollar lug'atlaridan topish mumkin, chunki aynan ommaviy axborot vositalarining matnlari leksikografik ma'lumotnomalar uchun asosiy material manbai hisoblanadi. Shu o'rinda so'zning noto'g'ri qo'llanilishiga doir ingliz tilidagi misolni ko'rib chiqamiz:

According to some Western methods, specific hormones are injected into a woman's body. It is believed that they have a rejuvenating effect.

Bizning fikrimizcha, muallif tomonidan leksik noaniqlikka yo'l qo'yilgan, chunki specific sifati "farq qiluvchi, faqat ushbu predmetga, hodisaga xos; o'ziga xoslik bilan xarakterlanuvchi" ma'nosiga egadir. Ushbu kontekstda eng o'rinnisi special sifati hisoblanadi, u "maxsus, faqat nima uchundir mo'ljallangan" ma'nosini bildiradi.

4) So'zlashuv uslubida paronimiyasi yetarli darajada keng taqdim qilingan. Paronimlarning ko'p miqdorda bo'lishining sabablari bu yerda so'zlashuv nutqining tayyorlanmaganligi, so'zlashuv nutqining o'z-o'zidan (tasodifan) paydo bo'lganligi, so'zlovchilarining noverbal vositalarga tayanishlari bilan bog'liqidir. Tilning boshqa uslublaridan farqli ravishda, so'zlashuv uslubida ohangdosh so'zlarining okkazional so'zlar bilan aralashtirib yuborish hollari tez-tez uchrab turadi. Quyida keltirilgan misolda so'zlashuv uslubida paronimiyasi hodisasingin yuzaga kelganlik holatini ko'rish mumkin. Sotuvchi bozorda sotayotgan mahsulotini maqtal xaridolarni chaqirmoqda: - "Kep qoling, op qoling, munday olmani emabsiz, dunyoga kemabsiz! Bozordagi eng oldi, asl olmalarni faqat bizni rastadan topasiz". Ushbu gapda so'zlashuv uslubiga xos bo'lgan qoidalari ya'ni, so'zlar tarkibining erkinligi, tovushlarning tushib qolishi yoki tovushlarning o'rinni almashishi kabi holatlarni ko'rishimiz mumkin. Shuningdek berilgan misolda asil so'zning o'rniiga asl leksemasining noto'g'ri qo'llanilishi natijasida paronimiyasi hodisasingin

7 Демидова Е.Н. Паронимия как актуальная стилистическая проблема // Теоретические и прикладные аспекты изучения речевой деятельности. Челябинск: 2013.- 83 с.

8 Воркачев С.Г. Из истории слов: лингвокультурный концепт // Новое в когнитивной лингвистике. Кемерово: Изд-во КемГУ, 2006. С. 6-7.

sodir bo'lganligi kuzatiladi.

5) Badiiy uslubga kiruvchi matnlar uchun paronimiya hodisasi jiddiy muammo hisoblanmaydi, chunki badiiy asarning matni ustida faqat muallif emas, balki muharrirlar hamisholibboradilar. Ushbuholatda paronimik attraksiya hodisasi yotgan paronomaziya haqida so'z yuritish o'rinnidir.

Paronomaziya yoki annominatsiya - so'zlarining komik yoki obrazli yaqinlashuvidan tashkil topgan nutq shakli bo'lib, bu so'zlar jarangdorligining o'xshashligi hamda morfema tarkibining qismanmos kelishinatijasidaba'zan kalambur tarzida nutqda qo'llanishi mumkin. Agar paronimlarni aralashdirib yuborish qo'pol leksik xato bo'lsa, paronomaziya stilistik figura bo'lib, adabiyotshunoslik doirasida o'rganiladi. Paronomaziya ilmiy adabiyotda yetarli darajada mufassal ko'rib chiqilgan. Tadqiqotchilarning ta'kidlashlaricha, xuddi paronimiyada bolgani kabi, leksik juftliklar paronomaziyada ham bitta so'z turkumiga tegishli bo'ladi, gapda bir xil sintaktik vazifalarni bajaradi. Bunday so'zlarda bir xildagi prefikslar, suffikslar bo'ladi, ammo ularda o'zaklar har doim boshqa-boshqadir. Tasodify fonetik o'xshashlikdan tashqari, bunday leksik juftliklardi so'zlar hech qanday umumiyligka ega bo'lmashliklari mumkin, ularning predmetloma'noviy munosabatdoshligi mutlaqo har xil bo'lishi mumkin. Misol uchun, Radio muxbir nutqi. "Aziz radio tinglovchilar! Har bir korxonaning mahsulotining sifatini aniqlaydigan o'z sinovchilari bo'ladi. Masalan: yangi samolyotni birinchi uchirib beradigan uchuvchini sinovchi - uchuvchi deydilar... Mana, qarshimizda turgan barvasta qomatli, qarashi burgut nigohini eslatadigan, butun vujudidan kuch-g'ayrat, sadoqat, vafo sezilib turgan kishi mana shu zavodning sinovchi - ichuvchisidir..."⁹. (S.Ahmad "Sinovchi uchuvchi"). Mashhur o'zbek yozuvchisi Said Ahmadning ushbu hajviyasida o'xshash talaffuzli so'zlar vositasida paronomaziya hodisasi yuzaga keltirilgan.

Tilshunos E.N.Demidovaning ta'kidlashicha, "Paronimiya tushunchasini talqin qilishda ushbu hodisani to'liq va yaxlitlikda ko'rib chiqish muammosini hal qilishda turli funksional uslublardagi matnlarda paronimlarning ishlash xususiyatlarini aniqlash lozim, chunki aynan uslub bilan qat'iy buyuriladigan birga qo'shib ishlata olishlik,

matnda tug'iladigan ma'no qirralari ushbu tushunchaning chegaralarini belgilab beradi"¹⁰. Ya'ni ilmiy va rasmiy ishga oid matnlarda paronimik juftliklarning bo'laklari ma'lum so'z birikmalariga biriktirib qo'yilgan va ularni almashtirish durust emas, erkin strukturali matnlarda esa bunday so'zlar sinonimlar yoki variantlar sifatida kuzatilishi mumkin.

Rus tilshunosi E.B.Siganovaning ta'kidlashicha, "Tilning lug'at tarkibi butunlay bir xil bo'lmagan massani ifoda qilib, uning uslubiy tasnifi har doim taxminiy hamda taqribi bo'ladi"¹¹. E.F.Gorbachevaning fikricha, "So'zlashuv va adabiy so'zlashuv nutqi nisbatining o'zgarishi, ularning bir-biriga yaqinlashishini, ko'plab so'zlashuv til elementlari adabiy nutq tomonidan faqat stilistik vosita sifatida emas balki, stilistik belgilanmagan bo'laklar sifatida ham o'zlashtirib olinadi. Xuddi shu hodisa adabiy so'zlashuv nutqining sheva unsurlari, jargonizmlar va professionalizm bilan o'zaro munosabatini ham xarakterlaydi"¹². Zamonaviy so'zlashuv nutqiga bir tomonidan adabiy-kitobi variant bilan yaqinlashish, boshqa tomonidan haqiqiy adabiy normadagi nutqning ancha past stilistik variantlar bilan yaqinlashishi xosdir. Ushbu jarayonlarning har ikkalasi ham zamonaviy so'zlashuv nutqi rivojlanishidagi umumiyl tendensiyani, xususan uning funksional chegaralarini kengaytirishni tashkil etadi.

Tilshunos olim L.M.Vasilevga ko'ra, "Leksik birliklarning paradigmatic, sintagmatik, derivatsion, stilistik va uzual jihatlari asosida yaratilgan nazariyasi tufayli bu uslublarning tasnifi keltirilgan"¹³. Turli til hodisalarini chog'ishtirma o'rganishda ularga xos umumiyl bo'lgan tasnify sxema zarurdir. Ingliz va o'zbek tillaridagi paronimik fondlarda L.M.Vasilev tomonidan taklif qilingan leksikaning funksional-uslubiy tasnifining mos kelishi kuzatiladi.

Paronimik birliklar stilistik tahlilining leksikografik manbasi bo'lib, o'zbek tilida A. Ma'rufovning "Paronimlar lug'ati"¹⁴ va ingliz tilida "Macmillan English Dictionary for Advanced Learners"¹⁵ lug'ati xizmat qiladi.

Paronimik hodisalarini taddiq qilgan O.P.Antipina paronimik birliklarni ikkita guruhga ajratadi: 1) funksional-stilistik jihatdan belgilanmagan; 2) funksional-stilistik jihatdan belgilangan¹⁶.

9 С.Ахмад "Синовчи ичувчи"// Собиқ ўғри (хикоялар тўплами). Тошкент: Ёзувчи, 1991. - Б.14.

10 Демидова Е.Н. Паронимия как актуальная стилистическая проблема // Теоретические и прикладные аспекты изучения речевой деятельности. Челябинск: 2013.- 83 с.

11 Цыганова Е.Б. Функционально-стилевая характеристика глагольной метафорической номинации речевой деятельности в русском и английском языках // Вестник Чувашского университета 2007 № 3. С. 231.

12 Горбачева Е.Ф. Стилистическая окраска глаголов с вторичным значением // Слово в системных отношениях на разных уровнях языка: сб. ст. Свердловск, 1987. - С. 63.

13 Васильев Л.М. Современная лингвистическая семантика. - М.: Высшая школа, 1990. - 71 с.

14 Матрёфов А. Паронимлар лугати. Тошкент: Ўқитувчи"нашиёти, 1974.

15 Macmillan English Dictionary for Advanced Learners. - London: Palgrave Macmillan, 2002.

16 Антипина О.П. Сопоставительный анализ паронимов русского и английского языков: Дисс ... канд. филол. наук. - Уфа: 2012. - 80 с.

Funksional-stilistik jihatdan belgilanmagan paronimlarga uslubiy belgisiz birliklar kiradi, masalan, o'zbek tilida quyidagi juftliklarni misol keltiramiz: arpa//arfa, alifbe//alifbo, abonent//abonnement, diplomat // diplomant, ko'cha//go'ja, qarta//karta, tish//tush va boshqalar ingliz tilida: advise//advise, daily//dairy, extant//extent, habitant//habitat, hostel//hotel, mail//meal. Yuqorida keltirilgan o'zbekcha va inglizcha misollarda funksional-stilistik jihatdan belgilanmagan paronimlarning uslubiy belgiga ega emasligi kuzatildi.

Rus tilshunosi L.M.Vasilev funksional-stilistik jihatdan belgilangan leksemalar guruhini quyidagi kichik guruhlarga ajratib ko'rsatadi: 1) Yuqori uslub birliklari; 2) Jo'n uslub birliklari; 3) Ixtisoslashtirilgan uslub birliklari¹⁷. Biz bu tasnifga asoslanib, ingliz va o'zbek tillarida funsional-stilistik jihatdan belgilangan quyidagi leksemalar guruhini ajratamiz:

1) Yuqori uslub birliklariga tegishli bo'lgan paronimlar o'zbek tilida rasmiy va badiiy lug'aviy belgilari ega, masalan, aliment//element (rasmiy), davo//da'vo (rasmiy), ijobiy//ijodiy (rasmiy), seksiya//sessiya (rasmiy), pakt//fakt (rasmiy), azim//azm (badiiy), bazur//bahuzur (badiiy), yolqin//yorqin (badiiy), paqir//faqir (badiiy) va hakozolar. Ingliz tilida yuqori uslubga tegishli paronimlar ham rasmiy (formal) va badiiy (literary) lug'at belgisiga egadir. Misol uchun, accident//incident (formal), alteration//altercation (formal), confidant//confident (formal), constrain//restrain (formal), charming//charming(literary), bounteous//bountiful(literary), lavish//languish (literary), smattering//scattering (literary) va boshqalar.

2) Jo'n uslub birliklariga tegishli paronimlar o'zbek tilida so'zlashuv (norasmiy) lug'aviy belgisidan iborat. Misol uchun, anqo//anqov(so'zlashuv), pay//poy (so'zlashuv), sog'lik//sovliq (so'zlashuv), yog'li//yoqli (so'zlashuv), erlik//erli (so'zlashuv). O'zbek tilidagi jo'n uslub birliklariga tegishli paronimlarda og'zaki lug'aviy belgisiga ega paronimlarkuzatilmadi. Ingliz tilida jo'n uslubga tegishli paronimlar so'zlashuv (informal) va og'zaki (spoken) lug'at belgilari egadirlar, masalan: bang//clang (informal), cranky//cranny (informal), mingy//mingy (informal), womanish (informal)//womanly, whacked (informal) // whacking (spoken) va boshqalar.

Ingliz tilidagi paronimik birliklarda ham og'zaki (spoken) lug'at belgisiga tegishli bo'lgan paronimlar juda kam miqdorda kuzatildi.

3) Ixtisoslashtirilgan, ya'ni ilmiy uslubga oid paronimlar chog'ishtirilayotgan tillardagi terminlar bilan ifodalananadi. O'zbek tilida

ixtisoslashtirilgan uslubga tegishli bo'lgan paronimlar adabiyot, biologiya, zoologiya, iqtisod, kimyo, lingvistika, tibbiyot, qishloq xo'jaligi, qonuniy, musiqa kabi lug'at belgilariiga egadir, masalan: aliment (qonun.) // eliment (kimyo.), bank (iqt.) // banka (tib.), omonim (lingv.) // anonom, sintaktik (lingv.) // sintetik (kimyo.), teri (1biol.) (2tib.) // tire (lingv.), ferma (qish.xo'j.) // firma (iqt.), sher (zool.) // she'r (adab.), garmon(musiq.)//gormon(tib.) va hakozolar. Ushbu uslubga ingliz tilidagi biznes (business), ilmiy (science), kimyo (chemistry), lingvistika (linguistics), texnika (technical), tibbiyot (medical), qonuniy (legal) kabi lug'at belgilariiga ega paronimlar misol bo'ladi. Masalan, academic//academician (scien.), angina//anguina(med.), antonym//antonym (ling.), dialectal//dialectical (ling.), natrium//natron (chem.), precede(legal)//proceed, reflation (techn.) // deflation (bus.) va boshqalar.

Shunday qilib, yuqorida ko'rib chiqilgan ingliz va o'zbek tillarida stilistik jihatdan belgilangan leksemalartahvilining natijasi shuni ko'rsatadi, chog'ishtirilayotgan tillarning paronimik fondlari o'rtasida o'xshashlik hamda farqlar mavjud ekanligi aniqlandi. Har ikkala til uchun ham stilistik belgilangan va stilistik belgilanmagan paronimik juftliklar xosdir. Funksional uslubiy jihatdan belgilangan paronimlar orasida o'zbek va ingliz tillarida yuqori uslubga tegishli leksemalar ko'pchilikni tashkil qiladi. Jo'n uslub birliklari ingliz tilida ko'proq miqdorni tashkil etgan bo'lsa, ushbu uslubga kiruvchi paronimlar o'zbek tilida biroz kam miqdorni tashkil etadi. Shuningdek, o'zbek tilida jo'n uslub birliklariga kiruvchi paronimlarda og'zaki lug'aviy belgisiga ega paronimlar kuzatilmadi. Ixtisoslashtirilgan uslubga tegishli paronimlar terminlar bilan ifodalananadi. Mazkur uslubga doir paronimik birliklar o'rganilayotgan tillarda deyarli bir xil miqdorni tashkil etadi.

Paronimiya tushunchasini to'laligicha ko'rib chiqishda ushbu hodisaning turli xil funksional-uslubdagi matnlarda o'ziga xos xususiyatlarini aniqlash lozim, chunki uslub bilan belgilanadigan muvofiqlik matnda yuzaga keladigan semantik holatlar paronimiy tushunchasining chegaralarini belgilaydi. O'rganishlar natijasi shuni ko'rsatadi, ilmiy va rasmiy ish matnlarida paronimik juftliklar a'zolari muayyan so'z birikmalariga biriktirilgan bo'lib, ularni almashtirish durust emas, erkin strukturali matnlarda esa bunday so'zlar sinonimlar yoki variantlar sifatida ishlashi mumkin.

FRAZEOLOGIK BIRLIKLER VA LEKSIKALIZATSIYA HODISASI

Javohir Baxromov – magistrant, Jizzax davlat pedagogika instituti

Annotatsiya: Ushbu maqola frazeologik birliklar va leksikalizatsiya hodisasi haqida bo'lib, so'z birikmalari va iboralarning nutqda qo'llanilishi hamda leksikalizatsiya hodisasi tahlil qilinadi.

Аннотация: В статье идет речь о феномене фразеологизмов и лексикализации, анализируется употребление словосочетаний и выражений в речи и феномен лексикализации.

Abstract: This article is about the phenomenon of phraseological units and lexicalization. This article analyzes the use of phrases and expressions in speech and the phenomenon of lexicalization.

Kalit so'zlar: frazeologik birliklar, leksikalizatsiya, lug'aviy birlik, leksema, semantik tahlil.

Ключевые слова: фразеологизмы, лексикализация, лексическая единица, лексема, семантический анализ.

Keywords: phraseological units, lexicalization, lexical unit, lexeme, semantic analysis.

Ma'lumki, birliklar deyilganda, tilda hodisasi bilan «kesishadi». Shu sababli tayyor holda mavjud bo'lgan va nutqqa birliklar va leksikalizatsiya hodisasing o'zaro shundayligicha olib kiriladigan, shaklan so'z munosabatini tekshirish muhimdir. birikmasi yoki gapga o'xshaydigan, mazmuni ko'chma ma'noga asoslangan til birliklarini yoki lug'aviy birliklarni tushunamiz.

Hozirgi o'zbek frazeologiyasi fanida qabul qilingan qarashlarga ko'ra, frazeologik birliklar muayyan nutqqa kiritilgunga qadar ham mazmun, ham ifoda planida shakllanib bo'lgan va til iste'molchilari tomonidan shu holatda anglab yetilgan hamda qabul qilingan bo'ladi. Buning ma'nosi shuki, frazeologik birliklarning nutqqa tayyor holda olib kirilishi ularni til hodisasi sifatida e'tirof etishimizni taqozo etadi. Ko'pchilik tadqiqotchilarining ularni til birligi deyilishida masalaning ana shu jihatini e'tiborga olishgan. Hatto Ferdinand de Sossyur ham «Umumiyl tilshunoslik kursi» asarida tilda shunday tayyor birikmalar borki, ularning uzual xarakteri ma'nosi va sintaktik xususiyatidan kelib chiqadi. ... bunday birikmalar tayyor holda, an'anaga ko'ra qo'llanadi, degan edi!

Frazeologizmlar, albatta, birdan ortiq so'zning birikuvidan tarkib topib, so'z kabi bir tushunchaga asoslangan ma'no bildiradi. Lekin, uning tarkibida bir nechta so'z bo'lishiga qaramay, bir so'z kabi bir lug'aviy birlik hisoblanadi. U, so'zlar birligidan tarkib topgan birikma yoki predikativ qoshilma qolipli bo'lsa ham, birikma yoki predikativ qoshilma kabi nutq jarayonida yuzaga kelmaydi, balki tilda tayyor lug'aviy birlik holatida bor ekanligi holda, nutq uchun shundayligicha tanlanadi. Ana shu nuqtada birliklar leksikalizatsiya

Ma'lumki, leksikalizatsiya deganda morfema yoki so'z birikmasi shaklidagi til elementlarining mazmuni bir leksemaga teng keladigan lug'aviy birlikka aylanish jarayoni tushuniladi va ifoda-mazmun planida leksikalizatsion birlik va frazeologik birlik o'rtaida formal belgilari nuqtai nazaridan o'xshashliklar mavjud ekanligi ham diqqat qaratish muhimdir.

Ushbu o'rinda gap frazeologik birliklar va ularning leksikalizatsiya hodisasinga munosabati haqida borar ekan, yuqorida ta'kidlaganimizdek, bu birliklarning til hodisasi sifatida qaralishi muayyan aniqliklarni talab qiladi. Chunki frazeologik birliklarga til hodisasi sifatida qarashning o'ziyoq uning leksikalizatsiyaga

munosabatini aniqlashga o'tib bo'limas g'ov qo'yadi. Tabiiyki, bunday paytda frazeologik birliklar chindan ham til hodisasimi, degan savolni o'rtaqa qo'yishga majbur bo'lamiz. Alovida olingen leksema til qurilishining lug'aviy ma'no.

anglatuvchi unsuri sifatida til hodisasi sanalishi albatta, hech kimda shubha tug'dirgan emas. Ammo sistem tilshunoslikning nuqtai nazari bu boradagi tasavvurimizni kengaytiradi.

O'zbek tilshunosligida sistem leksikologiyaga oid qarashlarni umumlashtirgan, ayni paytda, bu borada o'z nazariy mulohazalarini bayon qilgan H.Ne'matov va R.Rasulovlar quyidagilarni

yozishgan: «...leksemaning eng asosiy xususiyati uning «tayyorligi», ya'ni yasama emasligidir. Demak, leksema muayyan qolipning, muayyan qonuniyatning mahsuli, hodisasi bo'lmashligi lozim. Masalan, (kitob), (uy), (biz), (o'g'il), (kel), (ket), (qoch), (qol), (cho'zib), (ajoyib), (uch), [besh] kabi minglab tayyor birliklar voqelikdag'i narsa, belgi, miqdor, harakat, holat, xususiyatlarni atab, ifodalab keladi. Ular jamiyatning barcha a'zolari uchun tayyorligi bilan ajralib turadi.

Leksemalarning "tayyor"lik belgisi an'anaviy tilshunoslikning "tub so'zlar", "o'zaklar" tushunchasiga mos kelganday ko'rindi. Aslida esa bunday emas. Haqiqatan ham, an'anaviy tilshunoslikning "tub so'zlar" va "o'zaklar" tildagi leksemalarning nutqda voqelashishining bir turidir.

Agar leksemaga so'z deb qarasak-chi? So'z - «leksemaning nutqda muayyan shakl va vazifa bilan voqelangan ko'rinishi. O'z tovush qobig'iga ega bo'lgan, obyektiv narsa-hodisalar haqidagi tushunchani, ular o'rtasidagi aloqani yoki ularga munosabatlarni ifodalay oladigan, turli grammatic ma'no va vazifalarda qo'llanadigan eng kichik nutq birligi».

H.Ne'matov va R.Rasulovlar² ham so'zning nutq birligi ekanligini e'tirof etishadi. «U leksemalarning va so'z yasash qoliplari hosilalarining o'xshashlik va qo'shnichilik munosabatlari asosida aniqlangan, muayyan shakl, mazmun va vazifa kashf etgan ko'rinishidir».

Odatda bitta so'zga teng keladigan leksema nutq birligi sifatida qaralar ekan, bir necha so'zning qo'shilishidan tarkib topgan ni ham nutq birligi deb atashimizga nima monelik qiladi? Bu so'zlar nutqdan tashqarida bo'lgan qanday holatda va qachon ibora tarzida birikib ulgurgan? Ma'lum bo'ladiki, ular tilda turg'unlashib, ma'lum bir ma'noni ifodalaydigan va til iste'molchilari uchun tushunarli holiga kelgunga qadar qandaydir o'zaro birikish, sintaktik munosabat jarayonini kechirgan bo'ladi. O'z-o'zidan ayonki, bu birikish faqatgina nutqda amalga oshadi. Turg'unlashish va nutqda til elementi sifatida, tayyor holda ishtirot etish esa bu birliklar hayotidagi ikkinchi bosqich sanaladi. Demak, ular mana shu holatga kelgunga qadar, ya'ni til hodisasinga aylangunga qadar ham nutqiy

jarayonda ishtirot etish vazifasini o'tagan.

Frazeologik birliklarning nutqiy jarayon mahsuli ekanligini tan olishgina ularning leksikalizatsiyaga munosabati xususida mulohaza yuritishimizga imkon beradi.

A.E.Mamatovning quyidagi fikrlari masalaning mohiyatini yana ham oydinlashtiradi: «...frazeologiyani «keng» va «tor» ma'noda tushunish noto'g'ri, uni bitta ma'noda tushunish kerak. Ular qanday til birliklari deb tasnif qilinishidan qat'iy nazar, aforizmmi, maqol yoki matalmi, turg'un so'zlashuv formulalarimi, «qanotli so'zlar»mi, xullas, agar ular frazeologizmning biz bergan ta'rifiga mos tushsa, undagi talablarni bajara olsa, ya'ni tuzilishi jihatidan so'z birikmasiga yoki gapga teng bo'lgan, obraxli, umumlashgan ma'no anglatadigan, leksik elementlari qisman yoki to'liq ko'chma ma'noga ega bo'lgan, lug'atlarda qayd etilgan har qanday turg'un leksik-semantik birliklar birliklar doirasiga kiritilishi shart»³.

Aytilgan fikrlarni umumlashtiradigan bo'lsak, yaxlit holda ko'chma ma'no anglatadigan barcha lug'aviy birliklarni FBlar sifatida qarash mumkin bo'ladi. Ammo har xillikdan qochish va aniqlikka intilish maqsadida bu borada Sh.Rahmatullayev aytgan quyidagi fikrga tayanib ish ko'ramiz, ya'ni FB larning ikki guruhiqa e'tiborimizni qaratamiz: «Frazemadan yaxlitligicha anglashiladigan ma'no bilan uning tarkibidagi leksemalar anglatadigan ma'nolar orasidagi munosabat asosida frazemalarning ikki semantik turi farq qilinadi: 1) butunlik, 2) chatishma. Ma'nosi tarkibidagi leksemalarga xos ma'nolar asosida izohlanadigan, shu leksik ma'nolarning umumiyl mahraji sifatida gavdalananadigan frazema butunlik deyiladi. Quyidagi misollarni qiyoslang: 1) Turg'un ota uzoq bosh qashir, keyin birdan yengin shimarlar. (O). 2) Shunday qilib, Tojiboyning raislik davri tamom bo'ldi. Oyimxon Sovetning pechatini undan olib, ko'krak cho'ntagiga solib qo'ydi. Oyimxon yeng shimarib ish boshladi (P.T.). Ma'nosi tarkibidagi leksemalarga xos ma'nolar asosida izohlanmaydigan, bu leksemalarga xos leksik ma'nolarni hisobga olmaydigan frazemaga chatishma deyiladi. Misollar: Hadeb to'ningizni teskari kiyavermang⁴

(N.S.), Ovchi uzoqdan o'pkasini qo'ltiqlab

¹ Ferdinand de Sossyur. Trudi po yazikoznaniy. – M.: Progress, 1977, s.157.

² Ne'matov X., Rasulov R. O'zbek tili leksikologiyasi va pragmatikasi, Toshkent 2009 yil, 54 bet

³ Mamatov A. O'zbek frazeologiyasi, Toshkent 2019 yil, 156 bet

⁴ Mamatov A. O'zbek frazeologiyasi, Toshkent 2019 yil, 212 bet

chopib keldi (Ertakdan)» chatishmaning tildagi kelib chiqadi. ikkinchi nomi idiomadir.

Ma'lum bo'ladiki, ta'riflarda ziddiyat yo'q, aksincha ular bir-birlarini to'ldiradi. Frazeologik birliklar ham tildagi barcha birliklarda bo'lgani singari ifoda va mazmun planiga ega. Ifoda planida uning qurilishi tushuniladi. Bu qurilmada kamida ikkita mustaqil so'z (leksema) ishtirok etib, o'zaro sintaktik bog'langan bu so'zlar mohiyatiga ko'ra birikma yoki gapga teng bo'ladi. Demak, ifoda planida ular so'z birikmasi yoki gap shaklida bo'lsa, mazmun planida leksemaga teng bo'ladi (ma'no hamma vaqt ham aniq reallashavermasligi mumkin). Tadqiqotchilar leksik so'z birikmalarini, deganda frazeologik birliklarning ana shu jihatlarini nazarda tutishgan. «...mazmun planiga ko'ra frazeologik birliklar leksik birlik (so'zlarga yaqin tursa, ifoda plani jihatidan ular sintaktik birlik (so'z birikmasi, gap)larga yaqindir. Ammo frazeologik birlik so'zga ham, so'z birikmasiga ham, gapga ham to'la ma'noda teng emas». Bu aytilgan fikrlarning mohiyatini chuqurroq anglash ham frazeologik birliklarning leksikalizatsiyasi munosabatini aniqlashda ma'lum ahamiyatga ega. Bu birliklarning so'z yasalishiga bo'lgan aloqasi ham ana shundan

K.M.Gyulumyans «Polyak tilidagi ayrim turg'un birikmalar semantikasining evolyusiyasi» nomli ma'rurasida quydagilarni bayon qilgan edi: «Erkin birikmalarning turg'un birikmalarga o'tish sabablaridan biri leksikalizatsiya jarayoni bo'lib hisoblanadi. Frazeologiya sohasidagi leksikalizatsiya deb biz birikma tarkibidagi alohida komponentlar semantik ma'nolarining astasekin sezilmaydigan darajaga kelishini, frazeologizmlarning birikma qismlari ma'nolari ustida turadigan umumiylar ma'noga ega bo'lishini aytamiz».

Masalani mana shu tarzda tushunish frazeologik birliklarning leksikalizatsiyaga munosabati masalasiga yana ham oydinlik kiritadi. Zero, frazeologik birliklar komponentlario'rtasidasintaktik munosabatlari mavjud holatlar ulardagi leksikalizatsiya hodisasing amal qilish doirasini ham chegaralaydi, ham ravshanlashtiradi. Mavjud leksikalizatsiyalashish qoidalariga muvofiq kelgan holatlardagina frazeologik birliklar leksikalizatsiyasi haqida gapirish mumkin bo'ladi.

MODERN PEDAGOGICAL TECHNOLOGIES AND METHODS IN LEARNING FOREIGN LANGUAGES

Nasiba Kenjayevna Ro'ziyeva - manager, Kattakurgan branch of Samarkand State University

Abstract: The main goal that we set for ourselves, using modern technologies in learning a foreign language it's to show how technology can be effectively used to improve the quality of teaching foreign language students, the formation and development of their communicative culture, learning the practical mastery of a foreign language. This article provides arguments on the use of new technologies in the education system, the methods used in this system.

Annotatsiya: Chet tilini o'rganishda zamona viy texnologiyalardan foydalangan holda o'z oldimizga qo'lyagan asosiy maqsadimiz talabalarga chet tilini o'rgatish sifatini oshirish, ularning kommunikativ madaniyatini shakllantirish va rivojlantirish, amaliy bilimlarni o'rganishda texnologiyadan qanday samarali foydalish mumkinligini ko'rsatishdir. Ushbu maqolada ta'lim tizimida yangi texnologiyalardan foydalanish, ushbu tizimda qo'llaniladigan usullar halqida dalillar keltirilgan.

Аннотация: Целью данной статьи является используя современные технологии в обучении иностранному языку, это показать, как технологии могут быть эффективно использованы для повышения качества обучения студентов иностранному языку, формирования и развития их коммуникативной культуры, усвоения практических навыков. владение иностранным языком. В данной статье приведены аргументы по использованию новых технологий в системе образования, методы, применяемые в этой системе.

Keywords: innovative, pedagogical technology, technology, "brainstorming", "business games", "pinboard", "cluster", "sinkway", "cubic technology", "interactive", DVDs, CD-ROMs, World Wide Web (WWW), music and videos, educational Websites, Collaborative Tools, Smartphone and Tablets Apps, CALL. PLATO.

Kalit so'zlar: innovatsion, pedagogik texnologiya, texnologiya, "aqliy hujum", "ish o'yinlari", "pinboard", "klaster", "sinkway", "kubik texnologiya", "interaktiv", DVD, CD-ROM, World Wide Web (WWW), musiqa va videolar, ta'lim veb-saytlari, hamkorlik vositalari, smartfon va planşetlar ilovalari, CALL. PLATON.

Ключевые слова: инновационная, педагогическая технология, технология, «мозговой штурм», «деловые игры», «пинборд», «клэстер», «сингетик», «кубическая технология», «интерактив», DVD, CD-ROM, Всемирная паутина. (WWW), музыка и видео, образовательные веб-сайты, инструменты для совместной работы, приложения для смартфонов и планшетов, CALL. ПЛАТОН.

It is no secret that now we all use modern technology. Each of us has modern phones and social sites. We use modern devices almost every day. Modern technology has penetrated into every aspect of our lives. We use technology in every field.

It should be noted that the use of modern technologies in the field of education can also improve the quality of education. The use of innovative technologies in education can be seen in the achievements of developed countries, in particular, the United States, Great Britain and Belgium.

Innovative - means "introduction (dissemination) of news" in English. The socio-psychological aspect of innovation was developed by American researcher E. Rodgers¹. He studied the classification of participants in the innovation process, their attitude to innovation, and more. The use of innovative technologies in the educational process will help it to continue. This was especially evident during the Covid-19 pandemic. This is due to the introduction of distance learning forms with the help of innovative technologies.

Pedagogical technology is a teaching tool of a teacher (pedagogue), which, based

on the needs of society, effectively forms the social qualities of a predetermined person and sees the system of goal-oriented learning as a system and its constituent parts. is a technological educational activity that monitors the impact of a particular sequence on students in a given setting and evaluates the learning outcome.

Technology is derived from the Greek word "techne", which means skill, art and "logos" - the word, meaning education, an ambiguous translation of the English word "an education technology". It should actually be translated as "Educational Technology". The introduction of technology into education has been going on for centuries. Until about the end of the 50s, pedagogical technology was associated with the creation of a technical environment for traditional education, the construction of a set of automated tools. Today, educational technology is considered a field of pedagogical sciences. Human psychology plays an important role in the development of technology. Historically, educational technology has been tactical and evolving.

Technology is a set of knowledge about

¹ Rogers, E. M. (2003). *Diffusion of innovations* (5th ed.). New York, NY: Free Press

the methods and means of implementation of processes, as well as the qualitative changes that occur at the facility.

Educational technology is a set of concepts that includes:

Have an idea of the planned results;

A diagnostic tool to help learners determine their current status;

A set of teaching models;

Criteria for selecting the optimal model for specific conditions.

A new modern approach to the application of new technological processes and new modern methods of teaching in the educational process development, increasing interest in the foreign language they are learning, activating the internal potential of their memory, and building students' confidence in their own power. As you know, the educational process is complicated. Foreign language lessons include the stages of developing relevant speaking skills and competencies through the presentation of new learning material, its practice through a variety of exercises, and its application to a variety of speech situations. A number of interactive methods can be used to increase student engagement in the classroom.

The term interactive method is derived from the English word "interactive", which means to increase students' internal activity. There are a number of types of this method, some of which are currently widely used interactive methods such as "brainstorming", "business games", "pinboard", "cluster", "sinkway", "cubic technology", role-playing games. appearances are aimed at increasing the activity of students in the educational process. In interactive teaching, group teaching, small groups of 3-5 people are effective.

Modern pedagogical technology cannot be considered as a separate branch of pedagogical science or as a system aimed only at optimizing educational practice. Pedagogical technology reflects the activity within the framework of combining theoretical and practical research in this field. Today, with the development of science and technology, the boundaries of human activity are expanding, new technologies are entering. Qualitative changes indicate that there are new technical, informational, audiovisual, audio tools that require new methods and are becoming an integral part of the educational process, which introduce modern pedagogical

technologies. becomes a reality.

Modern pedagogical technology, in essence, is on a par with other technologies, because they, like others, have their own field, methods and tools. However, pedagogical technology differs from manufacturing and information technology in that it represents a complex and incomprehensible technological process as a field of knowledge related to the human mind. Its peculiarity lies in the fact that it combines the components of education.

Below we will try to list modern pedagogical technologies.

Today, education and training have taken on a whole new meaning. Computers are an essential part of every classroom and teachers are using DVDs, CD-ROMs and videos to show pupils how things work and operate. Pupils can interact with the subject matters through the use of such web based tools and CD-ROMs. Moreover, each pupil can progress at his/her own pace². It discusses different approaches and techniques which can assist English language students to improve their learning skills by using technology. Among these techniques are online English language learning web sites, computer assisted language learning programs, presentation software, electronic dictionaries, chatting and email messaging programs, listening CD-players, and learning video-clips. Technology allows individual pacing: Multimedia tools, on-line and CD-ROM based training have helped eliminate the need for an instructor-based lesson plans. Pupils who grasp concepts faster proceed and move along, without being held back by ones who need more time and help for learning. Such individual pacing is beneficial to all. Multimedia is a recent and popular term in the field of computer usage. Generally speaking, multimedia is the combination of text, sound, pictures, animation, and video. Typical set-ups include CD-ROM, CD-ROM player, sound equipment, and special hardware, which allow the display of sophisticated graphics. With the rapid development of the internet, which has become a powerful medium for it provides a number of services including "e-mail, the World Wide Web (WWW), newsgroups, voice and video conferencing, file transfer and exchange and numerous corporate services delivered through specialized programs". In the context of teaching, multimedia can be called an integrated media, which consists of various media forms such as text, graphic, animation,

audio, etc. to browse, query, select, link and use information to meet pupils' requirement. Smith and Woody defined multimedia as "the use of both visual aids and verbal descriptions to illustrate concepts"³.

Also, there are some ways how use new technologies for education system.

Music and videos. Audio listening exercises can be good for testing what learners can identify on their own. The combination of pictures, intonations and gestures provides learners context clues that can help them understand the language even better.

Educational Websites. Educational websites like Quizlet and FluentU can help enhance the learning experience by providing meaningful and fun activities that are focused on grammar and current events respectively.

Collaborative Tools. Tools such as Facebook, Classting, Google classrooms can help learners use the language they are learning and engage in collaborative activities as well.

Smartphone and Tablets Apps. So many apps on smartphones and tablets such as Duolingo, FluentU and Memrise give learners an interactive and fun way to learn a language by using their phones and tablets. In addition According to Mudge , Multimedia applied in English teaching may include four stages. The original stage can be dated back to the 1950s when only a few foreign language institutes started to employ phonograph, broadcast, movie, tape recorder and other current media in foreign language teaching. During that time, audio and video were once considered a significant revolution to the teaching of foreign language. Following in the 70s and 80s, audio and video developed dramatically with the advancement of electronic technology. Electronic taping, slide projectors, videocassette players, language labs and other electronic devices were included in this era. By the turn of 90s, multimedia technology was becoming increasing available in foreign language instruction because of the development of computer technology and the coming of the digital revolution. In the early 2000's, the internet became a powerful medium for the delivery of computer-aided learning materials. The internet provides a worldwide means to get information, lighten the work load, and communicate with each other at any time and at any place. CALL which is Computer Assisted Language Learning

came into play during the later part of the 20th century. Warschauer divided the history of CALL into three stages: behavioristic CALL, communicative CALL, and integrative CALL. Behavioristic CALL applied in 1960s and 1970s was based on the behaviorist learning and featured repetitive language drills. The computer was regarded as a mechanical tutor to deliver the materials to the pupils. An example of a behavioristic CALL strategy is PLATO⁴.

PLATO(Programmed Logic for Automatic Teaching Operations), the best-known tutorial system, is a special hardware consisting of extensive drills, grammatical explanations, and translation tests at various intervals. The next stage, communicative CALL, appeared in the late 1970s and early 1980s. It focused on the communicative teaching method and encouraged pupils to generate original utterances through the process of discovery, expression and development rather than just repeat the prefabricated language. Pupils were supposed to make use of the computer or the hardware to assist them in language learning. What they actually work with is not the computer but their classmates or teachers. In this model, the computer is viewed as stimulus or tool. Popular CALL software developed in this period included word processors, spelling and grammar checkers. Following this stage is the third stage, integrative CALL which included the development of multimedia computers and the Internet. This model not only integrates various skills (e.g. listening, writing, speaking and reading) but also bonds different technologies serving as effective and comprehensive tools for language learning and teaching. With integrative CALL, teachers were moving away from communicative perspective of teaching to a more social way, which emphasizes the language use in authentic social environments. Applying this multimedia networked computer in the language class provides pupils a more effective means to learn English. For instance, pupils can have rapid access to the background, grammatical or vocabulary explanations, pronunciation information while the main lesson is in the foreground. Besides, pupils under this model are usually encouraged to engage in their own language development rather than learn in a passive way. The history of CALL suggests that multimedia can serve a variety of purposes for language teaching.

³ David Communicative Language Teaching – 2204.

⁴ Brown, D. (2001). *Teaching by principles: An attractive approach to language pedagogy*. New York: Longman. 5 Scott, W.A. & Ytreberg, L.H. (2000). *Teaching English to children*. New York: Longman.

It can serve as a tutor to offer language drills or a stimulus to stir pupils to think. With the advent of the advanced technology and internet, computer usage in language teaching provides an authentic environment for pupils to communicate with native speakers in an inexpensive means⁵.

This paper therefore is an overview presentation of how modern technologies can be of assistance to both teachers and students of a second language setting. The rapid growth in ICT experienced by the technologically advanced nations of the world has helped them to overcome some of the barriers in teaching and learning. Applications of modern day's technologies in the field of teaching and learning can make it possible for teachers, students and others to join communities of people well beyond their immediate environment to critically review, analyze, contribute, criticize and organize issues logically and contextually having professionalism and the transformations of the entire society in view. Now, new technologies such as the reported computer enhancements with new software and networking make it much easier for educators to conquer space and time, with the motive of ameliorating constraints and academic conflicting issues. We can now bring learning to virtually any place on earth anytime for the purpose of achieving the desirable learning outcomes.

The main components of teaching a foreign language in practical training are the integrated integration of listening, speaking, reading and writing. Of course, there are more and more different methods and technologies of teaching a foreign language. Using them taking into account the characteristics of the learners, such as age, profession, interests, will be effective. From the earliest stages of teaching any foreign language, learners are encouraged to be given small phrases, grammatical games, phrases that are necessary in everyday life. These methods increase the interest of learners in the language. Then the themes, the methods, the technologies change and become more complex. Extensive use of games such as debates, interviews, and competitions develops the learner's free, independent, logical thinking, and prepares learners for oral communication and dialogue. This is an effective way to develop learners' thinking, reasoning, and reasoning skills. Of course,

practical exercises play an important role in the solid and perfect learning of foreign languages. It should be noted that if this process is based on new, modern pedagogical technologies, the interest of learners in language and teaching will intensify. Before passing the topic, the teacher will have to test the knowledge of the learners using the "Brainstorming" method after the organizational part. This method involves question-and-answer sessions to draw students' attention to the topic of the lesson, a process that can take 5-10 minutes, depending on student activity. When using the "brainstorming" method, learners do their best to get out of the suggested problem situations, come up with different ways to get out of the situation, which leads to their interest in the lesson and activation. The answer given by each student is taken into account. These answers may be incorrect or close to clear. Most importantly, each student is asked to justify and defend their answer. This method can also be used to repeat a topic. It teaches students to think, to be responsive. This method requires not only the learner but also the teacher to be active. The following results can be expected from the use of the "brainstorming" method:

The activity of the learner in the lesson increases:

Each learner tries to express his / her opinion in order to demonstrate the knowledge and skills acquired in a foreign language;

The grammatical rules of the studied foreign language are stated orally and put into practice;

When teaching a foreign language using the brainstorming method, learners' speech develops, the topics learned are reinforced, and as a result, learners are able to think freely. As a result of experiments and observations in the system of continuing education, it is recommended for all disciplines to increase the effectiveness of foreign language teaching:

Special attention should be paid to the development, interest and encouragement of foreign language teaching from kindergarten age;

Ensuring continuity in continuing education;

The logical connection between the use of modern information and pedagogical technologies in education

strict adherence;

Extensive use of movement games in

practical training;

The teacher must clearly define the education and upbringing in accordance with the order of the state educational standard, and at the same time carry out the didactic goal with pedagogical skills. To do this, it is necessary to ensure the connection between disciplines on the basis of new and modern pedagogical technologies. It is also important to properly manage student activities, use time efficiently, to direct students to useful activities in the classroom and outside the classroom, to give them the opportunity to develop their free and creative thinking skills, to learn foreign languages with enthusiasm. is a necessary factor in ensuring learning and their activity. Student activism refers to a range of issues, such as creativity and independent thinking. In the process of new pedagogical technology, the quality and effectiveness of teaching will be positive if the following work is done:

Assign homework normally and choose topics that the student is interested in and loves;

Discuss the assignments with the class, filling in and reviewing the strengths and weaknesses;

Formation of duties and responsibilities in the student;

Linking knowledge with practical work, teaching creative activity;

Build a sense of national pride and friendship;

Formation of computer literacy;

The more skillfully and efficiently pedagogical technology is used in the classroom, the better the quality of education will be.

You can also use the Pinboard method to increase the effectiveness of the lesson. The word "pinboard" is derived from the English word "pin-."strengthen" means "board". This is a teaching method the essence is that the discussion and learning dialogue are linked in a practical way. Its strengths are its developmental and nurturing function. Students will develop a culture of communication and debate, the ability to express their opinions not only orally but also in writing, and the ability to think logically and systematically. In addition, we can use the following methods and techniques to increase

the effectiveness of lessons:

Debates: study groups are divided into two groups to discuss a topic.

Games: Business or role-playing games. Only in this game, instead of textual materials, a life situation is staged in which students play a role.

Work with the book: this method is aimed at the ability of students to independently master the learning materials, self-examination skills, to consciously express the content of the given text.

Individual (practical method). Learners focus their knowledge on practical tasks.

Conversation: These are dialogic, question-and-answer methods of teaching and learning. Interviews can be individual or group.

Teaching others: In this way, learners share information and knowledge about a problem.

Roundtable - Students sit at a roundtable and answer each other's questions in an envelope.

Classes conducted on the basis of innovative pedagogical technology nurture the desire of young people to express their attitudes to important life achievements and problems, give them the opportunity to think, to justify their views. for example, we can include such methods as "Brainstorming", "Pinboard", "Sequin". Through these methods, the level of knowledge of students increases. In today's world of technology, one of the most important tasks is to educate students to be modern, well-educated, intelligent and talented. The benefits of modern innovative educational technologies are the development of students' knowledge, their comprehensive education, and increased interest in the following topics.

The introduction of advanced pedagogical technologies in foreign language lessons, its introduction into the educational process, the discovery of new ways of teaching will lay the foundation for meeting the requirements of state educational standards. Therefore, every educator must use modern pedagogical technologies to improve the quality of lessons, to develop it, and to contribute to the goal of raising our education system to the level of world education.

⁵ Rodriguez, R.J. & White, R.N. (2003) *From role play to the real world*. Rowley, MA: Newbury House Publishers, Horner & McGinley, 2000.

THE ESSENCE OF THE WORK OF GEORGE ORWELL "ANIMAL FARM" AND ITS IMPACT ON PEOPLE

Feruza Ilhom qizi Otaboboyeva – magistrant, Jizzax davlat pedagogika instituti

Abstract: In this article, the individual stylistic features of George Orwell's works and the problem of preserving them in the translation into Uzbek (on the example of the work "animal farm") are studied and commented on.

Annotatsiya: Ushbu maqolada, Jorj Oruell asarlarining individual stilistik xususiyatlari va ularni o'zbek tiliga tarjima qilishda saqlash muammosi ("molxona" asari misolida) o'rganilib, fikr mulohazalar berilgan.

Аннотация: В данной статье исследуются и комментируются индивидуальные стилистические особенности произведений Джорджа Оруэлла и проблема их сохранения в переводе на узбекский язык (на примере произведения «скот»).

Keywords: George Orwell, the content of the work, politics, influence on people, society, animalism, animals are equal, justice, equality.

Kalit so'zlar: Jorj Oruell, ishning mazmuni, siyaset, insonlarning ta'siri, jamiyat, hayvonlik, hayvonlar tengdir, adolat, tenglik.

Ключевые слова: Жорж Оруэлл, содержание работы, политика, влияние на людей, общество, анимализм, животные равны, справедливость, равенство.

"Four legs good, two legs bad."

— George Orwell, Animal Farm

The book tells the story of a group of farm animals who rebel against their human farmer, hoping to create a society where the animals can be equal, free, and happy. "All animals are equal, but some animals are more equal than others" a farm is taken over by its overworked, mistreated animals. With flaming idealism and stirring slogans, they set out to create a paradise of progress, justice, and equality. Thus the stage is set for one of the most telling satiric fables ever penned — a razor-edged fairy tale for grown-ups that records the evolution from revolution against tyranny to a totalitarianism just as terrible.

G.Orwell wrote and completed these paintings from November 1943 to February 1944 year. Mr. Jones owns a Manor Farm near the city of Wellington, England. One night on this farm, the old pig Mayor collects all the animals that stay right here to the large farm. In keeping with the mayor, all animals live in slavery and poverty, due to the fact humans dispose of the labor output of animals, at the same time as could be very ill-treated to them. He calls animals to revolt: you need to eliminate man, in order that the animals at once turn out to be unfastened and rich, making a song a vintage song known as "Animals of England". Education for a rebellion is thought through pigs, which can be taken into consideration the smartest animals. Among them have been those who stated Napoleon, Snowball and yell¹.

They flip the principal doctrine right into a philosophical gadget called animalism, and recognize its foundation to other animals in mystery accumulating. The most devoted readers of the doctrine were the boxer and the horses named Clover. The rebellion takes place long earlier than it become expected, because Jones changed into a pawn and his employees absolutely abandoned the farm and stopped feeding the cattle. The staying power of the animals will cease, they may be thrown to their masters and pressure them away. Now the farm belongs to animals.

The plot is very unusual; its miles characterized not only by means of the improvement of the main heroes — the occasions inside the backyard of animals and farm animals, however also via the urgency of the problems of society contemplated with the aid of the writer. The unconventional is about the connection among the susceptible and the robust, the stupid and the proprietors of shrewd electricity. The reality is that that is an allegorical manifestation of the dictatorial regimes that the writer sees all through his existence. It ends with the formation of a brand new ideal society primarily based on the concepts of internal political dependence, equality among human beings and animals. Stratification inside the animal global takes place gradually, but its onset is manifested inside the initial movements of pigs. Napoleon's coming to power happens certainly (because the inhabitants of the farm are accustomed to his leadership) and through energy (supported

with the aid of nine terrible puppies)².

Political slogans that say ("4 legs are appropriate, two are bad!") It become fake and fake, which turned into the weapon of strengthening Napoleon's role. Seven materials written on the warehouse wall are continuously converting and could remain tailored for managers. Within the minds of animals, although they live hungry, the sensation of gratitude that the sky is unhappy, peaceful. The story ends with the status quo of pleasant relations with humans and the entire assimilation of pigs, they first start on foot at the legs, and then someone wears clothes. Creative pictures of the primary heroes have their personal particular historical or generalized prototypes. The boxer named labor refers to the working elegance, in which the pony sees the simplest manner to enhance his life via everyday hard work. The extra hard the scenario at the farm, the tougher the pony will paintings. The boxer believes that his comrade Napoleon is a comrade^{3,4}.

The central warfare of the Animal Farm arises when the animal's desire for freedom and equality is violated by strengthening political power among pigs. The unique cause of the animals is expressed within the first bankruptcy, within the doctrine of the antique mayor, and specifically within the "animals of Britain", within the track that became the anthem of the Animal Farm. At the beginning of Novella, political electricity is exercised by using the farmer, Mr. Jones. The Monsters win easily after they insurrection in opposition to Mr. Jones, and as a end result they make the error of questioning that political energy has overcome itself. In reality, they overcame one of the forms in which handiest political electricity should take. By the cease of chapter 2, whilst Napoleon stole the milk of cows, political energy is exercised by pigs.

The dissident layer of society is the aged donkey Benjamin. He often walks quietly, however every now and then wants to open the eyes of animals to the conduct of the authorities. it's miles exactly this hero who flawlessly is familiar with the essence of what's happening in the "Animal farm": "they've by no means lived better or worse — hunger, excessive paintings and deceived hopes, which means that that that is an irreplaceable regulation of existence."⁵

In conclusion, everything in the game is described in a fairly simple language, which

appears to absolutely everyone. However if someone does not need to look what's going on out of doors his comfortable space, they may no longer see. Throughout the story, progressively all could be equal, however some may be extra identical than others. With the joint efforts of animals drove a man out of the farm, they drove him out of the sector with well-known efforts. Even though all were visible equally, the pigs had been simply separated from the beginning, but other animals had been stupid and blind, and followed their instructions that each one remained equal. Soon the pigs will become their masters. The final animals carried the pigs with their personal hands to the throne and gave them a whip. All of us realize that in this game, in truth, it is not about animals, it is approximately people, and it's approximately a herd of humans...

As a whole, it can be concluded that having the knowledge of stylistics is essential if someone wants to know deeper about the meaning of a literary work⁶. Since stylistics analysis has a broader sense than the literary analysis, it would be able to help a reader understand the implied meaning conveyed in the literary work. In spite of fact that Animal Farm is a political satire on communism (especially the Russian variety), yet the most striking impression I get after reading it is: Animal Farm is a profound and moving comment on the circumstances of man's life which is forced to combine with others "to get things done". Pragmatically Animal Farm is a literary story about humans' life in a country which is contacted as animals. Animal Farm contains not only literary styles but also non-literary styles as politic and social, but compromising with truth and honesty in every combination that he makes, to allude about bad political condition which matches closely with the main idea of the story that "Power tends to corrupt and that absolute power corrupts absolutely." It is the philosophical theme of Animal Farm which means that the power of a king or its leader which is done cruelly and unlimited without control will lose the country and torture his, her people.

While G. Orwell criticizes the Soviet Union, calling the images of animals actual persons, criticizes the totalitarian device and its despotic person, the e-book demonstrates a broader trouble, which includes the distorted nature of electricity and its effect on someone.

¹ Orwell, writing in his review of Franz Borkenau's *The Spanish Cockpit in Time and Tide*, 31 July 1937, and "Spilling the Spanish Beans", *New English Weekly*, 29 July 1937

² George Orwell's 'Animal Farm' Received Mixed Reviews from across the World, Enhanced Version now Available on Pirates". The Policy Times. 23 September 2020.
³ Jorj Oruellning "Molxona" asari 2019-y (Karim Bahriyev tarjimasi)

⁴ An Examination of the Life and Works of George Orwell" https://ab3Oruell.weebly.com/writing-style.html

⁵ George Orwell's Writing Style Of George Orwell https://www.bartleby.com/essay/George-Oruell-s-Writing-Style-Of-George-Oruell-PJSPBGGCZFR

⁶ GREENE, G. 1938 [1975]. Brighton Rock (BR). London. Heinemann & Bodley Head.

IBORALARNING OMONIM, SINONIM, ANTONIM VA PARONIM TURLARI

Feruza Shodiyarova Abdujalilova – o'qituvchi, Jizzax davlat pedagogika instituti

Annotatsiya: Biz ushbu maqolada iboralarning kontekstda omonimlik, sinonimlik, antonimlik va ayrim hollarda paronimlik holda kelishi haqida fikr yuritganmiz. Ushbu frazeologizmlarga badiy asarlardan misollar topib, tahlil qilishga harakat qilganmiz.

Аннотация: В этой статье мы обсудили, выражения возникают в контексте омонимов, синонимов, антонимов и в некоторых случаях паронимов. Мы попытались найти и проанализировать примеры этих фразеологизмов.

Abstract: In this article, we have discussed expressions come in the context of homonyms, synonyms, antonyms, and in some cases paronyms. We have tried to find and analyze examples of these phraseologies.

Kalit so'zlar: frazema, joylashuv, kontekst, antonimiya, qorishiqa, shakldoshlik

Ключевые слова: фразовый глагол, местоположение, контекст, антонимия, путаница, противоречие

Keywords: phrasal verb, location, context, antonymy, confusion, contradiction.

O'zbek tilini iboralarsiz tasavvur qila ibora turli ma'nolarni ham bildirishi mumkin. olmaymiz va har bir so'zlayotgan so'zmizda, bayon qilayotgan fikrimizda iboralarni qo'llaymiz Chunki, aynan frazeologizmlar nutqimizni go'zal va ta'sirchan qiladi, bildirmoqchi bo'lgan fikrimizga turli ma'no nozikliklarini yuklaydi. "Ibora -ikki va undan ortiq so'zning barqaror munosabatidan tashkil topgan, ma'nosini odatda bir so'zga, ba'zan so'z birikmasi, gapga teng keladigan, nutqqa tayyor holda olib kiriluvchi, ko'chma ma'noli barqaror birikmadir"¹. Masalan, "qulinq o'rgilsin", "peshonamizda bori", "oyog'osti qilmoq", "qo'y og'zidan cho'p olmagan" kabilalar shular jumlasidandir. Frazeologizmlarni ham o'z o'rniда qo'llash katta mahorat hisoblanadi. Biz iboralarni qo'llaganimizda ularda milliy mentalitetimiz, milliy qadriyat va an'analarimiz yaqqol aks etadi. Bu xususda D.Ochilov quyidagi fikrlarni bildiradi: "Avvalambor, frazemalar mutloq milliy xarakterga ega bo'ladi. Milliylik ularning tarkibiy tuzilishi, komponentlik tarkibi, obraslilik va ma'no - mazmunida namoyon bo'ladi. Frazemalarning milliyligi u yoki bu xalqning hayot tarzi bilan bog'liq. Iboralarning til birligi sifatida shakllanishi ham u yoki bu til vakilining jug'rofiy joylashishi, tarixi, madaniyati, urf- odatlari, dini, ijtimoiy - iqtisodiy, ma'naviy - ma'rifiy hayoti bilan bog'liq"². Shuningdek, iboralarning xususiyatlari to'g'risida Sh.Rahmatullayevning "Frazeologiya. Hozirgi zamona o'zbek tili", "O'zbek tilining qisqacha frazeologik lug'ati", "O'zbek frazeologiyasining ba'zi masalalari", "O'zbek tilining izohli frazeologik lug'ati" kabi ilmiy tadqiqot va kitoblaridan ma'lumot olishimiz mumkin.

O'zbek frazeologiyasining shakli va ma'no jihatlari Sh. Rahmatullayev, A.Mamatov va B.Yoldoshevlar tomonidan chuqur tadqiq qilingan. Tilimizda frazeologizmlar shu qadar bisyorki, ba'zan bir nechta ibora bir xil ma'noni anglatishi ham yoki bo'lmasa bir xil ko'rinishdagi

Ba'zida iboralalar anglatgan mazmuniga ko'ra zidlanadi va bunday holatda iboralalar omonim, sinonim, antonim va paronim kabi guruhlarga ajratiladi. Frazeologizmlarning omonimlik, sinonimlik, antonimlik va paronimlik xususiyatlari N.M.Shanskiy, A.M.Melerovich va Yastenko ishlarda keng tahlilga tortilgan. Bittadan ortiq ma'no ifodalay olish xususiyati til birliklariga xos xususiyat bo'lib, iboralar orasida ham bu xususiyat keng tarqalgan. Omonim iboralarning ikki ma'noli, uch ma'noli, hattoki besh ma'noli bo'lish holatlari ham uchraydi. Masalan, "aq(i) yetadi" iborasini ikkita ma'noni, "bo'yn(i)gi qo'ymoq" iborasini uch ma'noni, "qo'liga olmoq" iborasini esa to'rt ma'noni anglatadi. Shuningdek, Sh.Rahmatullayevning "O'zbek tilining izohli frazeologik lug'ati" kitobida "barmog'ini tishlamoq" iborasining ikki xil ma'nosini ham keltirib o'tgan: Masalan;

1.Hech narsa qilolmay natijaga erisholmay golmoq. Masalan, "Dushmanlar, raqiblar barmoqlarini tishlab qolsalar, maqsadga yetishgan bo'lardim."(Oybek, "Nur qidirib" qissasi)

2.Afsuslanmoq. Masalan, "...Voy attang, g'aflatda qolibmiz", -dedi barmog'ini tishlab Hayitmat aka.(H.Maqsudiy. "Laylatulqadr")³.

Frazeologik iboralarning deyarli barchasi ekspressivlikka, obraslilikka, alohida ifodalilikka egadir. Masalan, "kutmagan" so'zi "yetti uxlاب tushiga kirmagan" iborasini bilan ma'nodosh, ammo ibora ifodalililik jihatdan so'zdan ancha ustun. Frazeologik iboralar o'z ma'nodoshlari bo'l mish so'zlarga nisbatan, ikkinchidan, ma'noni kuchli daraja bilan ifodalasa, ikkinchidan, ularda obraslilik yorqin bir tarzda aks etadi⁴.

Iboralalar bir butun yaxlit holda bitta so'roqqa javob bo'lishi, ko'chma ma'noda qo'llanilishi, gapda butunicha bitta gap bo'lagi vazifasini bajarishi barchamizga ma'lumdir. Masalan,

"Xinalar muhabbat ko'klamida qizlarning qo'lini o'pisht uchun yerdan bosh ko'taradi." (G'afur Gulom)Ushbu gapdag'i " boshini ko'tarmoq" iborasi bitta birikma sifatida bitta so'roqqa javob bo'lib, kesim vazifasini bajargan . "Boshini ko'tarmoq" iborasi ikki o'rinda omonim hisoblanadi. 1.Qaramoq - Birozdan so'ng boshini ko'tardi. 2.Kurashga chog'lanmoq - Ichi kir odamlar faqat senga emas hammamizga bosh ko'targanlar .

Tilimizda omonim iboralar ko'pchilikni tashkil qiladi. Jumladan, "Ko'z yummoq", "so'z bermoq", "qo'l ko'tarmoq", "dam bermoq", "boshiga ko'tarmoq" kabi iboralalar ham ko'p ma'noli iboralardir.

1.Kun yarmidan og'ganida o'ng qo'lini menga cho'zdiyu, ko'z yumdi. 2.Nima uchun bu haqiqatdan ko'z yumasiz? 3.Men ham sizday bo'lishga so'z beraman.4.Kun tartibi tasdiqlangandan keyin, axborot uchun so'z o'rtoq Ubaddullayevga berildi.

O'zbekiston xalq shoir Muhammad Yusuf ijodiga e'tibor qaratadigan bo'sak, shoir tilining soddaligi, xalqchilligi bilan ajralib turganligiga, iboralardan ham mahorat bilan foydalanganligiga guvoh bo'lamiz. Masalan, shoirning ushbu she'riga e'tibor qarataylik:

Yuzlaringni yoritgan shu sharq ziyosi,
Dardlaringni aritgan shu sharq ziyosi.
Sinoning etagin o'pib Ovrupasi,
Amirkosi Beruniydan qolgan dunyo⁵.

Ushbu she'rda so'z san'ati ustasi "yuzini yoritmoq", "dardlarini aritmoq", "etagini o'pmoq" kabi iboralardan unumli foydalangan. Iboralarning har bir misrada qo'llanilishi she'riga o'zgacha ko'rk bergan, she'r mazmuniga qoshimcha ma'no yuklagan va ta'sirchanligini oshirgan .

Bir -biriga yaqin ma'noli iboralar sinonim iboralar hisoblanadi. Bunday iboralar orgali nutqimiz go'zallahadi, nutqda takrorning oldi oldinadi. Sinonim iboralar bir xil ma'noni ifodalasa ham, ammo ularning o'ziga xos ma'no qirrasi saqlanib qolinadi. Masalan;

1. "Og'ziga tolqon solmoq" 2."Mum tishlamoq" 3."Og'zida qatiq ivitmoq" iboralarning barchasi "mutlaqo gapirmaslik" ma'nosini anglatadi, ammo hech qaysi ibora mutlaqo bir xil bo'lmaydi. Masalan, "suhbatda mutloq gapirmaslik" ma'no ikkinchisida kuchliroq, uchinchi ibora so'zlashuv nutqiga , boshqalari esa umumnutqqa xos ; nutqda uchrashi 3-2-1⁶.

Sinonim iboralarga yana quyidagilarni ham misol keltirishimiz mumkin :

O'ylayverib gangimoq : "boshi shishmoq", "boshi qotmoq", "miyasi g'ovlab ketmoq".

O'ta darajadagi ardoqlamoq : "yeru ko'kka ishonmaslik", "otkazgani joy topolmaslik".

Nihoyatda qattiq qorqmoq : "Jon-poni

chiqib ketdi", "esi chiqib ketdi", "joni halqumiga keldi".

So'rayverib miyasini charchatmoq : "miyasini qoqib , qo'liga bermoq", "qulqoq miyasini yemoq".

Tilimizdag'i iboralarning ma'nosiga qarab ba'zan ularni zidlashimiz ham mumkin. Bunday iboralar antonim frazeologizmlar deyiladi . "Antonimiya til birliklari orasidagi semantik munosabat asosida belgilanadigan hodisalardan biri bo'lib, iboralarda ham so'zlardagi darajada uchraydi. Antonimiyanı belgilash, bir tomonidan, iboralarning lug'aviy ma'nosini chuqurroq anglashga olib kelsa, ikkinchidan, polisemiyada bir iboraning ma'nolarini o'zaro farqlashga yordamlashadi, uchinchidan, sinonimlarni belgilashga ham foyda keltiradi"

Iboralarni antonim qo'yayotganimizda ular tarkibidagi komponentlar ham ba'zan zid qo'yilishi mumkin. Masalan, "salom bermoq", "javob qaytarmoq" iboralaridagi har ikki komponentlar, "yerga urmoq", "ko'kka ko'tarmoq" iboralaridagi birinchi komponentlari bir-biriga qarama-qarshi qo'yilgan. Ba'zida ibora tarkibidagi komponentlar zid bo'lmasligi ham mumkin. Misol uchun, "ko'ngli joyiga tushdi" va "yuragiga g'ulg'ula tushdi" iboralari antonim ibora hisoblanadi, ammo frazeologizm tarkibidagi komponentlar o'zaro zid emas. Shuningdek, antonim iboralarga quyidagilarni ham misol keltirishimiz mumkin:

Gapida turmoq - so'zidan qaytmoq , Yuzi yorug' - yuzi shuvut ,

Istarasi issiq - so'xtasi sovuq, Tili uzun bo'lmoq – tili qisiq bo'lmoq,

Ichi qora - oqko'ngil, ko'ngli toza , Yomon ko'rmoq – yaxshi ko'rmoq,

Dunyoga kelmoq – olamdan o'tmoq, Fe'li keng – fe li tor ,

Ko'ngli bo'sh - ko'ngli qattiq, Yerga ursa ko'kka sapchiydi – qo'y og'zidan cho'p olmagan .

Ba'zi iboralar o'zaro leksik tarkibidagi bir so'zning komponenti bilan farq qiladi, shu farqli so'z - komponentlar ham bir – biriga o'xshash bo'ladi. Ana shunday shakily yaqinlikka ega ikki ibora frazeologik paronimlar deyiladi⁸. Frazeologik paronimlar tilimizda nisbatan ozchilikni tashkil qiladi. Jumladan , bunday frazeologizmlarga quyidagilarni misol qilib keltirishimiz mumkin :

Yetti uxlاب, tushiga kirmaslik – yetti uxlاب, tushida ko'rmaslik ,

Yuragi tars yorilib keta yozdi – yuragi qoq yorilib keta yozdi ,

Xulosa o'rniда shuni aytish mumkinki, iboralarning shakli va mazmun jihatdan har xil bo'lishi nutq komponentlarining ta'sirchan va jozibadorbo'lishinita'minlaydi.Freologizmlarning badiiy asarda bunday aks etishi xalqimizning milliyligini aks ettirishdan bir nishonadir.

1 N.Ulug'ov.Tilshunoslik nazariyasi. "Barkamol fayz medya".2016.113-bet

2 N.Ulug'ov.Tilshunoslik nazariyasi. "Barkamol fayz medya".2016.113-bet

3 Sh.Rahmatullayev "O'zbek tilining izohli frazeologik lug'ati". "O'qituvchi" nashriyoti.Toshkent 1978.

4 11-sinf Ona tili. "O'zbekiston milliy ensiklopediyasi" Davlat ilmiy nashriyoti, Toshkent- 2018.77-bet

5 Bevafo ko'p ekan.../Muhammad Yusuf - Toshkent: "O'zbekiston"NMUI , 2016.120-bet.

6 Sh. Rahmatullayevning "O'zbek tilining izohli frazeologik lug'ati ". "O'qituvchi" nashriyoti.Toshkent 1978.

7 Sh. Rahmatullayev "O'zbek tilining izohli frazeologik lug'ati". "O'qituvchi" nashriyoti . Toshkent . 1978.

8 https://faylar.org.frazeologik.paronimiya

RASMIY MULOQOTDA VERBAL VA NOVERBAL VOSITALAR

Xurshida Sharipovna Narxodjayeva – dotsent, Qarshi davlat universiteti

Annotasiya: Maqolada muloqotning verbal va noverbal ko'rinishlarda kelishi, bevosita rasmiy muloqot jarayonida qo'llanilishi yoritilgan. Rasmiy muloqotning bir jamao doirasida ishlatalishi va umumiyo maqsadlarni anglab yetish uchun qo'llanilishi, rasmiy va norasmiy shaxslar o'tasidagi muloqotning o'zaro o'tishi va o'zaro boyishi, muloqotning verbal ko'rinishi insonlararo muloqotda ta'sir etish vositasi sifatida qaralishi aks ettilig'an.

Аннотация: В статье рассматривается использование вербальной и невербальной коммуникации в непосредственном официальном общении. Использование формального общения внутри сообщества и его приложение к реализации общих целей, взаимообусловленность и взаимообогащение общения между формальными и неформальными индивидами, вербальная форма общения как средства воздействия на межличностное общение нашла отражение во взгляде.

Abstract: The article discusses the use of verbal and nonverbal communication in direct communication. The use of formal communication within a community and its application to the realization of common goals, the interdependence and mutual enrichment of communication between formal and informal individuals, the verbal form of communication as a means of influencing interpersonal communication reflected in the view.

Kalit so'zlar: muloqot, norasmiy muloqot, rasmiy muloqot, lisoniy vosita, muloqot turlari.

Ключевые слова: общение, неформальное общение, формальное общение, языковая среда, типы общения.

Keywords: communication, informal communication, formal communication, linguistic medium, types of communication.

Muloqot verbal va noverbal ko'rinishda hosil qilinadi. Insonlar bir tashkilot doirasida muloqot qilishlari ichki muloqot hisoblanadi.

Muloqotning turli shakllari mavjud: rasmiy va norasmiy. Rasmiy muloqotda barcha belgilangan a'zolar xohishlaridan qat'i nazar bir-birlariga ergashishga majburdirlar. Rasmiy muomalaga o'qituvchi-o'quvchi, vrach-mijoz, sotuvchi-xaridor, rahbar-xodim va boshqalar o'tasidagi muomalalar kiradi.

Muloqotning verbal ko'rinishi insonlarning muloqot vaqtida bir-biriga ta'sir etish vositasi sifatida qaraladi. Ya'ni, verbal ta'sir – bu so'z va nutq orqali ko'rsatiladigan ta'sirdir. Bunda asosiy vositalar so'zlar hisoblanadi. Inson o'zaro muloqot jarayonida nutqdan foydalanadi. Muloqotda verbal shakllarning qo'llanilishida muloqot turlari ham alohida ahamiyat kasb etadi. Chunki, rasmiy muloqotda asosan verbal shakllardan foydalaniladi.

Rasmiy muloqotning verbal shakllaridan foydalanilganda muloqotning asosiy qoidalari sifatida quyidagilarga amal qilish talab etiladi:

Nutq tezligi, to'xtam, sukutga munosabat. Rasmiy muloqotda nutq tezligi asosiy vosita hisoblanadi. Chunki, rasmiy muloqot matnida tinish belgililar orqali nutq matni ajratiladi. Nutq jarajonida tinglovchiga nutq akti tushunarli bo'lib yetib borishi uchun nutq tezligiga e'tibor berish lozim. Masalan, 2021-yilgi Prezidentimiz Xalqimizga yo'llagan Murojaatnomaga e'tibor qarataylik.

Matn quyidagi so'zlar bilan boshlanadi: "Assalomu alaykum, hurmatli deputat va senatorlar!

Aziz yurtdoshlar!
Muhtaram mehmonlar!
Xonimlar va janoblar!

Oliy Majlisiga va xalqimizga yo'llanayotgan bu yilgi Murojaatnomasi, o'tgan yillardan farqli ravishda, murakkab bir davrga to'g'ri kelmoqda"¹.

Bu rasmiy matnda so'z boshlanishining o'zidayoq to'rtta undov gaplar mavjud. Shunday ekan, matnda nutq tezligi ham, to'xtam ham bir me'yorda qo'llanilishi lozim.

Muloqot jarayonida "muloqot ko'nikmalar" atamasi ham borki, muloqot ko'nikmalarini muloqot bilan aralashtirib yubormaslik kerak. Bu turli xil nutq turlari bo'lib, ularning xususiyatlari bir-biridan farq qiladi. Ikkinchisi suhbatni o'tkazish usulini emas, balki uning turini bildiradi. Muloqotning bir necha turlari mavjud: vositachilik, frontal va dialog. Birinchi tur qo'shma loyihalarda, masalan, ikkita odam bitta sxema bo'yicha ishlayotganda qo'llaniladi. Frontal muloqot ma'lumotni boshqalarga yetkazadigan yordamchi yoki rahbarning mavjudligini o'z ichiga oladi. Rasmiy muloqot matnining bu ko'rinishini frontal muloqot deb atashimiz mumkin. Bunda "birdan ko'pga" tamoyili ishlaydi. Ushbu turdag'i muloqot ma'ruzachi tinglovchilar oldida nutq so'zlaganda qo'llaniladi.

"Sukut saqlash muloqotda o'ziga xos

lisoniy belgi vazifasini o'taydi va turli nutqiy harakatlarni ifodalash vositasi bo'la oladi. Muloqotda sukul saqlash bilan bir qatorda, maqsadli harakat namunasi hamdir"².

Rasmiy muloqotda sukulning qo'llanilishi o'rini emas deb o'yaymiz. Chunki, rasmiy matn bevosita bir kishi, yoki rahbarning mavjudligi bilan bog'liq. Matnda sukulni ifodalab bo'lmaydi.

Shu o'rinda shuni ayrib o'tish joiz deb bilaman. Qadimgi Xitoy va Koreyada notiqlik an'analarining rivojlanishiga unchalik e'tibor berilmagan. Konfutsiy ta'limotini egallagan olim-amaldorlar, odatda o'z fikrlarini yozma ravishda ifodalashgan. Mazkur an'analar hozirgi kunda ham o'z ta'sirini yo'qotmagan bo'lib, xitoyliklar va koreyslar iloji boricha kam gapirishga, o'z fikrlarini ochiq ifodalamaslikka harakat qilishadi. Ko'rinadiki, Sharq madaniyatida savolga javob bermaslik, sukul saqlash muloqotning uzilishi bo'lmay, aksincha, ijtimoiy-madaniy aloqaning muhim tarkibiy qismi hisoblanadi. Ayni vaqtida, AQShda suhbat jarayonidagi to'xtam salbiy qabul qilinadi va suhbatdoshning g'ashini keltirishga sabab bo'ladi. Shu jumladan, rasmiy muloqot matnida sukulni qo'llanilishini kuzatib bo'lmaydi.

Rasmiy matnda qo'llaniladigan muayyan nutqiy qoliplar, ifodalar, birikmalar va savollar chastotasining mavjudligi.

Rasmiy matnda doimiy ravishda tinglovchiga nisbatan so'z nutqiy qolip asosida boshlanadi. Masalan, oly ta'limda bo'ladigan rasmiy yig'ilishning matni "Assalomu alaykum, qadrli hamkasblar, aziz talabalar!" nutqiy qoliplar, deputatlar bilan bo'ladigan yig'ilishning matni "Hurmatli parlament a'zolari!", "Qadrli do'stlar!", "Aziz yurtdoshlar!", "Qadrli xalq vakillari!" kabi nutqiy qoliplar asosida beriladi. Fikrimiz yanada ishonchli bo'lishi uchun rasmiy matndan murojaat etamiz: "8-dekabr – O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasi qabul qilingan kun" munosabati bilan O'zbekiston xalqaro islam akademiyasi rektorining bayram tabrigi.

Assalomu alaykum, qadrli hamkasblar, aziz talabalar!

O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasi – mustaqil davlatimiz asosi, yurtimiz taraqqiyoti kafolatidir. Zero, Bosh Qomusimizning Birinchi bo'lim Asosiy prinsiplar I bob, 1-moddasida "O'zbekiston – suveren demokratik respublika" deb qat'iy belgilanib, mustaqil demokratik jamiat barpo

etish, ozod va erkin hayot qurishning qonuniy asosi ifodalangan. Shu nuqtayi nazardan, O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasi qabul qilinganining 29 yilligi bilan barcha yurtdoshimiz qatorida Siz aziz professor-o'qituvchilar, doktorant va talabalar hamda mutaxassis-xodimlarni chin qalbimdan muborakbod etishdan baxtiyorman"³.

Umuman, rasmiy muloqot matnida bu kabi murojaat shakllarining ishlatalishi so'zlovchining tinglovchiga o'zaro munosabatini, hurmatini va uning madaniyat darajasini ifodalovchi vositalardan bira hisoblanadi. Sharq madaniyatining, ayniqsa, rasmiy murojaat shakllarida hurmat belgisi kuchli bo'lib, shaxsning mavqeyini, mansabi, lavozimi, vazifasi, kasb-kori, unvoni va yoshiga ko'ra darajalanish kuzatiladi. Mazalan, rasmiy matnda davlat rahbariga nisbatan boshqa davlat rahbarlari tomonidan "Janobi oliylari" shaklidagi nutqiy qoliplar, o'zbek tilida "Muhtaram Prezident" ko'rinishidagi nutqiy qoliplardan foydalaniadi.

Ba'zan o'zbek madaniyatida hatto Prezidentning ismiga "aka" so'zini qo'shib murojaat qilish hollari ham kuzatiladi. Bunday holat boshqa madaniyat vakillari uchun lingvistik shokni yuzaga chiqarishi mumkin. Negaki, boshqa madaniyatlarining rasmiy muloqotida "ism+aka" yoki "ism+opa" qolipidagi murojaat shaklini ishlash mumkin emas. "Ism+aka" yoki "ism+opa" qolipidan faqat qarindosh-urug' yoki o'ta samimiy munosabatlardagina foydalish mumkin"⁴.

3. Suhbatga kirishishda va uni boshqarishda standart yoki "joiz bo'lgan" mavzular. Barcha madaniyatlarda muloqotga kirishish yoki suhbatga tortadigan standart mavzular mavjud. Masalan, amerikaliklar uchrashganda ko'proq ob-havo va siyosat haqida, yaponlar esa ob-havo va til haqida gaplashishadi. Rasmiy muloqotda esa bevosita tanlangan mavzuda suhbat olib boriladi va oldindan shu mavzuda ma'ruza matni tayyorlanadi. Boshqa xalqlarda muloqot rasmiy tusda bo'lsa ham xitoyliklar "Ovqat yedingizmi?" deb salomlashishadi. Mazkur standart mavzuni koreys madaniyatiga ham ko'chganini kuzatish mum-kin. Koreyslarda salomdankeyin "Ovqat yedingizmi?" yoki "Ovqat yedingmi?" deb so'rash an'anaga aylangan. Lekin biz o'zbeklarda rasmiy muloqotda bevosita rasmiy yondashiladi. Muloqot rasmiy tarzda boshlansada, salomlashish do'stona tarzda tayyor qoliplar asosida aytildi:

1 WWW.president.uz. 2021. O'zbekiston Respublikasining rasmiy web-sayti.

2 Сафаров Ш. Ирагмалингвистика. Монография. – Тошкент. 2008 йил, -Б. 318.

3 https://t.me/m_m_komilov

4 Усманова Ш., Каланова Д. Ўзбек ва корей тилларида расмий мурожаат шакллари // Лингвист. Илмий мақолалар тўплами. III. – Тошкент: 2012. –Б. 162-163.

"Assalomu alaykum, muhtarama onaxonlar!
Hurmatli opa-singillar!
Munis va lobar qizlarim!"⁵
"Assalomu alaykum, hurmatli vatandoshlar!"

Qadrli urush va mehnat faxriyalar! Avvalo, mana shu ulug' ayyom kunlarida, muhtasham G'alaba bog'ida turib, siz, azizlarni, bugungi tantanali marosimni joylardagi studiyalarda, harbiy okruglarda, oila davrasida televideniye orqali tomosha qilayotgan barcha faxriyalarimizni ko'pmillatli butun xalqimizni Xotira va qadrlash kuni hamda buyuk G'alabaning 76 yilligi bilan chin qalbimdan tabriklayman"⁶.

"Assalomu alaykum, hurmatli deputat va senatorlar!

Aziz yurtdoshlar!
Muhtaram mehmonlar!
Xonimlar va janoblar!

Oliy Majlisga va xalqimizgaya o'llanayotgan bu yilgi Murojaatnama, o'tgan yillardan farqli ravishda, murakkab bir davrga to'g'ri kelmoqda..."

Prezident nutqidan olingen bu rasmiy muloqot matnidan ko'rishimiz mumkinki, har bir muloqotga kirishish yoki suhbatga tortadigan standart mavzular jarayoni asosida yondashilgan. Birinchi ma'ruza matnida yig'ilish qatnashchilari xotin-qizlar bo'lganligi uchun "Muhtarama onaxonlar", "Hurmatli opa-singillar", "Munis va lobar qizlarim!" kabi hurmatni ifoda etuvchi so'zlardan foydalanilgan. Ikkinci majlis ishtirokchilari Vatanga hizmat qilgan harbiylar, urush qatnashchilari bo'lganligi uchun "Assalomu alaykum, hurmatli vatandoshlar! Qadrli urush va mehnat faxriyalar!" deb muloqot matnining boshlanishi yig'ilishda o'tirganlarga nisbatan hurmat va samimiylikni ifoda etadi.

2. Muloqotning noverbal shaklida so'zsiz, nolisoniy birliklar (imo-ishora, har xil belgini ko'rsatish, turli tovushlar chiqarish, ramz kabi) hosil bo'ladigan muloqot tushuniladi.

Qo'lini ko'ksiga qo'yish noverbal vositasi "o'ng qo'lni kafti ochiq holda chap ko'krakka qo'yish" holati bo'lib, o'zbek milliy muloqotida

alohiba o'rın tutadi, Ushbu vosita muloqotda "rozilik, tavoze, hurmat, salomlashuv" kabi ma'nolarni anglatadi, biroq ushbu vosita qanday modal ma'nio ifodalamasin, birinchi navbatda, shu ma'nolar "hurmat" ma'nosini bilan o'zaro qorishganini ko'rish mumkin, ya'ni "hurmat" ma'nosini bosh modal ma'nio darajasida bo'ladi: "hurmat+rozilik" "hurmat+tavoze" "hurmat+salomlashish" tarzida. Qo'lini ko'ksiga qo'yish noverbal vositasi "hurmat+uzr so'rash" modal ma'nosini ham anglatadi.

Verbal ifodaga qo'lini ko'ksiga qo'yish noverbal ifodasi qo'shilganda, muloqot egasining suhbatdoshiga ijobjiy munosabati, hurmati, yaxshitarbiya ko'rganligini anglatuvchi signal yuzaga keladi. Verbal ifodaga ekspressiv bo'yoq beradi, muloqot egasini xarakterlaydi. Verbal ifodaga mos tarzda noverbal ifodanining to'g'ri tanlanishi uchun bu haqdagi bilimlar yetarli bo'lishi kerak. Muloqotning noverbal ko'rinishida noverbal ta'sirning ham ahamiyati kattadir. Ya'ni, noverbal ta'sirning ma'nosini "nutqsiz"dir. Noverbal ta'sirning barchasi muloqot jarayonini yanada ko'chaytirib, suhbatdoshlarning bir-birlarini yaxshiroq bilib olishlariga yordam beradi. Amerikalik olim Megrabyan formulasiga ko'ra, birinchi marta ko'rishib turgan suhbatdoshlardagi taassurotlarning ijobjiy bo'lismiga gapirgan gaplari 7%, paralingvistik omillar 38% va noverbal harkatlar 58% gacha ta'sir qilarkan.

Xulosa o'rnda aytish mumkinki, rasmiy muloqotda paralingvistik ta'sirdan foydalanish o'rinli bo'lmaydi. Paralingvistik ta'sir – bu nutqning atrofidagi nutqni bezovchi, uni kuchaytiruvchi yoki susaytiruvchi omillardir. Bunga nutqning baland yoki past tovushda ifodalananayotganligi, tovushlar, to'xtashlar, duduqlanish, yo'tal, til bilan amalga oshiriladigan harakatlar, nidolar kiradi.

Haqiqatdan ham, nutq vaziyati, suhbatdoshlarning ijtimoiy mavqeい, ular bajaradigan nutqiy harakatlarning axloqiy-ma'naviy normalarga oid xususiyatlari kabilar muloqot tizimining muhim belgilari. Ularni to'liq bir majmua sifatida tadqiq qilish pragmalingvistikaning dolzarb vazifalaridandir.

⁵ O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Shavkat Mirziyoyevning Xalqaro xotin-qizlar kuniga bag'ishlangan tantanali marosimdag'i nutqi. WWW.president.uz. 2021. O'zbekiston Respublikasining rasmiy veb-sayti.

⁶ O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Shavkat Mirziyoyevning Xotira va qadrlash kuniga bag'ishlangan tantanali marosimdag'i nutqi. WWW.president.uz. 2021. O'zbekiston Respublikasining rasmiy veb-sayti.

⁷ Shavkat Mirziyoyev: Xalqimizning buklmas irodasi, fidokorona mehnati va matonati tufayli mavjud qiyinchiliklarni mardona yengib o'tmoqdamiz. WWW.president.uz. 2021. O'zbekiston Respublikasining rasmiy veb-sayti.

O'ZBEK VA XITOY TILLARIDA TRANSPOZITSIYA HODISASINING VOQE BO'LISHI

Hilola Husanova Ochilova – o'qituvchi, Samarqand davlat chet tillar instituti

Annotatsiya: Maqolada ko'chish nazariyasining talqini, til hodisalarining shakl va mazmun tomondan transpozitsiyaga uchrashi, barcha til sathlarda shakli va mazmuniy ko'chishga oid hodisalar, so'z turkumlari paradigmasidagi ko'chish va uning turlari hamda o'zbek va xitoy tillarining ko'chish hodisasiiga tasir ko'sratuvchi principial lisoniy sabablarning ayrim Yevropa tillaridan farqlari haqida mulohazalar bayon etilgan.

Аннотация: В статье рассматривается толкование теории миграции, транспозиции языковых явлений по форме и содержанию, явлений формально-семантической миграции на всех языковых уровнях, миграции в парадигме словосочетаний и ее типов, а также миграция узбекского и китайского языков, комментарии были сделаны о различиях между основными языковыми причинами загадочности и некоторыми европейскими языками.

Abstract: The article deals with the interpretation of the theory of migration, the transposition of linguistic phenomena in terms of form and content, the phenomena of formal and semantic migration at all language levels, migration in the paradigm of word groups and its types, as well as the migration of Uzbek and Chinese languages. comments have been made on the differences between the principal linguistic causes of mystery and some European languages.

Kalit so'zlar: Transformatsiya, transpozitsiya, konversiya, STDK, morfologik transpozitsiya, sintaktik transpozitsiya, tilning lingvistik tabiat.

Ключевые слова: Трансформация, транспозиция, конверсия, СТДК, морфологическая транспозиция, синтаксическая транспозиция, лингвистическая природа языка.

Keywords: Transformation, transposition, conversion, STDK, morphological transposition, syntactic transposition, linguistic nature of language.

Ma'lumki, transformatsiya hodisasi transformatsiologiyasi yoki ko'chish nazariyasini material olamning asosiy qonuniyatlaridan biri. Materianing saqlanish qonuni, energiyaning saqlanish qonuni kabi hodisalarda bir turdag'i narsa ikkinchi birturga aylanshi, birk'o'rinishdan ikkinchi ko'rinishga o'tishi ko'zatiladi. Ushbu holat moddiy va ma'naviy olamdag'i barcha narsalarning o'zgarishi va bir ko'rinishdan boshqa ko'rinishga o'tishi aslida ularning voqe bo'lishi, hukm surishi va taraqqiyotining zaruriy shaklidir. Transformatsiya natijasida materiya yo'qolmaydi, balki bir turdan ikkinchi turga o'tadi. Bu ko'chishlaru o'tishlar natijasida u yana o'sha boshlang'ich nuqtaga qaytib kelishi hamda o'zgarishlarning yangi bosqichiga yuz tutishi mumkun. Transformatsiya hodisasi mexanik hodisa emas materiya mavjudligining azaliy shartidir, obyektiv borliqdagi har qanday narsa ichki va tashqi omillardarning ta'sirida doimiy o'zgarib turadi. Bu o'zgarishlar qandaydir sabablar natijasida ro'y beradi va ma'lum oqibatlarga olib keladi.

Transformatsiya voqelikning ideal tizimi sifatida o'zida in'ikos ettiruvchi ijtimoiy va gumanitar fanlarning, xususan, tilshunoslik fanining asosiy tushuncha apparatidan ham o'rın olgan. Zotan, moddiy tizimda mavjud bo'lgan asosiy qonuniyatlar ideal tizimdan ham joy olishi tabiiy holat. Til va nutq sathlarida yuz beradigan ko'chish holatlarini til

fani o'rganadi. V.I.Koduxovning ma'lumotiga ko'ra, ko'chish nazariyasi fani dastlab tilning moddiy tarafi bo'lgan tovushlar, o'zaklar va qo'shimchalarni o'rganish jarayonida shakllandi¹. Keyinchalik bu tushuncha tilning nafaqat shakliy tarafiga, balki, mazmun tomondan ham tilning turli sathlariga aloqador hodisa ekanligi ma'lum bo'lgan va bu sohada izlanishlar avj olishiga olib kelgan.

Ko'chish holatining tilning barcha sathlarda yuz berishini hodisalar yordamida ko'rib chiqamiz, jumladan:

Fonetika va fonologiya sathida quyidagi hodisalarda – assimlyatsiya (r/t bitta), dissimilyatsiya (zarur, bebos), metateza (dayro, tuproq, yomg'ir), gaplogiya (qaynona-qayna, Mamarasul-Marasul) kabi;

Morfemalar sathida – o'zak va affiks morfemalarning soddalashishi, fonologik qayta tuzilishi, qo'shimchalar differensiyatsiyasi va analogiyasi kabi hodisalar;

Grammatik kategoriylar darajasida – bir kelishik o'rniga boshqasini qo'llash, fe'l zamonlarining almashinishi;

So'z leksema darajasida – so'z turkumlaring o'zaro ko'chishi, so'z almashtirish, so'z ma'nosining torayishi va kengayishi, troplar (metafora, metonimiya) vositasida ma'no ko'chishi;

¹ Кодухов В.И. Семантическая переходность как лингвистическое понятие // Семантика переходности. – Л.: ЛГПИ, 1977, с. 5-16

Sintaktik tizilmalar sathida – ellipsis, inversiya, qo'shma gaplarning soddalashishi kabi hodisalar.

Til sathlaridagi ko'chish til birliklarining tashqi (formal) va ichki (mazmun) taraflarining o'zaro ta'siri natijasida vujudga keladi. Taniqli tilshunos U.L.Cheyf ta'kidlaganidek, tilning ma'no inventlari uning shakily (tovush-akustik) inventlariga qaraganda taqqoslab bo'lmas darajada ko'p va xilma-xil, ana shu nomuqobillik tiltaraqqiyotining judako'p qirralarini (jumladan, omonimiya, sinonimiya....), shuningdek, til transformatsiologiyasining ham mavjudiyatini belgilab beradi².

Tildagi tarixiy va sinxron ko'chish hollarining turlari miqdori juda ko'p ekanligiga qaramay, ular orasida ko'zga tez tashlanuvchi hamda hozirgacha tadqiqotchilarining diqqatini eng ko'p o'ziga tortgan so'z turkumlari darajasidagi ko'chish (STDK) hollari ekanligini ta'kidlab o'tdik. ST paradigmasi haqiqatan ham o'zaro son-sanoqsiz munosabat va aloqalarda bog'liq, yuqori darajada uyushgan til sathi bo'lib, ular o'ttasidagi panaxronik aloqalarning eng intensiv yuz beradigani ham STDKdir.

Tilshunoslikda ko'chish nazariyasi transformatsiya, transpozitsiya, konversiya kabi atamalar bilan nomланади.

Ko'chish jarayonlari bo'yicha fransuz va rus tilshunoslaring izlanishlari salmoqli o'ren egallaydi. V.G.Gakning qayd etishicha, fransuz tilida transpozitsiya til birligining ikkilamchi funksiyasi sababli maydonga keladigan jarayon bo'lib, uning ikki turi farqlanadi: 1. Morfologik transpozitsiya – bunda so'z boshqa so'z turkumiga o'tadi va shu bilan yangi so'z hosil bo'ladi;

2. Sintaktik transpozitsiya – bunda so'z boshqa so'z turkumiga xos vazifani bajaradi, ammo morfologik jihatdan ushbu turkumga o'zlashmaydi.

V.G.Gak morfologik transpozitsiyaning ham ikki turini ajratib ko'rsatadi. Birinchisi, affiksatsiya bo'lib, qo'shimchalar yordamida yangi so'z hosil bo'lismeni ifodalaydi. grand (A -sifat) – grandeur (N-ot) - grandement (D - ravish) – agrandir (V- fe'l). Ikkinci ko'rinish konversiya bo'lib, bunda boshqa so'z turkumiga xos bo'lgan so'zlar qo'shimchalar yordamisz, sintaktik funksiya va morfologik paradigmani o'zgartirish orqali hosil qilinadi: grand (A -sifat) (katta) – un grand (N-ot) (yuqori sinf o'quvchisi)³.

G'arb va rus tilshunoslida transpozitsiya tushunchasining doirasiga quyidagi asosiy

xususiyatlarni kirgizishgan.

- a) so'z turkumlarining tarixiy-geneologik aloqasi;
- b) so'z yasalishi;
- v) sinxron plandagi so'z turkumlararo ko'chish.

Albatta, bunday yondashuvlarga, avvalo, o'sha til oilasiga va tipologiyaga mansub tillarning (fransuz, ingliz, rus...) lingvistik tabiatini va ularda STDKning yuz berish mexanizmiga asoslanadi. Ushbu nuqtai nazardan kelib chiqib, yo'qoridagi ilmiy yondashuv sxemasini til oilasi va strukturasi fargli bo'lgan o'zbek tili va xitoy tiliga aynan qo'llab bo'lmasligini ta'kidlash lozim. Quyida ushbu aks holatning sabablarini ko'rib chiqamiz:

O'zbek tili tabiatdan tipik aglyutinativ tillar bo'lganligi uchun so'z yasalganda, so'zning lug'aviy shakl hosil yasovchi va aloqamunosabat hosil qiluvchi shakkari qo'shilganda yoki so'zko'chirilganda hamso'z o'zak negizidan o'zgarmaydi; Xitoy tili esa tabiatdan amorf tillar sirasiga kirib, so'z asosi bo'ginlardan iborat, asosga ma'lum bir qo'shimchani qo'shilib, ma'lum bir shakl o'zgarishlariga uchrash holati deyarli kuzatilmaydi. Faqat, ot va sifat turkumi doirasida ayrim otlik va sifatlik belgisini namoyon qiluvchi qo'shimcha signal so'zlarni ko'rishimiz mumkin, ularning asosiy funksiyasi so'zning ma'lum turkumga tegishli ekanligini ajratib ko'rsatib turishdir.

- O'zbek tilida yasovchi va so'z o'zgartiruvchi qo'shimchalar so'z o'zagidan keyin keladi. Artikl, aksidensiya kabi grammatik ko'rsatgichlar mutlaqo yo'q. Grammatik kategoriya ko'rsatgichlari so'z tarkibidagi eng so'ngi qo'shimchalardir⁴. Xitoy tilida ot turkumiga xos so'zlarning kontekslarda o'ziga tegishli hisob so'zlar bilan kelishi kuzatiladi.

- Turkiy tillarda maxsus so'z yasash tizimi va mexanizmi mavjud, ular tilning so'z yasash qoliplari shaklida mavjuddir⁵ va mazkur tizim yordamida yasalgan so'zlarning kategorial ma'nosи, paradigmatic va sintagmatic belgilari tubdan o'zgaradi va u til tizimidagi yangi so'zga aylanadi, har qanday holda ham o'zining yasalishiga asos bo'lgan so'zni anglatmaydi, uning omonimik jufti bo'lmaydi. Qiyo'slang: (V-fe'l) kiy+im > kiyim (N-ot); (N-ot) chiroy+li > chiroyli (At - cihat); (N-ot) ish+la > ishla (V -fe'l). Shuningdek, turkiy tillar so'z yasash tizimi va so'zning morfologik tarkibi qat'iy qoidalarga ko'ra amalda bo'ladi: (o'zak+ yasovchi qo'shimcha+so'z o'zgartiruvchi (so'z shakl yasovchi) qo'shimcha qolipida), so'zni

tashkil etuvchi unsurlar o'zgarmaydi va ular nisbatan avtonomlikni saqlab qoladi. Masalan, o'zakdan negizning avtonomligi.

Xitoy tilida esa ayrim turkumlar doirasida, xususan ot va sifat turkumida so'z yasalishi kuzatiladi.

- mazkur tillarda hech qanday qoidaning (qolipin) istisnosiyo'q va ko'chishdan boshqa har qanday holda grammatik xususiyatlar o'z ahamiyatini saqlab qoladi.

Demak, yuqorida ko'rsatilgan prinsipial lisoniy sabablar o'zbek va xitoy tillaridagi so'z turkumlari darajasidagi ko'chish (STDK)

hollarini Hind-Yevropa tillaridagi kabi ta'riflashni imkonisiz qilib qo'yadi. Chunki ushbu tillardagi STDKning tarixiy shakli (morphologik transpozitsiya) S.Taro geneologik va ierarxik aloqa shaklida; affiksatsiya – so'z yasash tizimi (sathi) shaklida namoyon bo'ladi va natijada o'zbek va xitoy tillarida V.G.Gak konversiya deb atagan ko'chish turigina bor ekanligi hamda aksariyat hollarda u sinxron planda (sintaktik transpozitsiya shaklida) mavjudligi o'rta ga chiqadi.

DIALEKTAL FRAZEOLOGIZMLAR VA TARIXIY VOQELIK

Barno Isakulovna Boltayeva – f.f.b.f.d. (PhD), dotsent, Jizzax davlat pedagogika instituti

Annotatsiya: Maqolada dialektal frazeologik birliklarning shakllanishida tarixiy voqeа-hodisalarning va xalq madaniyatining aks etishi xususida so'z yuritiladi.

Аннотация: В статье рассматривается отражение исторических событий и народной культуры в формировании диалектных фразеологизмов.

Abstract: The article deals with the reflection of historical events and folk culture in the formation of dialect phraseological units.

Kalit so'zlar: frazeologik birlik, tarixiy voqeа, xalq og'zaki ijodi, frazeologik birliklarning transformatsiyasi, leksik-semantik o'zgarish.

Ключевые слова: фразеологическое единство, историческое событие, фольклор, трансформация фразеологических единиц, лексико-семантическое изменение.

Keywords: phraseological unity, historical event, folklore, transformation of phraseological units, lexico-semantic change.

Zamonaviy frazemik tadqiqotlar frazeologik birliklarning semantikasi, strukturasi, xususiyatlari va ularning qo'llanilish qoidalari bilan bog'liq keng miqyosdagi muammolarni qamrab oladi. Shunday bo'lsada, o'zbek frazeologiyasida hali chuqur ilmiy o'rganishni taqozo etuvchi masalalar ham anchagina. Bu kabi dolzarb mavzulardan bira sifatida esa dialektal frazemik ifodalarning vujudga kelishi va tilda o'rashish jarayonlarini ko'rishimiz mumkin. Chunki "o'zbek dialektal frazeologiyasi bo'yicha bajarilgan ishlar hozircha bir necha ilmiy maqolalardan iborat, xolos"¹.

O'zbek dialektal frazeologiyasini o'rganish jarayonida frazeologik birliklarning o'sha hududning ijtimoiy-iqtisodiy, siyosiy hayoti bilan bog'liq ravishda shakllanganligini va xalq og'zaki ijodi orqali asrdan-asrga o'tib kelganligining guvohi bo'lamic. O'zbek frazeologiyasining boyish manbalaridan bira ham xalq og'zaki ijodidir.

Ha, jur (yur), ha jur namatda,
Oqqa'rg'on dan balanda.

Oqqa'rg'on dan oshaylik,
Qoli(xoli) gilam to'shaylik.

Qoli gilam ustida
Mopar (nafarmon) jibak (ipak) eshaylik.

Mopar jibak tuyinchak
Hayit opam kelinchak.

Hayit opam tuvibdi (tug'ibdi),
Oq ko'yagini juvibdi (yuvibdi).

Boyterakka osibdi,
Boyning o'g'li ko'ribdi,
Ichi kuyib o'libdi.

(Marosim qo'shig'i. Gallaorol tumani)

Solishtiring: jibak (ipak) eshaylik-mehnat jarayoni; ip esha olmaslik (ibora) kim kimning oldida butunlay tenglasha olmaslik, zarracha qadr-qiyomatga loyiq bo'lmaslik²

To'qqizimda bel bog'ladim mehnatga,
Cho'pon bo'ldim, tushdim yana g'urbatga,
Ishlab yedim, lekin qoldim minnatga,
Parcha non deb minnat chekkan kunlarim.
(Fozil Yo'dosh. "Kunlarim" termasi. Bulung'ur tumani)

Solishtiring: bel bog'ladim – ish-harakat;

2 Чейф, У. Значение и структура языка. – М: Прогресс, 1975, с.72-73, 75-78

3 Гак В.Г. Теоретическая грамматика французского языка. – М.: Высшая школа, 1979, с.59-61.

4 Timurtaş F.K. Türkiye Türkçesinin ana hatları // Tarih içinde Türk edebiyatı. –İstanbul: Boğaziçi yayınları, 1990, s. 70-71; Bozkurt, F. Türklerin Dili. –İstanbul: Cem yayinevi, 1992, s. 37-39

5 Ne'matov H., Rasulov R. O'zbek tili sistem leksikologiyasi asoslari. – Toshkent: O'qituvchi, 1995, 38-41 б

bel bog'ladim (ibora) kim nimaga shaylanmoq, otlanmoq³.

Shuni ham alohida ta'kidlash lozimki, frazeologik birlıklarning shakllanishida tarixiy voqeal-hodisalar ham o'z ta'siri ko'rsatadi va mavjud iboralar buni isbotlaydi. Jumladan, tilimizda "almisoqdan qolgan" iborasi qo'llaniladi. "Almisoq" so'zi arabcha bo'lib, "ahd, qasam, shartnomma, bitim" ma'nolarini bildiradi⁴. Bu so'z yordamida ma'no jihatdan bir-biriga yaqin bo'lgan almisoqdan beri // almisoqdan buyon va almisoqdan qolgan o'zlashma iboralari shakllangan. Bu iboralar "qadim zamonlardan beri, qadimgi zamondan" kabi ma'nolarni bildirishga xizmat qiladi: Alloh taolo bashariyat otasi – Odam alayhissalomni yerga tushirgach, uning pushtidan to qiyomatgacha tug'iladigan jamiki insonlar ruhini chiqargan va ularga "Men sizlarni Rabbingiz emasmanmi?!" – deb savol bergen. O'shanda hamma inson hali ularning jasadlari yaratilmasdan oldin (dunyoda kofir bo'lib yashaganlar ham) "Ha, Sen bizning Rabbimizsan. Biz esa sening bandalarinigmiz" – deb iymon keltirgan va Allohg'a qullik qilishga va'da bergen. Allohnинг tanho iloh ekanligini tan olishgan va iqror bo'lib mo'min bo'lishgan. Alloh va insoniyat orasida bo'lib o'tgan shu ahflashuvni "almisoq" deb aytildi⁵.

Manavilarni qo'shini almisoqdan qolgan qo'shin (Tog'ay Murod. "Bu dunyoda o'lib bo'lmaydi")

Shuningdek, tilimizda "daqqiyonusdan qolgan" iborasi ham mavjud va u – "qadimdan", "juda eski", deb izohlanadi. Shuningdek, O'zbekiston milliy ensiklopediyasida: "Daqqiyonus, Daqqiyunus – qadimiy Rim imperatori Diokletian (boshqa bir manbalarga ko'ra Detsiy) ismining musulmon Sharqidagi shaklidir. Markaziy Osiyoda arablar istilosiga qadar mavjud shahar xarobalari, tangalar va boshqalarning qadimiyligini anglash uchun "Daqqiyonusdan qolgan" degan ibora ishlatalig" deyiladi. Xusan, Nosiriddin Rabg'uziyning "Qissasi Rabg'uzi" asarida quyidagicha rivoyat qilinadi: "Rum shahrida bir Daqqiyonus degan cho'pon bor edi. Alloh taolo unga benihoya (ganj) karomat qildi. Oxiri podshoh bo'ldi, ko'p shaharlarni tobe qildi. Bir katta shaharni bosib olib poytaxt qildi. Oldingi shohning olti o'g'li bor edi, ularni o'ziga hamnishin qilib oldi. Bir kuni yov keldi, deb xabar tarqaldi. Daqqiyonus: "Men xudoman, kim ham men bilan yovlasha olar" dedi. Bir kuni taxtda o'tirgan edi, tuynukdan ikki

mushuk urishib tushib ketdi. Daqqiyonus qo'rqiб ketdi. Yana bir kuni ovqat eb o'tirgan edi, bir xira pashsha o'ralashib qoldi. Shuncha urinsa ham uni haydar yuborolmadi. Buni ko'rib olti aka-uka: "Bir pashshaga kuchi yetmaydiyu, xudolik da've qiladi", deb Daqqiyonusdan ko'ngillari goldi. "Qachongacha buning xizmatida bo'lamiz? Undan ko'ra bu yerni tark qilib, bir go'shaga borib, Alloh taologa ibodat qilaylik", deb maslahat qilishdi". Rivoyatga ko'ra, ular butparastlar tazyiqidan qochib, g'orga kirishadi va ibodat bilan mashg'ul bo'lishadi. Ularga yo'lda bir cho'pon ham sherik bo'ladi. Bir kuni ular g'orda uxbab qoladilar. Bu haqda Qur'oni karimda: "Eslang, o'shanda ular g'orga panoh istab borishib: Parvardigoro, bizlarga o'z huzuringdan rahmat-marhamat ato etgin va bizlarning ishimizni O'zing o'nglagin, dedilar. Bas, biz o'sha g'orda bir necha yil ularning qulqlariga uring (ya'ni, ularni uxlatib) qo'yidik", deyiladi ("Kahf" surasi, 10-11 oyatlar). Alloh tomonidan yuborilgan farishtalar bir yilda bir marta ularni u yonlaridan bu yonlariga ag'darib qo'yar edi. Ular ancha vaqt o'tib uyg'onadi, qorinlari och bo'lgani bois biri pul olib bozorga taom uchun jo'naydi. Bozorni topgach, non sotuvchiga tanga uzatganda, sotuvchi tangalarni ko'rib dahshatga tushadi. Chunki tangalar bundan ko'p yillar ilgari o'tgan podshoh Daqqiyonus davrida zarb qilingan edi. Non sotuvchi tanga egasini mahkam ushlab: "Bu tanga Daqqiyunusning tangasi-ku, uning olamdan o'tganiga uch yuz yildan o'tdi. Sen xazina topgan ko'rinasan, meni sherik qilmasang, podshoga xabar beraman", deb uni qo'rqtidi. Bundan ishchiqmagach, podshoning huzuriga olib boradi. Podsho undan kimligini, qayerdan kelganini surishtiradi. Shunda bir olim: "Kitobda o'qigan edim. Daqqiyonus davrida olti yigit qochib, tog'larning biridagi g'orga yashirinadi. Daqqiyonusning odamlari ularni izlab topisholmagan", deydi. Tarixni hisoblab ko'ssalar oradan uch yuz to'qqiz yil o'tgan ekan. Bu haqda Qur'oni karimda ham: "Ular kahf-g'orlarida uch yuz yil turdilar va yana to'qqiz yilni ziyoda ham qildilar", deyiladi ("Ashobu Kahf" surasi, 25-oyat). Podshoh ularni shaharga taklif qildi, ular ko'nishmadi. Yana g'orda qolishdi va shu erda vafot etishdi. Shu sababli ularni "Ashobu Kahf" (g'or egalari) deb atashadi⁶.

Yana bir iboraga e'tiborimizni qaratamiz: arabcha tarixiy "mahr" so'zi "nikoh vaqtida kuyov tomonidan kelinga ajratiladigan doimiy

va shaxsiy mulk; sep, qalin puli" ma'nolarini bildiradi⁷. Xuddi shu so'z yordamida tilimizda tarixiy xarakterdagи "mahriga tushmoq" o'zlashma iborasi shakllangan. "Mahriga tushmoq" birikmasiga O'TILDA Oybekning "Qutlug' qon" romanidan misol berilgan, lekin uning o'zlashma ibora ekanligi ta'kidlab ko'rsatilmagan.

Sh.Rahmatullaevning lug'atida xuddi shu misol keltirilib, "mahriga tushmoq" ning ibora ekanligi quyidagicha qayd etilgan⁸: Mahriga tushmoq – doimiy xususiy mulk sifatida biriktirib berilgan: Mana bu yerda odamzodning boshi yanchiladi, uka! Uyimga nimaga kirasan, uyim enang mahriga tushganmi?! (Oybek. Qutlug' qon) kabi.

Tilda mavjud bo'lgan frazeologik birlıklar orqali biz o'sha hudud aholisining o'ziga xos xususiyatlarini, tarixiy voqeal-hodisaga nisbatan ijobjiy yoki salbiy munosabatini ko'rishimiz mumkin:

"Juzumchining baytaliday"- bu ibora o'zaro qo'shni tumanlar bo'lgan G'allaorol, Baxmal va Bulung'urning butun bir qishloqlarini uzumchilikka ixtisoslashtirishgan 80-90 yillarda paydo bo'lgan. Tashkil qilingan bu uzumchilik dalalariga bosh qilib brigadir (xalq orasida esa uzumchi-juzumchi (qipchoq shevasi) tayinlangan. O'sha vaqtida mashina bo'limganligi uchun dalalarni aylanib chiqish, qishloq oralab aholini ishga jalb qilishda asosiy ulov – otdan foydalangan. Ot kun bo'yli u brigadadan bu brigadaga tinmay yurganligiga qiyosan salbiy ma'nodagi "juzumchining baytali" iborasi paydo bo'lgan bo'lsa ajab

emas. Xalq orasida qizlarga nisbatan onalar tomonidan koyilganda "juzumchining baytaliday bo'lmay", "juzumchining baytaliday u yoqdan-bu yoqqa yugurasan", "juzumchining baytali" kabi ko'rinishlarda qo'llaniladi.

"Qizildan beri"- anchadan buyon ma'nosida qo'llaniladi. Ma'lumki, qizil rang Rus imperiyasining ramziy belgisi bo'lib, bayrog'ining, medallarining hatto o'quvchilar taqadigan galstugining rangi qisil bo'lgan. Buni xalq og'zaki ijodi namunalardan ham bilish mumkin. Yerli aholi ular hukmronlik qilayotgan davrdan buyog'ini "qizil(lar)dan beri iborasi bilan atashadi, ya'ni "qizillar hukmronlik qilgandan buyon". Bugungi kunda ham bu ibora so'zlashuv uslubida saqlanib qolgan va u "uzoq vaqtlardan buyon" ma'nosini bildiradi.

Har bir iboraning yuzaga kelishida biron tarixiy voqeal yoki ijtimoiy munosabatlar sababchi bo'ladi va ular ko'plab tarixiy manbalardan: afsonalardan, ertaklardan, xalq qo'shiqlaridan, san'at asarlaridan, badiiy adabiyotidan va tilning leksikasi va frazeologiyasidan o'rinn oladi. Biroq har bir yangi avlod ularning takomillashishi va taraqqiyotiga o'z hissasini qo'shadi, maqbul va nomaqbul tomonlari aniqlanadi, konkretlashtiriladi va to'ldiriladi. Bu tuzatishlar ham tilda qayd etiladi. Tipik obraz, tashqi ko'rinish konsepsiysi milliy ong, psixologiya va madaniyatning ko'p komponentli rivojlanuvchi va dinamik hodisadir.

GERMAN TILLARIDA ILOVA HODISASI

Buvsara Majidovna Ahmedova – dotsent, Samargand davlat arxitektura qurilish instituti

Annotatsiya: Ushbu maqolada nemis tilida ilova aloqalarining semantik omillari asosida aniqlanishi, ilova hodisasida V.M.Milk va N.A.Kobrina qarashlari, ilova konstruksiyalarda teng va ergashtiruvchi bog'lovchilar, akkuzativ kelishigini talab qiluvchi predloglar haqida so'z boradi.

Аннотация: В данной статье рассматривается определение прикладных отношений в немецком языке на основе семантических факторов, взгляды В.М.Милка и Н.А.Кобрина на феномен прикладных, равноправные и ведомые союзы в прикладных конструкциях, предлоги, требующие винительного спряжения.

Abstract: This article discusses the definition of application relations in German on the basis of semantic factors, the views of V.M.Milk and N.A.Kobrina on the application phenomenon, equal and follower conjunctions in application constructions, prepositions requiring accusative conjugation.

Kalit so'zlar: ilova konstruksiyalari, ilova aloqalari, ilova hodisasi, ilovali elementlar.

Ключевые слова: конструкции приложений, соединения приложений, событие приложения, элементы приложения.

Keywords: Application constructions, application connections, application event, application elements.

Nemis tilida ilova aloqalarining taqaladi. Asosiy ifodanining birinchi qismidan semantik omillari asosida aniqlanishi ilovali elementlarning mazmunan ajratilishi element va asosiy ifoda o'tsasidagi ma'no har qanday ilova konstruksiyyada ularning va struktura jihatdan mustaqillikka borib postpozitsiyada (keyingi o'rinda) kelishi uchun

³ Рахматуллаев Ш. Ўзбек тилининг фразеологик лугати. –Тошкент: Қомуслар бош таҳририяти, 1992. 48 б.

⁴ O'zbek tilining izohli lug'ati. Besh tomlik, 1-tom. –Toshkent.: "O'zbekiston milliy ensiklopediyasi" davlat ilmiy nashriyoti, 2006. 41b.

⁵ Tojiboyev B. https://ahlisuna.uz/al-misoq-adhnoması/

⁶ Akbarov R. https://saviya.uz/jiod/tishunoslik/daqqiyunus-nima/?imlo=k

⁷ O'zbek tilining izohli lug'ati. Besh tomlik, 1-tom. –Toshkent.: "O'zbekiston milliy ensiklopediyasi" davlat ilmiy nashriyoti, 2006. 458.

⁸ Рахматуллаев Ш. Ўзбек тилининг фразеологик лугати. –Тошкент: Қомуслар бош таҳририяти, 1992. 172 б.

zamin yaratadi. Mantiqan va ohangiga ko'ra ajratib ko'rsatilishi tufayli ilovali element katta sintaktik salohiyatga va stilistik ta'sirchanlikka ega bo'ladi. Ilova hodisasi sintaktik aloqaning faqat o'ziga xos turi sifatida qaralmaydi, balki gipotaksis va parataksis o'rtaqidagi farqni neytrallashtirish shakli sifatida ham namoyon bo'ladi.

Til insонning mohiyati ruhiyati va faoliyatini turli nuqtayi nazardan tadqiq etuvchi eski va yangi fanlarning markaziy ayni paytda o'ta murakkab obyekti sifatida favqulotda o'ziga xos xodisadir. Bu sirli xodisaning bevosita reallashish, namoyon bo'lish, qismlarga ajratish, har bir qism yoki qismchani alohida tassavur eta bilish, shuningdek, bu qisim yoki qismchalar o'rtaqidagi mutanosib va hatto nomuttanosib munosabatlarni idrok qilishday bir bosqichga yetib kelgunga qadar inson aqli uzoq va mashaqqatli tadrijiy takomil yo'lni bosib o'tganligi shubhasiz. Inson uzeligini ifodalashda aytilgan takomil yo'li jarayonlarida tildan foydalanishning, mazkur nutq parchalarini bir-biri bilan biriktirishning shunday usullarini ham kashf etganki, natijada badiiy nutq deyiladigan mo'jizakor bir vositaning badiiy stil muallifiga aylangan¹. Ana shunday go'zal nutqning betakror shakllari, namunalari sifatida yuzaga kelgan so'z durdonalari- afsonalar, asotirlar, dostonlar, ertaklar, maqolu-matallar, topishmoqlar, qo'shiqlar, she'rlar, drammalar, hikoya, qilsa va romanlar insoniyat badiiy dahosining ro'yob shahodatnomalari sifatida yashab kelmoqda, yaratilmoxda va albatta, bundan keyin ham yaratiladi. Bu soxir nutqning sinoatlarini tilshunoslik, adabiyotshunoslik, estetika, tarix kabi fanlar, ta'bir joiz bo'lsa, yo'lni qo'lga berib, birlgilidka, hamkorlikda tadqiq etadi. Ilovaning bevosita mantiqiy-lingvistik mohiyati mavjud sintaktik butunlikka boshqa sintaktik birlikni ilova qilishidan, parsellyatsiyaning bevosita mantiqiy lingvistik mohiyati mavjud sintaktik butunlikni kommunikativ bo'laklashdan iborat. Ana shu jiddiy farqni hisobga olgan holda ayrim tadqiqotchilar parsellyatsiya va ilovaning asosiy gap bilan

munosabatidagi prinsipial o'ziga xoslikka e'tiborni qaratadilar. Masalan, Y.V.Aleksenko parsellyativ va ilova konstruksiyalarda sintaktik jarayonlardagi yo'nalihsarning farqli ekanligini ta'kidladi. U juda o'rini ravishda ko'rsatganday, "ilovalanadigan bo'lak(qism)asos" strukturani bo'laklamaydi, balki to'ldiradi. Bu yerda yo'nalihs chagpa: (markazga intilma). Parsellyatsiyalangan konstruksiyalarda esa yo'nalihs aksinchay, markazdan (konstruksiyaning bosh mantiqiy unsuridan, yani bazis qismidan) o'nga yo'nalgan: (markazdan ochma). Bu fikrga to'la qo'shilish mumkin. Chunki ilovadagi va parsellyatsiyadagi sintaktik-kommunikativ jarayonlarni bu tarzda, ya'ni markazga intilma va markazdan ochma yo'nalihs sifatida farqlash bu ikki xodisa mohiyatidagi farqni yanada aniq tasavvur qilishga yaxshi imkoniyat beradi.

Ma'noning kengayishi esa ular nozikliklarining xilma xil bo'lishiga olib keladi. Gegen predlogi bilan ifodalanib kelgan ilovali elementlar, durch predlogi bilan ifodalanib kelgan ilovali elementlarga o'xshash yozma matnlarda uncha keng yoyilish darajasiga ega bo'imasada, biroq shu toifaga moyil bo'lgan ilovali elementlarning strukturaviy guruhrarini tashkil etishda ishtirop etadi².

O'zlariga xos bo'lgan ana shunday xususiyatlari bilan bu toifaga taalluqli ilovali elementlarning ichida alohida olingen strukturaviy guruhanishni tashkil etadi va ana shu struktura doirasida har xil funksiyalarni bajarib keladi. Durch predlogi bilan ifodalangan ilovali element yakka va kengaytirilgan holga kelishlari mumkin. Ilovali elementlarning strukturaviy kengayishi, ularning ma'no tomonidan kengayishiga olib keladi³.

Xullas, ilova konstruksiylar va parsellyatsiya o'rtaSIDA bir qator o'xshashliklar bo'lsada, ular o'rtaSIDA jiddiy farqlar mavjud. Ularning asosiyalarini sifatida quyidagilarni ajratib ko'rsatish mumkin: 1.Ilovali konsruksiyalarda ilova qism kommunikativ birlik maqomida bo'lishi ham, bo'imasligi mumkin, parsellyatsiyalangan parsellyatsiya va ilovaning asosiy gap bilan

¹ Рахимов М.Р. Немис тилида ilova konstruksiyaları ҳақида. Таржима, ахборот, мулоқот – сиёсий ва ижтимоий кўпприк. Халқаро илмий амал. анжум. материаллари. Самарканд 2019.

² Сидорова Е.Г. Место присоединительных предикативных конструкций в синтаксической системе современного русского языка / Е.Г.Сидорова // Вопросы филологии. Спецвыпуск: VI Междунар. науч. конф. –Язык культуры, общества.– М., 2011.

³ Юнусов Б.Ю. Юнусова Т.К. Гелиоконвективная сушка сельхозпродуктов.

aloHida kommunikativ birlik maqomida bo'ladi, Shuning uchun ham parsellyat asosiy gapdan hamma vaqt final (vergul, nuqtali vergul, ikki nuqta, tire kabi) tinish belgilari bilan ajratilaveradi. 2.Ilova gapning estetik strukturasiga xos, parsellyatsiya gapning funksional tomoniga, dinamik strukturasiga xos xodisadir.

3.Ilova asosiy gap ichiga konstruksiyaning leksik grammatic tarkibini o'zgartirmagan holda kira olmaydi, parsellyatsiya esa asosiy gap ichiga konstruksiyaning leksik-grammatic tarkibini o'zgartirmagan holda kira oladi.

4.Ilovada qo'shimcha ma'lumot, to'ldirish, izoh maqsadi bilan ifoda ilova qilinadi. Parsellyatsiyada esa mavjud ma'lumotning muhim qismini ta'kidlash maqsadi bilan shu qism ifodasi ajratiladi. 5.Ilova va parsellyatsiyalangan konstruksiyalangan sintaktik jarayonlarning yo'nalihi bir-biridan prinsipial farq qiladi, ya'ni parsellyatsiyadagi sintaktik jarayon

harakati markazdan ochma o'nga yo'nalgan, ilovali konstruksiyalarda esa sintaktik jarayon harakati markazga intilma-chapga yo'nalgan⁴.

Xulosa sifatida shuni aytish mumkinki, ilova konstruksiylariga xos sintaksis hodisa bo'lib, ular qo'shimcha ravishda paydo bo'lgan ifoda Kunksiyasini bajarib keladi, ular strukturasiga ko'ra ilovali element deb ataladi. Ana shu ilovali element asosiy ifoda (asosiy gap) ma'nosini aniqlashtirib, rivojlantirib, keladi, ma'lum darajada izohlab beradi. Bunday sintaktik strukturalar ikki qismdan iborat bo'ladi, birinchi qism asosiy axborotni, ikkinchi qism esa qo'shimcha xabarni ifodalab keladi. Ular nutqda birliklarning funktsiyalarini qo'llab-quvvatlash, ulaming vositasi so'zlovchining ongida va uning nutqida asosiy ifodadan keyin, asosiy fikr bildirilgandan so'ng qo'shimcha ma'no hosil qiladi.

BADIY ASAR TILINI O'RGANISHGA DOIR MULOHAZALAR

Gulzina Ravshanovna Tulishova – o'qituvchi, Jizzax davlat pedagogika instituti

Annotasiya: Maqolada badiy asar tilini o'rganishdag'i o'ziga xos ilmiy mezonlar va tamoyillar, ijodkorlarning asar tilidagi so'z qollash mahorati kabi masalalar adabiyotshunos olimlarimizning ilmiy qarashlari hamda tadqiqotlari misolida tahsil etilgan.

Аннотация: В статье анализируются конкретно-научные критерии и принципы в изучении языка художественного произведения, умение создателей использовать слова языка произведения, используя научные взгляды и исследования наших литератороведов.

Abstract: The article analyzes the specific scientific criteria and principles in the study of the language of the work, the ability of artists to use words in the language of the work, using the scientific views and research of our literary scholars.

Kalit so'zlar: badiy asar tili, tanqid, adabiyotshunos, uslub, mahorat, lingvistik, lingvostilistik, badiiy matn.

Ключевые слова: художественный язык, критика, литературоведение, стиль, мастерство, языкознание, лингвистическая стилистика, художественный текст.

Keywords: fiction language, criticism, literary criticism, style, skill, linguistics, linguistic stylistics, literary text.

O'zbek tilining xalqaro nufuzi va ravnaqি adiblar badiy asar tiliga va undagi har bir so'z-ma'naviyatimiz rivojining asosiy omili ekan, iboraga alohida e'tibor bilan qarashgan. Bu beqiyos tilimiz va adabiy merosimizni qutlug' adabiy-estetik an'analar zamondosh chuqur o'rganish zarurati globalashuv sharoitida yanada ortadi. So'z san'ati barcha zamonalarda ham adabiyotning, demakki, tanqid va adabiyotshunoslikning ham mangu muammolaridan biri bo'lib kelgan. Mumtoz shoir-yozuvchilar va adabiyotshunoslar "Adabiyot-so'z san'ati", "Adabiyot tildan boshlanadi"¹ deyishlari ham beziz emas. Ulug'

iboraga alohida e'tibor bilan qarashgan. Bu qutlug' adabiy-estetik an'analar zamondosh adiblar va tanqidchi-adabiyotshunoslar tomonidan ijodiy davom ettirilayotgani ham so'z san'ati rivojining muhim omilidir. Chunki so'z - eng avvalo – fikr - tuyg'u va ijoddir. Buyuk adabiyotshunos O.Sharafiddinov Abdulla Qahhor ijodi va til mahoratining shu jihatlariga e'tibor qaratadi: so'z san'ati va "original uslub e'tibor qaratadi: so'z san'ati va "original uslub boshlanadi"¹ deyishlari ham beziz emas. Ulug'

¹ Современные проблемы энергетики Межд. Конфер-я, Ташкент 2011.

¹ Sharafiddinov O. Abdulla Qahhor. – T.: Yosh gardiya, 1988. 15-bet

o'larq vujudga keladi. Uslub yozuvchining butun ijodiga singib ketgan bo'ladi. Uni ijodning ruhi, har bir asardan anqib turadigan xushbo'y hid deyish mumkin. Yozuvchinig hayotga munosabatidagi, xarakter yaratishdagi, tasviriy vositalaridagi, fikrlash yo'sinidagi, qo'ying-chi, hatto biografiyasi va shaxsiyatidagi o'ziga xosliklar hammasi birikib, uning uslubini vujudga keltiradi. Biroq uslub mana shunday murakkab hodisa bo'lsaham, ijodning bir sohasi borki, unda uslub birinchi qarashdayoq ko'zga yarq etib tashlanib turadi. Bu yozuvchining tili. Tilda yozuvchining mahorati ham, estetik prinsiplari ham, hayot ranglarini payqay olishi ham, nozik farqlarni his etish qobiliyati ham aniq ko'rindi².

E'tirof etish lozimki, yozuvchi asarlari tilini lingvistik, lingvostilistik nuqtayi nazaridan o'rganish bo'yicha anchagina ishlar amalga oshirildi va ular badiiy matn tahlili rivojida munosib o'rin tutadi. Lekin davr adib ijodini yangicha talqin etish vazifasini qo'yayotgan ekan, uning adabiy-ma'naviy merosi, xususan, so'z san'atkorigini o'rganishga eskicha usullar bilan yondashish muammoni chuqur yoritishga imkon bermaydi. Taniqli olimlarimiz I.Qo'chqortoyev, R.Qo'ng'uров, N.Mahmudov, Y.Solijonov, A.O'rozboev kabilarning tadqiqotlarda ta'kidlanganidek, davr talablaridan kelib chiqib, adiblarimiz, jumladan, Qahhor asarlari tilini mukammal o'rganish borasida ham tahlil metodlarini qayta ko'rib chiqish zarur bo'ladi. Bugun yozuvchi asarlari matnidagi obrazlilik namunalari bo'lgan bir necha til birligining ajratib olib, uni tahlil qilish bilan adibning badiiy til mahorati bo'yicha to'laqonli mulohaza yuritib bo'lmaydi. Chunki adib qo'llagan u yoki bu til birligining yana boshqa ma'nolari badiiy matn ostida yashirinib qolib kelayotgan bo'lishi mumkin.

Masalan, biringa "ketdi" degan so'z adibning "Bemor" va "Munofiq" hikoyalari aynan qo'llangan: "Sotiboldi uyg'a ketdi" ("Bemor") "Oqibat Nizomiddinovga ham so'z tegdi... - O'rtoqlar! Trotskiychi - buxarinchi banditlar, burjua millatchilar... Ketdi..." ("Munofiq"). Ammo bu ikki asarda qo'llangan "ketdi" so'zining keskin ma'no farqi va ekspressiv - emotSIONAL xususiyati bir qarashda, darhol ko'zga tashlanmaydi va bu holat kitobxon e'tiboridan chetda qolib ketaveradi. Shu jihatdan samarqandlik olimlarimiz prof. S.Karimov va dotsent A.Qarshiyevar A.Qahhorning besh jildlik «Asarlar» to'plamining elektron versiyasini

yaratib, ushbu elektron matnga leksik, grafik ishlov berilib, adib asarlari matnining alfavitli, chastotali va ters lug'atlarini yaratganlari tahsinga loyiqdир. Olimlarning adib asarlari birgina "ketmon" so'zining 100 martalab qo'llanishi va holatlarini lingvostilistik tahlil etishlari ham muhim bir filologik tadqiqot sifatida baholanishi lozim.

Yoki boshqa bir misol: Qahhorshunos U.Qosimov adibning badiiy til mahorati xususidagi kuzatishlarida birgina beto'xtov so'zi misolida yozuvchining so'z san'atkorigini ko'rsatishga jazm etadi. Bu so'z "O'g'ri" hikoyasida bir necha marta qo'llangan: "Ellikboshi beto'xtov aminga xabar qilmoqchi bo'lib chiqib ketdi", "Amin ham "Men beto'xtov pristavga xabar beraman" - deydi", "Tilmoch tortiqni oldi va beto'xtov pristavga yaxshilab tushuntirishga va'da qildi..", "Pristav Qobil boboning baxtiga, beto'xtov hokimga xabar beraman demasdan, aminga bor deb qo'ya qoldi"³.

Darhaqiqat, xalq tilining mohir zargari bo'lgan Qahhor nega bir so'zni qayta-qayta ishlatgan? Tilimizda bu so'zning muqobil-sinonimi bo'lgan to'xtovsiz, darrov, darhol, tezda kabi qator so'zlarimiz ham bor va ularning ma'nolarini ham adibimiz juda yaxshi bilar edi.

Qahhor bu so'zlarning ko'z ilg'amas farqlarigacha, eng nozik ma'no bo'yoqlarigacha e'tibor beradi va harakat-tezlik ma'nosini kuchliroq ekani (hamda nisbatan jarangli va salmoqli bo'lganligi) uchun ham beto'xtov so'zini tanlaydi. Eng muhimi, bu so'z "oq it, qora it - baribir it" bo'lmish amin va ellikboshilarning qallobligi, nosamimiyligi, qolaversa, ularning balandparvoz ohangda so'zlashga o'rganib qolganligini ham chuqurroq ifodalay olgan. Bu so'z "Sinchalak"da va "O'tmishdan ertaklar" qissalarida ham uchraydi: "Amin gapni ko'paytirmabdi, odamlarning gapiga ham qulq solmabdi, dadamga "Qishloqdan beto'xtov ko'chib keting!" - debdi". Bu orinda ham beto'xtov so'zi amin qiyofasini jonli qilib chizib berishda alohida salmoqqa ega. Nihoyat, bu so'z zamirida yozuvchining amin va ellikboshilarning o'ta munofiq va mug'ombirligini masxaralash ohangi ham sezilib turadi. Shunday ekan, beto'xtov so'zining bir necha marta qo'llanishi ham asar tilining qashshoqligi yoxud adibning til bobidagi hafsalasizligidan emas, balki so'z tanlash mahoratidan va tilning haqiqiy zarshunosi ekanligidan bir nishonadir⁴.

² Sharafiddinov O. Abdulla Qahhor. - T.: Yosh gvardiya, 1988. 48-bet.

³ Abdulla Qahhor Dumlvi odamlar. - T.: O'zbekiston, 2015. 45-46-bet.

⁴ Qosimov U. Adabiyotning hayotbaxsh kuchi. - T.: Navoiy nomli O'zMKN. 2008. 57-bet.

Bu o'rinda A.Qahhor buyuk Navoiyning so'z tanlash va unga yangi ma'no va bo'yoqkorlik bag'ishlay olish an'analarini ijodiy davom ettirganligining ham guvohi bo'lamiz. Ya'ni Navoiy asarlari so'z takrori ham yuksak san'at darajasiga ko'tarilgan. Dalil sifatida birgina misol bilan cheklanamiz: "Ganja vatan, ko'ngli aning ganjxez, Xotiri ganjuru tili ganjrez". Tomchida quyosh aks etganidek, shu birgina bayt misolida ham shoirning beqiyos so'z san'ati namoyon. Shayxzoda iborasi bilan aytganda, Navoiyning "san'atxonasi" dan bunday hayratomuz namunalarni istagancha keltirish mumkin. Ammo tanlab olingan bunday til materiali ham asosiy mavzu bo'yicha keng va atroflicha xulosa chiqarishimiz uchun yetarli bo'lmaydi va tahlil-talqinlarimiz ham noto'liq bo'lib qoladi.

Bu holatlardan so'ng badiiy til mahoratini o'rganishda mukammallikka erishish yo'li bormi degan haqli savol tug'iladi. Buning uchun o'zbek tilshunosligida badiiy matnlarni o'rganishda leksikografik metoddan keng foydalanan maqsadga muvofiq bo'ladi. Ilmiy-tekniqa taraqqiy etgan hozirgi kompyuter texnologiyalari asrida bu muammolarni hal qiladi.

JAHON TILSHUNOSLIGIDA SINTAKTIK TEGLASH (IZOHLASH) NAZARIYASI VA AMALIYOTI XUSUSIDA

Otabek Xidirov – f.f.b.d. (PhD), Jizzax davlat pedagogika instituti

Annotasiya: Ushbu maqolada milliy korpusni yaratishda sintaktik teglashning o'rn haqida jahon tilshunos olimlarining ilk qarashlari, nazariyalari va sintaktik teglashning usullari hamda ularni hosil qilishda parsing dasturining ahamiyati tahlil markaziga olinagan.

Аннотация: В данной статье рассматриваются взгляды и теории учёных – языковедов мира о синтаксических тегах при создании национального корпуса, проанализировано значение программы парсинга, представлены методы парсинга, представлены методы синтаксических тегов.

Abstract: This article is syntactic in the creation of a national body world – wide linguistic scholars about the role of tagging first glance theories and methods of syntactic labeling and their creation. The significance of the parsing program is centred on the analysis center.

Kalit so'zlar: korpus, milliy korpus, korpus lingvistikasi, parsing dasturi, sintaktik qurilma, sintaktik aloqa, teglash, morfologik teglash, sintaktik teglash, teglash usullari.

Ключевые слова: корпус, национальных корпус, лингвистика корпуса, программа парсинга, синтаксическая конструкция, синтаксическая связь, теги, синтаксические теги, методы использования тегов.

Keywords: corpus, national corpus,corpus linguistics, parsing tire, syntactic device, syntactic contact, tapping, morphological tapping, actual touching, touch modes.

Sintaktik teglash (sintaktik razmetka) gap, qo'shma gap, ko'chirma gap), birlıklar – matnning sintaktik tahliliga tegishli teglar orasidagi sintaktik aloqani ko'rsatadi¹. majmui, morfologik tahlil asosiga quriladigan Ilk korpuslarni yaratishda sintaktik parsing natijasi. Razmetkaning bu ko'rinishi razmetkalash noavtomatik bo'lsa, keyingi leksik, boshqa turli sintaktik qurilmalar (sodda avlod korpuslari sintaktik razmetkasi parsing

¹ Карапн: Захаров В.П., Богданова С.Ю. Корпусная лингвистика. – Иркутск: ИГЛУ, 2011. -98 с.

jihatdan muhim iboralarni aniqlashga yordam beradi hamda, ko'pincha, nutq parchasi bilan stoxastik annotatsiya algoritmida qo'llaniladi. Jumlaning boshi va oxiri shartli teglar bilan ko'rsatilgan bo'ladi, bu esa bitta belgidan iborat bo'lgan jumlani trigramma sifatida ko'rib chiqishga imkon beradi. Bundan tashqari, u teg tanlash uchun zarur bo'lgan taxminiy parametrlarni aniqlashga yordam beradi. Masalan, Ingliz tilining amerika variati korpusi(COCA)da I like to so'z birikmasi 4810 marta; I like women birikmasi esa 29 marta uchraydi. Bundan ko'rindaniki, tilda birinchi birikish usuli ehtimoli ko'proq.

Morfologik jihatdan muhim iborani tahlil qilish uchun chankerlar ishlataladi. So'rovga berilgan javobda ular ma'lum bir turdag'i (nominal, fe'l, sifat, ravish) iboralar ro'yxatini chiqaradi. Ko'pincha, ro'yxatga olingen qism(ot birikmasi)lar chanker sifatida foydalaniladi. Ular jumlani boshqaruvchi ot orqali taniydi. Ushbu turdag'i jumlalarni "tanib olish" nutq qismlari teglari bilan oldindan izohlash, nutqning ayrim qismlarini grammatik qidalar asosida iboralarga birlashtirish asosida amalga oshiriladi.

Tubingen korpusidagi rus tilida sintaktik belgilash elementlari so'zning ekvivalenti sifatida ishlaydigan barqaror sintaktik burilishlar izohini o'z ichiga oladi (masalan, chunki, baribir, shunga ko'ra). Bu korpusda qo'shma gap ham teglanadi, ya'ni ushbu korpus so'z birikma, sodda gap, qo'shma gap kabi birliklarini avtomatik ravishda farqlay oladi.

Xelsinki loyihasi mualliflari grammatik ma'lumotni maksimal qamrab olish uchun matnni cheklab, korpusga sintaktik teg (belgi) ni batafsil qo'shishni rejalashtirganliklari mantiqan to'g'ri. Hozirda ushbu ish natijasi Xelsinki korpusining onlayn versiyasida mavjud emas, ammo yaqin orada joylashtirishi kutilmoqda. Mualliflarning fikriga ko'ra, sintaktik belgi ikki izohli sxemani murakkab shaklda birlashtiradi (aniqrog'i, parallel ravishda taklif qiladi): gap bo'laklari nuqtai nazaridan bizga keng doiradagi foydalanuvchilar ishlatishi mumkin bo'lgan sintaktik izohlarni tasvirlash imkonini beradi; shajara daraxtlari nuqtai nazaridan bizga, birinchi navbatda, sintaktik bo'g'in turlari hamda ierarxiyasini aniq ko'rsatishga imkon beradi¹⁰. Bundan tashqari, manbaning mavjud versiyasida noaniq turg'un burilishlar qayd etilgan: ro'yxatlar asosida T.F.Efremova¹¹,

R.P.Rogojnikova¹² ishlarida 2000 ga yaqin bunday bo'linmalar ajralib turadi.

Rus tili milliy korpusi tarkibidagi matnlarning barchasini sintaktik razmetkalash ko'zda tutilmagan; korpusga bunday talab ham qo'yilmagan. Butun korpusda yuzaga chiqarish talab qilinadigan sintaktik tahlil elementlariga turg'un iboralarni teglash (1), korpus vositasida ularning statistikasini chiqarish (2) tegishli. Shu bilan birga, rus tili milliy korpusi saytida korpusning (hajmi 30000 gapdan ko'proq) sintaktik razmetkalangan fragmentini qo'yish rejalashtirilgan. Ushbu tahlil shajara daraxti vositasida amalga oshirilishi kutilmoqda.

Annotatsiyalash (teglesh) usullari. Annotatsiyalash(teglesh)ning lingvistik hamda statistik usullari mavjud bo'lib, annotatsiyalash (teglesh) usullari ma'lum konsepsiya asoslanib tuziladi. Lingvistik annotatsiyalash usuli sifat qoidalariga, statistik usul esa miqdorga asoslanadi. Statistik usul 1950-yillarda ommalashib ketdi. Afsuski, ushbu usulni ishlab chiqish hamda qo'llash juda tez urfdan chiqdi. Bu ikkita omilga bog'liq.

Birinchidan, ma'lumotning mavjudligi muammosi. O'sha davrda til ma'lumotlariga statistik usulni qo'llashdagi muammolardan biri ma'lumot to'plamining niyoyatda kichik ekanligi edi; ko'p sonli til hodisalari uchun qiziqarli statistik umumlashma qilishning iloji yo'q edi.

Ikkinchidan, ijtimoiy fanlarda umumiyl siljishlar bo'ldi: keyinchalik, tilshunos Noam Xomskiy rasmiy metodologiyaga ham, statistika usulini mutlaqorad etgan tilshunoslik nazariyasiga ham alohida e'tibor qaratdi. Odatta, korpus foydalanuvchisi ma'lum matnning mazmuniga qiziqmaydi, balki korpusning metamatn ma'lumotlari, tilning ba'zi elementlari va tuzilmalaridan foydalanish misollari bilan qiziqishadi. Bu foydalanuvchilar - birinchi navbatda, tilshunoslar. Korpus yordamida o'tkazilgan dastlabki lingvistik tadqiqotlar turli til elementlarining paydo bo'lish chastotasini hisoblashda kamaytirildi.

Avtomatik tarjima, nutqni aniqlash, sintez qilish, imlo va grammatikani tekshirish vositalari kabi murakkab til muammolarini hal qilish uchun statistik usuldan foydalaniladi. Shunday qilib, barqaror iboralar semantik nuqtai hazardan ajralmas birlik bo'lib, leksikografiyada, matnni avtomatik qayta ishlash tizimlarida hisobga olish juda muhim. Statistik usul vositasida korpus materialida

¹⁰ Мустайки, А. Принципы создания Хельсинкского аннотированного корпуса русских текстов ХАНКО в сети Интернет / Научно-техническая информация. – 2003. – Сер. 2, № 6. – С. 33-37.

¹¹ Ефремова Т.Ф. Толковый словарь служебных частей речи русского языка / Т.Ф. Ефремова. – М.: Изд-во Астрель-АСТ, 2004. – 814 с.

¹² Рогожникова, Р.П. Толковый словарь сочетаний, эквивалентных слову / Р.П. Рогожникова. – М.: Изд-во Астрель-АСТ, 2003. – 416 с.

muntazam ravishda qanday so'zlar birgalikda ishlatilishini aniqlash hamda shu tariqa barqaror iboralarga bog'lanish mumkin. Shuningdek, korpus leksikografiya va grammatik tadqiqotlar uchun boy ma'lumot manbai ham bo'ladi. Leksikografiya sohasida amalga oshiriladigan tadqiqotlar semantika sohasidagi tadqiqotlar bilan chambarchas bog'liq. Korpusdagi ma'lum bir lisoniy birlik qurshovini kuzatish orqali ushbu birlikni tavsiflovchi ma'lum semantik xususiyatlarni aniqlash mumkin.

ABDULLA ORIPOV VA TOG'AY MUROD IJODIDA DAVR MUAMMOLARI TALQINI

Nuriniso Umarova – mustaqil tadqiqotchi, Jizzax davlat pedagogika instituti

Annotatsiya: Ushbu maqolada Abulla Oriponing "Olomonga" she'ri va Tog'ay Murodning "Bu dunyoda o'lib bo'lmaydi" romanini orgali davr muammolari talqin etilgan.

Аннотация: В статье рассматриваются проблемы времени через поэму Абуллы Арипова «Оломонга» и роман дяди Мурода «На этом свете не умрешь».

Abstract: This article deals with the problems of the time through Abulla Aripov's poem "Olomonga" and Uncle Murad's novel "You can't die in this world".

Kalit so'zlar: Olomon, sovet, mafkura, mustabid, davr, oktabr revolyutsiyasi, partiya, istiqlol, muhit, jamiyat, ijodkor, zamon, ijtimoiy, fojeiy siyosat, tamoyillar

Ключевые слова: Толпа, советская, идеология, диктатор, период, Октябрьская революция, партия, независимость, среда, общество, созидательная, времена, социальная, трагическая политика, принципы

Keywords: Crowd, Soviet, ideology, dictator, period, October revolution, party, independence, environment, society, creative, time, social, tragic policy, principles

XX asr o'zbek milliy zaminida yetishgan, shoirona ulkan qalb va teran tafakkur sohibi Abdulla Oripov sho'ro mafkurasing temir qonunlari-yu va tazyiqlari ostida ijod etsa-da, badiyatning yuksak pillapoyalarini zabt eta olgan nodir iste'dod sohibi edi. Ijodkor ma'lum bir davr farzandi, muhit hodisasi bo'lganligi uchun ham u yashagan davrning asosiy tamoyillari, ruhi uning ijodiga o'z ta'sirini o'tkazishi tabiiy. Abdulla Oripov ijodiyoti va she'riyatining hayotiy manbalari nimalardan iborat? Uning yetuk ijodkor va yorqin shaxs bo'lib ulg'ayishida qanday ijtimoiy-estetik omillar asosiy rol o'ynaydi? Bular xususida fikr yuritishdan oldin Abdulla Oripov va unga izdosh bulgan Tog'ay Murodlar adabiyot maydoniga kirib kelgan og'ir yillarni va o'sha davrdagi murakkab ijtimoly-siyosiy hayot va adabiy muhitni ko'z oldimizga keltiraylik.

Sho'ro davridagi mafkuraviy ta'rif-u tafsiflar soxta shiorlar ekanligi oshkor bo'lmoqda. "XX asr adabiyoti Oktabr revolyutsiyasi mevasi, o'zbek adabiyoti tug'ilgandan boshlab revolyutsiya g'alabalarini mustahkamlash uchun kurashdi; sotsializm adabiyot mazmun-g'oyasini belgiloychi bosh omil; partiya va sovet davlati g'amxo'rligi adabiyotni yangi taraqqiyot bosqichga

tushunib yetadi, hamisha ularga sodiq qoladi. Dastavval, sobiq sovet davrida adabiyot va san'atga, shoir va yozuvchi shaxsiga, ijodiga, iste'dod va uning taqdiriga munosabat qanday bo'lganligini va katta avlodimiz yashab, ijod qilgan davr muhitini ko'z oldimizga keltiraylik. Chunki ular ijodi va nurli siymlari navqiron adabiy avlod uchun yuksak ibrat namunasi bo'lib xizmat qilganligi shubhasizdir. Tog'ay Murodning quyidagi so'zlarida ham uning ijodga qat'iy ishonch-e'tiqodi ifodalangan deyish mumkin: "Yozuvchi qanday paydo bo'ladi? Yozuvchi-yo'qchilikdan, kamchilikdan, och-nochorlikdan, mutelikdan, xor-zorlikdan paydo bo'ladi! Yozuvchi - qamoq, azob, xo'rlikdan, ezelishdan paydo bo'ladi. Yozuvchi-boshga tushgan qora kunlardan paydo bo'ladi"¹.

Adabiyot olamida yangilik yaratish uchun tabiat in'om etgan iste'dod bilan birga xalqiga, Vataniga xizmat qilishdek ezgu niyat bilan yo'g'rilgan mehr to'la ko'ngil, katta hayotiy tajriba kabi fazilatlar talab etiladi.

Bizga ma'lumki, har bir iste'dodli san'atkor o'z davrining farzandi sifatida ijod qiladi, shu boisdan uning asarlarida o'sha davr muhitining ob'yektiv ta'siri u yoki bu tarzda aks etishi tabiiydir. Abdulla Oripov va Tog'ay Murodlar ijodi ham o'z davr-muhitining ijtimoiy-siyosiy muammolari ta'siridan, xususan, hukmron mafkura iskanjasidan butunlay xolis bo'lishi mumkin emas edi. Sovetlar hukmronligi davridagi adabiy muhit va ijodkorlarga qo'yilgan mafkuraviy talablar haqida fikr yuritganda, og'riqli savollar tug'iladi. Chunki sobiq sho'ro davrida yashab, ijod qilgan Qodiriy va Cho'lpon, Oybek va Qahhorlar va boshqa san'atkorlar kabi Abdulla Oripov va Tog'ay Murodlar ham mash'um davr siyosati va "temir qoliplari"dan butunlay erkin bo'lmanagini unutib bo'lmaydi. Bu jihatdan Ozod Sharafiddinovning Cho'lpon ijodini o'rganish borasidagi fikrlari asosli: "Muayyan zamon, muayyan jamiyatda yashagan shoir, tabiiyki, bu jamiyatdan tashqariga chiqib keta olgan emas. Cho'lponning badiiy ijodidagi yoxud adabiy-taqidiy maqolalaridagi hukmron mafkura g'oyalariiga yon berilgan o'rirlarni ko'rganda, uning nomiga malomat toshlarini otishga shoshilmaslik kerak. Bil'aks, uni tushunmoqqa harakat qilaylik. Bu mulohazalar faqat Cho'lponga emas, balki Oybek, G.'G'ulom, H.Olimjon, A.Qahhor, Shayxzoda, Mirtemir kabi ko'p yillar mobaynida adabiyotimizning chinorlari hisoblanib kelgan, keyingi yillarda

esa o'rini-o'rinsiz ta'na-dashnomlarga ro'para kelayotgan ijodkorlarga ham taalluqli"². Aslida, u yoki bu adib asarlariga baho berishda va ularni taddiq etishda u ijodkor qanday adabiy muhitda qalam tebratgani va qanday talabmezonlar asosida asar yaratganligini chuqr o'rganish uchun ham o'sha davr va tarixiy sharoitni e'tiborga olishimiz zarur bo'ladi.

Darhaqiqat, O'zbekiston Qahramoni Abdulla Oripov bu adiblarimiz va shaxsan o'zi ham ko'rgan nohaqlig-u fojealarning asl sabab-oqibati haqida armon bilan mushohada yuritib, jumladan, G.'G'ulom ijodi va qiyin qismati haqida shunday yozadi: "G'afur G'ulom o'z safdoshlari qatorida g'oyat murakkab, g'oyat ziddiyatli, tahlikali bir davrda yashab o'tdi. Mustabid imperiyaning beomon mafkurasi, mustamlakachilik siyosati minglab haqgo'ylar boshini yeyishga ulgurdi, qanchadan qancha iste'dod egalarining bo'yning bo'yinturq solishga erishdi. Nog'orasiga o'ynashni xohlamaganlarni qatl qildi, quvg'in ostiga oldi. Shu tariqa o'zbek xalqi o'zining o'nlab beqiyos farzandlaridan bevaqt ayrıldi. Madhiyabozlik adabiyotning ommaviy taomiliga aylangan. Ne-ne go'zal tashbehlar, chaqmoqdekk misralar somon orasidagi qahrabo bug'doy donalaridek nazardan qolib ketar edi. Ushbu achchiq haqiqatni, ayniqsa, bugungi yoshlar teran tushunmoqlari kerak..." Abdulla Oripov va Tog'ay Murodlar ijodi va shaxsiga baho berishda ham ana shu sharoit va holatlarni nazardan qochirmaslik lozim.

Adabiyot olamiga o'z sozi-ovozi bilan kirib kelgan E.Vohidov, A.Oripov, Tog'ay Murodlar, garchand, jadidlar kabi qatl etilgan bo'lmasada yoxud Shayxzoda, Mirtemir, Shuhrat, S.Ahmadlardek uzoq yillar qamalib, olib o'lkalarga surgun qilingan bo'lmasa-da, ammos mustabid tuzumning xavfli tazyiq-tahdidlari-yu taqiqalaridan chetda qolgani yo'q. Fikrimizning dalili sifatida bir-ikki misol keltiraylik:

"...Men tortgan g'amni ham bir-bir sanasam,

O'lik fir'avnlar ketarlar sapchib..."

Mana nisbatan baxtli salaf deb atalgan avlodning bir vakili bo'lgan mashhur shoirimiz A.Oripovning boshiga tushgan g'am-tashvish va nohaqliklarning o'chmas izlarini aks ettiruvchi biografik-hasbi hol she'rlaridan bir namuna. Xuddi shundayin, ko'plarning nazarida baxtli ijodkor sifatida tasavvur uyg'otadigan E.Vohidovning "Biz haq gapni aytish qiyin bo'lgan zamonda yashadik" degan so'zlarini nafaqat u kishining tengqurlari, balki ulardan

o'n-o'n besh yil keyin adabiyot maydoniga kirib kelgan T.Murod kabi iste'dodli adiblar ham takrorlashi mumkin edi. Chunki sovet davrida adabiyot va san'at sohasida ham chinakam ijod erkinligi, ko'ngil ozodligi bo'lman. Bunga ishonch hosil qilish uchun davr ruhi aks etgan ayrim asarlarga murojaat qilaylik.

Abdulla Oripovning "Olomonga" she'rida ham Fitrat, Qodiriy, Cho'lponlarning ham ko'ksida armon bo'lgan, butun millat va yurt boshiga tushgan kulfatlarga ishorat borligi yaqqol sezilib turadi. A.Oripov ushbu she'ring yozilish tarixi to'g'risida shunday guvohlik beradi: "O'sha zamonalardagi noahilligimizni, befarqligimizni ko'rib, ezilib yashash menga alam qilgan va shunday iztirobli satrlar tug'ilgan"³ "Olomonga" she'ri millat va xalq dard-u armonlarini haqqoniy ifodalagani va davrning dolzarb mavzusini yoritgani bilan adib ijodida alohida o'rinn tutadi. Shu boisdan ham "Olomonga" she'ri chop etilishi bilan Abdulla Oripovga nisbatan yana assossiz tanqid va g'oyaviy-siyosiy xato topishga urinishlar bo'lgan. Shoiring ilk asarlaridan "Tilla baliqcha" she'riga nisbatan ham shunday mafkuraviy tazyiqlar bo'lgani kitobxonlarimizga ma'lum. Xususan, "Olomonga" she'ring mazmuni bilan bog'liq mafkuraviy bosim bo'lgani haqida shoir shunday guvohlik beradi: "She'rxonlar balki bilishar, mening "Olomonga" degan she'rim bor. O'sha she'r e'lon qilingach, davlatning martabali rahbarlaridan biri, "xalqni olomon deyishga nima haqqing bor", – deb qat'iy qarshi chiqdi. O'sha she'r quyidagi satrlar bilan boshlanar edi:

Mashrab osilganda qayoqda eding?

Cho'lpon otilganda qayoqda eding?

Adabiyotga daxldor rahbarlar dedilarki, Mashrabga chidash mumkin, lekin bu o'rinda Cho'lponga balo bormi? Har qancha urinmay, gapim o'tmadi. Cho'lponning o'rniga, mayli, o'sha davr siyosiy qahramonlaridan birining nomini qo'ya qoling, deb ko'rsatma berishdi. Men esa, o'rniga Cho'lponga qismatdosh, bamisol u kabi razolat qurboni bo'lgan isyonkor ispan shoiri Garsia Lorka nomini qo'ydim. Aslida, mohiyat o'zgarmagan bo'lsada, baynalmilalchilik tushunchasi tufaylimi yoxud jaholat belgisi sifatidami, har qalay, qismati fojeiy bu shoir nomini qo'yishga rozilik berishdi"⁴.

Yuqorida shikasta xotira-e'tiroflarni taassuf bilan o'qir ekanmiz, ushbu "Olomonga" she'ri nashr etilish jarayonida ham ko'plarning ong-tafakkurida olomonga xos fikrlash

hukmron bo'lganligi yana bir karra ayon bo'ladi. Bu ijtimoiy illat chuqr ildiz otgani va uning dahshatli oqibatini kengroq tasavvur etish uchun A.Oripovlarga izdosh bo'lib adabiyot olamiga kirib kelgan iste'dodli adiblarimizdan Tog'ay Murod ijodiga, uning so'nggi asari- "Bu dunyoda o'lib bo'lmaydi" (2001) romaniga qiyosiy nazar tashlaylik.

Mustabid sovet tuzumi siyosati va mafkuraviy tazyiqlariga bevosita guvoh bo'lgan va o'zi ham ustozlari kabi azob chekkan Tog'ay Murodning hukmron partiya siyosatiga va uning mafkuraviy xurujiga qarshi bashorat bilan aytgan zalvorli so'zları ma'naviy bir jasorat sifatida baholanishi mumkin. "Sotsializm bir soxta qolip edi, yolg'on bir tuzum edi. Sotsialistik realizm davrida yozuvchi chinakam iskanjada qoldi, xo'rlandi, ezildi, o'zini o'zi ramkaga solib asar yozdi. O'zini qafasda his etib ijod qildi. Qafasdag'i qush misol kun ko'rdi. Antisovet, dissident, qing'ir fikrlovchi nomini oldi. Yozuvchilar sotsialistik realizm quli bo'ldi, qo'g'irchog'i bo'ldi. Yozuvchi uchun yaxshi-yomonni sotsializm belgilab berdi. Hatto maxsus partiyaviy buyruqlar bilan, partiyaviy programmalar bilan belgilab berdi"⁵. Qayta qurish davri deb atalgan 80-yillar va mustaqlilik arafasidagi taloto'plar va ijtimoiyma'naviy beqarorliklar Tog'ay Murodning "Bu dunyoda o'lib bo'lmaydi" romanidagi olomon to'g'risidagi o'y-mulohazalar orqali ancha keng, jonli va ishonarli aks ettirilganini qayd etish lozim. Romandagi bosh qahramon Botir firqanining kuzatishlari va o'y-fikrlari hayotiy voqelikni va millionlab odamlarning hayrat va afsus tuyg'ularini ham o'ziga xos tarzda ifodalay olganligiga kitobxon to'la ishonch hosil qiladi: "Olomon qudratli ham dahshatlidir. Olomon-buron, olomon-yong'in, olomon-sel! Shu boisdan-da, olomon bo'lar-bo'lmasga qo'zg'ala bermaydi. Olomon biror bir g'oya uchun qo'zg'oladi. Yangi bir g'oya dunyoga kelsa-olomon ana shu yangi g'oya uchun qo'zg'oladi. Mazkur g'oya porloqmi yo tubanmi olomon uchun ahamiyatsiz bo'ladi. Olomon qatordan qolma, ko'pdan qolma - shiorlari ostida saf bo'ladi. Olomon uchun jamiyatni yaxshi kuniyam bir, yomon kuniyam bir. Olomon....to'qimtabiat bo'ladi!

Bir kunlik kayfiyat bilan jam bo'ladi. Bir soatlik maqsad bilan yig'iladi. Keyin birdan...aynib qoladi. Birdan... tariqday tarqab ketadi!"

Abdulla Oripovning "Olomonga" she'rin o'qigan kitobxonda Botir firqanining olomon

1 Tog'ay Murod Tanlangan asarlar 3-jild T.: "Shax" nashriyot matbaa konserni - 2019 91-bet

2 Ozod Sharafiddinov "Jodni anglish baxti" T.: "Shax" nashriyot matbaa konserni - 2004 64-bet

3 A.Oripov.Tanlangan asarlar 4-jild T.: G'afur G'ulom nomidagi adabiyot va san'at nashriyoti -2001 221-bet

4 A.Oripov.Tanlangan asarlar 4-jild T.: G'afur G'ulom nomidagi adabiyot va san'at nashriyoti -2001 221-bet

5 Tog'ay Murod Tanlangan asarlar 3-jild T.: "Shax" nashriyot matbaa konserni - 2019 92-bet

to'g'risidagi ta'riflari ancha asosli ekanligiga ishonchi ortadi hamda uning olomon va uning tarixiy o'tmishimizda va keyingi yillardagi ayanchli mohiyati to'g'risidagi tushunchatasavvuri yanada kengayishi va ong-tafakkuri ham yanada chuqurlashishi shubhasizdir. Bu asarlarda ifodalanayotgan g'oya va mazmunning umumiymushtarakligi shunchaki tashqi yoki tasodifiy o'xshashlik yoxud qandaydir taqlidchilik natijasi ham emas. Balki turli janrlarda bitilgan bu asarlar E.Vohidov, A.Oripov va ularga izdosh va maslakdosh bo'la olgan M.Yusuf va T.Murodlarning xalq va millatimizning dard-hasrat va armon to'la qalbidagi asriy nidolarining chuqur va yakdil bir aks-sadolaridir deyilsa, mubolag'a bo'lmaydi. Shu muqoyasa orqali ham A.Oripov va T.Murod kabi millatparvar adiblarning xalq dardi-tashvishi bilan yashagani va jamiyat ma'naviy hayotidagi illatlarni tezroq bartaraf etish haqida qayg'urgani va bu orzu-harakatlari bilan jadidlarning izchil davomchilari bo'lganligini tasavvur etamiz. Xulosa o'rnida, ulug' ustozi boshidan kechgan nohaqliklar va jabr-u zulmlarni tasavvur qilish va ularning fojeali qismatiga hamdardlik tuyg'ularini his etish uchun A.Oripov she'rini keltirish o'rinli

bo'ladi deb o'yaymiz:
Marhum ustozlarim, Ahli shuaro,
Ruhimning ohangi-surudidasiz.
Biringiz kitoblar bag'ridasiz jo,
Biringiz Chig'atoy hududidasiz...

Hasadu xusumat ezmasin nechoq,
Siz she'dan olibsiz alamni doim.
Olis kechalarda aylabsiz charoq
Kuyib ko'mir bo'lgan qalamni doim.

Baxtiyor kunlarni kuyla, degan on
Shiorlar bitibsiz qoningiz bilan.
O'zi yo'q qurg'onga bo'libisz qalqon,
Soddadil, fidoyi joningiz bilan...

O'kinmang, malomat qilsalar agar,
Abadiy bardosh bor imkoningizda.⁶
Bunday she'rlar buyuk Navoiy an'analarining bardavomligini ko'rsatishi bilan birga adabiy jarayonning murakkab va ziddiyatli kechishini chuoqroq anglashga hamda tanqid va adabiyotshunoslikdagi ayrim biryoqlamaliklarning oldini olishga ham yordam beradi.

СТИЛЕВЫЕ ДОМИНАНТЫ В НОВЕЛЛЕ А.САЛЬНИКОВА «НА ЭТОМ МЕСТЕ В 1904»

Эльвина Абдулхаковна Азимова – преподаватель, Джизакский государственный педагогический институт

Аннотация: Цель исследования – выявить стилевые доминанты в творчестве Алексея Сальникова на примере новеллы «На этом месте в 1904». В статье рассмотрены: композиция, сюжет, композиционные приемы произведения. Дано трактовка понятия «доминанта».

Annotatsiya: Tadqiqotning maqsadi Aleksey Salnikovning «1904-yilda shujoyda» novellasi misolda uslubiy dominantlarni aniqlashdir. Maqolada ko'rib chiqiladi: asarning kompozitsiyasi, suyjeti, kompozitsion texnikasi o'rganiladi. «Dominant» tushunchasining talqini berilgan.

Abstract: The purpose of the study is to identify stylistic dominants in the work of Alexei Salnikov on the example of the novel «At this Place in 1904». The article considers: composition, plot, compositional techniques of the work. The interpretation of the concept of «dominant» is given.

Ключевые слова: жанр рассказа, доминанта, композиция, описательность, детали портрета, пейзаж, номинативность, эмоционально-экспрессивная лексика, психологизм, разноречие.

Kalit so'zlar: hikoya janri, dominant, kompozitsiya, tasviriylik, portret detallari, manzara, nominativlik, emotsiyal ekspresiv lug'at, psixologizm.

Keywords: story genre, dominant, composition, descriptiveness, portrait details, landscape, nominativity, emotionally expressive vocabulary, psychologism, heteroglossia.

Жанр рассказа присущ многим писателям, мастерам большой формы, как Ф.М.Достоевскому, Л.Н.Толстому и другим, отдавшим дань короткой форме рассказа. Мастерами, предпочитавшими писать

рассказы являются классики русской литературы, такие как А.П.Чехов, А.Куприн, И.Бунин, чешский современник: М.Кундера, английский современник: Н.Гейман, яркий представитель отечественной литературы:

⁶ Abdulla Oripov Hikmat sadolari. T.: Fan. 1983. 54-b.

А.Каххар и российские современники: В.П.Астафьев, И.И.Акулов, В.Н.Куприн и многие другие. Среди вышеперечисленных и Алексей Сальников, имеющий успех как писатель прозаик.

«Доминантой является тот компонент произведения, который приводит в движение и определяет отношение всех прочих компонентов»¹, так определяет доминанту Мукаржовский Я. «Она управляет, определяет и трансформирует остальные компоненты. Доминанта обеспечивает интегрированность структуры»², так Якобсон Р.О. примечает в доминанте фокусирующий компонент художественного произведения. Любой художественный текст характеризуется определенными особенностями своей композиционно-стиlistической структуры, при этом специфика организации и взаимодействия изобразительных средств текста как бы образует его «лицо», обнаруживая ведущий, доминирующий признак³, так считает Новиков Л.А. Эйхенбаум Б. определяет художественное произведение следующим образом: «Художественное произведение – всегда результат сложной борьбы различных формирующих элементов, всегда – своего рода компромисс». Элементы эти не просто сосуществуют и не просто «соответствуют» друг другу. В зависимости от общего характера стиля тот или иной элемент имеет значение организующей доминанты, господствуя над остальными и подчиняя их себе»⁴.

Целостность стиля с наибольшей отчетливостью проявляется в системе стилевых доминант, с выделения и анализа которых и следует начинать рассмотрение стиля.

Стилевыми доминантами могут становиться наиболее общие свойства различных сторон художественной формы: в области изображенного мира это сюжетность, описательность и психологизм, фантастика и жизнеподобие, в области художественной речи – монологизм и разноречие, стих и проза, номинативность и риторичность, в области композиции – простой и сложный типы.

В художественном произведении обыкновенно выделяется от одной до трех

стилевых доминант, которые и составляют эстетическое своеобразие произведения.

Подчинение доминанте всех элементов и приемов в области художественной формы и составляет собственно принцип стилевой организации произведения⁵.

Произведение написано в жанре реализма с элементами фентези.

В произведении отмечается линейная композиция.

Вступление. Владимир познакомился с немцем и его переводчиком под конец командировки. Сначала они пересекались на первом этаже, в магазине, после начали кивать друг другу.

Экспозиция. Появление Вики складывало особое впечатление у Владимира. Громкие шаги и стуки в дверь ожидаемые и вместе с тем внезапные ассоциируются с ночными стуками конца тридцатых прошлого столетия, однако для сына Владимира стук очень знаком. Сын сам стучал внутри номера по три раза и произносил: «Пэнни, Пэнни, Пэнни». Пауль не стучался, а сбрасывал в чат стикеры.

Владимир и немец обменялись вопросами о необходимости посещения данных мест сыновьями (Никитой и Паулем). Строящаяся лесопилка не вызвала отрады у немца. Посёлок с заброшенной школой, полузастроенной поликлиникой, заброшенными огородами, заброшенной черной деревянной церковью, где и разместилась гостиница, окном выходившая на угадывавшийся в конце улицы железнодорожный вокзал. Заселившись, Владимиру вид напомнил пейзаж «Монти Пайтон». Владимир переживал за Никиту, думая, что сын может «пропасть» в данной местности.

Немец встретил девочку с айпадом в руках, висевшую, зацепившись ногами за перекладину. В то время, Пауль уже познакомился с Викой, общаясь через гугл-переводчик. Ребята вместе сходили на реку.

Владимир прозвал Никиту «Кино», было в сыне «что-то не выхваченное моментом, а как-бы отрепетированное»⁶, поскольку Никита был очень осторожен после ДТП. Мальчик любил прикрывать уши ладонями, для создания эффекта

¹ Мукаржовский Я. Литературный язык и поэтический язык // Пражский лингвистический кружок: Сб. статей / Сост. ред. и предисл. Н.А. Кондрашова. М., 1967. С. 411

² Новиков Л.А. Художественный текст и его анализ. 2-е изд., испр. М., 2003. С.332

³ Там же С.30

⁴ Эйхенбаум Б. О поэзии. Л., 1969. С. 332

⁵ Есин А.Б. Принципы и приемы анализа литературного произведения. - М., 1998г.

⁶ Интернет источник: <https://coolib.net/b/519847-aleksey-borisovich-salnikov-na-etom-meste-v-1904-godu/read>

черно-белого документального фильма. Он обладал большой фантазией. А Вику и Пауля называл Театр и Литер, когда забывал, как их звали.

Завязка. Интернет в гостинице ловил хорошо, но по телевизору выбор каналов был невелик. И в то время Никите пришла мысль познакомиться с Викой и Паулем. В столовой дети переглядывались. Вскоре Никита решился на знакомство, но выйдя из гостиницы детей не нашел. Повариха заметила ищущий взгляд мальчика и подсказала, где их искать. Это была река. Подойдя к реке, Никита увидел костер в подлеске и направился туда.

Дети познакомились, поделились тем, как оказались в этой местности. Вику отправила к тете мать, чтобы сделать дела, оказалось, что девочка слабослышащая. Отец Пауля консультант по станкам, которые привезли из Германии, а зачем он приехал, объяснить не смог.

Развитие действия. Дети жгли костер, пытались расколоть валун, ожидая, что внем есть кто-то волшебный и заколдованный, но их ждало разочарование. Ребята после случившегося два дня ходили по окрестности, ничего не делая.

Повариха рассказала Никите историю о церкви на горе, где был убит последний белогвардец. Мальчик стал уговаривать друзей пойти туда. Добравшись до места, Пауль и Вика стали ждать поступка от Никиты. Никита дернул дверь на себя, но она не шелохнулась, понял, что дверь заколочена намертво. Так, еще одно приключение закончилось неудачей. К тому же тетя запретила Вику видеться с друзьями. Ребята затосковали, пытаясь себя развлечь, искали вдоль реки аппарат для слуха, но не нашли. Вскоре, пришло сообщение от Вики, сообщающее, что она нашла нору Барсука, и его нужно покормить. Дети взяли три надкусанных пирожка с ливером и пошли вдоль реки. По дороге ребята промокли, к тому же, угощения барсуку пришли не по нраву.

Кастелянша, повариха и уборщица встретили детей и обогрели. У Никиты появилась новая идея пойти на скалу, чтобы забраться на сухую ель. Первый поход ничего не дал, но они отыскали протоптанную дорожку, которая привела их в каменный угол, одна стена которого была черной от сажи, а на второй была надпись про живого Цоя, ниже увидели

надпись из трех букв. Второй круг навел их на земляничную поляну.

Дети подошли к черному человеку и осведомились, есть ли какая-нибудь дорога до скалы. Местный объяснил, грязными, толстыми руками показал на скалу.

Ребята сначала нашли тропинку, но взяв правее, стали выбираться обратно. На обратном пути заметили большую березу с толстой, синей полосой, о которой говорил черный человек. Вскоре они нашли на краю поляны, утыканной березами, крашеную белым стелу, рядом с ней две ели. Сухая береза уже казалась не такой огромной. Через некоторое время, Никита уже был на высоте двух метров. На стороне ели, что глядела через поселок, была привинчена к дереву толстая металлическая пластина, в которой были выдавлены следующие буквы: «На этом месте в 1904-1908 годах проводились тайные собрания подпольной большевистской ячейки»⁷. Спускаясь, Никита разочаровался, что не смог подняться выше. Пауль и Вика не стали соревноваться с Никитой, их дерево не заинтересовало.

Кульминация и развязка. Черный человек поинтересовался у Никиты о том, докуда добрался мальчик и предложил взять пилу, но пила только мешала. Мальчик не отступал, и уложив пилу и воду в рюкзак, решил снова отправиться к елке. С помощью пилы он взобрался выше, но дальше мешал страх. Снова и снова Никита с Паулем ходили на приступ дерева. Вика догадалась об их походе. Друзья «болели» за Никиту, но по-разному. Пауль одобрял, Вика же предлагала найти другое занятие, считая увлечение друга небезопасным и скучным. Перед отъездом Никита решил снова забраться на ель, но он чуть было не сорвался, однако все же добрался до макушки, произнес «Снято», вымыщенное проклятье⁸. Сухая ель упала и оперлась на ель по соседству. Никита испугался, но смог спуститься. Мальчик от пережитого долго не мог прийти в себя.

Эпилог. Вскоре, когда ребята выросли, Пауль в переписке признался, что для него пережитые в поселке недели были подобны сказке братьев Гримм.

Никита, пересказав чувства на верхушке ели, сообщил о стране великанов, даже на миг почувствовал себя им, потому что выше него в тот момент в поселке

никого не было.

Для Вики это было вроде театра пантомими с субтитрами, спектакля в трех действиях и двух актеров. Первое – трактор, второе – река, третье – утес.

Никита, рассказав отцу эту историю, узнал, что для последнего это триллер.

«Надо сына к вам свозить, - написал Пауль»⁹ Вику, которая сообщила о больших изменениях в тех местах.

Так, в данной новелле события и явления происходят в хронологическом порядке, четко следя друг за другом.

Элементы фентези проявляются в воображении детей: «...им показалось, что камень похож на лежащего человека и, может быть, там внутри, как в яйце, томился кто-то волшебный и заколдованный...»¹⁰; представление отца Никиты: «...Слендермэн таковой возле детей трется»¹¹. Слендермэн – персонаж, появившийся в фильме ужасов в 2009 году. Необыкновенно высокий и худой человек, обладающий сверхъестественными способностями, любящий похищать подростков. Имя монстра образовано от английских слов «Slender Man», в переводе «Тонкий человек».

В новелле автора стилевой доминантой является ярко выраженная описательность. Задачей выступает воссоздание уклада русской жизни, культуры, бытового плана. Темой произведения является взаимоотношение людей, описательность помогает наиболее точно раскрыть тему.

Среди художественных деталей преобладают детали портрета: «...Вика... она могла шутить совсем без слов, одной только мимикой и движениями показывая, что ей тяжело тащить ведро... у нее было очень красивое лицо...»¹², пейзажа: «Тут была заброшенная школа... На горе видна отовсюду в поселке стояла заброшенная

черная деревянная церковь, поодаль громоздился посреди леса утес...». Характер образности жизнеподобный, создающий общее впечатление достоверности описания.

Композиция подчиняется описательности как стилевой доминанте. Наблюдается ослабление сюжетности, возрастание внеюжетных элементов –

описаний.

Сюжет в новелле существует, чтобы беспрестанно отвлекаться от последнего. Ведущий конфликт (приключения детей) реализуется вне сюжета, на других уровнях композиции, осуществляется противопоставление картин действительности и авторских отступлений: «Появление Вики всегда начиналось с бесполезного окрика кастелянши (как по другому звать человека, стойкой регистрации которому служила старая школьная парты,...)»¹³.

Композиция системы персонажей строится в соответствии с описательным принципом. Герои, по своей сути, равноправны и равно вызывают интерес автора. Разделение на главных и второстепенных можно провести формально.

В числе композиционных приемов преобладает повтор и усиление: «заброшенная школа, заброшенные огорода, заброшенная черная деревянная церковь»; «Когда немец и его сын вышли из поезда... он понял, что сына его тут похищают, чтобы потребовать выкуп,...»¹⁴.

В области художественной речи отмечается номинативность: разговорные слова: мобилку, отсебятину, неадекватом, эдак, трется; термины: столбняк, дизентерия, дублем, монтажа; неологизмы: айпад, гугл-переводчиком, бургер-кинг; книжная лексика: фатальное, феерию, необходимая при описательности, создающая полное представление о предметах, явлениях, природе. Медленный, упорядоченный темпоритм, усиливающий впечатление обстоятельности, тщательности изображения – описания: «Надо сына к вам сослать, написал Пауль. – Если жена не ляжет костью...» Не ляжет, – ответила Вика. – Там теперь даже бургер-кинг есть...»¹⁵.

Наряду с номинативностью в произведении присутствует эмоционально-экспрессивная лексика: устаревшие слова: чадо, не лыком шить; междометия: А-а, ну, бранные слова: бл*дь; просторечия: дескать, маял, втравят. Данная лексика передает колорит местности, обрисовывает ситуацию и личность. Отмечаются тропы: сравнения:

⁹ Интернет источник: <https://coolib.net/b/519847-aleksey-borisovich-salnikov-na-etom-meste-v-1904-godu/read>

¹⁰ Интернет источник: <https://coolib.net/b/519847-aleksey-borisovich-salnikov-na-etom-meste-v-1904-godu/read>

¹¹ Интернет источник: <https://coolib.net/b/519847-aleksey-borisovich-salnikov-na-etom-meste-v-1904-godu/read>

¹² Интернет источник: <https://coolib.net/b/519847-aleksey-borisovich-salnikov-na-etom-meste-v-1904-godu/read>

¹³ Интернет источник: <https://coolib.net/b/519847-aleksey-borisovich-salnikov-na-etom-meste-v-1904-godu/read>

¹⁴ Интернет источник: <https://coolib.net/b/519847-aleksey-borisovich-salnikov-na-etom-meste-v-1904-godu/read>

¹⁵ Интернет источник: <https://coolib.net/b/519847-aleksey-borisovich-salnikov-na-etom-meste-v-1904-godu/read>

такой же адовый, как и все остальное; сыпать словами; грязного, как черт; Но правда он – кино; Печка походила на ту, что едва ли не главным героем была в одном из показанных фильмов, в фильме «Вий»¹⁶; эпитеты: печальную гору, змеящуюся улицу, кривоватым гугл-переводчиком.

В новелле также наблюдается разноречие. Речевые манеры противопоставлены друг другу (ребята разговаривали посредством электронного переводчика. Никита – русский, Пауль – немец, Вика – глухонемая), работающие на описательность, создающие речевой образ укладов жизни.

В повести «Своя правда» Виктории Токаревой, можно выделить следующие стилевые доминанты: сюжетность, психологизм, номинативность. Главная героиня Марина Ивановна Гусько родилась и выросла в многонациональном городе Баку. Здесь прошло ее детство, юность, практически вся жизнь. Сюжетность заключается в описании ее нелегкой жизни, вечной борьбе за лучшую жизнь, посредством которой мы можем увидеть авторскую позицию. В. Токарева не идеализирует главную героиню, описывает ее вполне реалистично: простая женщина с чистой славянской внешностью, но обладающая характером бульдозера. Встреча Рустама, продажа квартиры и поездка в Москву к сыну, преступление и помощь Рустаму подтверждают это.

Психологизм проявляется в чувствах, желаниях и мыслях главной героини Марины. Ее глубокие чувства к Рустаму: «... Но любовь – разве это не дело? Это самое главное изо всех дел, какие существуют в жизни человека...». Она двигалась, как лунатик, глядя в никуда и туманно улыбаясь...» Ассоциация с запахами передает любовь: «...УРустаманесколько запахов: его дыхание – земляника, подмышки – смородиновый лист, живот – сухое вино. Рустам пахнет всеми ароматами земли, чисто и трогательно, как грудной ребенок. И она готова его вдыхать, облизывать горячим языком, как волчица, и так же защищать...». Между ними образовалось «силовое поле любви», оба старались не взять, а дать счастье. Но Марина знала, что Рустам никогда не женится на ней, русской женщине с детьми, его родители-мусульмане будут искать ему «подходящую» кандидатуру. Так и вышло.

Рустам женился на двадцатилетней девушке. Ее звали Ирада. Он не смог признаться Марине, они встречались реже, но тайна раскрылась. Марине звонит брат Рустама и спрашивает о ребенке. Она догадывается о том, что Рустам обманул ее, сказав, о повышении квалификации, на самом деле поехал с ребенком на обследование. Однако, узнав всю правду, Марина простила его «...А она с ним счастлива. И даже сейчас, после вранья, тоже счастлива...».

Повесть «Своя правда» жизнеподобна. Описание жизни русской женщины в советское время, не легкой, противоречивой. Марина не сумела простить измену мужу, но прощает ее Рустаму и соглашается на независимую и презираемую роль любовницы – джуляб. Когда человек, нанесший ей травму, обращается к ней за помощью, она благородно соглашается помочь, забыв все обиды, более того, добровольно идет на преступление.

Важной особенностью стилистики речи повести «Своя правда» является номинативность. Для Токаревой характерно точное обозначение деталей художественного мира. Однаковстречается обилие сравнений «коротенький, широкоплечий, как краб», «длинненький с крупными коленками на тонких ножках, как олененок», «а эти не ленивые прут, как носороги», «рот, как у котенка» и метафор «Льняные волосы», «золотые руки», что усиливает воздействие произведения на читателя. Язык повести обладает простотой синтаксических конструкций.

Так, сопоставляя новеллу Алексея Сальникова «На этом месте в 1904» и повесть Виктории Токаревой «Своя правда» можно выделить схожесть стилевых доминант – номинативность. В произведении А.Сальникова номинативность воплощается в описательности, создающей полное представление о предметах, явлениях, природе. В. Токаревой присущее подлинное описание деталей художественной действительности.

Таким образом, стилевой доминантой новеллы А. Сальникова выступает ярко выраженная описательность. Композиция, элементы и приемы подчиняется описательности как домinantной черте стиля автора.

¹⁶ Интернет источник: <https://coolib.net/b/519847-aleksey-borisovich-salnikov-na-etom-meste-v-1904-godu/read>

“BESH BOLALI YIGITCHA” ROMANIDA SYUJET, KONFLIKT VA YECHIMNING O’ZIGA XOSLIGI

Jaxongir Amirovich Lutfullayev – o’qituvchi, Jizzax davlat pedagogika instituti

Annotasiya: Ushbu maqolada bolalar yozuvchisi X.To’xtaboyevning “Besh bolali yigitcha” romanida syujet, konflikt va yechimning o’ziga xosligi, asarning yaratilish tarixi tadqiq qilingan.

Аннотация: В данной статье исследуются сюжет, конфликт и оригинальность решения, история создания произведения в романе «Мальчик с пятью детьми» детского писателя Х. Тухтабоева.

Abstract: This article examines the plot, conflict and the originality of the solution, the history of the creation of the work in the novel “A boy with five children” by children’s writer H. Tukhtaboev.

Kalit so’zlar: roman, syujet, konflikt, yechim, badiiy asar, kompozitsiya.

Ключевые слова: роман, сюжет, конфликт, развязка, художественное произведение, композиция.

Keywords: novel, plot, conflict, solution, work of art, composition.

“Sariq dev” haqidagi asarlar tahlil va tadqiq etilganidan dalolat beradi. X.To’xtaboyev Xurshid Do’stmuhhammad bilan suhbatlashar ekan, ushbu asarining maydonga kelishi sabablari haqida: ““Besh bolali yigitcha” esa... Bu roman mening ko’z yoshlarim...” deydi¹. Darhaqiqat, “Besh bolali yigitcha” romani syujetini yozuvchi tarjimai holining Ikkinci jahon urushi davrida kechgan og’ir kechmishlari sahifalari bilan qiyoslasak, bu romanni “ko’z yoshlarim” deyishida u to’la haqligining guvohi bo’lamiz. Aslida, bunday holat, ya’ni bolalikka qaytish bolalar adabiyoti uchun yangilik ham emas. Jahon adabiyotining juda ko’p namoyandalari yoshlari bir joyga borib qolganda bolalikka qaytib, bolalik davrining xotiralarida qolgan yorqin xotiralarini, ular ijobjiy bo’lishi ham mumkin, salbiy bo’lishi ham mumkin, tiklash orqali bolalar adabiyotining barkamol namunalarini yaratganlari ma’lum haqiqat.

Tadqiqotchi O.Nazirovaning “Orifjon va uning ukalari” maqolasi ham “Besh bolali yigitcha” asari tahliliga bag’ishlangan². X.To’xtaboyev ijodining hassos tadqiqotchisi, do’sti va hamyurti prof. U.Normatov esa 2012-yilda yozilgan “Xonodon chirog’i o’chmasin deb...” maqolasida “Besh bolali yigitcha” romanini yanada har tomonlama mufassal tahlil qilgan³.

Ushbu sanoqlarning o’zi ham, bir jihatdan, adabiyotshunoslik “Besh bolali yigitcha” asarini qanchalik samimi kutib olganini ko’rsatsa, ikkinchi tomondan, ularda romanning o’ziga xosliklari, o’zbek bolalar romanchiligidida tutgan o’rni ham shu qadar har tomonlama mufassal safarbar qilingan. Bir paytlar boylarning yerida mardikor bo’lib ishlab, biri ikki bo’lmagan odamlar, go’yoki, o’z yerlariga ega bo’lganlar. Daladan yig’ishtirilgan hosil ham go’yo barchaning birday farovon hayot kechirishiga xizmat qiladiganday.

¹ Қаранг: Шермуҳамедов П.Х.Тухтабаев. Многодетный паренек (1976) / Дунёга танилган адиб. – Б. 170-171.

² Қаранг: Назирова О. Орифжон ва унинг укалари (1976) / Дунёга танилган адиб. – Б. 100-103.

³ Қаранг: Норматов У. Саргузаш сардори. – Тошкент: Адиб, 2021. – Б. 59-70.

⁴ “Китобнинглар ўйини” (Хуршид Дустмуҳаммад билан сўхбат) Дунёга танилган адиб. – Б. 132.

Asar bosh qahramoni Orifjonlar oilasi ham el qatori: ota-onal tong sahardan yarim kechgacha kolxoz dalasida, barcha uy yumushlari, tabiiyki, to'ng'ich farzand bo'lmish o'n to'rt yashar Orifjonning zimmasiga tushadi. Bir emas, ikki emas, besh uka tashvishi yelkasiga tushgan bola bechora uy yumushlari va ukalariga qarashdan ortib, hatto o'rtoqlari bilan biroz bo'lsa-da, o'yaganan ko'chaga ham chiqolmaydi. Orifjon xarakteriga chizgilarni yozuvchi asarning ushbu dastlabki sahifalaridan chiza boshlaydi. Tabiatan hazilkash bo'lgan Orifjon har narsadan fazilat qidirib, o'zini ovutishga harakat qiladi, "ukalarimni ko'taraverib bo'yim ham o'smay qolgan" deydi. Demak, hazilkashlik, qiziqchilik Orifjon tabiatining o'ziga xosligini belgilovchi dastlabki qirra ekan. Aslida uy bekasi qilishi kerak bo'lgan barcha yumushlarni to'ng'ich o'gli zimmasiga yuklab qo'yishga majbur bo'lgan ona ham ba'zan "xayriyatki, esim yo'g'ida seni tug'ib olgan ekanman" deb, Orifjonning ko'nglini ko'tarishga harakat qiladi. Biroq ota-onasining ahvolini tushunadigan, tabiatan ko'ngilchan, ukalariga mehribon Orifjonnini tengdosh o'rtoqlari yomon ko'radilar. Chunki ularning onalari doim Orifjonnini ibrat qilib ko'rsatib, bolalariga tanbeh beradilar-da. Bolalar alam qilganidan Orifjonnini kamsitish uchun unga "besh bolali yigitcha" deb laqab ham qo'yib olganlar. Mana, asarning sarlavhasi qaerdan paydo bo'lgani ham aniqlashdi.

Biroq kolxoz idorasi oldidagi simyog'ochga ilingan radiokarnaydan birdan urush boshlangani e'lon qilinadi-yu, odamlarning odatdag'i turmush tarzi buziladi. Barcha sog'lom erkaklar qatori Orifjonning otasi Mirzapolvon ham urushga safarbar qilinadi. Bir qarashda, bu asar ham go'yoki o'zbek adabiyotida Ikkinchiji jahon urushiga bag'ishlangan asarlarning bittasiday: qattol urush barcha xonardonlarning odatdag'i turmush tarzini izdan chiqardi, qishloq dalasidagi barcha ishlar chol-kampirlar, ayollar va nisbatan suyagi qotgan o'smirlarning zimmasiga tushgan.

Butashqio'xshashliklaruzoqqabormaydi: tong sahardan yarim kechgacha kolxoz dalasida traktori boshqarishga mahkum bo'lgan Karomatxon azbaroyi charchaganidan uxbol qolib, traktor ag'darilib tushadi va ayol traktor ostida qolib, halok bo'ladi. Aslida, ayolning halok bo'lishini mehnat frontida

shahid bo'lish deb baholash haqiqatga yana-da to'g'ri kelar edi.

O'zbekistonagi deyarli barcha uchun birday bo'lgan ushbu hayot haqiqatining ulkan badiiy haqiqat darajasiga ko'tarilishi romanda nihoyatda ishonarli, ta'sirchan va alamli tasvirlangani asarning dastlabki muvaffaqiyatidir. Ushbu qismni asarning kirish qismi desak, haqiqiy sarguzashtlar shundan keyin boshlanadi.

"Besh bolali yigitcha" romanining o'zbek adabiyotidagi Ikkinchiji jahon urushi davri front orqasi voqealariga bag'ishlangan boshqa asarlardan asosiy farqi esa barcha voqealar markazida bosh qahramon sifatida o'n to'rt yoshli yigitcha Orifjon obrazi turishi va asar voqealarini uning tilidan hikoya qilinishi, ya'ni bolalar adabiyotida ilk bora shunday asar yaratilganligi bilan belgilanadi.

X.To'xtaboyev ijodining hassos tadqiqotchisi, do'sti va hamyurti prof. U.Normatov yozuvchi bilan suhbatida: "Besh bolali yigitcha" romanining tug'ilishidan qisman xabarim bor. Urush yillaridagi bolalik haqida yozishni ko'pdan beri orzu qilardingiz. Nega yana sarguzasht hikoya yo'llini tanladingiz?" deb bergen savoliga ijodkor: "Bu ko'proq uslubga oiddir. Uslub yozuvchi ixtiyoridan tashqari ichki bir mayning talabi bilan belgilansa kerak. Avvalgi ikki romanim sarguzasht usulida bitilgan edi, bu uslub ruhiyatimga xiyla singib qolgan edi. Ikkinchidan, "Besh bolali yigitcha" romanining ko'p voqealarini o'zimning boshimdan o'tgan, ayni sarguzashtning materiali edi" deb javob beradi⁵.

Yozuvchining o'zi e'tirof etganidek, birinchidan, uning avvalgi ikki romanidan boshlangan sarguzashtlilik "Besh bolali yigitcha" romanida ham yetakchi mavqe' kasb etsa, ikkinchidan, romanda tasvirlangan voqealarning asosiy qismi uning o'z boshidan o'tgan sarguzashtlar bilan hamohangdir. Shu sababli ham asar voqealarini garchi Orifjon nomidan hikoya qilinsa-da, uning orqasida xuddi yozuvchining o'zi turgandek taassurot qoldiradi.

M.Pirmatov bilan suhbatida X.To'xtaboyev bolalar adabiyotining vazifasi haqida shunday deydi: "menimcha, bolalar adabiyotining vazifasi bolaga o'zi yashab turgan dunyonni ozmi-ko'pmi tushuntirishdan, bolani kelajakka tayyorlashdan iborat bo'lishi

kerak. Hayotni qiziqarli qilib berishda fantastik va sarguzasht asarlar yozuvchiga qo'l keladi"⁶.

Yozuvchi bu gapni bejiz ta'kidlayotgan emas. Garchi roman yaratilgan paytda Ikkinchiji jahon urushi tugaganiga 40 yil to'lgan bo'lsada, qattol urush o'zbekistonlik har bir oila boshiga solgan og'ir judoliklar, ayniqsa, o'sha davrda yosh bola bo'lgan, otadan, akadan va boshqa yaqin qarindoshlardan ajralish jafozini o'z boshidan o'tkazgan X.To'xtaboyev va uning tengdoshlari yodidan shunchaki chiqib ketadigan, osongina unutiladigan holat emas. Urushni ko'rмаган, uning nimaligini faqat kitoblardan o'qib yoki kinolardan ko'rib, tasavvur qiladigan yosh avlod uchun esa bunday asarlardagi ba'zan kulib, ba'zan yig'lab o'qiladigan sarguzashtlar tinch, farovon hayotning qadriga yetish ruhida tarbiyalashi bilan ham ibratlari.

Orifjon sarguzashtlari shu ma'noda yosh kitobxon uchun ibratning konidir. Avvalo, ota urushga ketayotgan paytda katta o'g'il sifatida unga "opang bechorani xafa qilmanglar" deb qilgan iltijosi va traktor ostida qolib halok bo'layotgan onaning: "Ukalaringga bosh bo'lgin... Dadang qaytguncha tarqab ketmanglar. Uyimizning chirog'i o'chib qolmasin" deb qilgan vasiyatini bajarish yo'lida hali o'zi o'smir bo'lgan, hayot tajribasi u qadar katta bo'lmagan yigitcha qanchalar mashaqqatlar bilan intilishi, yosh kitobxon uchun bir jihatdan, o'smir xarakterining hayot uchun tengsiz kurashlarda shakllanishi nuqtai nazaridan e'tiborga sazovor bo'lsa, ikkinchini tomondan, ota-onal vasiyatini bajarish har bir o'zbek farzandi uchun naqadar qadrli burch ekanligi ta'kidi sifatida ham ulkan tarbiyaviy ahamiyat kasb etadi.

"Besh bolali yigitcha" romani 1980-yilda E.Umerov tomonidan rus tiliga o'girilib, Moskvada chop etiladi. Romanning rus tiliga tarjima qilinishi va 65 ming nuxsada chop etilishi o'sha paytdagi umumittifoq miqyosida asarga bo'lgan qiziqish naqadar katta ekanligidan dalolat bersa, unga taniqli rus bolalar adibi Albert Lixanov so'zboshi yozganligi asarga bo'lgan alohida e'tiborni yana bir karra tasdiqlaydi. A.Lixanov asarni quyidagicha baholaydi: "Не раз и не два болно сжималось мое сердце, когда я читал рукопись этой книги. Но – вот удивительно! – перелистнув последнюю страницу, я чут ли

не физически ощутил, как душа полнится светом. Вызывают тепло, рассказывая о горком, - это особый талант, дарованный не вся кому. И Худайберды Тухтабаев сполна наделен им"⁷.

Darhaqiqat,qattolurushkasofatibilanotonasidan ajralib qolgan Orifjon va ukalarining turli shaharu qishloqlarda, yetimxonalar va ko'cha-ko'yillarda o'tgan sarsonlik-sargardonlikdagi achchiq sarguzashtlari naqadar yurakni ezib yuboradigan darajada alamli, odam bolasi chidash berishi qiyin bo'lgan mashaqqatlar bilan to'la bo'lmasin, asar oxirida uning uka-singillari bilan uylariga qaytishga, ota-onal chirog'ini o'chirmaslikka qaror qilishi kitobxon qalbiga yorqin nur, harorat olib kirishi asarning yuksak badiyatini ta'minlaydigan X.To'xtaboevgagina xos mahorat mevasidir.

Prof. A.Rasulov fikricha ham: "Xudoyberdi To'xtaboev mahorati, topqirligi shundaki, hayotdagi g'am-tashvish, yo'qotishlarni bola qalbidagi tabiiy hayotsevarlik, qunnoqlik – ezgulikka tashnalik orqali nurlantira olgan. "Besh bolali yigitcha"ni o'qigan kitobxon yig'laydi, ayni vaqtida qaerdadir uning yuzi, lablariga tabassum qo'nadi. Ko'zdagi yosh, labdagi tabassum – "Besh bolali yigitcha" romani poetikasining asos, o'zagini belgilaydi"⁸.

Asar voqealarini davomida bir yo'la ham otalari, ham onalaridan ajralib, yetim qolgan Orifjon va ukalari boshidan kechgan og'ir, mashaqqatli kunlar, ularning ochlik, yalong'ochlikda ko'chama ko'cha, qishlog'u shaharlarda qanchadan qancha sarsonu sargardon bo'lishlari tasvirlari har qanday kitobxon qalbini ham larzaga solishi tabiiy. "Xo'sh, odam bolasi dosh berishi mumkin bo'lmagan azobu iztiroblarga to'la bu asarda nozikta'b adibu adabiyotshunoslar ta'kidlagan hayotbaxsh, umidbaxsh, kishi ko'ngliga nur, harorat olib kiradigan manba-asos nimada?

Avvalo, asar markazida turgan ezgu maqsad – o'zi uchun qadrondan onajoni vasiyati, otasi iltijosi – urush to'zoni o'chirgan uy chirog'ini qayta yoqish ishtiyoqida yonib yashayotgan, bu yo'lda har qanday mashaqqatu balo-ofatlarni yengib o'tishga tayyor chin o'g'lon Orifjon qalbidagi so'nmas mayoq o'sha sehrli nur manbaidir"⁹.

O'zbek adabiyotshunosligining ikki yirik namoyandasini alohida ta'kidlagan ushbu

⁵ Саргузашташвишлари (УНорматов билан суҳбат) / Дунёга танилган адиб. – Б. 117.

⁶ Болаларнинг севимли ёзувчиси (М.Пирматов билан суҳбат) / Дунёга танилган адиб. – Б. 124.

⁷ Лиханов А. Добро с горским вкусом / / Дунёга танилган адиб. – Б. 165.

⁸ Кўчирма УНорматовнинг "Саргузашт сардори" китобидан олинди. – Тошкент: Адиб, 2021. – Б. 60.

⁹ Норматов У. Саргузашт сардори. – Тошкент: Адиб, 2021. – Б. 60.

jihatlar, darhaqiqat, asarning o'q ildizini tashkil qiladi. Orifjon va ukalarining boshiga qanday og'ir kunlar tushmasin, u ba'zida ikkilanib, umidsizlikka tushsa ham tezda o'zini o'nglab oladi. Chunki uning umidsizlikka tushishga haqi yo'q, otaning so'nggi iltijosi va onasining vasiyati Orifjon oldiga xalqimiz uchun muqaddas hisoblangan oila chirog'ini o'chirmaslikdek ulkan mas'uliyatni qo'yadi. Shu sababli ham ukalari taqdirini, kelajagini belgilash, aslida, Orifjon oldida turgan har qancha mashaqqatli bo'lsa-da, orqaga chekinib bo'lmaydigan mas'uliyatlari hayot uchun kurashdir. Orifjonning o'sha og'ir kundarda har bir inson boshiga tushishi muqarrar bo'lgan qanchadan qancha mashaqqatu kulfatlarni, qiyinchiliklarni sabot va bardosh bilan yengib o'tishi shu sababli ham har bir kitobxon qalbiga nur sochadi, uning yorqin kelajakka ishonchini orttiradi va tom ma'nodagi ibrat namunasi bo'lib xizmat qiladi.

"Asarga umidbaxsh ruh bergen ikkinchi muhim omil, unda bir qator nurli chehralar, siymolarning mavjudligidir. Avvalo, el-yurt, mamlakat taqdiri qil ustida turgan damlarda shu el-yurt uchun joni-tanini fido etgan ota, ona, qolaversa, mushkul damlarda yetimlar boshini silagan, uch farzandini jangga kuzatib, bor-budini ular uchun zambarak sotib olishga sarf etgan soddadil Parfi buva, mehri daryo O'ris xola, mashaqqatli safar chog'i qahramon yigitcha duch kelgan tanti Askar amaki, temir yo'lqorovuli, saxovatpesha Pakana buva kabilar bilan tanishuv kitobxon diliga ajib bir nur olib kiradi; g'am-tashvishlar, iztiroblar iskanjasida toliqqan dillardang'am-alam chekinib, yuzlarda tabassum jilva qila boshlaydi"¹⁰.

Ustoz adabiyotshunos U.Normatov alohida ta'kidlaganlaridek, aslida, har bir asarga nur berib turadigan omillar hayotda juda ko'plab uchraydigan, hayot tarzini doimo o'zgalarga, ayniqla, mehr-muruvvatga tashna qalblarga yaxshilik qilishdan iborat deb tushunadigan va istisnosiz ravishda har doim shunga amal qiladigan insonlar obrazlari "Besh bolali yigitcha" romanining hayotbaxshligini ta'minlaydi. "Onajonim bor edi...", "Begona ellarda", "Sarsonu sargardon" va "Ona qishlog'im" deb nomlangan shartli to'rt qismidan iborat romanning qaysi bir qismida Orifjon hayotning turfa mashaqqatlariga duchor bo'lar ekan, albatta uni qo'llab-quvvatlaydigan, yordam qo'lini cho'zishga

tayyor, U.Normatov domla sanab o'tgan, qanchadan-qancha bag'rikeng insonlarga duch keladi. Ana shunday mehridaryo odamlar uning bag'rini to'ldiradi, qalbida kelajakka ishonch-umid paydo qiladi. Yozuvchi mahorati ham shunda. Chunki badiiy adabiyot, ayniqla, bolalar adabiyotining asl maqsadi ham shunda, u har bir kitobxon, xususan, yosh kitobxon qalbiga, avvalo, nur sochishi kerak, hatto hayotning og'ir, mashaqqatli damlari ham yaxshi odamlar bilan ezgulik sari yo'l boshlashiga ishonch ruhini tarbiyalashi kerak.

"Nihoyat, yana bir muhim omil – asar voqealari boshdan-oyoq xalq dahosi yaratgan latifa, ertak, qo'shiqlar jo'rligida hikoya va ifoda etilganidadir. Xudojberdining deyarli barcha romanlari poetikasi folklor ruhi bilan yo'g'rilgan, ayniqla, ularagi latifa, ertak, qo'shiqlarning o'rn maxsus tadqiqot uchun boy ozuqa beradi, har bir asarda ularning badiiy-estetik vazifasi o'zgacha. "Besh bolali yigitcha"dek fojaviy yo'nalishdagi asarda esa latifa, ertak, qo'shiqlar ko'proq asarga hayotbaxsh ruh baxsh etgan, personajlarni tang vaziyatlardan olib o'tishda najot vositasi bo'lib xizmat qilgan"¹¹.

X.To'xtaboev asarlariga xalq og'zaki ijodining hayotbaxsh ta'siri haqida fikr yuritilar ekan, bu ruh uning deyarli barcha asarlariga alohida nur bag'ishlashini qayd etish joiz. Chunki, aslida ham, insonga har qanday og'ir vaziyatlarda yordamga keladigan narsalar, avvalo, ota-bobolarimizning minglabiyillik hayot tajribalari natijasi bo'lmish ertagu qo'shiqlarda namoyon bo'ladi. Deyarli barcha xalq ertaklari va qo'shiqlari yorqin kelajakka, yaxshilikning yomonlik ustida g'alabasiga ishonch ruhi bilan sug'orilgani beziz emas. Chunki inson hamisha kelajakka umid ko'zi bilan qaraydi, har qanday og'ir holatda ham vaziyatdan chiqib ketish yo'llarini ota-bobolar hikmatlaridan izlaydi. Bu borada ayniqla latifalarning o'rn niyoyata katta. Latifaga xos bo'lgan hazil-huzil ruhi har qanday og'ir vaziyatda ham inson kayfiyatini ko'taradi, og'irkunlarning orqada qolib ketishiga ishonch hosil qiladi. Orifjonning latifalari ham xuddi shunday hayotbaxsh, u latifalar bilan o'zini ovutadi, og'ir vaziyatdan cho'kkani ruhiga ozgina bo'lsa-da, ilinj bag'ishlaydi. "Besh bolali yigitcha"dagagi xalq qo'shiqlari ham xuddi shunday, bu qo'shiqlar ayni shu holatlarga asarga o'zgacha bir ko'tarinkilik baxsh etadi va yozuvchi badiiy mahoratining o'ziga xos shakli sifatida namoyon bo'ladi.

ODAMIYLIKNING MUQADDAS MEZONI BOBUR TALQINIDA

Sapura Ne'matova - o'qituvchi, Jizzax davlat pedagogika instituti

Annotatsiya: Maqola Zahiriddin Muhammad Boburning keng fe'liligi, tadbirkorligi, o'z yaqinlariga bo'lgan munosabati; Boburdagi odamiylik, mehribonlik, oliyanoblik xislatlari to'g'risida.

Аннотация: В статье рассказывается о широком характере Захириддина Мухаммада Бабура, предпримчивости, отношении к своим близким, человечности, доброте и благородстве в Бабуре.

Abstract: The article is about Zahiriddin Muhammad Babur's broad character, entrepreneurship, attitude to his relatives, humanity, kindness and nobility in Babur.

Kalit so'zlar: komil inson, mehribon aka, yuksak oliyanoblik, kamtarlik, bag'rikenglik, baynalmilallik, insonparvarlik.

Ключевые слова: совершенный человек, добрый брат, высокое благородство, смирене, терпимость, интернационализм, человечность.

Keywords: perfect man, kind brother, high nobility, humility, tolerance, internationalism, humanity.

Tarixda shoxlikni, hukmdorlikni, davlat ishlarini ma'rifikat bilan, badiiy ijod bilan, insonparvarlik bilan chambarchas bog'liq holda olib bora olgan hukmdorlar juda ozchilikni tashkil etadi. Shuning uchun ham sharq-g'arb olimlari Boburning ana shu fazilatlarini qayta-qayta takrorlab Osyodagi hukmdorlar o'tasida unga teng keladigan hukmdorning yo'qligini e'tirof etadilar.

Zahiriddin Muhammad Boburning ijodiy faoliyati ham uning sarkardalik ishlari kabi shon-shuhuratlidir. Tarixda sarkardalik, podsholik, hokimlik, hukmronlik mansabini badiiy ijod bilan muvaffaqiyatlari tarzda, har ikkisini qo'shib olib borish podsholik va ijodchilikla baravar muvaffaqiyatlarga erishish har kimga ham nasib etavermaydi.

G'arb olimlari ham Boburning ana shu xususiyatini Osiyodagi hech bir podshoda ko'rмаганligini e'tirof etadilar¹. Darhaqiqat Bobur ana shunday noyob talant va iste'dod sohibidir. Uning o'n ikki yoshda podsho bo'lishi va shu podsholikni yoshligiga qaramay muvaffaqiyatlari davom ettirishi barcha xalq ko'zi o'ngida yuz berdi. Bunda biron ta'qib qolay, qo'shib olib borish podsholik, hokimlik, hukmronlik mansabini badiiy ijod bilan muvaffaqiyatlari tarzda, har ikkisini qo'shib olib borish podsholik va ijodchilikla baravar muvaffaqiyatlarga erishish har kimga ham nasib etavermaydi.

Andijondan uzoqroqda Qirg'izston sarxadida, O'sh tomonlarda yurib turish uchun olib qochmoqchi bo'lganida Bobur buni istamaydi va boshqa ba'zi beklar ham buni hohlamay Boburni Andijonga olib kelib, otasi taxtiga o'lting'izadi. Yosh bola bo'lishiga qaramay Bobur eng avvalo otasining beklari, ichkilar bilan yaxshi, ishonchli munosabat o'rnataladi. Ular bilan juda murasozlik bilan muomala qiladi. Har qaysisining ichki dunyosini o'rganib, qanday niyatdagi kishi ekanligiga qarab muomala qiladi. Hasan Yoqub, uzun Hasan nomli mansabdolarning buzuq niyatini bilsada ular bilan ham murosa qiladi. Ularning yomonligiga jazoni Alloh o'zi beradi degan fikr bilan o'z ishini davom ettiraveradi. Haqiqiqatan ham Boburga yomon niyatda bo'lganlarning barchasiga Alloh o'zi jazo beradi. Bobur buni o'z g'azallari, ruboylarida, "Boburnomasi" da misollar bilan ko'rsatib o'tadi. Bobur o'zining 47 yillik umri davomida har xil odamlar, har xil voqealarga duch kelganini aytib o'tadi. O'z boshidan kechirgan tahliqali voqealarni eslab, keyinroq o'z masnaviyalarida yozgan edi:

Ko'rsatib davlat yitmaging na edi,
Yerga urding, ko'tarmaging na edi.

Goh johilni sarbaland aylar,
Goh oqilni poyband aylar.

Ne vafo qilganini bilsa bo'lur,
Ne jafofig'a sabi qilsa bo'lur.

Ne qilay, ne kishidin istay dod?
Kimga dahr ilgidin qilay faryod.

Arzimas g'am yemakka bu dunyo,
Bal otin xam demakka bu dunyo.

Bobur o'zining yuqoridagi hasbi holida obrazli qilib "yerga urish bo'lsa ko'tarmakkna hojat edi" mazmunida taxtga o'tqazib turli balolarga giriftor qilgan falakdan narozi

¹⁰ Норматов У. Саргузашт сардори. – Тошкент: Адиб, 2021. – Б. 68-69.

¹¹ Норматов У. Саргузашт сардори. – Тошкент: Адиб, 2021. – Б. 69.

¹ Qoyumov A. Asarlar 10 jildlik Toshkent Mumtoz so'z 2007.

² Ganieva S. Navoiy yodga olib asarlar. Toshkent 2009.

bo'ladi³. Bu dunyoparvar zamonda aqllini ham, johilni ham ajratib bo'lmasligini aytib, bunday ikki yuzlamachi insonlardan kimga dod etishni bilmaganini, bu buqalomunligga aslida hafa hambo'lishningkeragiyo'qligini, budunyoparvar dunyo uchun g'am yemak ham va dunyoning otini tilga olmoq ham ahamiyatsizligini aytib o'sha paytdagi vaziyatga qarab tez-tez o'zgarib turuvchi insonlar kirdikoridan haqli ravishda noroziliginini ifoda etgan edi.

Navoiy va Bobur singari hamisha el-yurtining g'am-tashvishiga ham, shodlik-quvonchiga ham sherik bo'lib yashashi kerak⁴. Bu hayotiy haqiqat hamisha odamiylikning muqaddas bir mezoni va qonuniyati bo'lgan va hamisha ezzulik uchun xizmat qilgan.

Komusiy bilim sohibi Bobur hayoti va ijodi, xususan, uning jahon adabiyoti tarixida beqiyos o'ringa ega bo'lgan tarixiy-memuar asari "Boburnoma" alohida ahamiyat kasb etadi. Oddatda, yuksak saviyada yozilgan yirik badiiy asarlarni "hayot darsligi", ya'ni o'ziga xos hayotiy saboq va ta'lif-tarbiya beruvchi bir maktab sifatida baholash urf bo'lgan. Bunday ta'rif katta hayotiy tajriba va xalqona hikmatlar bilan boyitilgan hamda qimmatli ilmiy-tarixiy fakt va ma'lumotlarga asoslangan "Boburnoma"dek qomusiy xarakterdagi asarga nisbatan munosib bir tafsif bo'la oladi. Chunki unda nafaqat buyuk siymo Boburning g'oyat qiyin kechgan qahramonona hayoti va murakkab qismati aks etib qolmay, unda millatimiz tarixi, ruhiyati va yorqin insoniy fazilatlar bilan birga ko'plab ziddiyatlar, chigal taqdirlar ham yoritilgan⁵.

Inson ma'naviyatiga baho berilganda, har bir inson uning o'zgalarga va qarindoshlariga bo'lgan o'zaro munosabatlari ham asosiy o'rinn egallaydi.

Bobur mirzoning ukasi Nosir mirzo ba'zilarning qutqusi bilan yoki o'zining noo'r in g'ururi va xatti-harakati tufayli Boburdek komil inson bo'lgan, mehribon akasini xafa qilib, u bilan dushmanlashib, o'ziga qarashli odamlari va navkarlair bilan Kobuldan chiqib Badaxshonga ketgan edi⁶.

Ikki-uch yil o'tmasdan yetmish-sakson talatgan, oldirgan, yuldirgan, och yalang'och kishilar bilan Kobulga bosh urib Boburga keladi. Bobur ularni qabul qilmasligi, o'sha ayrilib ketganligini yuzlariga solib, mulzam qilab, qaytarib yuborishi mumkin edi. Lekin uzoqni ko'zlovchi bag'rikeng Bobur Nosir mirzoning qilmishlarini yuziga solmaydi, ta'na va dashnom ham bermaydi. Avvalgidek yaxshi munosabat bilan ularni kutib oladi va

ularni xijolatpazlikdan chiqaradi. Boburning bu yuksak oliyanobligi va odamiyligini bildiradigan bu fazilati ham diniy, ham ma'naviy tomongan ham taxsinga sazovor edi⁷.

Dini Islom ta'lifotida ham qarindoshlik rishtalarini mahkam ushslash va unga doimo riyona qilishni iyomon bilan bog'liq deb ta'riflanadi. Dini Islom ma'rifikati va qoidlari arkonida "Qarindoshlikni uzmangiz", deb alohida ta'kidlanadi. Kimki qarindoshlariga befarq qarasa, ular bilan jon-jigarlik va yaqinlik aloqalarini uzsa, unday mo'minning iyomni sust deb ko'rsatiladi. Haqiqatan ham, qarindoshlikni qadrlamaslik va ularga yetarli e'tibor bermaslik insondagi xudbinlikni, manmanlikni bildiradi. Xudbinlik va manman likni Olloham, insonlar ham yoqtirmaydi. O'z shaxsini yuqori qo'yish, xudbin takbbuarlik, qarindoshlar haq-huquqini bilmaslik va mensimaslik, kattazanlik, kattataroshlik eng avvalo avlodlardan, so'ng esa xalqdan uzoqlashtiradi. Qarindoshlarni, avlodlarni, ajdodlarni ko'zga ilmaslik o'zini ko'tarib turgan zamindan oyog'ini uzish hisoblanadi. Zamin dan oyog'ining uzilishi esa bu halokatga olib borishi muqarrardir.

Chunkixalqorasida "o'zoldirms, dushman ayamas", "o'zga elda sulton bo'lgandan, o'z elingda ulton bo'" degan maqollar shunchaki aytilmagan.

Qur'on va hadislarda ham zakot berish, ehson qilish, in'om qilish, yaxshilik qilishni o'z qarindoshlaridan boshla degan ta'lifot bor. Ulug allomalarimiz "Avvalo xesh (qarindosh) sungra darvesh (begona) deyishgan. Begonaparastlik, o'z yaqinlari va qarindoshlarini tahqirlash ham bo'lib hisoblanadi. Bu ko'p hollarda mol-mulk, pul va mansab sababidan bo'ladi. Pul ham, mansab ham to-pilishi mumkin, lekin qarindosh topilmaydi. Pul, mansab havasiga uchib qarindoshlaridan uzoqlashib ketgan, ulardan hamma sohada aloqani uzgan shaxslarning cheksiz pushaymonlikga uchraganlari juda ko'p bo'lgan.

Bobur kabi olim, faylasuf, dini Islom arkonining bilimdoni, yoshligidan hayot darsini olgan shaxslar tutgan yo'l, qavmi-qarindoshlarga bo'lgan munosabat bobida nafaqat musulmonlarga, hatto boshqa millat va dindagilarga ham o'rnak bo'la oladi.

Boburning ana shunday kamtarlik, bag'rikenglik, bay-nalmilallik, insonparvarlik fazilatlari Hindistonday katta davlatni qo'liga kiritish va u yerda 350 yillar davom etgan Boburiylar sulolasini ornatishga asos bo'lgan, albatta.

³ Qur'on D. Adabiyotshunoslikka kirish. Toshkent FAN. 2007.

⁴ Zahiriddin Muhammad Bobur. Boburnoma. Toshkent: Sharq, 2002. – B. 57.

⁵ Komilov N. Nasavuf. T.: Mavarounnah, 1999. – B. 4.

⁶ Bobur. Asarlar 3 jildlik. Toshkent, nashriyot ?1966.

⁷ Bobur Boburnoma Yulduzcha. Toshkent. 1990 y.

ABDULLA QODIRIY – SATIRA USTASI

Ubaydulla Mustanov – o'qituvchi, Jizzax davlat pedagogika instituti

Annotatsiya: Ushbu maqolada o'zbek adabiyotining yetuk vakili Abdulla Qodiriyning adabiy-estetik qarashlari, satirik asarlarning o'ziga xosligi, imkoniyatlari, umuman olganda, satira haqidagi qarashlari tahlilga tortilgan.

Аннотация: В этой статье анализируется взгляды А. Кадыри на сатири, изучаются литературоцентические соображения о возможностях своеобразия и тенденциях развития сатирических произведений.

Abstract: This article analyzes A. Kadyri's views on satire. Literary ideas about the originality and possibilities of the satirical work were studied.

Kalit so'zlar: Badiiy ijod, adabiy tur, janr, humor, satira, yumor, satirik obraz, adabiy-estetik qarashlar.

Ключевые слова: Художественное творчество, литературный тип, жанр, юмор, сатирический образ, литературно-эстетические взгляды.

Keywords: artistic creation, literary type, genre, satire, humor, satirical image, literary-aesthetic views.

Adabiyotshunoslar fikricha, har bir munosib hissa qo'sha olgan. Adabiyotshunos olimlarning e'tirof millatning ma'naviy qiyofasi uning badiiy adabiyoti qay darajada ekanligi bilan belgilanadi. Badiiy adabiyotning qaysiyo'nalishi bo'lmasin, unda yaratilgan asarlar o'z saviyasi va ta'sir kuchi bilan xalq ma'naviyatining ko'zgusi bola oladi. Adabiyotimiz tarixiga nazar tashlasak o'tmishning sirli va jilvakor qiyofasini ham o'zida mujassamlashtirganligiga guvoh bo'lamiciz. Xalqning orzu-umidları, intilishlari, davr va zamon qiyofasi hamda ijodkorning o'ziga xos konsepsiysi badiiy adabiyotning asosiy mezoni sifatida shakllanib ulgurdi. Badiiy asarlar o'zining tarbiyaviyligi, insonlar ruhiyatini keng aks eta olishi, yaratilayotgan davri va muhitining siyemosini kitobxon ko'z o'ngida yorqin gavdalantira olishi bilan boshqa san'at turlaridan farq qiladi. Badiiy adabiyot so'z vositasida kitobxon qalbini zabit etadi.

Yuqorida ta'kidlaganimizdek, adabiyotning quroli – so'z. So'zning chinakam quadratini biz adabiy asarlardagi janrlar xilmalligida ham kuzatamiz. Xususan, badiiy adabiyotda turli yo'nalishlar va janrlar bisyor. Ular bir-biridan o'ziga xos ma'lum jihatlar bilan ajralib turadi. Jumladan, she'riyat ko'ngil torlarining nozik chertilishi va shoir qalb tug'yonlari mevasi bo'lsa, prozaik asarlarda hikoya qilish ustunlik qiladi. Dramatik asarlarda esa harakatlar orqali obrazlar siyomosi ochib beriladi. Lekin ular uchun umumiy jihatlar ham charchamaymiz va o'tirib qolmaymiz" deya o'ziga taskin beradi; yangi inqilobi hajvchilik "yoshligi jihatidan dag'alligi, qo'polligi va kamchiligi bo'lishi ham tabiiy ekanligini e'tirof etadi¹.

O'zbek adabiyoti tarixiga nazar tashlar ekanmiz, unda hajviy asarlarning o'rni ham alohida ekanligiga guvoh bo'lamiciz. Bu yo'nalish rivojiga Abdulla Qodiri ham o'z ijodi bilan

¹ У. Норматов "Қодирий мұжизасы", Т. "О'збекистон", 2010-йил, 70-бет

Zavqiy kabi bir qancha ijodkorlarnigina e'tirof etishimiz mumkin. Qolaversa, Abdulla Qodiriygacha bo'lgan satirk asarlarning ko'pchiligi odatiy tartibda, ya'ni ko'proq ma'rifatparvarlik g'oyalarni targ'ib etish asosida yozilgan. Abdulla Qodiriy esa bu jarayonga o'zgacharoq nazar tashlaydi. Endigi yozilgan satirk asarlardagi qahramonlarni yozuvchi boshqarmaydi, ular orqali xulosani ochiq-oydin o'zi aytmaydi. Aksincha, qahramonlar asarlarda o'zlari harakat qiladilar xulosani esa o'quvchiga topshiradi. Abdulla Qodiriy satirk asarlari bilan eski tuzumning boy amaldor-u mansabdarlarini, ruhoniylarini tanqid ostiga olmaydi va, aksincha, ularni borbo'yicha ko'rsatib, chinakam realistik satira namunalarini yaratadi.

Adabiyotshunoslida Abdulla Qodiriyning hajviy asarlarini bir qancha turkumlarga bo'lib o'rganish ma'qul. Sababi Qodiriy hajviyoti bir qancha turkum hikoyalarni ko'rinishida yetib kelgan.

Abdulla Qodiriyning 1915-yilda yozilgan "Uloqda" hikoyasi realistik hikoyachilikni boshlab bergen edi. Umarli Normatovning fikricha, realistik hikoya deb baholanuvchi ushbu asarda "yozuvchi ijodida kulgining xilma-xil tovlanishlari yengil hazil, nim tabassum, kinoya-kesatiq, piching yo'llari bilan

xalq turmushi manzaralarini xolis turib chizish, personajlar qismati va xarakteri mohiyatini ochish tendensiysi ko'zga tashlana boshlagan edi"².

Abdulla Qodiriyning ijod yo'liga nazar tashlar ekanmiz undagi turfa xillik bizning e'tiborimizni tortadi. She'riyat, romanchilik, hikoyachilik, dramaturgiya, publitsistika va hajviyot. Bularning har biri o'zgacha qiyofada ko'z oldimizda gavdalananadi. She'rlaridan millat qayg'usi va dardini his qilsak, hikoyalaridan ruhimiz yengillashadi. Romanlarining qahramonlari bilan hamdard-u hamnafas bo'lsak, pyesalaridagi obrazlari bilan birga rol ijo etamiz. Hajviy asarlar esa bizga ham qayg'u, ham quvonch, ham ruhiy yengillik, ham mushohadakorlik, kimningdir dardiga sherik bo'lishdek hissiyotlarni ulashadi. Ayniqsa, asar qahramonlarining harakatlari ham bizni kuldirsa, ham yig'latadi.

Abdulla Qodiriy – buyuk so'z ustasi. Ana shu buyukligi uning asarlarida mujassam. Biz buni birgina satirk asarlar misolda ham ko'rishimiz mumkin. Yozuvchi o'zining chinakam mahorat va talantini satiralarida ham ko'sata olgan. Chinakam ijodkor sifatida "adabiyot domovoyiga" satirk qahramonlarni ham kirgiza oldi.

xususan, ko'plab musulmon xalqlar tarixida ham unutilmas nom qoldirgan buyuk alloma Bahovuddin Naqshbandiy ham ustoz va shogird bobida g'oyat ibratli g'oya va aqidalarni ilgari surganlar. Tarixiy va adabiy manbalar guvohlik berishicha, piri murshid Naqshband shogirdlariga "Maqsad sari shu darajada shitob va shiddat bilan intilgilki, lozim bo'lsa, mening gardanimga oyog'ingni qo'yib, murodga etgil!" deb, ularni hamisha ruhlantirar ekan. Bunday fidoiy ustozlik maqomini hazrat Navoiy har jihatdan haddi a'losiga ko'targanligi isbot talab qilmaydigan haqiqatdir. Abdulla Qahhorning estetik qarashlari va adabiy-tanqidiy faoliyatida iste'dodli yoshlar tarbiyasi alohida o'r'in tutadi.

Abdulla Qahhor talantni xalq mulki deb bilar va yosh iste'dodlar ijodini qadrash, ularga oqilona rahnamolik va g'amxo'rlik qilish bobida Qahhor darajasida faoliyat ko'rsatgan ustoz adib juda kam, deyilsa mubolag'a bo'lmaydi. Bu jihatdan O'zbekiston Qahramoni, hassos adabiyotshunos olim Ibrohim G'afurovning quyidagi fikri juda o'rinnlidir: "Abdulla Qahhorda yoshlar bilan ishlash, ularning talanti, o'sishi haqida qayg'urish, g'amxo'rlik qilish juda erta boshlangan. Keyin bu ishtiyoq kengayib, kuchayib, insoniy prinsipga, hayot va ijod maktabiga aylandi. Barcha buyuk adiblarimiz yosh ijodkorlarni tarbiyalash mas'uliyatidan aslo qochmaganlar. Lekin ular ichida A.Qahhor yoshlar adabiyoti, uning tarbiyasi, muammolari bilan eng chuqur, eng izchil va eng samarali shug'ullangan, bunda o'z zimmasiga Gorkiy izidan borish vazifasini ortgan yirik adib va muallim edi"¹. Bu-to'g'ri e'tirof, ammo Gorkiyidan oldin Navoiy ko'rsatilsa, haqiqat yanada to'liqroq ifodalanardi. Navoiyning beqiyos ustoz-muqavviylik an'analarini ibratli davom ettirgan fidoiy adiblardan biri, shubhasiz, Abdulla Qahhor deyilsa, bu xulosa ham hech kimda e'tiroz tug'didirmasa kerak. Qahhorni yozuvchilar talabchan, qattiqko'l, lekin haqqoniy va odil ustoz deb bilish adi. Ayniqsa Qahhorning adabiyotimizning fidoiy va shijoatli jonkuyari sifatidagi faoliyati alohida o'rganishga munosib. Bu jihatdan adibning "Yoshlar bilan suhbat" kitobi qanchalik muhim va zarurligi va uning adabiyotimiz va tanqidchiligidan rivojidagi jiddiy ahamiyatini yoritib berish Istiqlol ma'naviyati, adabiy-estetik tafakkuri nuqtai nazaridan ham dolzorb masalalardan biri bo'lib sanaladi. 1968-yili adabiy jarayon va tanqidchilikda katta bir voqeab o'lib maydonga kelgan, ammo hukmon mafkura tomonidan o'qish taqiqlab qo'yilgan

"Yoshlar bilan suhbat" asaridagi maqola, taqriz va qaydlarni o'qir ekanmiz, shunday xulosaga kelamiz: Adabiyot va ma'naviy hayotimizning bironqa dolzorb muammosi yo'qki, u haqda Abdulla Qahhor o'z so'zini aytmagan bo'lsin. Chunonchi, adabiyotimiz kelajagi va uni yaratuvchi talentli yoshlar haqida g'amxo'rlik, badiiy ijod taraqqi yotining muhim omili bo'lgan mumtoz yozuvchi larning asarlarini o'rganish, ularning go'zallik sirlarini kashf etish, milliylik va baynalmilallik, badiiy til muammolari yoxud ijod jarayoni, ijodkor shaxsi, ma'naviy qiyofasi, tanqid va adabiyotshunosligikda mahorat masalasi va saviyasi kabi mavzular qamrab olingen.

Biz quyida ana shu muammolardan biri, ya'ni Abdulla Qahhor va ijodkoryoshlartarbiyasi masalasiga to'xtalamiz. Abdulla Qahhor ijodi va shaxsini ozmi-ko'pmi o'rgangan va xususan, adib shogird lari va zamondoshlarining yorqin xotiralari bilan yaqindan tanishgan kishida shunday bir ishonch paydo bo'ladi:iste'dodli yoshlar tarbiyasiga Qahhorchalik mehnati ko'p singgan, yoshlar ijodi va intellektual saviyasini Qahhor darajasida chuqur o'rgangan va ularga bu qadar kuchli ta'sir o'tkaza olgan yirik adib o'tmagan deyish mumkin. Sh.Xolmirzayev havas va hayrat bilan aytganidek, adib bu jihatdan "istisno shaxs" edi. Adabiyot maydoniga kirib kelgan va "qalamni shuhrat yoki boshqa narsa ta'ma qilib emas, balki qalbidagi muhabbat va nafrat olovini olamga sochish" uchun olgan hech bir yosh ijodkor Qahhorning o'tkir nigohidan chetda qolmas edi. Qahhorning bu boradagi ibratli faoliyati adabiyot rivoji uchun katta ahamiyatga ega bo'lgani va adib yoshlarga qanday munosabatda bo'lish sabog'ini qoldirgani E.Vohidovning "Qarz dorlik" nomli xotirasida haqqoniy yoritilgan: "Abdulla Qahhor biz endi adabiyotga qadam qo'yan davr muhit markazida turgan shaxs edi, yoshlarga alohida e'tiborli, iste'dodni ilg'ash qobiliyati benihoya kuchli ustoz edi. Said Ahmad, M.Qo'shjonov, O.Sharafiddinov, O.Yoqubov, P.Qodirov, O.Umarbekov, A.Oripov, O.Hoshimov, Sh.Xolmirzayev, U.Nazarov singari yozuvchilarining ijodiy taqdirida Qahhorning ustozlik o'rni bor. Ustozning menga, so'ngra A.Oripovga ko'rsatgan xayri xohligi biz uchun o'ziga xos yashinqaytargichday bo'lgan"². Yoshlarga doimiy e'tibor va g'amxo'rlik Qahhor tabiatiga xos fazilat edi. Bu haqda adib shunday deydi: "Yozuvchi adabiyotga ikki xil kiradi: birinchi asari bilan tutab, birinchi asari bilan yashnab kiradi. Men adabiyot muhibiman,

IJODKOR YOSHLAR USTOZI

Mohira Soliyevna Soberova – o'qituvchi, Jizzax davlat pedagogika instituti

Annotatsiya: Ushbu maqolada kishilik jamiyatidagi beqiyos o'rni va mavqeiga ega bo'lgan ustoz-muallimlarning ijtidori shogirdlarga nisbatan e'tibori, ularga otalarcha ko'rsatilgan mehr-u muhabbat, ma'naviy qo'llab-quvvatlash borasidagi buyuk xizmatlari haqida so'z yuritiladi. Ayniqsa, talabchan va qattiqko'l ustoz A.Qahhorning adabiyot sahnasi qirib kelgan yosh yozuvchi va shoirlarga nisbatan alohida e'tibori va e'tirofi, ularni mafkuraviy ta'sirlardan asrash, ijodda adabiy-estetik qarashlarini rivojlantirish borasida chinakam jonbozlik ko'rsatganligi maqolada o'z aksini topgan.

Аннотация: В данной статье речь идет о внимании к одаренным ученикам со стороны педагогов, занимающих уникальное место и статус в человеческом обществе, их отцовской любви, их больших заслугах в оказании духовной поддержки. В частности, в статье особое внимание уделяется молодым писателям и поэтам, выходящим на литературную сцену.

Abstract: This article discusses the role of teachers in gifted students, who have a unique place and status in human society, their fatherly love, and their great contribution to spiritual support. In particular, the article pays special attention to the young writers and poets who entered the literary scenes reflected.

Kalit so'zlar: O'zbek adabiyoti tanqidchiligi, milliy ma'naviyat, hukmon mafkura, adabiy munozara, milliy adabiyot rivoji, adabiy-estetik qarashlar,

Ключевые слова: Критика узбекской литературы, национальная духовность, господствующая идеология, литературные дебаты, развитие национальной литературы, литературно-эстетические взгляды,

Keywords: Criticism of Uzbek literature, national spirituality, dominant ideology, literary debate, development of national literature, literary and aesthetic views

Qadimiy yozma manbalarimizda va ehtirom bilan tilga olingani ma'lum. Qadimdan muqaddas Qur'oni karim kalomlari va Hadisi shariflarda ham ustoz-muallimlarning kishilik jamiyatidagi beqiyos o'rni va mavqeiga alohida e'tibor qaratilgan va bu kasb vakillari chuqur butun Sharq va O'rta Osiyo mamlakatlarida,

² У. Норматов "Кодирий мўжизаси", Т. "O'zbekiston", 2010-yil, 70-bet

¹ Abdulla Qahhor. "Yoshlar bilan suhbat". Toshkent.2017. 654-b
² Abdulla Qahhor zamondoshlari xotirasida. Toshkent.1987. 65-b.

adabiyotga yashnab kirgan yoshlarni ko'rib quvonib ketaman, quvonchimni o'sha yoshning o'ziga izhor qilib aytaman. Bu yashnagan cho'g'ni elpish demakdir³. Adabiyot muhibi"-Qahhorona kamtarinlik bilan aytilgan oddiy so'zlar zamirida qanchalar mas'uliyat va jo'mardlik mujassam. Qahhorning iste'dodli yoshlarga korsatgan mehr-e'tibori haqida o'ylaganda, beixtiyor adabiyot va ilmu fazl ahliga tengsiz homiylik qilgan Navoiy yodimizga keladi. Navoiyning 30-40 yil davomida yuzlab ijod ahlining asarlarini o'qib, yutuq-kamchiliklarini tahlil etib borish, ularga har jihatdan yordam berib, muammolarini hal etishdagi beqiyos ustoz-homiyligi alohida o'rganishni taqozo etadi. Darhaqiqat, talantni xalqning bebafo mulki deb bilgan Abdulla Qahhorning iste'dodli yoshlarga g'amxo'rlik va homiyligi ham hayratmuz edi. Zotan, uning adabiyotga va ijod ahliga jonkuyarligi, iste'dodli yoshlarga talabchan murabbiyligi, eng avvalo, bu ulkan ijodkor qalbining oliyhimmatligi va oliyanobligi bilan, adabiyotimiz va ma'naviyatimiz ravnaqi yo'lidagi fidoiyligi va mas'uliyati bilan izohlanadi.

Talantli yoshlarimizning muvaffaqiyatlariga suyangan holda har nechuk bularning oldiga kattaroq talablar qo'yishimiz kerak deb o'layman. Abdulla Qahhor iste'dodli yoshlarni qo'llab-quvvatlash bilan birga ularni yanada badiiy yuksakroq asarlar yaratishga undaydi. Abdulla Qahhor chinakam yurtparvar va yetuk bir ustoz sifatida adabiyotimiz va ma'naviyatimizning kelajagini o'ylab, yosh adiblarning ijodiy izlanishlari evolyutsiyasini ham ziyraklik bilan kuzatadi va ularning ijodiy kamoloti uchun xalaqit berayotgan kamchiliklardan ham ogoh etadi. Adabiyotimizga katta bir to'lqin bo'lib kirib kelgan va dastlabki asarlar bilan jamoatchilik nazariya tushgan iste'dodli yoshlarning ijodiy izlanishlarini bu qadar sinchikovlik va xayrixohlik bilan kuzatib borgan va ularning ijodiy yutuqlarini ham, xato-kamchiliklarini ham o'z vaqtida payqab, ularni badiiy ijodning katta yo'liga boshlay olgan Qahhorning xizmatlari beqiyosdir.

"Kim tabib-boshidan o'tkazgan tabib", deganlariday, qattol sovet tuzum siyosati va badniyat mafkuraning nohaqliklarini boshidan kechirgan Abdulla Qahhor yosh iste'dodlarni asrab-avaylash va rag'batlantirishning, zarur bo'lganda esa, ularni nohaq tanqid xurujidan himoya qilishning turli shakllaridan oqilona foydalangan. Masalan, hozirgishe'riyatimizning ustunlaridan bo'lgan va chuqr millatparvarlik va vatanparvarlik ruhidagi durdona she'rlari bilan xalq mehrini qozongan E.Vohidov va

A.Oripovlar dastlabki qadamlarini ancha murakkab sharoitda qo'yan. Bu haqda Erkin Vohidov "Biz haq gapni aytish qiyin bo'lgan zamonda yashadik"⁴, - deb eslashida ham chuqr alam va armon ifodalangan.

Muhit nosog'lom, tanqid hukmron mafkura dastyoriga aylangan. Bunday murakkab davrda nafaqat Abdulla Qahhor kabi to'ng'ich avlod vakillari, balki E.Vohidov, A. Oripov, R.Parfi singari yosh talantlar ham keskin tanqid va tazyiqlarga uchragan. Qahhor haqgo'y va iste'dodparvarligi bilan ularga qalqon bo'lganligini chuqr minnatdorlik bilan yodga olishadi. Darhaqiqat, asarlari maktab darsliklariga kiritgan Abdulla Qahhordan ustoz o'zining durdona hikoya va qissalariga yosh shoirlar Erkin Vohidov, Abdulla Oripov she'rlarini epigraf qilib olishi adabiyot tarixida noyob bir hodisa. Qahhorning "Mahalla" nomli hikoyasiga "Inson bilan tirkidir inson" deb boshlangan falsafiy to'rtligi epigraf qilib olingani haqida keyinchalik E.Vohidov shunday yozadi: "60-yillar boshida hayotimda yuz bergen bir voqeа qismatimda o'chmas iz qoldirdi. O'shanda men bir kitobcha avtori, nashriyotga ishga kirgan vaqtim edi. Buning ustiga, o'sha kezları ba'zi she'rlarim tanqid qilinib, matbuotda yangi narsalarim to'xtab qolgan". Qahhor bu e'tibori bilan go'yo bularning asarlarini sizlarga ma'qul bo'limasa, men ularni boshimga ko'taraman, bularga otilgan tosh menga ham otilgan tosh bo'ladi demoqchi bo'lgan.

Iste'dodli yoshlar-ular qaysi janarda ijod qilmasin, Qahhor mehr nazaridan va donishmandlarcha homiyligidan chetda golmas edi. Boshqa ko'plab adiblardan farqli o'laroq, Abdulla Qahhor talantli yosh ijodkorlarning badiiy-estetik tafakkuri va ijodiy imkoniyatlariga hamisha yuksak baho berib, ulardag'i ana shu ma'naviy-estetik boylikdan ko'proq foydalanish va adabiyotimiz rivoji yo'lida xizmat qilishi haqida qayg'urar edi. Shu munosabat bilan Qahhorning bundan 50-60 yillar ilgari yosh iste'dodlarning dastlabki asarlarini va ularning intellektual saviyasi haqida aytgan samimi yikrilarini keltirib o'tsak, ustozning adabiyotimiz kelajagi haqida qanchalik kuyunchaklik qilganini kengroq tasavvur qilamiz: "Qariyalarga cheksiz hurmat Sharqda g'oyat kuchli taomildir. Yoshlarimiz taomilni e'tiqodga aylantirmaslik kerak. Ko'p yoshlarimiz ilmli, dono bo'lgani, mas'uliyatlari hunarning miridan sirigacha yaxshi bilgani holda adabiy munozaralarda, muhokamalarda kam qatnashadi, fikr-mulohazalarini yonlariga tugib yurishadi. Holbuki, oqsoqollar sizlarning fikr-mulohazalarining, qanday qiyinchiliklar

tortayotganliklaringni, bizning kitoblarimiz, kasbimiz haqidagi o'ylaringni bilgisi keladi. Oqsoqollar sizlarga ta'lim berishgina emas, sizlardan ta'lim olishni istaydi. Kelinglar, kasbkorimiz to'g'risida gurunglashaylik, teng turib musobaqalashaylik, talant xalq boyligi, xalq mulki ekanini nazarda tutib, bir-birimizga yordam qilaylik." Bu so'zlarda adabiyotni muqaddas deb bilgan, iste'dodli yoshlarni samimi mehr va talabchanlik bilan qadrlagan ustozning ulug' orzulari ham mujassam. Ular Qahhorning ijodiy kamolot chegara bilmasligi haqida yoshlarga qoldirgan ezgu bir vasiyati hamdir.

Istiqlol sharofati bilan o'zbek adabiyoti va tanqidchiligi ham g'oyaviy, ham badiiy-estetik saviyasi jihatidan yangi bir bosqichga ko'tarildi. Shu munosabat bilan adabiyotshunos U.Qosimovning bir xotirasini keltirishni lozim topamiz. Qahhorshunos olim yozishicha, Abdulla Qahhor Uy-muzeyida an'anaviy xotirlash kechasi aytilgan muhim bir haqiqat alohida e'tiborga loyiq. Taniqli adiblar, akademiklar, adabiyotshunos-muxlislar qatnashgan anjumanda O'zbekiston Qahramoni, mashhur shoirimiz Erkin Vohidov tarixiy bir voqeani sharqona lutf bilan e'tirof etgan. Istiqlol davri ijod ahliga e'tibor va g'amxo'rlik beqiyos ortdi. Mashhur

ijodkorlar - Said Ahmad, Abdulla Oripov, Ozod Sharafiddinov va To'lepbergen Qayipbergenov Vatanimizning oliv mukofoti - "O'zbekiston Qahramoni" unvoni bilan taqdirlandi. Ular barchasi Abdulla Qahhor mehridan va unutilmas saboqlaridan bahramand bo'lgan. Shu bois ustozimiz Abdulla Qahhorni to'rt marta adabiyotimiz Qahramoni bo'ldi, - deb e'zozlaymiz⁵. Bu samimiy va adolatli e'tirof edi! Navoiy, Gorkiy va Qodiriyalar kabi Abdulla Qahhorning ham ustoz sifatidagi faoliyatidan bahramandlik keyingi avlodlar tafakkuri va ijodida, tili va uslubida ham rivoj topmoqda. Shuni ham ta'kidlash lozimi, nafaqat o'zbek adiblari, balki rus va boshqa xalqlar adabiyotining K.Simonov, B.Polevoy, G.Sevuns, L.Lench, G.Musrepov, T.Alimqulov kabi tanqli adiblari hamda Vietnam davlatining sobiq birinchi rahbari Xo Shi Min ham Abdulla Qahhorni ustoz deb bilishgan. Bunday yuksak e'tirof ham-adabiyotimiz va xalqimiz uchun bir faxr desak, aslo mubolag'a bo'lmaydi.

Demak, Abdulla Qahhor va ijodkor yoshlar mavzusini chuqr o'rganish chinakam ustoz-shogirdlikning qanchalar samarali va ibratomiz bo'lishini chuqr anglashimizda ham ishonchli manba bo'ladi.

ФОРМИРОВАНИЕ КУЛЬТУРОСООБРАЗНОГО И ДЕЯТЕЛЬНОПРАКТИЧЕСКОГО ОТНОШЕНИЯ

Феруза Ўқтамовна Зоирова – преподаватель, Джиззакский государственный педагогический институт

Аннотация: В статье рассматривается тема саморазвития речи так, как она является инструментарием для открытия неисчерпаемого личностного и творческого потенциала. Проанализированы выявления тех сфер жизнедеятельности, где этот потенциал можно использовать в полной мере.

Annotatsiya: Maqolada nutqning o'z-o'zini rivojlantirish mavzusi ko'rib chiqiladi, chunki u cheksiz shaxsiy va ijodiy salohiyatni ochish vositasidir. Ushbu salohiyatdan to'liq foydalanish mumkin bolgan hayot sohalarini aniqlash tahlil qilinadi.

Abstract: The article discusses the topic of self-development of speech as it is a tool for discovering inexhaustible personal and creative potential. The identification of those spheres of life activity where this potential can be used to the full is analyzed.

Ключевые слова: культурообразная речь, деятельнопрактическое отношение, мобилизации творческого потенциала, активизированные возможности, субъектность восприятия, ценностная культура.

Kalit so'zlar: madaniy jihatdan mos nutq, faol va amaliy munosabat, ijodiy salohiyatni safarbar qilish, faollashirilgan imkoniyatlar, idrokingi subyektivligi, qadriyat madaniyati.

Keywords: culturelike speech, activity-practical attitude, mobilization of creative potential, activated opportunities, subjectivity of perception, value culture.

Целостное отношение человека к себе как к субъекту своей будущей профессиональной деятельности предполагает не только саморазвитие, но и самосовершенствование возможностей, способностей, личностных качеств на основе самосознания.

Формирование культурообразного и деятельнопрактического отношения к себе как к одной из главных ценностей требует значительных волевых, нравственных усилий, мобилизации творческого потенциала и умений активизировать свои природные возможности.

³ Ozod Sharafiddinov. Abdulla Qahhor. Toshkent. 1988. 76-b

⁴ Erkin Vohidov. "Ittirob." T.O'zbekiston. 1992. 45-b.

⁵ Qosimov U. "Adabiyotning hayotbaxsh kuchi". T.2008.

Профессионально-личностное развитие обучающихся тесно связано с умением постоянно самосовершенствоваться, лучше осознавать свои возможности и максимально использовать их. Саморазвитие является инструментарием для открытия неисчерпаемого личностного и творческого потенциала, выявления тех сфер жизнедеятельности, где этот потенциал можно использовать в полной мере.

Широкий спектр образовательных средств можно привести в действие при ориентации его на субъектность студента. Идентифицируя себя в ней, самоопределяясь в ее ценностях, осознавая свои потребности и цели, он преобразует процесс педагогического управления развитием в саморазвитие, воспитание в самовоспитании, образования в самообразовании, совершенствование в самосовершенствовании¹.

Субъектность восприятия ценностей культуры – показатель развития культуры обучающегося, позволяющей ему самоопределяться и самореализовываться в образовательном процессе. Самостоятельный и инициативный поиск путей самоопределения в соответствии со своими интересами на основе научных знаний ведет не только к совершенствованию, но и к личностному развитию, проявляющемуся в следующих процессах:

самопознания – познании своих психических, личностных, физических качеств, способностей и отношений в деятельности и уровня их развития;

самоопределении – сознательном выборе видов и форм активности, здорового образа жизни на основе адекватной самооценки уровня физического состояния, развитии психических и личностных качеств, достижений и условий деятельности;

самоорганизации – организация себя, проявляемой в целеустремленности, активности, обоснованности мотивации, планировании своей учебной деятельности, самостоятельности, быстроте принятия решений и ответственности за них, критичности оценки результатов своих действий, чувстве долга;

самообразования – в целенаправленном управлении своей познавательной деятельностью, приобретении систематических знаний в сфере культуры;

самовоспитании – сознательной и целенаправленной деятельности по обнаружению, утверждению и совершенствованию личностных качеств, умений, способов поведения и взаимодействия с окружающим миром в соответствии с концептуальными положениями здорового образа жизни и личной стратегией духовного совершенствования;

самосовершенствовании – сознательном управлении развитием своих качеств, способностей, умений, ведущем к совершенству;

саморегуляции – целесообразным управлением своим поведением, потребностями чувствами, овладение методами и приемами эмоционально-волевой регуляции;

самореализации – осуществление и утверждение себя в деятельности, самостоятельности и последовательности в формировании своей культуры;

самоактуализации – воплощении своих потенциальных возможностей и способностей в конкретных результатах учебной деятельности, субъектности в образовательном процессе по культуре, приведении своих знаний, понимания и умений в ее сфере в соответствии² с современными требованиями.

В современных условиях для студента характерны самостоятельная компетентная организация самосовершенствования; реализация знаний о здоровом образе жизни; выбор форм, средств, содержания и условий активности на основе самопознания в соответствии с личностными склонностями и способностями; гармоничные и оптимальное развитие психических, физических, и личностных качеств, соответствующих требованиям жизнедеятельности, будущей профессии; творчество в применении форм, средств и методов культуры.

В процессе воспитания происходит познание своих психологических, функциональных возможностей: профессионально-значимых качеств, знаний, умений и навыков, объективно способствующих их успешному выполнению.

Самопознание – это познание самого себя, изучение своей внутренней сущности в процессе общественной деятельности. В образовательном процессе по культуре самопознание предполагает изучение изменений свойств и качеств своей личности при систематическом и

личностно-ориентированном применении различных видов и форм деятельности. Выделим следующее взаимозависимые компоненты личностного отношения обучающегося к себе как к субъекту деятельности: мотивационно-личностный, операциональный, эмоционально-волевой, практико-деятельностный.

Мотивационно-личностный компонент – это осознание личностной значимости самопознания, отражает убежденность в необходимости самопознания, саморазвития и самосовершенствования в деятельности для самоопределения, достижимых значимых целей жизнедеятельности, интерес к познанию своих возможностей, направленность на оценку, принятие и совершенствование результатов самопознания. Мотивация к самопознанию в деятельности зависит от уровня развития познавательных и физических способностей и качеств, опыта работы над собой, психолого-педагогической и практической подготовки к самопознанию и самовоспитанию. Процесс самопознания позволяет учащемуся оценить сильные и слабые стороны личностного развития, побуждает к работе над собой, сознательному управлению своей деятельностью.

Мотивами самовоспитания выступает осознание несоответствия собственного развития требованиям социальной жизни, культуры, профессиональной деятельности, притязание на признание в коллективе, значимыми людьми; критика и самокритика, помогающий осознать собственные недостатки.

Операционный компонент раскрывает степень овладения знаниями и практическими умениями процесса самопознания и самосовершенствования в познавательной деятельности, наличие системы знаний о себе как о субъекте человеческой культуры. Способами самопознания выступают самонаблюдение, самоанализ и самооценка. Глубина и адекватность самонаблюдения зависит от целенаправленности и умения учащегося видеть, наблюдать на основе выделенных критериев за качествами и свойствами соей личности, поведением и поступками. Самоанализ требует их всестороннего рассмотрения, позволяет с одной стороны, критично отнестись к себе, с другой принимать себя как личность, которую можно совершенствовать.

Действенность самоанализа обусловлена адекватностью самооценки,

которая влияет на эффективность деятельности и дальнейшее развитие личности, зависит от критичности, требовательности к себе, отношения к своим успехам и неудачам. С самооценкой связаны такие личностные качества, как самоуважение, тщеславие, честолюбие, она выражает определенный уровень притязаний, степень трудности поставленных перед собой задач.

Самооценка выполняет несколько функций: сравнительного познания себя (чего я стою); прогностическая (что я могу); регулятивная (что я должен делать, чтобы не потерять самоуважения). Самооценка формируется на основе знаний, опыта, оценки деятельности, сравнения, сопоставления себя с другими людьми и поступающей от них оценочной информации как адекватной, соответствующей действительности, и неадекватной. Занизенная самооценка свидетельствует о неуверенности в своих силах, недооценке своих качеств и, как правило, сопровождается беспокойством, тревожностью, формированием чувства неполноты, снижением социальной активности.

Завышенная самооценка возникает в случае переоценки своих качеств и возможностей, часто сопровождается отсутствием самокритичности и стремления самовоспитанию. Адекватная сбалансированная самооценка, отражая необходимое самоуважение и понимание возможностей самосовершенствования, благоприятно сказывается на развитии личности, определяет такое поведение обучающегося, при котором он хорошо чувствует себя, и другим с ним хорошо.

Эмоционально-волевой компонент характеризует положительное отношение к процессу и результатам самопознания в познавательной деятельности, их принятие и дальнейшее совершенствование, приложение для этого волевых усилий, адекватность самооценки. Планирование самовоспитания – это своеобразное самопредписание, определение задач, которые учащийся ставит перед собой и обязательно должен выполнить. От его настойчивости, силы воли зависят осуществление созданного образа, идеальной само-модели. Самовоспитание возможно лишь при условии разрешения противоречия между «хочу» и «надо» в пользу «надо», для реализации которого целесообразно использовать самоубеждение.

¹ Артамонова Е.И. Компетентностный подход в формировании личности педагога. Педагогическое образование и наука. Москва. 2008. № 10. –С.10.

² Джураева Р.Х. Современные педагогические технологии в личностно-ориентированном обучении в воспитании. Учебно-методическое пособие для учителей и воспитателей. Ташкент. 2008. –С.89.

KO'MAKCHI VA BOG'LOVCHILARNI SEMIK TAHLIL USULIDA TARJIMA QILISH ASOSLARI

Nafisa Ulug'bek qizi Abralova – talaba, Jizzax davlat pedagogika instituti
ilmiy rahbar: dots. Feruza Uralovna Jumayeva

Annotatsiya: Ushbu maqolada o'zbek va ingliz tillaridagi ko'makchi va bog'lovchilarning semantik qiyosi misollar asosida o'rganilgan.

Аннотация: В данной статье на примерах рассматривается семантическое сравнение вспомогательных слов и связующие в узбекском и английском языках.

Abstract: This article examines the semantic comparison of auxiliaries and conjunctions in Uzbek and English based on examples.

Kalit so'zlar: sema, ma'no, yordamchi so'zlar, ko'makchi, bog'lovchilar.

Ключевые слова: сема, значение, вспомогательные слова, связующие.

Keywords: sema, meaning, auxiliary words, auxiliary, conjunctions.

Ko'makchilarning semantik, sintaktik, bildirish" ma'nosi; pragmatik tomonlari tilshunoslikda yetarlicha o'rganilgan¹. So'zlarning leksik, grammatik, pragmatik ma'nolari, qo'llanish doirasi, uslubiy bo'yodqorligi, tushunchani ifodalash imkoniyatlari, odatda, semantik tahlillar asosida o'rganiladi. Shuningdek, so'z ma'nosini semalarga ajratib o'rganish nutqni rivojlantirish, boyitishda katta ahamiyatga ega. Jumladan, ayrim ko'makchilar ko'p semali bo'lub, ularning ma'nosini ilg'ash va nutqda o'rinli foydalanish zarurdir. Ma'lumki, gap mazmunini to'g'ri ifodalash gap bo'laklarining o'rini va tartibli qo'llanishi bilan bog'liqdir. Mazmunli gap tuzish, nutqni ravon va izchil bayon etishda ko'makchilarning alohida o'rni bor. Ayniqsa tarjima jarayonida gap mazminini ochishda ko'makchilarning qanday ma'no qirrasini namoyon qilayotganiga e'tibor qaratish shart bo'ladi. M., o'zbek tilidagi ko'p semali bitta ko'makchi ingliz tiliga bir nechta so'zlar bilan tarjima qilinadi. Tarjima jarayonida uning qaysi semani ifodalayotgani e'tiborga olinadi. Shu jihatdan tarjima jarayonida semantik tahlillarga tayanish muhim ahamiyatga ega bo'ladi. M., bilan ko'makchisi quyidagi ma'nolarni bildiradi:

1. "Ish-harakatning amalga oshishidagi birgalik, hamkorlik" ma'nosi;
2. "Vosita" ma'nosi;
3. "Ish-harakatning qachon sodir bo'lgani, qancha vaqt davom etganligi" ma'nosi;
4. "Harakatning bajarilish holatini, tarzini ifodalash" ma'nosi;
5. "Biror narsaning nima bilan mavjudligini nigt (Men tuni bilan kitob o'qidim)

6."Ish-harakat yoki holatning ro'y berishi, yuzaga chiqishiga asos bo'lganligi" ma'nosi.

Bilan ko'makchisining yuqorida ma'nolaridan ayrimlari ingliz tilida "with" so'zi bilan, ayrimlari esa "by", "on" predloglari va "all", "when" olmoshlari bilan ifodalananadi.

1. "Ish-harakatning amalga oshishidagi birgalik, hamkorlik" ma'nosida "with" predlogi ishlataladi.

M.: I went to the library with my friends after class. (Men darsdan keyin do'stlarim bilan kitubxonaga bordim)

2. "Vosita" ma'nosida bilan ko'makchising o'rnda bir nechta predloglarni qo'llash mumkin. M.:

a) He reaped with a sickle (O'roq bilan o'rdi) gapida "with" so'zi;

b) I go to university by bus (Men universitetga avtobus bilan boraman) gapida "by" (orqali, vosita) predlogi;

s) She goes to school on train (U maktabga poyezd bilan boradi) gapida "on" predlogi "bilan" ko'makchisining "vosita" ma'nosida ishlataladi.

3. "Payt" ma'nosida, aynan bir paytda yoki ketma-ket sodir bo'lgan voqeal-hodisalarini anglatishda "when" so'roq olmoshidan foydalaniladi. M.: The children entered the room, when the bell rang (Qo'ngiroq chalinishi bilan bolalar xonaga kirdilar). "Ish-harakatning

qancha vaqt davom etganligi" ma'nosida esa "all" olmoshi ishlataladi. M.: I read a book all

4. "Ish-harakatning qay holatda bajarilganligi, ya'ni tarzini ifodalash uchun "with" yordamchi so'zidan foydalaniladi.

M.: The door opened with a hammer (Eshik zarb bilan ochildi)

5. Biror narsaning nima bilandir mavjudlik ma'nosini ifodalashda ham "with" so'zini qo'llash mumkin.

M.: "Her eyes were filled with fears" (Uning ko'zları yosh bilan to'lgan edi)

6. "Ish-harakatning yuzaga chiqishiga nima asos bo'lganligi" ni "on" predlogi bildiradi. M.: "I came on the assignment of the rector" (Rektorning topshirig'i bilan keldim)

Demak, o'zbek tilidagi bilan ko'makchisining semalari ingliz tilidagi "with" yordamchi so'zi, "all" va "when" olmoshlari, "by", "on" predloglari bilan ifodalananadi.

O'zbek tilida uchun ko'makchisi ko'p ma'noli bo'lib quyidagi ma'nolarni ifodalaydi:

1. "Atalganlik" ma'nosi;

2. "Maqsad" ma'nosi;

3. "Sabab" ma'nosi;

4. "Xoslik, mo'ljallanganlik" ma'nosi;

5. "Evaz" ma'nosi.

Uchun ko'makchisining ushbu ma'nolarini ifodalashda ingliz tilida "for" va "to" so'zlaridan foydalaniladi.

1. "Atalganlik" ma'nosida "for" so'zi ishlataladi. M.: I got the book for you. (Kitobni sen uchun oldim)

2. "Maqsad" ma'nosida "to" so'zi qo'llaniladi. M.: He returned home to see his mother. (U onasini ko'rish uchun uyiga qaytdi)

3. "Sabab" ma'nosida ot so'z turkumi (noun)dan oldin "for" so'zi qo'llaniladi. M.: He could not read the letter due for illiteracy. (Savodsizligi uchun xatni o'qiy olmadi)

4. "Mo'ljallanganlik" ma'nosida "for" so'zidan foydalaniladi. M.: Textbook for students (O'quvchilar uchun darslik)

5. "Evaz" ma'nosida "for" so'zi qo'llanadi. M.: Thank you for your attention. (E'tiboringiz uchun rahmat)

Demak, o'zbek tilidagi uchun ko'makchisining semalari ingliz tilida "for" va "to" yordamchi so'zleri bilan ifodalananadi.

Orqali ko'makchisining ma'nolari:

1. "Biror narsaning ichidan, o'rtaidan yoki ustidan, biror narsa oralab, bir tomonidan ikkinchi tomonga" ma'nosida ingliz tilida "through" so'zi ishlataladi.

M.: The garden is entered through the courtyard. (Bog'ga hovli orqali kiriladi)

2. "Birorkimsayokinarsavositasida, yordamida, yordami bilan" ma'nosida esa "by" predlogidan foydalaniladi. M.: Will be sent by mail (Pochta orqali jo'natiladi)

Sayin ko'makchisining ma'nolari:

1. Sayin ko'makchisi -gan shaklidagi sifatdoshlar bilan kelib, ish-harakatning tobora kuchaya borishini bildiradi. Ushbu ma'noni bildirishda ingliz tilida "as" predlogi ishlataladi. M.: As they walked, the road became longer (Ular yurgani sayin, yo'l uzoqlashardi)

2. Vaqt bildiruvchi so'zlar bilan kelib, ish-harakatning tadrijiy rivojlanishini yoki takrorlanishini bildiradi. Bu ma'noda "by" predlogi ishlataladi. M.: The country is growing by year. (Mamlakat yil sayin yuksalyapti)

Sari ko'makchisining ma'nolari:

1. "Ma'lum tomona, tomon, qarab" ma'nolarini bildiradi va bunda "to" predlogidan foydalaniladi.

M.: Science leads us to salvation (Ilm bizni najot sari yetaklaydi)

2. -gan qo'shimchali sifatdoshlar bilan kelib, ish-harakatning tobora kuchaya borishini bildiradi. Bu ma'nosida sayin ko'makchisi bilan sinonim bo'ladi va ingliz tilida "as" predlogi ishlataladi.

M.: The rain grows heavier as they walk (Ular yurgani sari yomg'ir kuchaydi)

Qadar ko'makchisining barcha ma'nolarida "until" ishlataladi. M.: She read a book until morning. (U tongga qadar dars qildi)

Demak, o'zbek tilidagi ko'makchilar semalarining ifodasiga ko'ra ingliz tiliga turli yordamchi so'zlar, olmoshlari, predloglar yordamida tarjima qilinadi.

Ma'lumki, o'zbek tilida bog'lovchilar vazifasiga ko'ra ikki guruhg'a bo'linadi: teng va ergashtiruvchi bog'lovchilar. Teng bog'lovchilar gap bo'laklari va gaplarni bog'lash bilan birga, ular o'tasidagi mazmuniy munosabatlarni (birgalik, zidlash, ayirish, inkor) ro'yobga chiqaradi. Shunga ko'ra teng bog'lovchilar quyidagi guruhlarga bo'linadi:

1. Biriktiruv bog'lovchilari: va, hamda, bilan, ham.

2. Zidlov bog'lovchilari: ammo, lekin, biroq, balki.

3. Ayiruv bog'lovchilari: yo, yo...yo, goh...goh, dam...dam, bir...bir, ba'zan...ba'zan.

4. Inkor bog'lovchisi: na...na.

Biriktiruv bog'lovchilaridan va, hamda sof bog'lovchilari, bilan ko'makchi-bog'lovchisi o'rnda ingliz tilida "and", "else" (any-, no-,

some- so'zlari bilan boshlangan so'zlardan hamda so'roq so'zlardan so'ng) qo'llaniladi.

M.: books and notebook (birikma holida)
(kitoblar va daftarlari)

M.: Spring came and flowers opened
(gap holida)

(Bahor keldi hamda gullar ochildi)

Ammo, lekin, biroq, balki zidlov bog'lovchilari ma'nio jihatdan ingliz tilidagi "while, but, however, though" so'zlariga teng keladi. Bular dan but so'zi keng qo'llanilishi kuzatiladi.

M.: The sky was covered with clouds, but it did not rain.

(Osmonni bulut qopladi, lekin yomg'ir yog'madi)

Ayiruv bog'lovchilari yakka holda qo'llanganda "or"

(yo), takror holda qo'llanganda (yo... yo, dam...dam, bir...bir kabi) "either...or" birikmasidan foydalaniladi.

M.: book or pen (yakka holda)
(kitob yoki ruchka)

M.: Either I will go, or you come (takror holda)

(Yo men boray, yo siz keling)

Ba'zan bog'lovchisi takror takror qo'llanganda "sometimes...sometimes" dan foydalaniladi.

M.: Sometimes it rains, sometimes the sun shines.

(Ba'zan yomg'ir yog'adi, ba'zan quyosh charaqlaydi)

Na...na inkor bog'lovchisi o'rnda "neither...nor" so'zlari qo'llaniladi.

M.: Neither reads, nor writes.
(Na o'qiydi, na yozadi)

Bog'lovchilarning ikkinchi turi – ergashtiruvchi bog'lovchilar qo'shma gap tarkibidagi sodda gaplarni bir-biriga tobelantirish yo'libilan bog'laydi. Ergashtiruvchi bog'lovchilarning ma'nosiga ko'ra quyidagi turlari mavjud:

1. Aniqlov bog'lovchisi: ya'ni;

2. Sabab bog'lovchilari: chunki, negaki, shuning uchun;

3. Chog'ishtiruv bog'lovchilari: go'yo, go'yoki;

4. Maqsad bog'lovchisi: toki;

5. Shart va to'liqsizlik bog'lovchilari: agar, garchi, basharti, modomiki;
Aniqlov bog'lovchisi ya'ni o'rnda ingliz tilida "that is" shakli qo'llaniladi.

M.: The season of renewal has entered our country, that is the spring.

(O'lkamizga fasllar kelinchagi, ya'ni bahor kirib keldi)

Sabab bog'lovchilari chunki va negaki o'rnda "because" so'zi ishlataladi.

M.: Avoid idle work, because your time is limited.

(Bekorchi ishlardan qoch, chunki vaqtin chegaralangan)

Shuning uchun sabab bog'lovchisi o'rnda "so" so'zidan foydalaniladi.

M.: The water was very shallow, so he could not use it.

(Suv juda sayoz edi, shuning uchun undan foydalana olmadi)

Go'yo, go'yoki bog'lovchilari o'rnda "as if" birikmasi qo'llaniladi.

M.: The old men sat in silence, as if they missed their youth.

(Chollar jim o'tirishardi, go'yo yoshliklarini sog'inganday)

Toki maqsad bog'lovchisi o'rnda "as far as" birikmasi ishlataladi.

M.: The wicked must be punished, as far as that the good do not bring bad days upon them.

(Yomonlarning jazosini berish kerak toki ular yaxshilarning boshiga yomon kunlarni solmasinlar)

Agar (gar), modomiki, basharti, garchi kabi shart bog'lovchilari o'rnda "if" qo'llaniladi.

M.: If a person has a purpose in life, he will never regret his past life.

(Agar kishining hayotida biror maqsad bo'lsa, o'tgan

Hayotidan hech afsuslanmaydi)

O'zbek tilida yordamchi so'zlar, jumladan bog'lovchilar ham ko'p semali bo'lib, bu semalarning deyarli barchasi ingliz tilida alohida so'zlar bilan ifodalanadi. Ularni o'rganish jarayonida gaplarning mazmuniy qurilishidagi semantik farqlanishlarni aniqlash mumkin bo'ladi.

BADIY SO'Z MAS'ULIYATI

Umida Farmonova – maktab o'qituvchisi, Samargand

Annotatsiya: Ushbu maqolada o'zbek adabiy tili va adabiyotining yaxlit bir ma'naviy-ruhiy olam ekanligi va ona tili rivojida ulug' shoir va yozuvchilar ijodining katta ahamiyatga ega ekanligi yoritiladi. Badiy so'zning rang-barang xususiyatlari, tasvirlash va ifodalash imkoniyatlari cheksiz ekanligi buyuk so'z san'atkorrari ijodi va teran fikrlari misolida ko'sratib beriladi.

Аннотация: В данной статье объясняется, что наш узбекский литературный язык и литература представляют собой единый духовный мир, и творчество наших великих поэтов и писателей играет важную роль в развитии нашего родного языка. Многогранность художественного слова и безграничные возможности его описания и выражения иллюстрируют произведения и глубокие мысли великих художников слова.

Abstract: This article explains that our Uzbek literary language and literature are a single spiritual world, and the work of our great poets and writers plays an important role in the development of our native language. The multifaceted nature of the artistic word and the limitless possibilities of its description and expression are illustrated by the works and deep thoughts of great word artists.

Kalit so'zlar: badiy ijod qonuniyati, an'ana va tadrijiy rivojlanish, so'z san'ati, tasvir imkoniyati, muqobil istiloh, islomiy ma'rifat, til boyligi va ravaqa, mumtoz adabiyot.

Ключевые слова: законы художественного творчества, традиция и постепенное развитие, искусство слова, образные возможности, альтернативная терминология, исламское просвещение, языковое богатство и развитие, классическая литература.

Keywords: laws of artistic creation, tradition and gradual development, word art, image possibilities, alternative terminology, Islamic enlightenment, language richness and development, classical literature.

Ko'p asrlik taraqqiyot yo'llarini bosib nazm, ya'ni she'riyatning yuksak ijtimoiy-o'tgan jahon adabiyoti tarixiga murojaat estetik funksiyasini, ta'sirchanlik qudratini qilinsa, shunday bir holatning guvohi bo'lamiz. Barcha ulug' adiblar badiy asar tiliga va undagi har bir so'z va iboraga alohida e'tibor bilan qarashgan. Asrlar davomida rivojlanib davom etib kelgan bu an'ana badiy ijodning muqaddas bir qonuniyatiga aylangan desak yanglishmagan bo'lamiz. Bu jihatdan ayniqsa, ulkan so'z san'atkolarining boy ijodi, badiy mahorat saboqlari hamda ularning badiy til haqidagi qarashlari alohida e'tiborga loyiq. Ayniqsa, Alisher Navoiyning so'z vasfidagi falsafiy-estetik qarashlari ham teranligi va hayotiyligi bilan eng qadimiy yozma yodgorliklar va muqaddas kitoblar- "Avesto", "Qur'on" va Hadislarga borib bog'lanishi ham ularning ildiz-manbalari qanchalik hayotiy va haqqoniyligiga ishoradir. Navoiyning hajman kichik she'rlaridan "Xamsa"sigacha, turli anjuman, bahs-munozaralardagi fikrlaridan tortib, tanqid-adabiyotshunoslik sohasidagi yirik asarlarigacha-barchasida so'z ta'rifi asosiy o'r'in tutadi. Navoiy so'zda ilohiy bir qudrat, mo'jizakor sehr ko'radi. Ya'ni so'zda muqaddas hadislar kabi beqiyos ulug'veorlik, hayotiy hikmat mujassamlashgan:

So'z guhariga erur oncha sharaf,
Kim bo'la olmas anga gavhar sadaf.
So'zdin o'lukning tanida ruhi pok,
Ruh dog'i tan aro so'zdin halok...

Navoiyning so'z haqidagi bunday g'ayrioddiy qarashlarini badiy adabiyotga, she'riyatga nisbatan bergan ta'riflari deb ham tushunsak, xato bo'lmaydi. Zero, Navoiy so'z xususida fikr yuritganda,

nazm, ya'ni she'riyatning yuksak ijtimoiy-o'tgan jahon adabiyoti tarixiga murojaat estetik funksiyasini, ta'sirchanlik qudratini ham nazarda tutadi. Ulug' shoir "Nazm ul-javohir"da so'zlarning uch ma'nio darajasiga alohida ahamiyat bergenligi bejiz emas. Navoiyshunoslar ta'kidla ganidek, soxta nazmbozlar badiy so'z qadrini tushirishlari barcha davrlarda ham ijod uchun zararli illat ekanligi "Hayrat ul abror" dostonida ham tanqid qilib o'tilgan.

Alisher Navoiy o'zining ulkan dengizga qiyos etishga arzigulik badiy ijodi bilan turkiy adabiyotni jahon miqyosiga ko'tardi, ayni choqda, bu til imkoniyatlarini o'sha davrda mashhur bo'lgan arab, fors-tojik, hind tillaridan qolishmasligini amalda isbotladi. Ulug' shoir turkiy til yetukligini nazariy jihatdan ham asoslash uchun 1499-yili "Muhokamat ul-lug'atayn" risolasini yozib tugatdi. Bu asar o'sha davrdagi adabiy jarayonda katta voqe'a bo'lishi bilan birga turkiy tilimiz va adabiyotimizda ulkan ilmiy-tarixiy va ma'naviy-tarbiyaviy ahamiyatga ega bo'ladi. "Muhokamat ul-lug'atayn"da so'z durga qiyoslanadi, uning daryosi ko'ngil sifatida talqin qilinadi. Shuningdek, so'zning durdan tafovut etiladigan jihatlarining benihoya ko'pligi, uning "sharafidin o'lgan badang'a ruhi pok etishi,... xosiyati zuhur etishi" bayon qilinadi. Shu tariqa insonga in'om etilgan ilohiy ne'mat so'z so'zlashdan muddao ma'nio ekanligi Navoiyning butun ijodida, ya'ni ham badiy, ham ilmiy asarlarida o'z ifodasini topadi. Shu orqali ham biz Navoiy ijodida so'z va amal birligini yaqqol ko'ramiz. Bu jihatdan ham Navoiy merosi keyingi adabiy avlodlar uchun yuksak mahorat maktabi bolib xizmat

qilmogda. Masalan, Abdulla Qodiriy, Abdulla Qahhor yoki Erkin Vohidov va Abdulla Oripov kabi mashhur shoir va yozuvchilarimiz ijodiga va ularning so'z san'atkorliklariga e'tibor qilsak, ulug' ustoz Alisher Navoiy ning ilhombaxsh adabiy va lisoniy an'analarini ijodiy davom ettilganligiga guvoh bo'lamiz.

Abdulla Qodiriy va Abdulla Qahhor nazdida ham, badiiy so'z inson qalbida ezgulikka muhabbat, qabohatga omonsiz nafrat uyg'otishi kerak, aks holda, u kitobxoni maftun qiladigan fazilatdan mahrum bo'ladi. Abdulla Qodiriy "Yozishg'uchilarimizga" (1925) maqolasida so'z san'atiga alohida e'tibor berishida ham Navoiyning ijodiy ta'siri ayon: "So'z so'zlashda uzoq andisha kerak. So'z qolip, fikr g'isht yangi hayot ayvoniga asos bo'lib yotsin!"¹ Qiyoq uchun Navoiyning so'z mas'uliyati bobidagi fikrlaridan bir namuna:

So'zni ko'ngulda pishirmaguncha tilga keltirma,

Va har nekim, ko'ngulda bor- tilga surma.

Bu misollar estetik tafakkur bilan badiiy ijod sintezlashuvi adabiyot va ma'naviyat rivoji uchun beqiyos ahamiyat kasb etishini yaqqol ko'rsatadi. Abdulla Qahhor asarlarida ham katta o'r'in tutuvchi muammolardan biri, shubhasiz, badiiy asar tili masalasidir. Chunki til uning uchun hamisha adabiyot rivojining asosiy sharti, omili bo'lgan. "Adabiyot-bu til! Men shu vaqtga qadar biror yozuvchi tilsiz, imo-ishoralar bilan badiiy asar yaratganini eshitganim yo'q" Adibimizning bu fikrini tilga bo'lgan g'oyat mas'uliyatli munosabati va badiiy til haqidagi qarashlari mohiyatini belgilovchi tayanch nuqta deb qarash mumkin. Abdulla Qahhor kabi ulug' ijodkorlarning haqiqiy badiiy asar tili uchun kurashi hech qachon bирyoqlama, ya'ni mukammal shakl uchungina bo'lmay, balki u, ayni paytda, chuqr mazmun va yuksak g'oyaviylik uchun ham kurashish edi. Aslida, bundan boshqacha bo'lishi mumkin ham emas. Chunki til shunchaki tashqi bir bezak yoki libos bo'lib emas, balki asar mazmunining, muallif g'oyaviy-estetik maqsadining badiiy ifodasi bo'lib yashaydi. Badiiy tilning funksiyasi shu qadar xilma-xil va katta ekanligi yetuk adabiy asarlarda

jilvalanib turadi.

Mumtoz adabiyot rivoji va tarixida yuksak ijodiy an'anaga aylangan va hozirgi adabiy jarayon va tanqid-dabiyotshunoslikning ham asosiy mavzularidan sanalgan bu muammo alohida o'rganilishi maqsadga muvofiq bo'ladi.

Ijod jarayonining eng mas'uliyatlari va sermashaqqat bosqichi - bu, shubhasiz, badiiy asar tili ustida ishlash bilan bog'liq jarayondir. Buyuk adiblar ta'kidlaganidek, badiiy so'z inson qalbida ezgulikka muhabbat, qabohatga omonsiz nafrat uyg'otishi kerak, aks holda, u kitobxoni maftun qiladigan fazilatdan mahrum bo'ladi. Darhaqiqat, jahon adabiyoti tarixiga nazar solsak, Navoiy va Tolstoylar, Qodiriy va Cho'lpion, Mirtemir va Qahhorlar yoxud Erkin Vohidov va Abdulla Oripovdek mumtoz shoir va yozuvchilarning badiiy asar tili ustida zargarona mehnat qilganliklari va so'z tanlash, qo'llash mashaqqatlari nechog'lik ulkan mas'uliyat talab qilishini ko'z oldimizga keltirish mumkin.

Ayniqsa, Ona tilimiz davlat tili sifatida yashar va uning ravnaqi yo'lida barchamiz mas'ul ekanmiz, buyuk adiblarimizning ijodi va badiiy til saboqlari yanada chuqr ahamiyat kasb etadi. U yoki bu ijodkorning ijodiy-estetik konsepsiyasining badiiy ifodalanishini o'rganish muallif dunyoqarashi va uslubiy o'ziga xosligini anglashning asosiy yo'llaridan biri sanaladi. Ilmiy-adabiy manbalar va tadqiqotlarda shoir va yozuvchilarning uslubi haqida bir qator ta'riflar berilganiga guvoh bo'lamiz. Masalan, buyuk allomalardan biri Abdurauf Fitrat ijodkor uslubining shakllanishi va uning badiiy ijodda muhim ahamiyat kasb etishini alohida ta'kidlab, jumladan, shunday mulohaza yuritadi: "shoir-yozuvchi san'atkorlikda ko'tarila borgan sari o'ziga maxsus bir uslub yarata boshlaydi. Shoirning xayol, o'y, tushunish shakllari tugal, komil bo'lgach, o'ziga yarasha bir uslub ham borliqqa chiqqan bo'ladir"². Bu ta'rifda ijodkor uslubi ning asosiy shart-omillari ham qayd etilgani bejiz emas.

Yoxud yirik adabiyotshunos O.Sharafiddinov ham ijodkor uslubining o'ziga xosligi va ukeng qamrovli birtushuncha

ekanligini quyidagicha talqin etadi: "Novatorlik, original uslub uzoq izlanishlar, davomli mehnat samarasini o'lar oq vujudga keladi. Uslub har kuni oladiganimiz havoga o'xshaydi-biz havoni tarkibiy qismilarga ajratib ko'rishni xayolimizga ham keltirmay, nafas olaveramiz. Uslub yozuvchining butun ijodiga singib ketgan bo'ladi. Uni ijodning ruhi, har bir asardan anqib turadigan xushbo'y hid deyish mumkin. Yozuvchinig hayotga munosabatidagi, xarakter yaratishdagi, tasviriy vositalaridagi, fikrlash yo'sinidagi, qo'ying-chi, hatto biografiyasi va shaxsiyatidagi o'ziga xosliklar- hammasi birikib, uning uslubini vujudga keltiradi. Biroq uslub mana shunday murakkab hodisa bo'lsa ham, ijodning bir sohasi borki, unda uslub birinchi qarashdayoq ko'zga yarg etib tashlanib turadi. Bu yozuvchining tili. Tilda yozuvchining mahorati ham, estetik prinsiplari ham, hayot ranglarini payqay olishi ham, nozik farqlarni his etish qobiliyati ham aniq ko'rinadi"³. Badiiy til va uslub ijodkor ruhi, iste'dodi va o'ziga xosligini ifodalovchi bir ko'zgu ekan, uni ijodkorning dunyoqarashi, tili, adabiy-estetik ideali va badiiy mahorati masalalari bilan uzviy aloqadorlikda o'rganish maqsadga muvofiq bo'ladi. Yozuvchining hayot voqe-a-hodisalariga falsafiy-estetik munosabati va milliy xarakter yaratish va badiiy tasvir vositalarini qo'llash mahorati hamda uning tafakkur va mushohada yo'sinidagi hayotiylik va izchillik, shuningdek, ijodkor biografiyasi va shaxsiyatidagi o'ziga xosliklar-hammasi birgalikda uning individual va takrorlanmas uslubini shakllantiradi va mukammallashtiradi. Serqirra va murakkab hodisa bo'lgan uslub adib tilida nisbatan to'liq va yaqqolroq namoyon bo'ladi. Adabiy asarning tili va uslubida yozuvchining hayot ranglari va bo'yoqlarini farqlay olishi, so'z va uning ma'nolarini chuqr his etish mahorati, so'zning tagma'nolari, ifoda imkoniyati va jilolarini nozik ilg'ay olish qobiliyati ham namoyon bo'ladi.

Shuningdek, uslub san'atkorning real hayot, vogelikni ijodiy anglash va badiiy-estetik tarzda o'zlashtirish formasi, vositasi hamdir desak xato bo'lmaydi. Masalan, bitta hayotiy mavzu yo muammo bir necha shoir va yozuvchilar tomonidan turli xil aspekt va shakllarda yoritilishi mumkin.

So'z san'atkorining vogelikni ana shunday badiiy-estetik idrok etish jarayonida shakl va mazmun uyg'unligidagi o'ziga xoslik va muayyan ijodkorga xos individual uslub va tasvirlash mahorati ham namoyon bo'ladi. Turli yozuvchilar aynan bir davr, qahramon yoxud voqe-a-hodisalar haqida yozsalar-da, ularning olamni anglashi, badiiy talqini va ifoda tarzi xilma-xil bo'lishi tabiiy. Chunki bu jarayonda san'atkor betakror iste'dodi, mahorat va tajribasi, uslubidagi o'ziga xosliklar ham ko'zga yaqqol tashlanib turadi.

Badiiy tasvirda ifodalilik hosil qiladigan va muayyan stilistik vazifani bajaradigan intonatsion-sintaktik ifoda usullaridan biri figuralar. Stilistik figuralar (yoxud ular ko'p hollarda "badiiy tasvir vositalari" deb ham yuritiladi) ifodaning ta'sirchanligi va ohangdorligini kuchaytirishga, nutqning emotsiyonalligini oshirishga yordam beradigan maxsus sintaktik qurilishlar, nutq oboroti bo'lib, ularga takror, antiteza, gradatsiya, inversiya va perifraza singari intonatsion-sintaktik ifoda vositalari kiradi. Bizga ma'lumki, tilni xalq yaratadi, ammo unga sayqal berib badiiylashtiruvchi va ularni yangi ma'no va ohanglar bilan boyituvchi va jilolan tiruvchilar, eng avvalo, shoir va yozuvchilar, ya'ni mohir so'z san'atkorlari bo'lib hisoblanadi. Shoir va yozuvchilarning til mahorati va so'z san'atkorligi ularning xalq hayoti va ruhiyatini chuqr anglashi va adabiy til bilan jonli so'zlashuv tili unsurlarini qanchalik puxta bilishi va ulardan mohirona foydalana bilishlarida namoyon bo'ladi.

Shu nuqtayi nazardan Abdulla Qodiriy, G'afur G'ulom, Oybek, Qahhor, Hamid Olimjon va Mirtemir kabi katta avlod namoyondalari yoxud E.Vohidov va A.Oripov singari keyingi avlod vakillari asarlariga yondashadigan bo'lsak, ularning hammasi ham jonli xalq tili boyliklari va rangdorligini adabiy tilga san'atkorona payvand qilib, har bir so'z va iborani mahorat bilan qo'llay olganliklarini ko'rish mumkin.

Ustoz shoir va yozuvchilarning adabiyotimiz xazinasidan o'r'in olgan asarlari nafaqat hayotiy mazmuni va yorqin xarakterlari bilan, balki ular o'zbek tilimiz nafosati va boyligini o'zida mujassamlashtirganligi bilan ham alohida aspekti va shakllarda yoritilishi mumkin. Ajralib turadi. Bu adiblarimiz ijodi o'zbek

¹ A.Navoiy. Muhokamat ul-lug'atayn. T.: 2014

² A.Fitrat. Adabiyot qoidalari. T.O'qituvchi, 1995

tilimiz rivojida qanchalik katta ahamiyat kasb etganini quyidagi birgina qiyosdan ham anglash mumkin. Masalan, Ona tilimiz sofligi va xalqchilligi yo'lida izchil kurashgan fidoiy adiblarimizdan biri- A.Qahhor turli yillarda yaratilgan asarlar tilidagi keskin tafovut misolida tilimizda yuz bergen ulkan o'zgarishlarni shunday e'tirof etadi: "Hozirgi adabiyotimizning darajasi va mahorati kuchini shu kungi va yaqin o'tmishdag'i tilimiz orasidagi tafovutdan ham bilsa bo'ladi. Furqatning 1891-yili yozgan maktubidan bir parcha:"xossa ul siyodat panohi karim tab' Muhiddin xo'ja qoziykim, holo nomlari qazo devonining debochasig'a tug'rodur, tabiatlari fazilat ahlig'a moyil ermish bir do'st vositasi birla shinosolig' muyassar bo'ldi.⁴Bugungi adabiy til va uslubidan keskin farq qiluvchi mazkur jumlalar murakkab va og'irligidan tashqari ular fors va arab tillaridan bexabar kitobxon uchun tushunilishi qiyin, albatta. Ushbu qisqa muqoyasadon ham tilimizning qanchalik tadrijiy rivojlanganini tasavvur etish mumkin bo'ladi. Ustoz adiblarimizning etuk asarlari tufayli tilimiz xalq hayoti va ruhiga yaqinlashdi, jonli so'zlashuv nutqiga ham ko'proq moslashib, sayqal topdi, natijada tilimiz yanada sodda va ravon bo'lib borganligi hech kimda shubha uyg'otmaydi. Til millat qalbi va tafakkurining ko'zgusi bo'lganidek, so'z ham hayotiy va ma'naviy-ruhiy ehtiyoj matlabi sifatida adabiyotda ham, eng avvalo, san'atkor fikr-tuyg'ularini ifodalash maq sadida qo'llanadi. "So'zimni o'qub bilgaysen o'zimni" (Bobur) deganlaridek, ijodkor shaxsi va tafakkur tarzi, so'z tanlash va qo'llash mahorati-barchasi bamisol bir ko'zgudagidek so'zda yaqqol aks etib turadi.

Bu jihatdan E.Vohidov ijodi va til saboqlari alohida e'tiborga loyiq. Darhaqiqat, unutilgan so'zlarimizni tiklash, borini boyitib borish, xorijiy atamalarga muqobil istilohlar topish faqat tilshunoslarning emas, balki butun millat vakillarining umumxalq ishidir. Tilga mehr-e'tibor ham muqaddas burchimiz. Tilimiz boyligi xalq hayoti va ko'p asrli tarixiy ildizlariga bog'liq. Xalq tili va dilining tarjimon bo'la olgan mutafakkir-shoir, O'zbekiston Qahramoni Erkin Vohidov katta ishonch va millatimizga xos g'urur bilan aytganidek:

*Notiq dedi:
Taqdır shul,
Bu jahoni yroda,
Tillar yo'qolur butkul,
Bir til qolur dunyoda...
Va'zingni qo'y, birodar,
Sen aytganing bo'lmaydi.
Barcha dedi barobar:
"Ona tilim o'lmaydi"*

Erksevar va ma'rifatparvar xalqimiz qalbini oftob yanglig' munavvar etib turgan yuksak ishonch tilimiz, adabiyot va ma'naviyatimiz rivoji yo'lida tog'day tayanch bo'lgan qudratli zaminga-tarixiy haqiqatga asoslangandir⁵. O'zligini anglayotgan butun bir millatning xohish-irodasi va asriy orzu larini ifoda etgan tarixiy Farmonlar xalqimiz ongtafakkuri, madaniyati va yosh avlod kamoloti uchun nechog'lik katta ijtimoiy-siyosiy va tarbiyaviy-estetik ahamiyatga ega ekanligi yillar o'tgan sari yaqqolroq namoyon bo'lishi shubhasizdir. Ustoz shoirlarimiz aytganidek, ona tili umummillat mulkidir. Demak, til oldidagi ma'suliyat ham umummilli. Zotan, vaqt sinovlaridan o'tib, asrlar davomida yashab kelayotgan adabiyot va she'riyatda millatimiz va xalqimiz hayoti, orzu-umidi, tili va tarixiy xotirasi mujassamdir.

ZULFIYA QUROLBOY QIZINING "TAFAKKUR" HIKOYASIDA TASVIR VA TALQIN

Kamola Ibroximovna Egamberdiyeva - tayanch doktorant, Toshkent davlat o'zbek tili va adabiyoti universiteti

Annotatsiya: Ushbu maqolada Zulfiya Qurolboy qizining hikoya va romanlari o'zbek adabiyotda yaratilgan asarlar orasida o'zining qiziqarligi, ta'sirchanligi, hayot haqiqati va insoniy harakterlarni ishonarli gavdalantirganligi hamda turmushning murakkab muammollarini dadil ko'tarib chiqilgani bilan ajralib turishi, shuningdek, uning ijod olamiga kirib kelganidan tortib bugungi kungacha bo'lgan ijodiy kamolotni tadriq etish orqali ijodkorning nasriy asarlaridagi o'ziga xos xususiyatlari, yutuqlar va kamchilik sabablari ko'rsatib berilgan.

Annotation: Рассказы и романы Зульфии Куролбой крысы относятся к числу произведений узбекской литературы, которые интересны, трогательны, убедительно воплощают реалии жизни и человеческой природы, смело поднимают сложные жизненные вопросы. Тот факт, что произведения З.Куролбой крысы поднялись на уровень серьезного события в литературе, определяет актуальность темы данной статьи.

Abstract: Zulfiya Qurolboy qizi's stories and novels are among the works of Uzbek literature that are interesting, touching, convincingly embody the realities of life and human nature, and boldly raise complex issues of life. The fact that the works of Z. Qurolboy qizi have risen to the level of a serious event in the literature determines the relevance of the topic of this article.

Komit s'zlar: hikoya, obraz, syujet, Tahir, Xulkar, makon, zamon.

Ключевые слова: повесть, образ, сюжет, Тахир, Хулкар, пространство, время.

Keywords: story, image, plot, Tahir, Hulkar, space, time.

Zulfiya Qurolboy qizining "Tafakkur" olmaydi. O'g'lining bu "balo" dan qaytarish hikoyasini o'qir ekanmiz, Omon Muxtorning uchun nima qilsa, qilib ko'rardi. Ammo o'g'il "Ffu..." nomli asari beixtiyor yodga tushadi. Ham o'z ahdida muqim turardi. Yillar o'tib, O'sha romanda bir ota temsa, tebranmas, kaltafaxmroq bir o'g'li uchun bozordan aql sotib oladi. Yigit shu qadar aqlli bo'lib ketadiki, butun shaharni o'ziga bo'ysundiradi. Ammo ota bundan qo'rqib o'g'liga boshqa aql sotib olishga qaror qiladi va o'rtame'yona aqlni o'g'li uchun topib keladi. Endilidagi aql bilan butun shaharni qo'ga olib ulgurgan o'g'il tamoman o'zgaradi. Toqqa chiqib ketishga qaror qiladi. U yolg'izlikni, g'ariblikni istab qoladi. Bir burda non-u, suv bilan umr o'tkaza boshlaydi¹.

Zulfiya Qurolboy qizi hikoyasida bir odamning ikki xil tafakkur bilan yashaganini ko'rishimiz mumkin. Bu holat koreys kino filmlaridagi xotirasidan ajlalgan kishilar tushgan vaziyatga o'xshab ketadi. Mazkur o'xshashlikda ham o'zbek hikoyalari syujetida ilgari deyarli uchramagan noan'anavylikni kuzatishimiz mumkin. Syujetdagi bu noan'anavylikni hikoya qahramonining es-xushi o'zidalik chog'lari bilan fikrlash qobiliyatidan mahrum bo'lgan vaziyatlari o'zaro ulanib ketishi natijasida vujudga keladi.

Hikoya qahramoni Tangriberdi ismli yigit bolalikdan shaxmatga mehr qo'yadi. Yigit uchun bu o'yin taqdirda, hayot mzmaniga aylanib qolgan. Lekin uning otasi bunga ko'nika

⁴ Abdulla Qahhor. Yoshlar bilan suhbat. Toshkent, 1968-2017.

⁵ Erkin Vohidov. So'z latofati. T. O'zbekiston. 2018.

¹ Zulfiya Qurolboy qizi. Yozuvlik farishtasi. – T.: 2005, 65-bet.

ramziy ma'nolarni ifodalaydi. Orzular bilan yonib yashayotgan yosh Tangriberdi biqiq holatdagi qishloq ahli orasida marvarid donasi misol edi. U qishloqdan chiqib keta olmagan Shovqi muallimining bolaligi armoni edi go'yo. Tangriberdining nogironlikgacha bo'lgan holati tafakkurining biqqlikdan chiqishi harakati edi. U shu qishloqning asl farzandiga omi fuqarolari qatoriga qo'shiladi. U o'z orzu va maqsadlarini, o'zligini unutgan bir qop go'shtga aylanib qoladi. Qizg'in va ta'sirchan syujetga ega bo'lgan bu asardan nafaqat maishiy hayotdagi o'zaro ziddiyatlarning ayanchli oqibatlariga, balki butun insoniyatning taqdiri, ruhiyatiga taalluqli biro lam ma'noni anglash mumkin².

Asar so'ngiga borib, to'shakka mixlangan Tangriberdi tashlandiq bir odamga aylanib qoladi. O'zidan sassiq, ko'lansa hid chiqarib, badani qurtlab ketadi. Lekin uni yana o'rnidan turg'izgan "yur", "yur" deya qichqirishga sababchi bo'lagan narsa, oldingi o'z tafakkuri edi. Uni uyg'otgan omil sifatida hikoyada televizor orqali namoyish qilingan jahon championining o'yini ko'rsatiladi. Televizorga tikilib turib, Tangriberdi shaxmat championining xatosini topadi va xuddi shu voqeadean yigitning tafakkuri tiklanayotgani ma'lum bo'ladi.

"Tangriberdi jahon championining har bir harakatini, hatto ko'z qarashlarini ham e'tibordan qochirmsandan o'yinni kuzatardi. Uning butun vujudi ko'zga aylangan, yekran ichiga kirib ketgudek bo'lib o'tirardi.

Bir mahal tosh qotib o'tirgan jahon championining qo'li harakatga keladi. Barmoqlari "ot" ning boshini tutadi.

Shunda... Shunda... Tangriberdi o'tirgan joyidan qalqib tushadi³.

Yo'q! Yo'q deya pichirladi u hayajonlanib. - "Ot" ni qo'ya tur! "Ruh" ni C 8 dan C 4 ga yur! Shunda... Ana shunda... !»

Xuddi shunday lavhalarni ko'zda tutib, tanqidchi Umarali Normatov Zulfiya Qurolboy qiziga yozgan "ochiq xat"ida hikoyaning mazkur o'rnda muallif iste'dodi yarqirab ko'ringanligini alohida ta'kidlab, g'oyatda ta'sirchan manzaralar chizgani uchun unga tasannolar aytish lozimligini uqtirgan edi.

Demak, "Tafakkur" hikoyasida Zulfiya Qurolboy qizi nasrning o'ziga xos fazilatlaridan biri, ya'ni bir inson timsolida

ikki xil ruhiy holatdagi qahramon obrazini yaratish mahoratiga ega ekanligi yaqqol ko'zga tashlanadi. Xuddi shuni hisobga olib, munaqqid Umarali Normatov asarni so'nggi yillardagi o'zbek hikoyachilikning yutuqlaridan biri sifatida baholaydi.

Zulfiya Qurolboy qizi ijodiga nazar tashlaydiganbo'lsak, uning asarlarida hayotning bir bo'lagini ko'rishimiz mumkin. Adibaning hikoyalarida atrofimizda yaqqol ko'rinib turgan, hozirgi davrda bizni o'ylantirayotgan dolzarb muammolar hamda voqyea-hodisalar muhim o'rni tutadi. Zulfiya Qurolboy qizining hikoyalaridagi oddiylik, xalqqa yaqinlik ijodkor uslubiga xos xususiyatlardan biri hisoblanadi. Uning "Ikki manzil" hikoyasi bu fikrning yaqqol dalili bo'la oladi. Asar voqealari ikki: bir-biriga umuman qarama-qarshi bo'lgan kishilar o'rtasida ro'y beradi⁴.

Oilaviy munosabatlarda onaning qiziga befarqligini, otaning qamalishini, akaning ichkilikka berilib, o'qishdan haydalganini, oltita ukasining bebosh qolganligini ko'rish mumkin. Oiladagi bu muammolar yolg'iz qizning bo'yniga yuklatilgan.

Zulfiya Qurolboy qizi ushbu hikoyasida ikki; bir-biridan yosh, mavqyei, dunyoqarashi, ijtimoiy kelib chiqishi jihatidan butunlay farq qiladigan kishilar orasidagi muhabbat tuyg'usini ko'rsatgan.

Adiba ijod namunalarida milliy adabiyot bilan birga jahon adabiyot ta'sirining mavjudligi mazkur hikoya qahramonlari ismsizligida ham ko'rish mumkin: jahon adiblarining ko'pchiligi qahramonlariga ism qo'ymay qandaydir ma'no yuklaydi. Z.Qurolboy qizi qahramonlari ismsizligi sababi – ular fikri, demakki, qiyofasi yo'q odamlar va shu bois ular ismsiz qolgan. Hikoyadagi obrazlar o'z ismini topishga intilayotgan kishilar. Ular hali ismini topganlari yo'q, lekin topish uchun intilayapti. O'zlarining kimliklarini muhokama qilayapti. Muhit degan salobatlari va zalvorli oqim yo'qotib yuborgan o'zlarining qalblari va fikrlarini izlab yurgan kishilar. Adibaning ismli qahramonlari ismsizlardan ko'proq – ularning bari o'zligi va o'zlarining mustahkam qarashlariga ega obrazlardir. Ularni bu qarashlardan qaytarib bo'lmaydi. Shuning uchun ism qo'yilgan. "Ikki manzil" hikoyasi qahramonlariga ism qo'ymay, ularni erkak va ayol deb atashning o'zi ham ular

² Zulfiya Qurolboy qizi. Quyosh men tomonda. – T.: "Yangi asr avlod" 2005, 215-bet.

³ Yo'ldoshev Q. Azobda toblangan odamlar tasviri. -T.: Yangi asr avlod. 2009, 40-bet.

⁴ Yo'ldoshev Q. Yoniq so'z. -T.: Yangi asr avlod, 2006, 391 bet.

orasidagi masofa juda uzoqligini ko'rsatadi.

Voqealar rivoji davomida erkak va qizning bir-biriga mutlaqo qarama-qarshiligi suhbatlarida, mulohaza va xarakterlarida namoyon bo'ladi. Erkakning muhabbat haqida yonib gapirganlari, zamон o'zgarib yoshlar bu tuyg'uga yengil-yelpi qarayotganligini tushuntirishi qiz uchun nasihatdek tuyulardi.

Demak, "Ikki manzil" hikoyasi Zulfiya Qurolboy qizi nasrining yana bir fazilatini, ya'ni unda ikkita bir-biriga zid harakterlar yaratish yo'li bilan hayotdagi dolzarb muammolarni ko'tarib chiqish xususiyati yaqqol namoyon bo'ladi.

Tahlilga tortilgan hikoyalarning barchasidan o'zining orginal g'oyalarni ifodalash uchun noan'anaviy syujet yaratish Zulfiya Qurolboy qizi nasriga xos asosiy xususiyatlaridan biri hisoblanadi, degan xulosa kelib chiqadi⁵.

Z.Qurolboy qizi hikoyalari tahlili va nazariy mulohazalar mazkur fasl yuzasidan quyidagi xulosalarga kelish mumkin:

- har bir millat folklorida xalqning milliy an'analari, urf-odatlari, xulq-atvori, marosimlari, hayotdagi yaxshi yomon hodisalarini baholashi, nafosatni tushunish tarzi, axloqiy ma'naviy fazilatlari ifodalangan bo'ladi;

- Z.Qurolboy qizining asar ("Kampirlar",

"Qadimi qo'shiq", "Ayol qiyofasidagi ajal", "Ko'lanka") larida folklor motivlari va rivoyatlar, folklorizmning rang-barang ko'rinishlari ishtirok etgan;

- yozuvchi romanlarida og'zaki va yozma adabiyot sintezlashib ketgan (har ikki roman sarguzashtlarga, qahramonlar qiyinchiliklari tasviriga boy bo'lib, ikkisi ham yaxshilik bilan xotima topgan);

- ijodkorning nutqini lo'nda va qisqa, deb bo'lmaydi, albatta, biroq ramziy bo'yoqdorlik, yashirin ma'no yozuvchining fikr va g'oyasini yorqin-tiniqroq ifodalashga erishgan;

- XX asrda ishlab chiqarish munosabatlari, kapitalizm rivojlangani, inson har tomonlama moddiy ehtiyojini qondira olgani holda insoniyat baxtli bo'lib qolmagan. Yuz bergan jahon urushlari natijasida adabiyotda tushkunlik, yo'lsizlik, umidsizlik oqimi – absurd shakllangan, bu Z.Qurolboy qizining aksar hikoyalariga xosdir ("Tafakkur", "Ayol", "Yozsiz yil");

- adiba ijod namunalarida milliy adabiyot bilan birga jahon adabiyot ta'siri ham seziladi, bu ayrim asarlaridagi qahramonlariga ism qo'ymasligida ko'rinadi: jahon adiblarining ko'pchiligi qahramonlariga ism qo'ymay qandaydir ma'no yuklaydi.

"XAMSAT UL-MUTAHAYYIRIYN" NING XORIJY NASHRLARI VA ULARNING MUXTASAR MATNIY TAHLILI

Ozod Sabirovich Alimov - mustaqil tadqiqotchi, Toshkent davlat o'zbek tili va adabiyoti universiteti

Annotatsiya: Maqolada Alisher Navoiy "Xamsat ul-mutahayyirin" asarining Turkiya va Afg'onistonda chop qilingan nashrlari haqida so'z boradi. Mazkur nashrlarning o'ziga xos jihatlari bilan bir qatorda ularda yo'qilgan kamchiliklar xususida asarning birlamchi manbalariga suyangan holda fikr yuritilgan.

Аннотация: В статье идет речь о произведение Алишера Навои «Хамсат ал-мутахайирин», изданные в Турции и Афганистане. Наряду с особенностями этих изданий рассматриваются и недостатки в них на основе первоисточников данного произведения.

Abstract: The article deals with the editions of "Khamsat al-Mutakhayyirin" by Alisher Navoi published in Turkey and Afghanistan. Along with the peculiarities of these publications, the flaws and shortcomings in them are discussed based on the primary sources of the work.

Kalit so'zlar: Ayshehan Deniz Abik, Abdulloh Ruyin, Shaybiyya, malomatiyta, ilmiy-tanqidiy matn, qo'lyozma.

Ключевые слова: Айшхан Дениз Абик, Абдулла Руйин, Шайбия, маломатия, научно-критический текст, рукопись.

Keywords: Ayshehan Deniz Abik, Abdulla Ruyin, Shaybiyya, malamatuya, scientific-critical text, manuscript.

Alisher Navoiy merosini tadqiq qilish, kamaygani yo'q. Biroq bu ishlarning barchasini ularni ommaga yetkazish ishlari necha ham ko'ngildagidek, deb bo'lmaydi. Buning sababini matnshunos olim yillardan buyon ortsas tormoqdaki, aslo

Manzar Abdulxayrov shunday izohlaydi: "Navoiy asarlarining hozirgacha amalga oshirilgan nashrlariga qanchalik ko'p mehnat va ilmiy salohiyat bilan yondashilgan bo'lmasin, kamchilik va nuqsonlardan xoli emas. Buning asosiy sabablaridan biri – shoir asarlari tabdilining puxta tayyorlanmaganligi va matnning izohli lug'ati to'liq emasligidadir"¹.

Bizningcha, ushbu fikrlar asosli bo'lib, shoir ijodi bitilgan qo'lyozma manbalarini ilmiy jihatdan jiddiy tadqiq qilishni talab qiladi. Navoiy asarlarining mukammal akademik nashrini amalga oshirish uchun, avvalo, ularning barchasi ilmiy-tanqidiy matnlarga asoslangan bo'lishi lozim. Zero, tanqidiy matn asosida tayyorlangan nashrlargina ishonchli va turli shubhalardan holi bo'ladi. Tanqidiy matnga asoslangan nashr qilinuvchi asarning arab yozuvidan hozirgi joriy alifboga transliteratsiya qilingan har bir jumlesi qo'lyozma manbalarining o'zaro muqoyasasi jarayonida to'liq tekshirilgan bo'ladi.

"Xamsat ul-mutahayyiriyn" ko'p marotaba nashr qilingan. Jumladan, u Turkiya hamda Afg'onistonda ham bir necha bor nashr yuzini ko'rgan. Quyida biz ana shu nashrlardan ikkitasi haqida so'z yuritmoqchimiz.

Asar Turkiyaning Adana shahridagi Chukurova universiteti professori, doktor Ayshexan Deniz Abik tomonidan o'rjanilgan va 2006-yilda nashr qilingan. Turk olimasi o'z nashrida asarni uchta qo'lyozma manba asosida qiyosan o'rganganini ta'kidlaydi. Ayshexan Deniz Abik xonim o'z nashrida asardagi forsiy tildagi yozishmalar, doston va risolalardan keltirilgan namunalarning matnlarini To'pqopi nusxasidan asl variantini (kopyasini) berish bilan kifoyalangan. Olma o'z nashrini to'rt qismda amalga oshirgan. Unda asar matni, uning hozirgi turk tilidagi ma'nosи, izohlar va asardagi so'zlar qo'lyozmaning qaysi varag'ida kelganini ko'rsatuvchi ro'yxat asosida amalga oshirilgan. Ushbu nashr katta mehnat natijasi ekanini e'tirof etish lozim, albatta. Mazkur nashr o'ziga xos ahamiyat kasb etsa-da, manbalar qiyosida kamchiliklarini ko'rishimiz mumkin. Jumladan:

1. Turk olimasi Ayshexan Deniz Abik tomonidan chop qilingan asar nashrida na't qismining oxirgi misrasi to'rtlikdan ajralib pastga, ya'ni matnga qo'shib yuborilganini

ko'rish mumkin. Bunga sabab hamd qismining oxirgi "Juz nuktai subha..kana la.. ilma lana.." misrasidan keyin kelgan tahlil jumlesi, ya'ni "Jalla sha'nuhu va 'azuma subha..nahu"ning hamd va na't orasiga ajratilmay qo'shilib yozilganligida, deb taxmin qildik. Shuningdek, mazkur tahlil ushbu nashrda "Celle şânehu ve 'azmü sübħanehi" tarzida xato berilgan². Bu jumladagi "şânehu" – "şa'nehu" va "azmü sübħanehi" – "azuma sübħaneħü" tarzida bo'lishi kerak edi.

2. Turk olimasi o'z nashrida arabi yjumlalarning transliteratsiyasida arab tili va uning grammatik qoidalarini uyg'un bo'lмаган holda ifodalagan. Buni na't qismi so'nggida kelgan salavotning o'qilishida ko'rishimiz mumkin: "Şallallāhu 'alehi ve ālī ālihi ve aşħābehu etbā'ehu ve sellem". Arab tilida "ga" jo'nalish kelishigini anglatuvchi ىلع "ala" harfi va ىل "ol" oila (bu yerda "ahli bayt" nazarda tutiladi) ma'nosini beruvchi lafzlarning yozilishi va ko'rinishida katta farq bor. Bu ikki so'zni bir xil tarzda nashrda keltirilishi esa ayni xatodir. Shuningdek, jumla davomidagi "aşħābehu etbā'ehu" so'zlarining e'robi raf' emas, balki jar o'qilishi lozim edi. Chunki ىلع "ala" harfi jar, "va" harfi otifa bo'lib ىلع "ala"ga qaytadi va yuqoridagi so'zлarni majrur "aşħābihi ve etbā'ihi" qiladi. Buyerda harfi otifa "vov" bo'lishi kerakligi uchun qo'shib yozildi. Turk nashrida bu harf yo'q. Arabiy jumla va kalimalar o'qilishi bilan bog'liq farqlar ushbu nashrda talaygina bo'lib, ularni hammasini keltirishni joiz bilmadik.

3. Ayshexan Deniz Abik tomonidan nashr qilingan asar matnidagi hamdu na'tdan keyin kelgan ruboyning oxirgi misrasi quyidagicha keltirilgan:

Ādem ki bolup halīfe yaydı evlād
Evlādida pīr ile ḥalef birmes yād³.
Bu bayt bilan bog'liq farq Afg'oniston nusxasida ham mavjud bo'lib, uni o'rni kelganda aytamiz.

Turk olimasining aytishicha, u matnga To'pqopi nusxasini asos qilib olgan. To'pqopi nusxasining avvali bizda mavjud bo'lмагани uchun bu haqda batafsil fikr bildirish mumkin bo'lmadi.

4. Yana turk olimasi nashridagi asar matni quyidagicha keltiriladi: "Fakīr köprek evkāt niyāz-mendlig yüzidin niyat ü cinsdin tuhfe vü teberrükalar hıdmetiğe yibersem..." .

¹ Абдулхайров М. Навоий асарлари матни табдилини амалга ошириш усуллари, тамомларни ва амалий масалаларни. Фил. фан. докт. (DSc) дисс. – Т.: 2020. 25-бет.

² Dr. Ayşehan Deniz Abik. Ali Şir Nevayı. Hamsetül-mütehayyirin // Metin-Çeviri-Açıklamalar-Dizin. – Ankara: 2006. S. 19.

³ Dr. Ayşehan Deniz Abik. Ali Şir Nevayı. Hamsetül-mütehayyirin // Metin-Çeviri-Açıklamalar-Dizin. – Ankara: 2006. S. 19.

قرئ كويزك اولات تيزمنلىق بوزين لىك با خەنسىن تەلە و تۈرك ئاز خەستىنىدە
پەرسىم

Ushbu o'rinda e'tiboringizni (naqd) kalimasiga qaratmoqchimiz. Lug'atlarda "pul", "mablag'" ma'nosini ifodalovchi ushbu so'z turk olimasi tomonidan biroz g'alat tarzda o'qilgan⁴. Olma asar ustida olib borgan tadqiqotida aytishicha, To'pqopi va Parij nusxalarida "niķdat" kalimasi o'rniqa Sulaymoniya nusxasida "naķd" kalimasi yozilganini e'tirof qilgan⁵. To'pqopi, Parij va Sulaymoniya nusxalarining qiyosiy tadqiqini olib borgan Ayshexan xonim asar matni tabdilida "niķat", izohlar qismida esa "niķdat" so'zlarini keltirgan. To'pqopi va Parij nusxalarida so'zi turk olimasi tomonidan "niķdat" (niqdat) deya yanglish o'qilgan. Vaholanki, ushbu so'zning oxiri toi marbuta (ئ) emas, balki hoyi havvaz (ئ) bilan yozilgan bo'lib, "naqda" deya o'qilishi lozim. Mazkur so'zning ma'nosini ham yuqorida aytilan pul, mablag' ma'nolarini ifodalashini "Navoiy asarlarini tilining izohli lug'ati"da ko'rish mumkin⁶. Demak, olma matnda o'zi tomonidan tadqiqotiga jalb qilingan uchala nusxada ham yo'q bo'lgan "niķat" so'zini qo'llash bilan matnda aytimoqchi bo'lgan ifodaga zid jiddiy o'zgartirish kiritgan⁷.

5. Asarning qiyosiy tadqiqini amalga oshirgan olma asarning "Xotima"sida keltirilgan ta'rixni ham yuqorida aytigandek To'pqopi qo'lyozmasining asl variantidan nusxa keltiradi. To'pqopi nusxasidagi ta'rix:

كوهه کان حقیقت نر بحر معرفت

کو بحق و اصل شد و در دل نبودش ماسواده

کائش سر آلهه بود بیشک زان سبب

کفت تاریخ وفاتش کائش سر آله

Turk olimasi ushbu ta'rixdagagi "Koshifi sirri İloh" jumlasini abjad hisobida 697 h.y.ni ifoda qilishini hisoblab ko'rmagan ko'rinadi. U o'z tadqiqot doirasidagi Parij va Sulaymoniya

⁴ Қаранг: Баранов Х.К. Арабско-русский словарь. – М., "Изд-во иностранных и национальных словарей", 1957. Стр. 495; Рубинчик Ю.А. Персидско-русский словарь. – М., "Русский язык", 1970. Том. 2. Стр. 656; Навоий асарлари тилининг изоҳи лугати. (Э.Фозилов таҳрири остида). 2-жилд. – Т.: "Фан", 1983. 445-бет; Ҳасанов Б. Навоий асарлари учун киқсача лугат. – Т., "Фан", 1993. 202-бет.

⁵ Dr. Ayşehan Deniz Abik. Ali Şir Nevayı. Hamsetül-mütehayyirin // Metin-Çeviri-Açıklamalar-Dizin. – Ankara: 2006. S. 159.

⁶ Навоий асарлари тилининг изоҳи лугати. (Э.Фозилов таҳрири остида). 2-жилд. – Т.: "Фан", 1983. 445-бет.

⁷ Dr. Ayşehan Deniz Abik. Ali Şir Nevayı. Hamsetül-mütehayyirin // Metin-Çeviri-Açıklamalar-Dizin. – Ankara: 2006. S. 28.

⁸ Ҳамсат ул-мутахайирийн. Танқидий матн (Тузувчи: О.Алимов). – Т., "Мумтоз сўз", 2015. 20-бет.

⁹ Амир Низомуддин Алишер Навоий. Ҳамсат ул-мутахайирийн. Абдуллоҳ Рӯйин нашри. – Балх: 1388 ҳ.й.

¹⁰ Ҳаша нашр, 24-бет.

¹¹ Қаранг: Алишер Навоий. Асарлар. Ўн беш томлик. 14-том. – Т.: "Ғ.Гулом номидаги бадий адабиёт нашриёти", 1967. 7-бет.

¹² Амир Низомуддин Алишер Навоий. Ҳамсат ул-мутахайирийн. Абдуллоҳ Рӯйин нашри. – Балх: 1388 ҳ.й. 36-бет.

Afg'oniston nashri -	فَقِيرُ الرِّبَّيْكَ وَشَيْهَةُ قَصِيدَةٍ لِرَبِّيْكَ كَبِيرَ
P nusxasi -	نَفِيرُ الْأَرْبَيْكَ شَيْهَةُ قَصِيدَةٍ لِرَبِّيْكَ كَبِيرَ
I nusxasi -	نَفِيرُ الْأَرْبَيْكَ شَيْهَةُ قَصِيدَةٍ لِرَبِّيْكَ كَبِيرَ
L nusxasi -	جَرْالِيْكَ شَرِضَهُ لَارِبَيْكَ كَبِيرَ
T1 nusxasi -	فَقِيرُ الْأَرْبَيْكَ شَيْهَةُ قَصِيدَةٍ لِرَبِّيْكَ كَبِيرَ

Yuqoridagi misollardagi P, I, T1 nusxalarida qasida nomi "Shaybiyya" ekani aniq ko'rindi. L nusxasida qasida nomini so'zni yozilish usulidan, ya'ni undagi "tish"lar sonidan ilg'ash mumkin bo'ladi. Afg'on nashrida berilgan variant aslida xato emas. قبیش "shayba(tun)" باش "shoba"ning masdari bo'lib, "qari, keksa, yoshi ulug" kabi ma'noni bildiradi¹³. Biroq qasida nomi grammatik nuqtai nazardan quyidagicha nomlanishi to'g'ri bo'ladi: "Qasidat ush-shayba" – arabiy izofa (moslashmagan aniqlovchi), "al-Qasidat ush-shaybiyya" – mavsuf sifat (moslashgan aniqlovchi), forsiyda ushbu jumda izofasi "Qasidayi shaybiyya" tarzida zikr qilinadi. Tabiiyki bu turkiyda "Shaybiyya qasidasi" tarzida aks etadi.

3. Nashrlarda "Xamsat ul-mutahayyiriyn" matni bilan bog'liq ma'noga futur yetkazmaydigan, undan ko'zlangan maqsadni ifodalashga xalal qilmaydigan tafovutlar ham uchraydi. Masalan, "Xamsat ul-mutahayyiriyn"da yuqorida nomi kelgan qasida haqida so'z kelgan "Avvalgi maqolat"ning 2-hikoyatida mazkur qasidaning quyidagi matla'i keltirilgan:

Safed shud chu daraxti shukufador saram

V-az in daraxt hamin mevai g'am ast baram¹⁴.

Uchala nashr¹⁵, "Jomiy va Navoiy"¹⁶da ushbu matla' quyidagicha keltiradi:

Safed shud chu daraxti shukufador saram

V-az in shukufa hamin mevai g'amast baram.

Afg'oniston nashrida ham ushbu matla' xuddi o'zbek nashrlaridagidek keltirilgan¹⁷:

**سفید شد چو درخت شگوفه دار سرم
وزین شگوفه همین میوه غم است برم**

Bu baytning ikkinchi misrasidagi "daraxt" va "shukufa" (gul) so'zlariga e'tibor qilinsa, ma'noga va aytimoqchi bo'lgan fikrga hech qanday ta'sir qilmaydi. Baytdagi ikkinchi misraning ma'nosi: "Bu daraxtdan (yoki guldan) yig'adigan hosilim g'am mevalaridir" deb tarjima qilinadi. Ammo tadqiqotimizga jalb qilingan qo'lyozmalarning birortasida ushbu misrada "shukufa" so'zi kelmagan.

4. Asardagi "Avvalgi maqolat"ning so'nggi hikoyatida Afg'oniston nashrida g'alizlik uchraydi. Bu holatni "Mukammal asarlar to'plami" nashrida ham ko'rishimiz mumkin. Matndagi "Va imom "Malomiyya"din erdi" jumlesi mazkur nashrlarda quyidagicha kelgan:

Afg'oniston nashri ¹⁸	MAT ¹⁹
وَ اسْمَهُ مَلَكُ مُتَّبِعَةٍ تَعْلَمُ اَبْرَقَيْ	Via imom Mullo Muranabbihida erdi.

"Asarlar"da ushbu o'rin davr taqozosi bilan tushib qolgan²⁰, "To'la asarlar to'plami"da so'zning to'g'ri varianti berilgan²¹.

Biz avvalgi maqolalarimizda yuqorida nashrlarda asar matni L (Sankt-Peterburg)²² va T2 (Shl)²³ nusxalari asosida tayyorlangan bo'lsa kerak, degan taxminni ilgari surgandik. L nusxadagi tariqat nomi zikr qilinagan o'rin

اَمَمْ مَلَكَ مُتَّبِعَةٍ تَعْلَمُ اَبْرَقَيْ

13 Навоий асрлари тилининг изоҳи лугати. (Э.Фозилов таҳрири остида). 3-жилд. – Т.: "Фан", 1984. 491-бет.

14 Ҳамсат ул-мутахаййирин. Танқидий матн (Тузувчи: О.Алимов). – Т., "Мумтоз сўз", 2015. 26-бет.

15 Қаранг Алишер Навоий. Асрлар. 14-том. (Нашрга тайёрловчи: П.Шамсиев). – Т., "Ғулом номидаги бадиий адабиёт нашиёти", 1967. 14-бет; Алишер Навоий. МАТ. 15-том.

(Нашрга тайёрловчи: С.Ганиева) – Т., "Фан" нашиёти, 1999. 15-бет; Алишер Навоий. ТАТ. 5-том. (Нашрга тайёрловчилар: С.Ганиева, С.Рафиддинов) – Т., "Ғулом номидаги нашиёти-матбаа ижодий уйи", 2011. 741-бет.

16 Абдураҳмон Жомий ва Алишер Навоий. – Т., "Фан", 1966. 25-бет.

17 Амир Низомуддин Алишер Навоий. Ҳамсат ул-мутахаййирин. Абдуллоҳ Рӯйин нашири. – Балх: 1388 ҳ.й. 37-бет.

18 Амир Низомуддин Алишер Навоий. Ҳамсат ул-мутахаййирин. Абдуллоҳ Рӯйин нашири. – Балх: 1388 ҳ.й. 55-бет.

19 Алишер Навоий. МАТ. 15-том. (Нашрга тайёрловчи: С.Ганиева) – Т., "Фан" нашиёти, 1999. 28-бет.

20 Қаранг Алишер Навоий. Асрлар. 14-том. (Нашрга тайёрловчи: П.Шамсиев). – Т., "Ғулом номидаги бадиий адабиёт нашиёти", 1967. 25-бет.

21 Қаранг Алишер Навоий. ТАТ. 5-том. (Нашрга тайёрловчилар: С.Ганиева, С.Рафиддинов) – Т., "Ғулом номидаги нашиёти-матбаа ижодий уйи", 2011. 750-бет.

22 Ҳулса. "Кўплиё". Кўйёзма. Санкт-Петербург, Салтиков-Шчедрин номидаги Давлат Халқ кутубхонаси. Дорн 558-инв. рақам.

23 Т2 нусха. "Ҳамсат ул-мутахаййирин". Кўйёзма. ЎзФА Абу Раҳіон Беруний номли Шарқшунослик институти. 2242-инв. рақам.

ko'rinishida bo'lsa²⁴, T2 nusxasidagi quyidagicha:

دَاهَمْ مَلَكَ مُتَّبِعَةٍ تَعْلَمُ اَبْرَقَيْ

To'g'ri, T2 nusxadan ushbu so'zni o'qish biroz qiyinchilik tug'diradi²⁵.

Ma'lumki, malomiyya – (arab. - ta'na ahli, ta'naga qoluvchilar) so'fiylik tariqatlardan birining tarafдорларидир. Ular fikricha, so'fiy ezgu amallarini boshqalarga oshkor etmasligi, ular maqtovga emas, balki zarur bo'lsa, ta'na-malomatga ham sabab bo'ladigan xatti-harakat qilishi, o'ziga nisbatan g'azab-nafrat uyg'otadigan tarzda hayot kechirish ayb sanalmaydi. Bu yo'ldan borgan so'fiylar odamlar orasida o'zini yomon tutishi bilan malomat orttirib yurgan. "Tasavvuf atamalari so'zligi" kitobida aynan Abdurahmon Jomiying malomatiylar haqidagi ta'rifi keltirilgan: "Malomiyya – o'z holi va sirlarini (ichki dunyosini) oshkor etmaydiganlardir. Aksincha, zavq va g'ayratlarining kamoli uchun sirlarini muhofaza etadilar. Ular imomlarning (rahbarlarning) ustozlaridir"²⁶.

Asarni nashrga tayyorlovchilar matn davomida kelgan yuqorida ta'riflarga ishora qiluvchi iboraga e'tibor qilmagan ko'rindi. Abul-Husayn Darroj (q.s.) Imom Yusuf bin al-Husayn Roziy (q.s.)ning ziyyaratiga Ray shahriga kelganlarida ko'chada u zot haqida odamlardan so'ragani va odamlarga u kishiga "Ul kofirni ne etasen, ul zindiqni ne etasen?" deb

javob berganlari haqida aytilgan. Odamlarning mazkur javobidan ham yuqorida nashrlarda "Mullo mutanabbih" deya xato zikr qilingan so'z "malomiyya" ekanligini anglash mumkin edi.

Asarni tabdil qilish yoki nashr jarayonida yo'l qo'yilgan juz'iy yuqorida kabi nuqsonlar hamasarmatni tadqiqida muhim o'rinen gallaydi. Ming afsuski, hozirgacha chop qilingan shoir asarlari nashrlarida matn tabdili bilan bog'liq muammolar yetarlicha ko'p uchraydi.

Navoiyning ba'zi asarlarining tanqidiy matnlari bugungi kunda amalga oshirilgan. Biroq, ular ilmiy ish, dissertatsiya holatida qolib ketmoqda. "To'la asarlar to'plami"ning nashr qilingan yili 2011-yil, "Mukammal asarlar to'plami" 1999-yilda nashr qilingan. Tayyorlangan nashrlar tor doira atrofida bajarilganligining ob'ektiv va sub'ektiv sabablari bo'lishi mumkin. Navoiy asarlari matni tabdilini amalga oshirish usullari haqida chuqur tadqiqot ishini olib borgan olim M.Abdulxayrov aytganidek, "...davr taqozosi bilan dastlabki ishlar ilmiy-tanqidiy matnlar tayyorlashdan emas, balki tabdil ishlaridan boshlandi". Bu o'z ornida matnshunoslik prinsiplariga mutlaqo zid. Demak, bu muammoni yechishda Navoiy asarlarining ilmiy-tanqidiy matnlarini tuzish va shu asosda ularning joriy alifbodagi ilmiy-akademik nashrlarini amalga oshirish matnshunoslar oldidagi bugungi kunning dolzarb muammolaridan biri bo'lib qolmoqda.

ADABIY AN'ANA: USLUB VA BADIY MAHORAT

Vazira Sultonova - mustaqil tadqiqotchi, Jizzax davlat pedagogika instituti

Annotatsiya: Mazkur maqola o'zbek nasri rivojida muhim o'rin tutgan ikki buyuk adib – Abdulla Qodiriy va Abdulla Qahhor ijodining o'z davrida o'rganilishi masalalariga bag'ishlangan. Har ikki adibning o'zbek adabiyotidagi o'rni va mavqe'i, asarlarini zamirdagi milliy, umumbashariy xususiyatlardan e'tiborga olingan. Mafkura tazyiqi ostida Abdulla Qodiriy ijodiga berilgan noto'g'ri baho va tanqidiy qarashlar tahlil qilingan. O'zbek nasrchiлиgi rivojida Abdulla Qodiriyning o'rni va adabiy ta'sir natijasida keyingi davr adiblariga ko'satgan ta'siri masalasi muhokama qilingan. Adabiy an'ana, uslubning yigirmanchi asr adabiyotida keng davom ettirilishiga e'tibor qaratilgan. Adabiy an'ana Abdulla Qahhor hikoyalari orqali ko'rib chiqilgan.

Аннотация: Данная статья посвящена изучению творчества двух великих писателей, сыгравших важную роль в развитии узбекской прозы – Абдуллы Кадири и Абдуллы Каахора. Учитываются роль и место обоих писателей в узбекской литературе, национальные и общечеловеческие особенности их произведений. Под давлением идеологии работа Абдуллы Кадири была неверно истолкована и подвергнута критике. Обсуждена роль Абдуллы Кадири в развитии узбекской прозы и его влияние на писателей более позднего периода в результате литературного влияния. Литературная традиция ориентируется на продолжение стиля в литературе XX века. Литературная традиция основана на рассказах Абдуллы Каахора.

Abstract: This article is devoted to the study of the works of two great writers who played an important role in the development of Uzbek prose - Abdulla Qodiri and Abdulla Qahhor. The role and place of both writers in Uzbek literature, the national and universal features of their works are taken into account. Under the pressure of ideology, Abdulla Qadiri's work has been misinterpreted and criticized. The role of Abdulla Qadiri in the development of Uzbek prose and his influence on writers of the later period as a result of literary influence were discussed. The literary tradition focuses on the continuation of the style in twentieth-century literature. The literary tradition is based on the stories of Abdulla Qahhor.

Kalit so'zlar: O'zbek adabiyoti tanqidchiligi, milliy ma'naviyat, hukmron mafkura, adabiy munozara, milliy til rivoji, adabiy-estetik qarashlar, an'ana, uslubi, badiy mahorat.

Ключевые слова: Критика узбекской литературы, национальная духовность, господствующая идеология, литературные дебаты, развитие национального языка, литературно-эстетические взгляды, традиции, стиль, художественное мастерство.

Keywords: Criticism of Uzbek literature, national spirituality, dominant ideology, literary debate, development of national language, literary and aesthetic views, traditions, style, artistic skills.

XX asr o'zbek adabiyotining yaratilgani uchun aksariyat hollarda shakllanishi va taraqqiyotida Abdulla hukmron kommunistik mafkuraning Qodiriyning o'rni va roli katta. O'zbek salbiy ta'siri sezilib turadi. Taniqli nasrini jahon adabiyoti mezonnari adabiyotshunoslar e'tirof etganlaridek, darajasiga ko'targan, keyingi davr o'zbek zukko xalqimizning didi va saviyasiga adiblari uchun yangi bir ijodiy maktab mo'ljallab yozilgan va barcha voqealar vazifasini o'tagan Abdulla Qodiriy ijodi milliy xususiyatlarni o'zida singdirgani bilan dunyo xalqlari adabiyotida o'ziga xos o'rinni tutadi. O'zbekona milliy ruh bilan sug'orilgan, yuksak badiiy mahorat bilan yaratilgan "O'tkan kunlar", "Mehrobdan chayon" romanlari, achchiq hayot haqiqatlarini teran nigoh bilan ochib bergen "Obid ketmon" qissasi va qator hikoyalari bilan o'zbek realistik prozasini yangi bir bosqichga ko'tardi. Shu bilan birga, o'zbek realistik satirasining shakllanishi va uning rivojida ham katta o'rinni tutdi. Adib ijodiga xos har bir xususiyat, badiiy mahorat qirralari qirrasini chuqur o'rganishga loyiq.

Qator jadid adabiyoti vakillari singari Abdulla Qodiriy hayoti va ijodi o'tgan asrning 20-30-yillardan boshlab adabiyotshunoslar tomonidan keng o'rganilgan. Ammo urinadi: "O'zbeklarning birinchi romanı – ularning ayrimlari sobiq sho'ro davrida Qodiriyning romanı g'oyaviy jihatdan bizga

yotdir... unda eskicha odat, Qur'on, o'tmish, "olijanob qadim zamonlar" targ'ib qilinadi. "O'tkan kunlar"ning salbiy tomonlarini hatto uning juda katta badiiy qimmati bilan ham oqlab bo'lmaydi. Muallifning g'oyaviy xatolari zararsizlantirilgandan keyingina romanni o'ris kitobxoniga tavsiya etish mumkin"- deydi u nafratini yashirmaydi. G'arazli niyatda yozilgan bu munofiqona taqriz nafaqat Abdulla Qodiriy ijodiga, balki millatimiz, din-u e'tiqodimiz va madaniy merosimizga nisbatan ham g'addor tuzum siyosati va qabohatining manfur bir ko'rinishi edi¹. Afsuski, bunday salbiy baholash ko'p yillar davom etgan va adibning mumtoz asarlaridan siyosiy xatolar topishga zo'r berilgan.

Masalan, ulug' adiblarimiz hayoti va ijodini ancha keng o'rganib, jiddiy tadqiqot olib borgan akademik Izzat Sultonov va taniqli adabiyotshunos olim Ahmad Aliyev tadqiqotlaridagi ba'zi xulosalari ham qayta baholanishi lozim deb o'ylaymiz. Chunki Abdulla Qodiriy va boshqa yirik adiblarimiz ijodini o'rganish masalasida 1970-yillarda ham 1920-1930-yillardagi mafkura qoliplaridan qutulmaganimiz achinarli holat bo'lgan. Fikrimizning dalili sifatida akademik I.Sultonning quyidagi so'zlarini keltiramiz: "Yozuvchi Otobek va Yusufbek hojilar bilan birga xalq orasida o'sib kelayotgan revolyutsion g'oyalarni tashuvchi, ekspluatatsiyaga qarshi progressiv kuchlarni payqolmaydi. Abdulla Qodiriyning g'oyaviy yetuksizligi, ayniqsa, millatchi yozuvchi Cho'lponga munosabatida ko'rindi: Cho'lponning "Tong sirlari" (1926) she'riy to'plamiga yozgan so'zboshisida to'plamga kirgan asarlarning reaksiyon mohiyatini ochib berolmaydi, avtor pessimizmini fosh etolmaydi"². Bu ham adibga qo'yilgan siyosiy ayblov-tamg'alarning "silliq" bir shakli edi. Ko'ramizki, 20-30-yillardagi mafkura tazyiqlaridan akademik olim xalos bo'la olmagan

Xuddi shundayin, boshqa adabiyotshunoslarimizning asarlarida ham biryoqlama ta'rif va baholarni uchratamiz. Masalan, Abdulla Qodiriy ijodi, xususan, romanlarini ancha keng

¹ Qosimov U. Adabiy-estetik tafakkur tadriji. A.Qodiriy, A.Qahhor, Tog'ay Murod ijodi misolida. Dok diss.... avtoreferati. -T., 2020. - B. 76.

² Qosimov U. Adabiy-estetik tafakkur tadriji. A.Qodiriy, A.Qahhor, Tog'ay Murod ijodi misolida. Dok diss.... avtoreferati. -T., 2020. - B. 76.

etamiz", – deb yozganida, barcha safdosh maslakdoshlarining o'sha kezlardagi g'oyaviy niyati va kayfiyatini ifodalay olgan edi desak, mubolag'a bo'lmaydi. Bu ulug' siymo o'zining ezgu maqsad-muddaolari yo'lidagi shijoati, favqulodda noyob iste'dodi va jasorati bilan xalqimiz madaniyati, adabiyoti tarixida yorqin iz qoldirgan, ko'p asrlik milliy adabiyotimiz rivojida tub burilish yasagan, yangi ijodiy bosqichni boshlab bergan beqiyos romanlar yaratdi. Uning qalamiga mansub hikoyalari, hajviy asarlar, publisistik, adabiy-tanqidiy maqolalar, badiiy tarjimalar XX asr o'zbek adabiyoti xazinasidan munosib o'rinn egalladi. Adibning ijodiy merosi, shonli va fojiali umr yo'li avlodlar uchun ham ibrat, ham achchiq saboq bo'lib xizmat qiladi.

XX asr adabiyotimizning Abdulla Qodiriy va Abdulla Qahhor kabi buyuk namoyandalarining xalqimiz ong-u tafakkuri va ma'naviyatimiz rivojidagi ulkan xizmatlaridan yana biri shundaki, ular milliy tilimiz ravnaqi yo'lida ham o'z asarları va adabiy-estetik qarashlari bilan katta jonbozlik ko'rsatishgan. Ayniqsa, Abdulla Qodiriy va Abdulla Qahhor kabi ulkan so'z san'atkolarining boy ijodi, badiiy mahorat saboqlari hamda ularning badiiy til haqidagi qarashlari alohida e'tiborga loyiq. Adiblarimizning yuksak so'z san'atkoriqligi ularning adabiy-estetik qarashlarida ham ustuvor mavqega ega ekanligi alohida e'tiborga munosibdir.

Abdulla Qodiriy va Abdulla Qahhorning adabiyot va tanqidchilik yoxud yoshlar ijodi va ma'naviyatiga bag'ishlangan barcha maqola va taqrizlarida hamisha tilimiz boyligi va uning jiddiy muammolari haqida muhim fikr bildiriladi.

Darhaqiqat, Abdulla Qodiriy so'z qo'llashda ham "uzoq andisha" bilan o'ylashni va mas'uliyat bilan fikr yuritishni ijodning qat'iy talabi deb bilar edi. Adib bir o'rinda "matbuotimizning qon tomiri bo'lg'an muharrir va shoirlar" deb murojaat qiladi. "Asli yozg'uchiliq aytmoqchi bo'lg'an fikrni hammaga barobar anglata bilishda, oraga anglashmovchiliq solmasliqdadir", - degan so'zleri bugun ham shoir va yozuvchilarga ijodiy bir programma, ya'ni muhim bir qoida bo'la oladi desak, xato qilmagan bo'lamiz. Shuning uchun ham Abdulla Qodiriy bu fikrini "Yozishg'uchilarimizg'a" maqolasida davom ettirib, quyidagi yuksak talab-mezonni qayd etadi: "Qalam va matbuot ketmon bozori emas. Yo'sunsiz ravishda har bir so'zdan

jumlalar to'qimoq fazilat sanalmaydir. So'z qolip, fikr... g'isht yangi hayot ayvoniga asos bo'lib yotsin", deb ta'kidlaydi. Shu o'rinda yana bir ibratli holatni qayd etish mumkin: Abdulla Qodiriyning bunday hikmatomuz qarashlari bilan Abdulla Qahhorning yoxud Erkin Vohidov va Abdulla Oripovlarning badiiy til muammolari haqidagi fikrlari ham o'zaro yakdil va hamohang ekanligi ham muhim ilmiy-tarixiy haqiqatning mushtarak va yakdil bir ifodasi sifatida qaralishi to'g'ri bo'ladi.

Shuni faxr bilan aytishimiz kerakki, Navoiy, Bobur, Qodiriy va Qahhor kabi ulug' adib va mutafakkirlar hamisha milliy tilimiz sofligi va ravnaqi uchun faol kurashgan. Bu bilan ham o'zlarining vatanparvarlik burchini ado etganliklari barchamizga ibrat va hayotiy dastur bo'lishi lozim. Ulug' ustozlarning tilimiz jonkuyari sifatidagi serqirra faoliyati, o'zbek tilining davlat tili sifatidagi nufuzi va mavqeyini tubdan oshirish va milliy tilimizning ravnaqi yo'lida jonbozlik qilishi har bir ziyoli ijodkorning yuksak vatanparvarlik burchiga aylangan paytda ijodiy bir namuna bo'lib xizmat qiladi.

Jumladan, Qodiriy va Qahhorlarning so'zga e'tibori va badiiy til mahorati adiblarimiz uchun ma'no va sehrga to'la ijodiy bir mifik, tunganmas xazinadir. Bu adabiy an'ana bugungi adabiyotimiz va adabiy tanqidchiligidan ham izchil davom ettirilayotganligi o'zining jiddiy samarasini bermoqda. Bu qutlug' an'ana haqida so'z borganda, Navoiy, Qodiriy va Qahhorlarning izdoshi bo'la olgan ko'plab ona tilimizning zabardast jonkuyarlari siyosi, ularning boy ijodi va ibratli faoliyati ko'z oldimizga keladi. Shu munosabat bilan taniqli ijodkorlarimizdan biri Shukur Qurbonning e'tirofini keltirish o'rini bo'lsa kerak: "Biz ko'rgan ustozlar,

70-80-yillar avlodni vakillari o'z vaqtida el-yurtmanfaati, millat taraqqiyoti uchun nafaqat yozgan asarları bilan, balki o'z faoliyatları bilan ham kurashlarga kirishgan"³. Darhaqiqat, O'zbek tilimiz Davlat tili bo'lishi va uning ravnaqi uchun bo'lgan ma'naviy-mafkuraviy kurashda o'z ijodi va millatparvarlik g'oyalari bilan jonbozlik qilgan shoir-yozuvchilar va adabiyotshunoslarimizni minnatdorlik bilan eslash mumkin. Ona tilimizning nufuzi va mavqeyini ko'tarishda bugun ham o'z asarları va adabiy-tanqidiy fikr-qarashlari bilan faoliyot ko'rsatayotgan ijodkorlarimiz safi kengayayotganligini alohida ta'kidlash lozim.

Atoqli adiblarimiz O.Yoqubov, P.Qodirov, E.Vohidovlar hamda E.Shukur kabi yosh ijodkorlarning turkum asarları va

I.Qo'chqortoyev, M.Sultonova, Y.Solijonov, Q.Yo'ldoshev, S.Meliyev, S.Karimov, N.Jumayev, U.Qosimov, I.Yoqubov kabi o'nlab taniqli olimlarimizning yirik asarları nomi ham, mazmuni ham so'z bilan bog'liq ekanligi bejiz emas. So'z san'atkori fikr-tuyg'ularini ifodalash maqsadida qo'llanadi. Chunonchi, "so'zni siylab elga mos qilgan" buyuk Navoiy, "har kalomga umr tilagan" Qodiriy, tilimiz boyligidan mudom faxrlanib, unga loqaydlardan kyunib o'tgan Qahhor, E.Vohidov va O.Yoqubov kabi ulug' ustozlarning an'ana va saboqlarini o'ziga xos nuktadonlik va kinoya-chandish bilan davom ettirgan To'ra Mirzo ijodi ham badiiy til va uning ma'no va boyliklaridan foydalanishda o'ziga yarasha bir ibrat bo'la oladi.

Adabiyotimiz va ona tilimizning "sergak va jasur posboni" bo'lgan Abdulla Qodiriy va Abdulla Qahhor ham jonajon yurtimiz va xalqimizning farovon hayoti va yorqin kelajagini, betakror milliy madaniyatimiz va adabiyotimiz taraqqiyotini boy va go'zal ona tilimiz va uning qudratidan ayro tasavvur qilmas edi. Yetuk olimlar ta'kidlaganidek,

bunday mumtoz adiblarning so'z qo'llash va so'z ustida zargarona ishlash san'ati o'ziga xos ijodiy bir mahorat maktabi bo'lib sanaladi. Bunday bebaaho xazinamizni keng o'rganish, ayniqsa, o'zbek tilimizning nufuzi va xalqaro mavqeyini ko'tarish ma'naviyatimiz rivojinining asosi omili bo'lgan bugungi kunda yanada dolzarb ahamiyat kasb etadi.

Yangi O'zbekistonimizning bunyodkorlari bo'lgan yoshlarimizning ong-u tafakkurini rivojlantirish va ularda yuksak milliy va umuminsoniy fazilatlarni kamol toptirishda adabiyot va san'atning muhim ijtimoiy-estetik omil ekanligi endilikda yanada yaqqolroq namoyon bo'lmoqda. Ana shu ijtimoiy-estetik haqiqat va ma'naviy ehtiyojlardan kelib chiqilsa, Abdulla Qodiriy va Abdulla Qahhor kabi ulug' adiblarning til haqidagi qarashlarini bevosita badiiy ijodi va so'z tanlash va qo'llash san'ati bilan bog'liq tarzda o'rganish milliy tafakkur va dunyo- qarashimizni benihoya boyitishi va ma'naviyatimizni yuksaltirishi shubhasizdir.

"AYIRUV-CHEGARALOV YUKLAMALARI" MAVZUSINI O'QITISH BO'YICHA NAMUNAVIY DARS ISHLANMASI

*Manzura Xaydarova - magistrant, Jizzax davlat pedagogika instituti
Ilmiy rahbar: dots.Feruza Uralovna Jumaeva*

Annotatsiya: Ushbu maqoladan umumta'llim maktablarining yettingi sinf ona tili darsida "Ayiruv-chegaralov yuklamalari" mavzusini yangi pedagogik texnologiyalar asosida o'qitishda foydalanish mumkin.

Аннотация: Данная статья может быть использована для преподавания темы «Распределение – граничные частица» на уроках родного языка в седьмом классе общеобразовательной школы на основе новых педагогических технологий.

Abstract: This article can be used in the teaching of the topic "Separation-boundary particle" in the seventh grade mother tongue lessons of secondary schools on the basis of new pedagogical technologies

Kalit so'zları: dars, yuklama, so'z, "Davom ettir", "Boy va omadli bo'lishni istaysizmi?".

Ключевые слова: урок, скачь, слово, «Продолжить», «Хочешь быть богатым и успешным?».

Keywords: lesson, download, word, "Continue", "Do you want to be rich and successful?

Dars jarayoni tashkiliy qism bilan boshlanadi. Ular salomlashish, davomatni aniqlash, sinf tozaligiga e'tibor berishdan iborat.

Darsning maqsadi:

a) ta'limiyl maqsad: O'quvchilarga ayiruv - chegaralov yuklamalari haqida tushuncha berish;

b) tarbiyaviy maqsad: O'quvchilarda o'zaro hamjihatlik, bir yoqadan bosh chiqarib ishslash hissini shakllantirish va sinfda, maktabda, oilada, mahallada va jamiyatda o'tkaziladigan tadbirlarda faol ishtirop etish, o'zining burchini

bilish, unga rioya qilish kompetensiyasi; s) rivojlantiruvchimaqsad: o'quvchilarning og'zaki va yozma nutqini yuklamalar bilan boyitish. Ularni mustaqil va ijodiy fikrlashga orgatish;

Dars usuli: suhbat, savol-javob, musobaqa, "Davom ettir", "Boy va omadli bo'lishni istaysizmi?" metodi.

Darsning jihozi: ko'rgazmali qurollar, darslik, tarqatma materiallar.

Darsning shiori: Ilm o'qub qilmagan amal maqbul, Dona sochib ko'tarmadi mahsul. (Alisher Navoiy)

³ Шукур Курабон. Шoirning янги қадами. Тўра Мирзо.333 учамак.Т.:Мумтоз сўз.2017.3-6.

Darsning borishi: O'qituvchi darsni shior uchun tanlangan misralarni tahlil qilish bilan boshlaydi: "Hazrat Alisher Navoiy ilm olish va unga amal qilishni go'yoki don sochib hosil olishga o'xshatadi. Ya'ni, inson olgan ilmlariga o'zi amal qilib, atrofdagilarga o'rnak bo'lmas ekan, demakki u don sochib hosil olmagan kishidir".

Uy vazifasi so'raladi. 235-mashq shartiga ko'ra -mi, -chi, ham, nahotki yuklamalarini qatnashtirib gaplar tuzish va yuklamalarning gapga yuklayotgan ma'nosini izohlab berishlari so'raladi. O'quvchilar daftarlarini ochib tuzib kelgan gaplarini o'qib, izohlab berishadi.

1-o'quvchi: Bugun kelganlarning barchasi faol ishtirot etdimi? (so'roq ma'nosi).

2-o'quvchi: Shokir qo'llini sovunlab yuvdi. Sen-chi? (so'roq, qiyos ma'nosi).

3-o'quvchi: Uchquduq ham menga ona shahrimday (kuchaytiruv, ta'kid ma'nosi).

4-o'quvchi: Qo'ying-e, nahotki siz shunday insonsiz! (kuchaytiruv, ta'kid ma'nosi).

O'tilgan mavzuni mustahkamlash uchun "Davom ettir" o'yinidan foydalaniladi. Sinf o'quvchilari uch guruhga ajratiladi. Har bir guruhga o'qituvchi ertak boshlanmasi yozilgan varaqlarni tarqatadi.

Ertak matni. Bir bor ekan, bir yo'q ekan. Shunday bir go'zal mamlakatda odillikda yagona podshoh bor ekan. Podshohning bir-biridan jasur uch o'g'li bor ekan. Bir kuni podshoh o'g'illarini yoniga chaqirib, shunday debdi:

O'quvchi ertakni o'qib, uni davom ettirish uchun tagidan bittadan gap yozadi va keyingi o'quvchiga uzatadi. Har bir o'quvchi gap tuzganda so'roq-taajjub yuklamalaridan foydalanishi va matn mazmunini to'ldirib, davom ettirib borishi shartligi aytildi. Matndagi gaplar soni 7-8 taga yetganda o'yin to'xtatiladi va varaqlar guruhi o'rtasida almashtiriladi. Har bir guruhdan bittadan o'quvchi chiqib, matnlarni o'qib matn tarkibidagi yuklamalarni aniqlaydilar. Matn mazmuni va yuklamalarni qo'llash mahoratiga qarab ball qo'yiladi va o'yin oxirida guruhlarning ballari e'lon qilinadi. Bu topshiriq o'quvchilarning ijodiy fikrlash qobiliyatini, so'zlardan unumli va o'rinli foydalanish malakasini shakllantirishga yordam beradi. Yangi mavzu bayoni uchun yozuv taxtasiga "Ayiruv-chegegaralov yuklamalari" mavzusi yoziladi. Shu bilan birga ayiruv-chegegaralov yuklamalari haqidagi ma'lumotlarni og'zaki ravishda bayon qiladi.

O'zi o'shilayotgan so'zning ma'nosini ayirib, cheragalab keluvchi faqat, - gina, (-kina, - qina), atigi, xolos, yolg'iz yuklamalari bo'lishni istaysizmi?" metodidan foydalaniladi.

ayiruv-chegegaralov yuklamalari hisoblanadi. M., 1. U birgina qalami oppoq qog'oz bilan tillashdi (S.Ahmad). 2. Siz bu gapingiz bilan faqat o'zingizni o'ylayotganga o'xshaysiz. 3. Bu jangda qatnashganlarning atigi yigirma foizigina tirik qoldi. 4. Topganlarim shu xolos, qolganlarini topa olmadim. 5. Bolajonim, yolg'iz sen meni dunyo tashvishlaridan biroz bo'sa-da chalg'itasan.

Ayiruv-chegegaralov yuklamalari sof va vazifadosh yuklamalarga bo'linadi. Eslatma: - gina, (-kina, - qina) o'shimchalari ot, sifat ravishga o'shilib, ma'noni kuchaytirish, erkalash, ta'kidlash uchun ishlataladi. Masalan: 1. Onaginam, mening mehribon onam! 2. U oppoqina, yoqimtoygina qizaloq edi. 3. Ko'pgina insonlar bu narsa haqida ma'lumotga ega emaslar Yuklamalar qatnashgan gaplar yozuv taxtasiga yozib tushuntirilgach, darslikdagi topshiriqlarni bajarishga kirishiladi.

1-topshiriq: Berilgan gapdag'i ajratib ko'rsatilgan so'z va o'shimchalarining vazifasi aytildi. M., Faqat daraxtlar, ariqlar, ko'priklargina tanish. (Asqad Muxtor)

O'quvchilardan biri bajaradi. Uning javobiga o'qituvchi ham o'shimcha ma'lumot aytib to'ldirib boradi. Gapdag'i faqat so'zi, - gina o'shimchasining ma'nosi, vazifasi haqida to'liq tushuncha berib o'tadi. Topshiriqqa javob bergan o'quvchiga ball qo'yiladi. O'qituvchi o'quvchilarning javobiga yana anqlik kiritib to'ldirib boradi. Faqat so'zi sof yuklama bo'lib, gapdag'i biror so'zning ma'nosiga ayirish, chegegaralash ma'nosini o'shadi. M., Faqat seni taniyman. Bu gapda faqat yuklamasi seni so'zi orqali ayiruv-chegegaralov ma'nosini hosil qilishi bilan birga "boshqa hech kimni tanimayman" degan ma'noni hosil qilayotganligi aytib o'tiladi. - gina (-kina, - qina) o'shimchalari vazifadosh yuklamalar bo'lib, so'zga o'shilib gap tarkibida turli ma'nolarni yuzaga chiqaradi. Bu o'shimchalar ot, sifat, ravish turkumiga mansub so'zlarga o'shilganda kichraytirish, erkalash, ta'kidlash ma'nolarini bildiradi, shuningdek, ozaytirma darajadagi belgini ifodalaydi. M., singilginam, muloyimgina, ozgina. Yuklama vazifasida kelganda, ayiruv, chegegaralov ma'nosini anglatadi.

Masalan: Siz bu ishni bajarsangizgina mukofotga munosib topilasiz.

Mengina o'lay, senga shu gaplarni aytmay!

Topshiriqlar bajarilganidan so'ng javob bergan o'quvchiga ball qo'yiladi. Keyingi mashqni bajarishda o'quvchilar diqqatini oshirish uchun noan'anaviy "Boy va omadli bo'lishni istaysizmi?" metodidan foydalaniladi.

Bunda o'qituvchi mevalarga yozilgan kitoblarning nomini teskari o'girgan holda oldindan tayyorlab kelgan daraxt shoxlariga ilib chiqadi. Har bir guruhdan bittadan o'quvchilar chiqib, savol yozilgan qog'ozlarni oladi. Quyidagi savollarga javob beradi:

1. Ayiruv-chegegaralov yuklamalari deb qanday yuklamalarga aytildi?

2. Sof yuklamalarga misol keltiring?

3. Berilgan gapda - gina qo'shimchasi qanday ma'noni anglatgan? Mening jajjigina singilcham bor.

4. So'z yuklamalari misol keltiring?

5. Qo'shimchako'rinishidagi yuklamalarga qaysi yuklamalar kiradi?

6. -mi so'roq yuklamasi qanday yoziladi?

7. Qaysi yuklamalar o'zi o'shilib kelayotgan so'zdan chiziqcha bilan ajratib yoziladi. Yolg'iz otning changi chiqmas, changi chiqsa ham dong'i chiqmas.

8. Ushbu maqoldagi yolg'iz so'zi qanday vazifada qo'llangan?

9. Yolg'iz sen menga keraksan. Ushbu gapda yolg'iz so'zi qanday vazifani bajarib kelgan?

Savolga to'g'ri javob bergan o'quvchi daraxt shohlaridan bitta mevani uzish va meva ortiga yozilgan kitobning nomini do'stlariga o'qib eshittirish imkoniga ega bo'ladi. Shu tariqa daraxtdagi mevalar tugaguncha bu o'yin davom ettiriladi. Qaysi guruh eng ko'p meva yig'sa, shu guruh eng boy va omadli guruh deb aytildi.

Bugungi shiddat bilan rivojlanayotgan dunyoda inson o'z o'mni va mavqeyiga ega bo'lishiда kitoblarning ahamiyati juda kattadir. Zoton har bir qalbni go'zal va haqiqatparvar, dovyurak va samimi bo'lib tarbiyalanishida badiiy saviyasi yuqori bo'lgan kitoblarni mutolaa qilish lozimdir.

Mevalarga yozilgan kitoblarning nomlari: Alisher Navoiy "Mahbub ul - qulub" Jaloliddin Rumiy "Ichindagi ichindadir" Obiddin Mahmudov "Farzandnoma" O'tkir Hoshimov "Ikki eshik orasi" roman Mixail Dostayevskiy "Telba" roman Abdulla Qahhor "O'tmishdan ertaklar" qissa

O'tkir Hoshimov "Dunyoning ishlari" qissa Xudoyberdi To'xtaboyev "Sariq devni minib" roman

Oybekning "Navoiy" romani

Bu usul orqali o'quvchilar o'tilgan mavzuni chuqur o'zlashtirish va qiziqarli ma'lumotlarni bilib olish imkoniyatiga ega bo'ladi. Topshiriqlari bajargan o'quvchilarga ball qo'yiladi. Mavzuni

mustahkamlash uchun darslikdagi mashqlar bajartiriladi.

236-mashq. Matnni o'qing. Ayiruv-chegegaralov yuklamalari qatnashgan gaplarni yozing. Yuklamalarning tagiga chizing.

1. Toki odamlar meni ko'rmasin, faqat mehnatimni ko'rishsin. (Asqad Muxtor)

2. Bizni porloq keljakka Mustaqillik yo'agina

eltadi. 3. Mehmon esa «buning o'zi nima-yu, muomalasi nima bolardi» degan ma'noda kulib qo'yi, xolos. (Cho'lpon)

4. Vaholanki, til davlat miqyosida qo'llanilsagina milliy til bolib qoladi va ravnaq topadi. («Vatan tuyg'usi» kitobidan)

5. Xotin, bu gaplar kitobdagina bor, xolos, hayot boshqa. (S. Zunnunova)

237-mashq. Gaplarni yozib, yuklamalarni topib, ma'nosini izohlash.

1. U chaqqon harakat qilarkan, a'zoyi badani terlab ketgan, faqat buni o'zi payqamas, hatto bir so'zni takrorlardi: «Menga desa, otib yubormaydimi?» (O'.Hoshimov) (ayirish - chegegaralash ma'nosida)

2. «Haqiqatni, faqat haqiqatni aytaman» deb ont iching! (X.To'xtaboyev) (ayirish - chegegaralash ma'nosida)

3. Ulardan faqat birga oldirilgan surtgina yodgor qoladi, xolos. (Said Ahmad) (-gina ta'kid ma'nosida, faqat, xolos ayirish - chegegaralash ma'nosida)

4. Keksa donishmandning soch-sqoqoligina emas, qosh-kipriklari, egnidagi chakmoni - hammasi qorday oppoq edi. (O.Yoqubov) (-gina ta'kid ma'nosida)

5. Suvchilarning yuzin silab o't. Faqat yaxshi tilak tilab o't. (Mirtemir) (ayirish - chegegaralash ma'nosida)

Mashqlarni bajargan o'quvchilarga ball beriladi.

Dars jarayonida faol ishtirot etmayotgan o'quvchilarga e'tibor qaratiladi. Bu vazifani bajarishda ularning ishtirokini ta'minlash zarur bo'ladi. Bu mashqlar orqali yuklamalarning vazifasini bilish, ularning so'z yoki gapga yuklayotgan ma'nosini anglash imkoniyati kengayadi.

238-mashq. Faqat -gina, -kina, xolos yuklamalarini qatnashirib gaplar tuzish berilgan.

1. Inson hayoti davomida tinmay harakat va izlanishda bo'lsagina, maqsadiga albatta erishadi. 2. Bunday maslahatlarning zamirida, faqat manfaat yotadi. 3. Bola beshikkina tinch ugraydi, yerda emas. Boradiganlar shular xolos, boshqalari yo'q. Daftarlarni tekshirish va ball berish zarur bo'ladi.

239-mashq Nuqtalar o'rniiga mos yuklamani qo'yib, gaplarni ko'chiring.

1.Jimlik tilaydi yurak, Sizdan bugun birgina o'tinch: Yolg'iz qo'ying meni, do'stlarim, Charchaganman, orom olayin. (faqat) (E.Vohidov) 2. U ... shoir... emas, balki adabiy tanqidchi ham edi. (faqat, -gina) 3.Yo' q, bekam, men ... biz diqqat bilan hamma yoqni qidiryapmiz, dedim.9 (faqat). 4 Bahor ham, umr ham o'tar, ehtimol,... sen dunyoda mangu qolursan. (faqat) (A. Oripov) 5. Kuyning ... nasiba, rizqi bo'lurmi? Kuyni ... avjida qirgsa bo'lurmi? (faqat) (Sirojiddin Sayyid)

Mashqni doskada bajargan o'quvchilarga ball qo'yildi.

Uy vazifasiga 240-mashqdagi -gina yuklamasi va -gina erkalash qo'shimchasini bir-biridan farqlovchi so'zlar qatnashgan gaplar yozib, ularning farqini tushuntirish topshirig'i beriladi.

Dars yakunida o'quvchilarning to'plagan

ERKIN VOHIDOV "INSON" QASIDASINING BADIYATI

Nigora Zubaydulla gizi Kiryigitova - o'qituvchi, Jizzax davlat pedagogika instituti
Ilmiy rahbar f.f.d. Usmonjon Qosimov

Annotatsiya: Maqolamizda xalqimizning sevimli shoiri, Ozbekiston Qahramoni Erkin Vohidov lirikasidagi "Inson" qasidasini badiyati o'rganiladi. Qasidaning umuminsoniy, falsafiy g'oyasi ochib berilgan, asar matnidagi badiiy san'at namunalari tahsil etilgan.

Аннотация: В нашей статье исследуется стихотворение «Человек» в лирике любимого поэта нашего народа, Героя Узбекистана Эркина Вохидова. Анализируются художественные образцы в тексте фсфр, раскрывающие общечеловеческую, философскую идею стихотворения.

Abstract: In our article the poem "Man" in the lyrics of the beloved poet of our people, Hero of Uzbekistan Erkin Vohidov is studied. Samples of art in the text fsfr, which reveals the universal, philosophical idea of the poem, are analyzed.

Kalit so'zlar: aruz, arabi, forsi, oshiqona, g'azal, qasida, gumanizm, inson, bayt, matla', misra, takrir, tanosub, tazod, mubolag'a, iyhom, dunyo, mehnxonha, Ona Yer

Ключевые слова: аруз, арабский, персидский, романтический, газель, касыда, гуманизм, человек, байт, матла, мисра, тақрир, пропорция, контраст, преувеличение, иххам, мир, гостиница, Мать-Земля

Keywords: aruz, arabic, persian, romantic, ghazal, qasida, humanism, human, byte, matla, misra, takrir, proportion, contrast, exaggeration, iham, world, hotel, Mother Earth

Erkin Vohidov she'riyati, xususan, uning g'azal va qasidachiligi aruz qoralanib, rad etilgan zamonalarga to'g'ri keldi. Balki shuning uchun ham, shoir ijodida murakkab so'zlarning ishlatilmasligi, oddiy, xalqona jumlalarni go'zal she'riy satrlarga aylantirish mahorati paydo bo'lgandir. Shunday bo'lsa-da, Erkin Vohidov go'zal arabi va xushro'y forsiy kalimalarga asosiya nuqtai nazarni qaratmay turib ham benazir she'riyat namunalarini yarata bildi. Shu tariqa ko'hna aruz vaznini zamonaviylashtirdi. Biroq uning san'atkorigi, ya'ni badiiy tasvir vositalariga bo'lgan munosabati borasida bunday deb bo'lmaydi. Ya'ni, E.Vohidov an'anaviy badiiy san'atlarni soddalashtirmadi,

balki ularning yangidan-yangi qirralarini o'z she'riyati misolida "kashf" etib berdiki, ushbu maqolada aynan shu mavzu imkon doirasida yoritishga harakat qilinadi.

E.Vohidov g'azaliyoti, umuman, aruz vaznidagi lirikasini ikki bosqichga bo'lib o'rganish maqsadga muvofiq. Birinchisi, oshiqona g'azalchilik bo'lsa, ikkinchisi, ijtimoiy lirikadir. Ushbu har ikki yo'nalishdagi g'azaliyotning o'ziga xos obrazlari, tasvir elementlari va tabiiyki, badiiy tasvir vositalari bor. 1973 yilda yaratilgan "Inson" qasidasini E.Vohidov ijtimoiy lirikasining gultoji, shoir badiiy-estetik tafakkurining o'zak mahsullaridan biri, desak adashmaymiz¹.

¹ Э.Вохидов. Инсон. Ўқитувчи. Тошкент: 2018. – Б. 162.

Dastlab qasida haqida "Alisher Navoiy. Qomusiy lug'at" idagi quyidagi ma'lumotga murojaat qilaylik: "QASIDA – (ar. –maqsad, niyat) – biror tarixiy shaxs yoki voqeaga bag'ishlanib yozilgan she'r turi. Qasida hajman 12 baytdan bir necha yuz baytgacha bo'lishi mumkin. G'azal singari a-a, b-a, v-a, g-a tarzida, ayrim hollarda masnaviy singari qofiyalanadi. Qasidalar mavzusiga ko'ra vasf, madh, hajv, marsiya, munojot va falsafiy kabi turlarga bo'linadi"². E.Vohidov o'z ijodi bilan qasidachilikda yangi bir sahifa ochdi deyish mumkin. Shoir ijodidan oldino o'zbekadabiyotida bir millat yoki insoniyatga atalgan bu kabi mazmunan madh va falsafiy qasidachilikni birlashtirgan asar yaratilmagan edi. Ayni paytda, Erkin Vohidov bu qasidasini bilan ustoz Navoiydan meros bo'lib kelgan gumanizm – g'oya va motivlari, insonparvarlikni 20-asr farzandi tili bilan qalamga naqshladi. Bu hodisa matla'dayoq ko'zga tashlanadi:

Sobitu sayyorada inson o'zing, inson o'zing,

Mulki olam ichra bir hoqon o'zing, sulton o'zing³.

Shoir Ona Yerni sobit (turg'un) va sayyor(a) ya'ni, sayr qiluvchi, aylanuvchi deb atamoqda. Bu tashbeh yordamida u tazod san'atiga murojaat etgan holda sayyoramiz xususiyatlarining asosiysi – murakkablikdir, deb talqin etmoqda. "Inson o'zing" birikmasining takriri esa mana shunday murakkablik orasidagi inson zotining o'rnı, burchi, ma'suliyatini ta'kidlab, va uni kuchaytirib kelish uchun xizmat qilmoqda.

Qasida matla'sining ikkinchi misrasida inson xislatlari – olamning yagona egasi sifatida ta'riflanmoqda. Darhaqiqat, garchi olamdagи jonzotlarning haddu hisobi yo'q bo'lsa-da, inson uning yagona egasi. Bunga uning rivojlangan aql-tafakkuri, ong-shuuri, qalbidagi ma'rifat sabab. Hoqon, sulton so'zlariga murojaat etgan shoir mubolag'a san'atidan foydalanoqda. Ayni paytda tanosub san'atidan ham mohirona foydalangan shoir dunyodagi insonning yuksak mavqesini ko'rsatmoqda.

Qasida davomida biz xuddi mana shu san'atlar: takrir, tanosub, tazod va mubolag'aning turli misollarini ko'ramiz⁴. Bular qasida mazmuniga, badiiy estetik quvvatiga qanday ta'sir ko'rsatganligi to'g'risida ham fikr

yuritishga va shoirning poetik mahorati haqida kengroq tasavvur qilish imkonini beradi. Ikkinchchi bayt:

Sobit o'z ma'vosida, sayyor fazo dunyosida,

Koinot sahrosida karvon o'zing, sarbon o'zing.

Ikkinchchi baytda sayyoraning sobit va sayyor xususiyatlari ayonlashtirilmoqda. U o'z ma'vosida sobit, ya'ni o'z o'qi atrofidan chiqib ketmaydi. Biroq bir lahma bo'lsin timmay aylanadi – fazoda sayr qiladi. Bu esa ayni paytda uning sayyor sayohatchilik xususiyati. Baytda matla'dagi tazod san'atiga qayta murojaat etilmoqda. Va bu qayta murojaat matla' ma'nosini chuqurlashtirish, she'rning badiiy-estetik quvvatini oshirish uchun xizmat qilmoqda. Koinot sahrosidagi karvon va sarbonlik esa g'oyaviy-mazmuniy jihatdan yana matla'ga qayta murojaat etilishiga sabab bo'lmoqda. Ya'ni cheksiz koinotni bir sahroga o'xhatgan shoir inson zotini undagi karvonga – tuyalar, yuklar va odamlardan iborat jamoaga va ayni paytda uning yo'boshlovchisiga o'xhatmoqda. Demak, inson zoti bamisolli dunyo sahrosidan o'tib borayotgan cheksiz karvon. Yo'l va manzilni aniq biluvchi va yo'boshlovchilik qobiliyatiga ega shaxs – inson! Bir qarashda tanosubday ko'ringan karvon va sarbon so'zları matn ichida shartli tazod san'atini ham hosil qilmoqda.

Navbatdagи baytda shoir insonning o'rnini mubolag'aliravishda ulug'lab, tasvirlaydi:

Shams – dil taftingdadir, sayyoralar kaftingdadir,

Keng jahon zabtingdadir, bog'bon o'zing, posbon o'zing.

Ya'ni quyosh ham dilingdan taft olib nur sochmoqda, sayyoralar kaftingda turibdi go'yo, keng jahon – Ona Yer, nafaqat Ona Yer, balki butun koinot sening zabit etishingni kutil turibdi, uni gullatadigan bog'bon ham, asrabavaylaydigan posbon ham o'zingsan!

Qasida baytini o'qir ekanmiz, beixtiyor hazrat Navoiyning "Lison ut-tayr" dostonidan o'rın olgan ushbu satrlar yodimizga keladi:

Tojt unsur, yetti ko'k, olti jihat,
Nodiru oliy asosi koinot.

Barchadin ashrafki ul inson erur,
Kim kamolida xirad hayron erur⁵.

Ya'ni tojt unsur, olti tomon va yetti osmon koinot oliy asosining nodirliklari hisoblanadi.

² Алишер Навоий. Қомусий луғат. Тошкент: Шарқ, 2016. – Б.192.

³ Вохидов Э. Инсон. Ўқитувчи. Тошкент: 2018. – Б. 162.. (Бундан кейинги қасидадан келтирилган мисоллар ҳам шу манбадан олинган бўлиб, қавс ичida китобнинг фойдаланилган бети келтирилган)

⁴ Исҳоқов ё. Сўз санъати сўзлиги. Тошкент: О'збекистон, 2014. – Б. 192, 206, 94; Ҳожиаҳмадов А. Мумтоз бадиият малоҳати. Тошкент: Sharq, 1999. – Б. 9, 83, 84; Юсупова Д. Аруз вазни қоидлари ва мумтоз поэтика асослари. Тошкент: Ta'lim-media, 2019. – Б. 169, 171.

⁵ Алишер Навоий. Лисон ут-тайр. Тошкент: Фан, 1996. – Б.240.

Bularning barchasidan inson sharaflı bo'lib, uning kamolotidan aql hayron qoladi. Demak, insonni ulug'lash borasida keltirilgan yuqoridagi baytlar hazrat Navoiyning ijod bulog'idan suv ichib ham ma'nani, ham ruhan bahramand turibdi, desak yanglishmaymiz.

Qasidada dunyoning mohiyati nima ekanligini anglash va undagi insonning yuksak mehvari ekanligini tasvirlash maqsadi tobora ayonlashib hayrat va ta'sirchanligi yanada ortib bormoqda:

Bu yorug' dunyo nadur, koshonadur, vayronadur.

Senga mehmonxonadur, mehmon o'zing, mezbon o'zing.

Yuqoridagi baytda dunyoni sahroga o'xshatgan shoir endi uni mehmonxonaga mengzamoqda. Erkin Vohidovning qadrdon do'sti, xalqimizning ardoqli yozuvchisi O'tkir Hoshimov "Ikki eshik orasi" romanida bir rivoyat orqali asar bosh g'oyasini ifodalaydi. Asarda dunyoni ikki eshikli mehmonxonaga qayoslaydi. Odamzod umri esa bir eshikdan kirib, ikkinchisidan chiqib ketish orasidagi qisqa masofaga mengzaladi⁶.

Ushhubaytdahamdunyomehmonxonaga qiyoslanmoqda. Faqat u kimgadir koshona. Ayni paytda esa boshqa birov uchun vayrona. Qizig'i shundaki, undagi ikki eshik orasidan o'tib borayotgan mehmon ham, mezbon ham insonning o'zi. Baytdagi koshona va vayrona so'zlari tanosubni va mehmon, mezbon so'zlari ham tanosub va ayni paytda har to'rtala so'z ham o'zaro juftlashgan holda tazod badiiy san'atlarini yuzaga keltirmoqda.

Bunda oq birla qaro, zulmat ziyo, shohu gado, Jang qilurlar doimo, ul yon o'zing, bul yon o'zing.

Baytda bir yo'la uch o'rinda tazod san'atiga murojaat etgan shoir ushbu badiiy san'atning qattiq qarshilantirish imkoniyatidan foydalanib, bir yo'la mubolag'a san'atiga ham murojaat etgan. Bu endi mehmon va mezbon so'zlari orasidagi tazod emas. Balki olamning ikki qutbi kabi keskin zidlanish ob'ektiga aylangan. Dunyo ezgulik va yovuzlik o'rtasidagi kurash maydoni. U gohi shoh va gado, gohi oq bilan qaro, ba'zan esa zulmat va nurko'rinishida jangga kirishadi. Bu jang azaliy va abadiydir. Qizig'i shundaki, bu ikki tomonda ham inson kurashchi. Inson jangchi. Ezgulik tomonida ham, yovuzlik tarafida ham inson turibdi. Bu ta'rifni E.Vohiddov ul va bul so'zlari yordamida tanosub va ayniqsa yon o'zing birikmasi takrori yordamida yanada qat'iylashtirgan.

Bu kabi ta'riflar yodimizga yana ulug'

gumanist shoirning:

*Odam borki, odamlarning naqshidur,
Odam borki, hayvon undan yaxshidur*

fardiga hamohangdir. Quyidagi baytlarda insoniyatni qarama-qarshi ikki rakursda tasvirlagan E.Vohidov Navoiyning mana shu fardini go'yoki kengaytirib, sharhlagandek taassurot uyg'otadi.

Sen balo, ham mutbalo, hayr ila kin, rostu riyo,

Fitnagar olam aro fatton o'zing, qurban o'zing.

Navbatdagagi baytda to'rt o'rinda tazod san'atiga murojaat etilgan. Balo-mutbalo, hayr-kin, rost-riyo va fatton-qurban. Bularning birinchiva oxirgi ikki juftijabrlanuvchi-jabrlovchi ma'nosida bo'lsa, ikkinchi va uchinchi juftliklari esa ezgulik va yovuzlik ma'nosidagi so'zlarni anglatadi. Tazodning bu qadar qat'iylashuvi va murakkablashuvida shoir ongu tafakkuridagi inson zotiga nisbatan qarama-qarshi fikrlar kuchayib, qat'iyashib borayotganini ko'ramiz. Bunda fitnagar va fatton so'zlari orasidagi ishtiqaq san'atining ham o'z o'rni bor.

Xormisan yo gulmisan, tojdormisan, yo qulmisan,

Cho'g'zmisan, bulbulmisan, nodon o'zing, xushxon o'zing.

Qasida baytlaridagi tazod san'ati murakkablashgani sari shoir tasviridagi inson portreti ham murakkablashib, chigallashib boraveradi. Baytdagi bir yo'la to'rt o'rinda murojaat etilayotgan tazod san'ati shoir badiiy tafakkuridagi ziddiyat ma'nolarining o'quvchi, g'azalxon ongu shuurida qayta-qayta gavdalanishiga xizmat qilgan. Tikan va gul, shoh (tojdar) va qul, boyqush (cho'g'z) bulbul, nodon va xushxon so'zlari ma'nolaridagi qeskin farq, osmon bilan yerchalik tafovut inson zotining o'z-o'zidan shunchalik yiroqlashuvi, qavmdoshi bilan bu qadar ziddiyatga kirishish holatini yaqqol ko'rsatmoqda.

Navbatdagagi baytlarda shoir inson zotining fe'l-atvori, tabiatidagi xislatlari bilan, ya'ni o'zi bilan o'zi orasidagi kurashni yana hayot fonida tasvirlaydi:

Bu hayot o'rmon ekan, jon borki qasdi jon ekan,

Bunda qatl oson ekan, sirtlon o'zing, jayron o'zing.

Ya'ni, hayot orasidagi kurash shu qadar kuchlik, har kim jon qasdida bo'ladi. Natijada, xuddi sirtlon jayronni ovlashi tabiat qonuni bo'lgani kabi qatl va qotillik osonlashadi. Biroq sirtlon ochlikdan jayronni ovlasa, inson arzimagan sabab bilan qavmdoshiga qasd

qiladi. Natijada, noiloj qolgan shoir "bu hayot o'rmon ekan!" deb hukm qilishdan o'zga chora topmaydi!

Baytda tazod bir o'rinda kelgani bilan shoir chizayotgan manzara tasviri, undagi fojeaviy pafos qasida baytlarining rivojiga o'ziga xos hissa qoshgan.

Bu hayot ummon ekan, ummon abad gardon ekan,

Qatradek sarson ekan, sarson o'zing, gardon o'zing.

Yuqoridagi baytda hayotni o'rmonga qiyoslagan shoir tafakkuri endi uni ummonga o'xshatmoqda. Ummon esa yero ko'k orasida abadiy aylanishga mahkum. Ummonni qismati shunday bo'lsa, endi undagi qatranning holini ko'ravering. Biroq qizig'i shundaki, bu ummonni aylantiruvchi ham insonning o'zi. Bu tasvirlar bilan bizga zamondosh bo'lgan shoir tarixda o'tgan, jahongirlik da've qilib, qanchadan-qancha insonlarni o'z izmiga bo'ysundirgan shaxslarni, hozirgi kunda ham millionlab insonlarni qatraday sarson qilib qo'yan korchalonlarni nazarda tutgan bo'lsa, ajab emas.

*Mash'ali fikrat sening, ham
changal vahshat sening,*

*G'ayratu g'aflat sening, javlon
o'zing, uryon o'zing.*

Baytda yana to'rt o'rinda kelayotgan tazod san'atini hosil qilgan so'zlar: fikrat, vahshat, g'ayrat, g'afat, javlon va uryon so'zlari qasida kontekstida ziddiyatni yanada yaqqol ko'rsatish uchun navbatdagagi pog'ona bo'lib xizmat qilmoqda.

Navbatdagagi baytda shoir o'z fikriga konkret dalil keltiradi:

*Qildingu Oyda xirom, ham Yerda
qon to'kdining harom,*

*Ushbu holingdin mudom xandon
o'zing, giryon o'zing.*

Ya'ni Oyga chiqib, xirom qila olish darajasiga yetgan va bundan xandon bo'lgan, ya'ni o'z hunaridan qoniqqan inson, ayni paytda, Yerda qon to'kib, o'z qavmdoshini qatl etmoqda. Va bu holiga bir chora topolmay, ko'z yosh to'kib (giryon) qarab turibdi. Ushbu baytda ham insoning turfa holatini namoyon etish uchun xandon va giryon so'zlari tazod san'ati hosil qilgan holda she'rnинг pafosni va badiyilagini, ta'sirchanlik kuchini oshirish uchun xizmat qilmoqda.

Zarrani ijod etib, dahshat, balo bunyod etib,

Oqibatni yod etib, hayron o'zing, hayron o'zing.

Qasida, bir qaraganda, Sovetlarning tinchliksevarlik siyosati targ'ibi ruhiyatida bitilgandek. Lekin, yaxshilab e'tibor berilsa, zarra - atomni yaratib, o'z-o'ziga dahshatu balo yaratgan insonning, kelajakni o'ylab, lolu hayron qolishi butun insoniyatni o'ylantirgan balolardan sanaladi.

Keyingi baytlarda shoir insonning ikki qutb - ezgulik va yovuzlik orasida sargardonligini tasvirlash uchun shoirona tashbehlardan qochib, yana real ijtimoiy fikrlarga murojaat etadi:

*Kim farangi, kim habash, irq, qon talash, imon
talash,
Shulmi insondek yashash, armon o'zing, afg'on
o'zing.*

Navbatdagagi baytda shoir insoniyat orasidagi yana bir ijtimoiy muammo – til, din va millat ayirmachiligiga o'z salbiy bahosini beradi. Ya'ni oq tanlimi u yo habashmi, dindormi, dinsizmi, insondir, shunday ekan, irq, qonu imon talashib, jang qilish inson zotiga munosib emas. Bu hayotiy ma'nolarni anglaguvchi shoir shulmi insondek yashash?! so'zlarini ritorik so'rog'i bilan ta'kidlaydi va armon, afg'on so'zlari yordamida iyhom san'atiga murojaat etib, armon – armani, afg'on – avg'on millatlarini ko'zda tutadi. Keyingi baytda esa u o'z fikrini yanada zalvorli ma'no va tuyg'ular orqali davom ettiradi:

*Mamlakatga mamlakat, millatga
millat bo'lsa qasd,
Qilguvchi so'ng oqibat armon
o'zing, afg'on o'zing.*

Ushbu baytda endi armon va afg'on so'zlarining asl ma'nosiga e'tibor qaratgan shoir yana iyhom san'atidan foydalangan holda mamlakatga mamlakat, millatga millat qasd qilsa, alal-oqibat armon qilguvchi ham, fig'on chekkuvchi ham o'zing bo'lsan, demoqda. Demak, har ikki baytda o'zaro iyhom san'atini hosil qiluvchi armon va afg'on so'zlari ikki bayt birdan kelganda, tajnis san'atini tashkil qilmoqda.

Qasidaning so'nggi qismi odatda, u bag'ishlangan shaxs yoki voqe-a-hodisaga tilak bildirish, yaxshi niyat ihor etish bo'ladi. E.Vohidov ham shu an'anani saqlab qolgan holda qasida yakunida insoniyatga yaxshi niyatlar bildiradi:

*Onaizoring – zamin, tanho yo'g'u boring –
zamin,
Xasta bemoring – zamin, o'g'lon o'zing, darmon
o'zing.*

Olam egasi bo'lgan insoniyatning dastlabki vazifasi, shoirning fikri bo'yicha,

⁶ Ҳошимов Ў.Икки эшик ораси.(роман). Тошкент: Шарқ, 1996.

Ona Yerning faryodiga qulq solish, uning dardiga darmon bo'lishdir. Bu qanday amalga oshiriladi?! Bu savolga javob qasidaning keyingi baytlarida ifodalanadi:

*Kelding olamga , demak, yetmas uni so'mmak, yemak,
Yerni etmog'ing kerak bo'ston o'zing, rizvon o'zing.*

Baytdagi bo'ston va rizvon so'zlar shoirning nekbin niyatini amalga oshiruvchi so'zlar bo'lib xizmat qilmoqda. Ya'ni Yer yuzini bo'stonga va undan ham a'lo – jannat bog'iga aylantirish insoniyatning vazifasidir. Buning uchun nima qilmoq kerak?! Agar qasida matnidan kelib chiqib, javob qaytaradigan bo'lsak, buning uchun, avvalo qirg'in urushlarga barham berish, jaholatdan ozod bo'lgan holda ma'rifatga erishish hamda Ona Yerni obod qilishdir. Shoir fikri bo'yicha mana shu insoniyatning o'z nasli va Ona Zamin oldidagi burchi va vazifasidir. Shu bois matla'dan oldindi baytda shoir insoniyatga yana bir bor kamolot tilaydi:

*Bo'lmasin subhing qaro, bor bo'l mudom borliq aro,
O'zni etgil doimo, inson o'zing, inson o'zing.*

Baytdagi inson o'zing birikmasi takroridan shoir yuqoridaagi baytlarda tasvirlangandek inson bo'lishni, Ona zaminga munosib farzand bo'la bilishni yana bir bor ta'kidlagan bo'lsa, ajab emas. Baytdagi birikma takrori yordamida uni ikki bora takrorlab, bu so'zlarni insonning yodiga ma'no va mas'uliyat hissini mustahkamroq kiritmoqchi. Yana shuni ta'kidlash o'rinniki, bu birikma yordamida radd ul-matla' san'atiga ham murojaat etgan shoirning yodiga qasida boshidagi

Sobitu sayyorada inson o'zing, inson o'zing

misrasidagi inson o'zing birikmasidan ko'ra bu birikma zalvorliroq. Sabab, matla'da insonlikning sharti shoir tomonidan hali bayon etilmagandi. Qasida yakunidagi ushbu

birikma takrori bilan shoir insoniyatni insonlik shartlariga munosib ravishda inson bo'lishga chaqirmaqda.

Maqta'da esa ... yoshli shoir butun insoniyatga murojaat etib, gohi uni ayblab, gohi nasihat qilib, bu bilan go'yo baland da'vo qilganligi sababli o'zini noqulay his etib, "men kimu, insoniyatu dunyo haqida so'zlash qayda" deya, ustozlariga munosib kamtarinlik bilan qasidani yakunlaydi:

*Ey, sen Erkin,bu kun yozding dilingdin bir tugun,
Sen kimu, ne dahri dun, biyron o'zing, nodon o'zing.*

Maqta'da ham an'anaga sodiq qolgan shoir biyron va nodon so'zları orgali shartli tazod san'atiga murojaat etadi.

Yuqoridagilardan kelib chiqib, ushbu mumtoz qasida yuzasidan quyidagi xulosalarga kelamiz:

1. Ushbu asar Alisher Navoiyning yuksak insonparvarlik g'oyalari va yuksak poetik an'anasi ta'sirida yaratilgan deyish mumkin;

2. Ushbu qasida shoir Erkin Vohidovning insoniyatga bo'lgan cheksiz ehtiromi, ayni paytda bu ulug'vor va murakkab qavmni tushuna olmay qolgan ojiz holatini ham chuqr ifodalaydi;

3. Ushbu qasidani yaratish jarayonida shoir mubolag'a, tanosub, takrir, ishtiqoq va ayniqsa, tazod san'atlaridan unumli foydalangani yuksak poetik mahorat samarasidir;

4. Qasidadagi tazod san'ati orgali shoir inson zotidagi ezgulik va yovuzlikka bo'lgan kuchli mayl va intilishni ifodalashda kuchli paradoks holatiga alohida ahamiyat bergen.

5. Ushbu asar bilan E.Vohidov o'zbek qasidachiliginini va she'riyatini bippog'ona yuqoriga ko'tardi, desak yanglishmaymiz.

The background of the page features a minimalist abstract design. It consists of several overlapping squares of varying sizes and shades of blue, ranging from dark navy to light cyan. These squares are positioned in the upper right quadrant of the page, creating a sense of depth and modernity.

Jurnalning xalqaro ISSN raqami : 2181-6131
Jurnalning Index raqami: 3535